

ŞANLIURFA İLİ CAMİLERİ

Yrd.Doç.Dr.A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU

Şubat 2013 / ANKARA

ŞANLIURFA BELEDİYESİ
Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları
Şubat 2013 / ANKARA

GENEL KOORDİNATÖR
Necmi KARADAĞ

ISBN:
978-975-8165-15-5

SAYFA DÜZENİ
Yrd.Doç.Dr. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU

KAPAK TASARIM
Tolga ZENCİR (Navi Medya)

YAPIM
Navi Medya
Reşit Galip Cad. 78/6 G.O.P. ANKARA
0312 446 04 61

BASKI
Uzerler Matbaacılık
0312 441 90 15

YAYIN HAKKI
Bu eserden iktibas yapılırken,
dipnot veya bağlaç usulü kaynak gösterilmeden yararlanılamaz.
Kitabın hukuki sorumluluğunun tamamı yazarına aittir.

Bu çalışmamı, araştırmalarımnda büyük destek ve yardımlarını gördüğüm
araştırmacı - yazar Sayın Mahmut KARAKAŞ' a armağan ediyorum.

A. Cihat KÜRKCÜOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 11

GİRİŞ / 13

Birinci Bölüm İL MERKEZİNDEKİ CAMİLER

1. MİMARİ MALZEME / 17
 2. USTALAR / 17
 3. SÜSLEME / 17
 4. YAZILI KAYNAKLARDA GEÇEN ŞANLIURFA CAMİLERİ / 18
 5. ŞANLIURFA CAMİLERİNİN PLAN TİPLERİ VE ÖZELLİKLERİ / 21
- A. MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ CAMİLER / 22
 - Pazar Camii / 22
 - Ulu Cami / 26
 - B. ORTA KUBBENİN YANLARA DOĞRU GENİŞLEDİĞİ CAMİLER / 32
 - Arabî Camii / 32
 - Çakeri Camii / 34
 - Eski Ömeriye Camii / 35
 - Hacı Lütfullah Camii / 37
 - Halil-ür Rahman Camii / 40
 - Kadıoğlu Camii / 44
 - Kutbeddin Camii / 46
 - Nimetullah Camii (Ağ Cami) / 48
 - C. EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER / 51
 - Dabbakhane Camii / 51
 - Hasan Padişah Camii / 57
 - Narıncı Camii / 60
 - Rıdvaniye (Rızvaniye) Camii / 62
 - Yusuf Paşa Camii / 70
 - D. TEK KUBBELİ KÜBİK CAMİLER / 75
 - Halveti Tekkesi Mescidi / 75
 - Hızanoğlu Camii / 77
 - Hüseyin Paşa Camii / 80
 - Kıbrıslı Mescidi / 83
 - Mevlevihane Camii / 84
 - Toktemur Mescidi / 86
 - E. KARE MEKÂNLİ TONOZLU CAMİLER / 88
 - Asım Paşa Mescidi / 88
 - Yeni Ömeriye Camii / 88

F. MİHRABA PARALEL TEK SAHINLI TONOZLU CAMİLER / 90

- Behramlar Camii / 90
Gümrük Hanı Mescidi / 91
Hacı Yedigâr (Kuttik) Cami / 92
Hayrullah Camii / 94
Hüseyniye Mescidi / 95
İmam Sekkâki Camii / 95
Müderriş Mescidi / 96
Nebih Efendi Tekkesi Mescidi / 96
Şeyh Mes'ud Zaviyesi Mescidi / 97
Tuzeken Camii / 98

G. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZLU CAMİLER / 100

- Çarhoğlu Kardeşler (Meşarkiye) Camii / 100
Miskinler Camii / 102
Nur Ali Mescidi / 103
Sefalı Camii / 103
Sivrekli Mescidi / 104
Şehbenderiye Camii / 105

H. MİHRABA DİKEY TEK SAHINLI TONOZLU CAMİLER / 107

- Hekim Dede Camii / 107
Mevlid-i Halil Camii / 108

I. MİHRABA DİKEY İKİ SAHINLI TONOZLU CAMİLER / 113

- Hindistani (Hindiye) Tekkesi Mescidi / 113
Kara Musa Camii (Müşerref Mescidi) / 115

İ. KİLİSEDEN ÇEVİRİLEN CAMİLER / 117

- Circis Peygamber Camii / 117
Fırfırlı Cami / 120
Selahaddin Eyyubi Camii / 124

J. MAĞARA MESCİTLER / 128

- Beş Mağara Mescidi / 128
Dede'nin Sarnıcı Mağara Mescidi / 128
Melik'in Eyvanı Mağara Mescidi / 128
Şeyh Mes'ud Zaviyesi Mağara Mescidi / 129

İkinci Bölüm İLÇELERDEKİ CAMİLER

I. MERKEZ İLÇE CAMİLERİ

A. TEK KUBBELİ KARE MEKÂNLİ CAMİLER / 131

Çamurlu Köyü Camii / 131

B. ORTA KUBBENİN YANLARA TONOZLARLA GENİŞLEDİĞİ CAMİLER / 133

Abdurrahman Dede Köyü Camii / 133

C. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZLU CAMİLER / 134

Maşuk Camii/ 134

D. EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER / 135

Cabir el-Ensar Köyü Camii / 135

E. LENTOLARLA ÖRTÜLÜ CAMİLER / 136

Betik Köyü Camii / 136

F. YIKILARAK BETONARMEYE DÖNÜŞTÜRÜLEN CAMİLER / 138

Şeyh Hattab Köyü Camii / 138

II. BİRECİK İLÇESİ CAMİLERİ

A. MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ CAMİLER / 141

Cücük (Abdi Kethüda) Camii / 141

Ulu Cami / 142

B. ORTA KUBBENİN YANLARA DOĞRU GENİŞLEDİĞİ CAMİLER / 146

Çarşı Camii / 146

C. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZLU CAMİLER / 147

Kural (Asman-Asuman) Camii / 147

Mahmut Paşa Camii / 148

Şeyh Sadeddin Camii / 149

D. TEK SAHINLI TONOZLU CAMİLER / 150

Alaburç Mescidi / 150

Kule Mescidi / 152

Sancak Mescidi / 154

Tekke Camii (Bahriye Tekkesi Mescidi) / 156

E. MAĞARA CAMİLER / 157

Mağara Camii / 157

F. YIKILARAK BETONARME İNŞA EDİLEN CAMİLER / 159

Zehravey Mescidi / 159

İnnaplı Camii / 160

III. BOZOVA İLÇESİ CAMİLERİ

A. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZ ÖRTÜLÜ CAMİLER / 160

Karasungur Camii / 160

Kırmızı Pınar Camii / 162

B. EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER / 163

Çarmelik Köyü (Büyükhan) Camii / 163

C. TRANSEPTLİ CAMİLER / 165

Ağvıran Hüseyin Paşa Camii / 165

IV. HALFETİ İLÇESİ CAMİLERİ

A. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZ ÖRTÜLÜ CAMİLER / 168

Çekem Mahallesi Camii / 168

B. MİHRABA PARALEL ÜÇ SAHINLI TONOZLAR VE TEK KUBBE İLE ÖRTÜLÜ CAMİLER / 169

Halfeti Merkez (Ulu) Camii / 169

C. KİLİSEDEN DÖNÜŞTÜRÜLEN CAMİLER / 172

Saylakkaya Köyü İbrahim Halilullah Camii (Kilise Camii) / 172

V. HARRAN İLÇESİ CAMİLERİ

A. MİHRABA PARALEL ÜÇ SAHINLI-TRANSEPTLİ ÇATI ÖRTÜLÜ CAMİLER / 173

Harran Ulu Camii / 173

B. TEK SAHINLI TONOZ ÖRTÜLÜ CAMİLER / 191

Harran İç Kale Mescidi / 191

Han el-Ba'rür Kervansarayı Mescidi / 192

C. EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER / 192

Harran Köy Camii / 192

Şeyh Yahya Hayat El-Harrani Camii / 193

D. ÖRTÜ SİSTEMİ TESPİT EDİLEMEYEN CAMİLER / 196

Harran Harabe Camii / 196

Harran Küçük Camii / 197

E. MAĞARA CAMİLER / 198

Şuaybşehri Mağara Mescidi / 198

VI. SİVEREK İLÇESİ CAMİLERİ

A. EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER / 199

Siverek Ulu Camii / 199

B. MİHRABA PARALEL TEK SAHINLI- TEK KUBBELİ VE TONOZLU CAMİLER / 202

Gülabibey Camii / 202

C. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZ ÖRTÜLÜ CAMİLER / 204

Hamidiye Camii / 204

D. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI DİREK ÖRTÜLÜ CAMİLER / 205

Haliliye Camii / 205

Hasan Çelebi Camii / 206

Karakeçili Camii / 208

E. MİHRABA PARALEL ÜÇ SAHINLI DİREK ÖRTÜLÜ CAMİLER / 209

Hacı Ömer Camii / 209

Sulu Cami (Çeribaşı Hüseyin Camii) / 210

VII. SURUÇ İLÇESİ CAMİLERİ

A. MİHRABA PARALEL TEK SAHINLI DİREK ÖRTÜLÜ CAMİLER / 214

Suruç Ulu Cami / 214

B. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZ ÖRTÜLÜ CAMİLER / 215

Çengelli (Alizera) Köyü Camii / 215

C. MİHRABA PARALEL TEK SAHINLI TONOZ ÖRTÜLÜ CAMİLER / 215

Suruç Ahmed-i Bican Camii / 215

Şeyh Müslüm (Ziyaret) Köyü Şeyh Müslüm Camii / 217

VIII.VİRANŞEHİR İLÇESİ CAMİLERİ

A. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZ ÖRTÜLÜ CAMİLER / 219

Eyyüp Nebi Köy Camii / 219

B. MİHRABA PARALEL TEK SAHINLI DİREK ÖRTÜLÜ CAMİLER / 220

Viranşehir Ulu Camii (Kışla Camii) / 220

C. DİREK VE KUBBE ÖRTÜLÜ CAMİLER / 221

Viranşehir Tekye (Tekke) Camii / 221

IX. HİLVAN İLÇESİ CAMİLERİ

A. MİHRABA PARALEL ÜÇ SAHINLI DİREK ÖRTÜLÜ CAMİLER / 222

Ulu yazı Köyü Camii / 222

DİPNOTLAR / 223

YARARLANILAN KAYNAKLAR / 229

GİRİŞ

Anadolu'nun binlerce yıllık zengin kültür mirası üzerine 1071 yılından itibaren kurulmaya başlayan Türk-İslam kültürü, 1920 yılında Cumhuriyetin kurulmasına kadar yaklaşık 850 senede binlerce mimari eser ortaya koymuştur. Selçukludan Osmanlıya kadar irili ufaklı onlarca Türk devleti tarafından ortaya konan bu eserler kendilerinden önceki kültürlerle birlikte zengin bir kültür mirası olarak bizlere intikal etmiştir.

1894 yılında Gautier, 1946 ve 1952 yıllarında Kılıç Kökten, 1947 yılında W. Brice tarafından yapılan arkeolojik araştırmalarda elde edilen buluntulardan Şanlıurfa bölgesi tarihinin Paleolitik Çağ'a kadar (M.Ö.600.000-10.000) uzandığı tespit edilmiştir.

İstanbul Üniversitesi'nde ders vermekte olan Dr.Bruce Howe tarafından 1964 yılında Bozova İlçesi yakınındaki Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası'nda yapılan kazılarda, Mezolitik-Epipaleolitik döneme (M.Ö.10.000-9.000) ait buluntulara rastlanılmıştır.

İl merkezine bağlı Örencik Köyü sınırları içerisinde yer alan Göbeklitepe'de 1995 yılından bu yana Alman Arkeolog Prof.Dr.Klaus Schmidt tarafından yapılan arkeolojik kazılarda, Paleolitik Çağ'ın sonlarındaki (M.Ö. 10.000 - 9.500) avcı bir topluma ait olduğu belirlenen dünyanın en eski tapınak kalıntılarına ve plastik sanat eserlerine rastlanmıştır. İnsanoğlu'nun henüz yerleşik yaşama ve tarım yaşamına geçmeden önce böylesine anıtsal bir tapınağı ve bu tapınaktaki plastik değeri son derece yüksek, çeşitli hayvanlara ait taş kabartma ve heykel örneklerini ortaya koymuş olması tüm insanlığı hayrete düşürmüştür.

İl merkezinde, Balıklıgöl Çevre Düzenleme Projesi kapsamında 1992 yılında yapılan hafriyat sırasında bulunarak Urfa Müzesi'ne götürülen ve bir tapınağa ait olduğu tahmin edilen erkek heykeli, Göbeklitepe heykelleri ile aynı döneme tarihlenmiş ve insan boyutundaki dünyanın en eski heykeli olarak literatüre girmiştir.

Ayrıca Şanlıurfa'nın Hilvan ilçesine bağlı Ovacık Nahiyesi, Güluşağı (Kolik) Köyü Muhtarlığı'nın Argaç (Kantara) Köyü yakınındaki Nevalı Çori adıyla anılan tarlada, Bozova ilçesine bağlı Büyük ve Küçük Şaşkan Höyükleri arasındaki "Kumartepeler" adı verilen yerde, Şanlıurfa il merkezine bağlı Gürcütepe'de ve Birecik İlçesine bağlı Mezraa Telaylat höyükte ortaya çıkartılan mimari kalıntılar ilk köylerin kurularak ilk tarımın yapıldığı Neolitik Çağ'ın Akeramik (çanak-çömleksiz) evresine (M.Ö.8500 -7500) bağlanmıştır.

Tüm bu buluntular bize; Urfa'nın inanç tarihi, mimarlık tarihi, plastik sanatlar tarihi ve tarım tarihi yönüyle dünyanın en eski merkezlerinden biri olduğunu göstermiştir.

Neolitik Çağ'a ait bu yerleşmelerden başka, Şanlıurfa'da yapılan çok sayıdaki arkeolojik kazıda; Kalkolitik, Tunç, Demir ve Helenistik Çağ ile Roma, Bizans, Emevi, Fatımi, Eyyûbi, Memluk ve Osmanlı devirlerine ait mimari kalıntılara rastlanılmış olması, bölgenin kültür tarihi ve mimarlık tarihi açısından ne denli zengin bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir.

Hıristiyanlığı ilk yıllarında kabul eden Urfa'da (Edessa) dünyanın ilk ve en görkemli kiliseleri inşa edilmiştir. İbrahim Peygamber'in doğduğu mağara yakınına Bizans döneminde inşa edilen ve İstanbul'daki Ayasofya Kilisesi'nin adını taşıyan kilise için zamanında yazılan bir methiyede; *"Bu bina ölçü ve denge bakımından bir dünya misalidir. Deryalar dünyanın etrafını çevirdiği gibi binanın*

etrafını da sular çevirmektedir. Kubbesi sütunsuz gök gibi yükselmekte ve içinde altın mozaikler yıldızlar gibi parlamaktadır.” yazmaktadır.

Onuncu yüzyıl İslam coğrafyacısı el-Mukaddesi (M.S. 945/946-1000), Kudüs’te el-Aksa Camii yapılıncaya kadar Edessa Ayasofyası’nın mozaikli kubbesinin dünyanın üç harikasından biri olduğunu söylemektedir. El-Mukaddesi’nin ayrıca, İslam’da israf ve lüksün haram olmasına rağmen Şam Emeviye Camii’nin hiçbir masraftan kaçınılmayarak ihtişamlı yapılmasının nedenini *“İslam’ın camileri Edessa kiliselerinin ihtişamından geri kalmasın”* düşüncesine bağlamış olması, Edessa kiliselerinin ne kadar ihtişamlı olduğunu anlatmaya yetmektedir.

Emeviler döneminde 744-750 yılları arasında Harran’da inşa edilen Cami el-Firdevs (Cennet Camii - Harran Ulu Camii), büyüklüğü ve zengin taş süslemeleri ile İslam mimarlık tarihinin şaheserleri arasındadır.

Mimarlık tarihi bu kadar eskilere dayanan ve tarihte görkemli mimari eserlerle süslü olan Şanlıurfa, günümüzde de tarihi mimari dokusunun zenginliği ile Türkiye’nin önde gelen illeri arasında yer almakta ve bu özelliğinden dolayı “Müze Şehir” adıyla da tanınmaktadır.

Kentleri kent yapan, onların kimliğini oluşturan unsurların başında mimarileri gelir. Şanlıurfa il merkezindeki mimari eserler; Dini Mimari (Camiler-Manastırlar-Kiliseler-Anıt Mezarlar-Türbeler), Sosyal Yapılar (Tekkeler-Zaviyeler-Medreseler-Hastaneler-Yetimhaneler), Su Mimarisi (Hamamlar-Çimecekler-Köprüler-Maksemeler-Hayratlar), Askeri Mimari (İçkale-Şehir Surları), Ticaret Yapıları (Çarşılar-Hanlar-Kervansaraylar), Sivil Mimari (Saraylar-Köşkler-Konaklar-Evler) ve bir olay ya da kişi anısına dikilmiş Anıt Mimarisi olmak üzere başlıca 7 gruba ayrılmaktadır.

İl merkezindeki Dini Mimari içerisinde; bugün tarihi değeri olan 50 adet cami ve mescit (Bunların 4 adedi mağara mescittir), 7 tekke, 5 kilise (Kiliselerden üç adedi camiye çevrilmiş olup camiler sayısına dahil edilmiştir), 20 adet türbe, Roma devrine ait iki anıt mezar ve yüzlerce kaya mezarı, Sosyal Yapılar’dan; 7 medrese, 2 mektep, 1 kütüphane, 2 hastane, 1 yetimhane, Su Mimarisi’nden ; 6 köprü, 13 çeşme, 2 sebil, 1 su kemeri, 1 su bendi, 1 maksem, 8 hamam, 3 çimecek (gusülhâne), Askeri Mimari’den; iç kale ve şehir surlarının kalıntıları , Ticaret Yapıları’ndan ; 11 adet han, 8 adet kapalı çarşı, 1 basmahane, Sivil Mimari’den; çok sayıda ev ve konak, bir olay ya da kişi anısına dikilmiş Anıt Mimarisi’nden ise 4 anıt günümüze ulaşmıştır.

Kısaca değinilen bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, büyük bir kısmı İslâmi döneme ait olmak üzere, Şanlıurfa’da mimarinin her şubesinden çok sayıda eser örneği bulunmaktadır.

Bu eserlere, yakın zamanlarda yıkılanlar ve yazılı kaynaklarda geçenler de eklenince Urfa’nın ne denli bir mimari zenginliğe sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Mimari gruplar arasında ise dini yapıların çok önemli bir yeri vardır. Dünyanın neresinde olursa olsun, hangi inanca sahip olursa olsun tüm uluslar dini yapılarına büyük önem vermişlerdir.

İslam İncasına göre “Allah’ın Evi” sayılan Camiler Allah’ın yüceliğine yaraşır bir anıtsallıkla saraylar dahil tüm mimari gruplar arasından sıyrılarak ön plana çıkmıştır. Emevi dönemine ait Şam Emeviye ve Harran Ulu Camileri de İslamın ilk anıtsal cami örnekleri olmalarına rağmen bu görüşü doğrular nitelikte şahaser yapılardır. Bu durumu tüm İslam devletlerinde görmek mümkündür. Osmanlı mimarisinin doruk noktası sayılan Selimiye Camii de bu düşüncenin ürünü olarak dünya mimarlık tarihinde erişilemeyecek bir mimari olgunluğa kavuşmuştur.

Şanlıurfa Camileri il sınırları içerisindeki tüm mimari gruplar arasında en zengin plan zenginliği gösteren gruptur. 1980'li yılların başlarında araştırmaya başladığımız Şanlıurfa ili camilerinden sadece il merkezinde yer alanlarla ilgili ilk kitabımız Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) yayınları arasında "Şanlıurfa Camileri" adıyla 1993 yılında yayınlandı. Alanında önemli bir boşluğu dolduran ve tükenmiş olan bu kitabın aranılır olması yeniden basılması ihtiyacını doğurmuştur. Merkez İlçe köyleri ile İlçe Merkezleri ve köylerindeki camilerle ilgili her hangi bir yayının bulunmaması da büyük bir eksiklik doğuruyordu.

1980'li yılların başlarından beri Urfa camileri ile ilgili il bütününde yaptığımız araştırmalar bu güne kadar devam etti. 1993 yılında yayınladığımız kitaptan bu yana geçen yaklaşık 20 yıl içerisinde elde ettiğimiz yeni bulgu ve belgelerle bilgilerimiz genişledi.

İşte; hem Urfa merkezindeki camilerle ilgili bilgileri güncellemek hem de bu güne kadar toplu olarak yayınlanmayan ilçelerimizdeki camileri bir kitapta vermek fikri elinizdeki bu kitabın doğmasına neden oldu.

Yenilerinin bu gün de çekilebileceğini düşünerek fotoğraflarda mümkün olduğu kadar eskileri kullanmaya, restorasyon öncesi görünümlere yer vermeye gayret gösterdim. Fotoğraf alt yazılarında mümkün olduğunca kaynak belirtmeye çalıştım. Ancak; 85, 86, 104, 150, 153, 158, 172, 181 ve 212 nolu fotoğrafların kaynaklarını tespit edemediğim için yazamadım. Bu fotoğraflar dışındaki diğer tüm fotoğraflar tarafımdan çekilmiş, yine alt yazılarında kaynağı belirtilen şekiller dışındaki tüm şekiller tarafımdan çizilmiştir.

Bu çalışma yapılırken değerli araştırmacı dostlarımdan büyük destek gördüğümü ifade etmeyi bir görev sayıyorum. Bunların başında, araştırmacı yazar Mahmut Karakaş'ın geliyor. Fotoğrafını çektiğim her kitabeyi büyük bir sabırla okumasından ve "Şanlıurfa Kitabeleri" adlı kitabındaki camilerle ilgili kitabe metinlerini kullanmama izin vermesinden dolayı kendisine teşekkürü borç biliyorum.

Bir sanat tarihçi olarak elimden geldiğince çizmeye çalıştığım cami planlarını revize eden, ayrıca kendi çizdiği bazı planları kullanmama izin veren Cevher Mimarlık Bürosu'nun sahibi değerli mimar dostum mimar Cevher İlhan'a, mimar Hatice Kübra İlhan'a, büro elemanlarından İnş.Tek. Ali Çetin'e ve Şanlıurfa Teknik Bilimler Meslek Yüksek Okulu Mimari Restorasyon Programı 1. sınıf öğrencilerimden İbrahim Halil Kermeli'ye, kitabı büyük bir sabırla okuyarak düzeltmeler yapan değerli dostlarım Av.Müslüm Akalın'a ve araştırmacı Selahattin E.Güler'e teşekkür ediyorum.

Siverek'teki incelemelerim sırasında her seferinde yakın ilgi ve desteğini gördüğüm Siverek aşığı araştırmacı dostum Ramazan Özgültekin'e teşekkür ediyorum. Viranşehir kültür varlıkları üzerine araştırmaları bulunan ve yakın bir geçmişte Hakk'ın rahmetine kavuşmuş olan değerli dostum Hasan İdikurt'a yardımlarından dolayı teşekkür ediyor, mekânının Cennet olmasını diliyorum.

Göreve geldiği günden bu yana Belediye tarihinde eşine rastlanmayan kültür hizmetlerine imza atan ve hizmetlerine bu kitabı da ekleyerek okuyucu ile buluşmasını sağlayan Şanlıurfa Belediyesi'nin değerli Başkanı Dr.Ahmet Eşref Fakıbbaba'ya, Belediye Kültür ve Sosyal İşlerden sorumlu Başkan yardımcısı Fevzi Yücepete'ye, Kültür ve Sosyal İşler Müdürü Necmi Karadağ'a şükranlarımı sunuyorum.

Yrd.Doç.Dr. A.Cihat KÜRKCÜOĞLU

Birinci Bölüm

İL MERKEZİNDEKİ CAMİLER

1. MİMARİ MALZEME

Çevrede ağaç malzemenin bulunmayışı, Şanlıurfa mimarisinde ana malzeme olarak taşın kullanılmasına yol açmıştır. Ayrıca Urfa taşının kolay işlenebilmesi ve yüzyıllardan beri yerleşip süregelen taşçı geleneği de Urfa yapılarında ağaç malzemenin yerine taşın kullanılmasında etkili olmuştur. Diyarbakır'daki bazalta karşılık, Urfa yöresinde açık renkli (Ocre Jaune) sarımsı kalker taşı mimariye hakimdir.¹ Kolay işlenen ve ocaktan çıktıktan bir süre sonra sertleşen bu kireçli oluşum, Urfa yapılarının her devrinde rahatlıkla kullanılmış ve günümüzde de kullanılmaktadır.

Halk arasında "Hevara Daşı" olarak adlandırılan bu taşın yüz yıllardan beri kentin güneybatısındaki dağlık bölgeden getirildiği bu bölgeye yayılmış çok sayıdaki antik taş ocağından anlaşılmaktadır. Dağın bir yamacının delinerek diğer yamacından çıkılan taş ocakları (Delikli Mağara) yanında, uzunluğu 50-75 metre, eni 25-30 metreyi bulan büyük taş ocaklarına; Kanlı Mağara Deresi, Kasarcı Deresi ve Ehber Deresi'nde yoğun bir şekilde rastlanılmaktadır.

Halk arasında yaygın bir efsanesi olan Kanlı Mağara ile yüzyıllardan beri mesire yeri olarak kullanılan Şakşak, İpek, Direkli, Nalbant Harabası, Şahan Yuvası, Hamam Mağarası, Köko'nun Mağarası, Yıkık Mağara, Dabbak Mağarası, Göncü Mağarası, Ceylan Mağarası, Şekerli Mağara, Savuh Mağara, Ağaçalı Mağara, Dede'nin Sarnıcı Mağarası, Hacı Abbas'ın Mağarası, Develik Mağarası, Hacı Kâmillerin Mağarası, Dip Karlık Mağarası ve daha isimsiz yüzlerce mağara, bölgedeki önemli taş ocakları arasında yer almaktadır. Taş ocaklarının yoğun olduğu bu bölgede yaptığımız araştırmalarda taşçı arabalarının kayalıklar üzerinde açmış oldukları derin teker izlerinin meydana getirdiği antik yollara rastlanılmıştır.

Taşın bu kadar yaygın olarak kullanılmasına karşılık, duvarları ve tavanları 'Bağdadi Tekniği'nde yapılmış bir iki ev dışında Urfa yapılarında taşıyıcı eleman olarak ahşap malzemeye pek rastlanılmaz.

2. USTALAR

Şanlıurfa'daki mimari eserlerin inşasında çalışan ustalar, yaptıkları işlere göre; taşçılar, yonucular ve yapıcılar olmak üzere üç gruba ayrılırlar. Taşçılar, taş ocaktan kesen gruptur ki bunlar dağlardaki taş ocaklarında çalışırlardı. Ocaktan gelen kaba taşları işleyen yonucu ustaları inşaat alanının bir köşesinde çalışırlardı. Yapıcılar ise, yapının tasarımını yapan mimar pozisyonunda ustalardı. XI. yüzyılda Urfalı üç mimar kardeşin Kahire sur kapılarından Bab el-Nasr ve Bab el-Fûtuh'un tasarımında, yine aynı yüzyılda Urfalı mimar Seleme oğlu Abdullah'ın Diyarbakır surlarının

tasarımında görev alması, Urfalı mimarların ününün il sınırlarını aştığını göstermesi bakımından önemlidir.

Ömeriye Camii son cemaat yerinin doğu duvarındaki H.701/M.1301 tarihli kitabede camiyi onaran Ahmet Hacı Durmuş Seraceddin oğlu Ustad Muhammed Ağa ve Çakeri Camii avlusunun güney kapısı üzerindeki kitabede adı geçen Mehtioğlu Hacı İbrahim, Halil-ür Rahman Camii minaresindeki H.608/M.1211 tarihli kitabede adı geçen Abdulmun'am el-Yana adlarını bildiğimiz Urfalı diğer yapı ustalarıdır. Bugün bile Türkiye'nin birçok yerindeki eski eser onarımlarında Urfa'lı yonucu ve yapıcı ustalar çalışmakta ve aranmaktadır.

3. SÜSLEME

Urfa'daki mimari eserlerde, evler dışında mimari süslemeye pek önem verilmemiştir denilebilir. "Urfa Evleri"ndeki zengin taş işçiliğine karşılık cami, han, hamam ve medrese gibi anıtsal yapılarda çini süslemeye hiç, taş süslemeye ise nadir olarak yer verilmiştir. Dabbakhâne Camii Minaresi'ndeki çini panolar Urfa'daki çini süslemenin tek örneğini teşkil eder. Yusuf Paşa, Hızanoğlu ve Nimetullah Camileri dışında mihrapları taş süslemeli cami yoktur. Nimetullah Camii, Klasik "Osmanlı portalleri" tarzındaki mukarnas süslemeli kapısıyla da Urfa camileri arasında ayrı bir yere sahiptir. Dabbakhâne Camii'nin batı ve güney avlu kapılarındaki geometrik geçmeler ile Gümrük Hanı mescidinin doğu pencerelerinin dışarıya bakan lentolarındaki geometrik süslemeler Urfa camilerinde nadir olarak rastlanılan taş işçiliklerindedir. Ayrıca Karameydan'daki Hüseyin Paşa Camii, Hasan Padişah Camii ve Yusuf Paşa Camii gibi bazı camilerin minber korkuluklarında şebekeli oyma tekniğinde taş işçiliği dikkati çekmektedir.

Ağaç süsleme de, anıtsal eserler arasında yok denecek kadar azdır. Rızvaniye Camii'nin inşa tarihinden kalma (1736) ahşap oyma kapıları, müezzin mahfilinin renkli kalem işleri ile Hasan Padişah Camii minberinin kapı kanatları, camilerdeki ağaç işçiliğinin tamamını temsil ederler.

Şanlıurfa il merkezinde halen 50 adet tarihi cami ve mescid bulunmaktadır. Bunlardan Şeyh Mes'ud Zaviyesi Mescidi Selçuklu dönemine, Ulu Cami ve Pazar Camii Zengiler dönemine (XII. yüzyıl), Halil-ür Rahman Camii Eyyûbiler dönemine (1211), Hasan Padişah Camii ve Nur Ali Mescidi Akkoyunlular dönemine (XV. yüzyıl) aittir. Selahaddin Eyyubi, Circis Peygamber ve Fıfırlı camileri Osmanlı dönemine ait kiliselerden çevrilmişlerdir. Urfa'daki mescitlerden dört adedi de kayaya oyulmuş mağara mescittir. Bunların dönemleri kesin olarak bilinmemektedir. Diğer cami ve mescitlerin tamamı Osmanlı dönemine aittir.

4. YAZILI KAYNAKLARDA GEÇEN ŞANLIURFA CAMİLERİ

1518, 1523, 1540 ve 1566 tahrirlerinde Ruha (Urfa) Sancağı'nda, aşağıdaki listede yer alan 34 adet cami ve mescidin vakfiyesinin bulunduğu anlaşılmaktadır.²

1. Cami-i Kebir/Kızıl Mescid
2. Cami-i Tohtemur-Sâre Hatun Valide-i Hasan Padişah
3. Cami-i Narıncelu
4. Cami-i Hoca Ahmed
5. Mescid ve Medrese (adları verilmemiş)
6. Mescid-i Müderris
7. Mescid-i Karaburç
8. Mescid-i Müşarefe
9. Mescid-i Acûz
10. Mescid-i Seyyid Mehmed
11. Mescid-i Bıçakçı
12. Mescid-i Sarac
13. Mescid-i Hassa
14. Mescid-i Hacı Hamza
15. Mescid-i Debbaghane/Tabakhane
16. Mescid-i Hacı Mihman
17. Mescid-i Hacı Sıdika
18. Mescid (Ağmeşhed karyesinde)
19. Mescid-i Seyyid Ömer
20. Mescid-i Hacı Paşa
21. Mescid-i Veli Kethüda
22. Mescid-i Ağaç Ahmed
23. Mescid-i Kara Hacı
24. Mescid-i Davud Beg
25. Mescid-i Hacı Budak
26. Mescid-i Cedid
27. Mescid-i Halife
28. Mescid-i Ma'ruf
30. Mescid-i Kara Ahmed
31. Mescid-i Kaba/Benâm-ı Seyyid Mahmud
32. Mescid-i Kara Musa
33. Mescid-i Hacı Kor(k)maz
34. Mescid-i Hakim (Hekim) Dede

Bunlardan Cami-i Kebir/Kızıl Mescid; Ulu Cami adıyla, Cami-i Tohtemur; Toktemur Mescidi adıyla, Cami-i Narıncelü; Narıncı Camii adıyla, Cami-i Hoca Ahmed; Pazar Camii adıyla, Mescid-i Müşarefe-Mescid-i Kara Musa; Kara Musa Camii adıyla, Mescid-i Hacı Mihman-Mescid-i Hacı Mihmânlu; Kıbrıslı Mescidi adıyla, Mescid-i Seyyid Ömer; Ömeriye Camii adıyla günümüze ulaşmıştır. Toktemur Mescidi'nin yanında adı geçen "Sare Hatun Valide-i Hasan Padişah" camii;

Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan tarafından validesi Sarı Hatun adına yaptırılan bugünkü Hasan Padişah Camiidir.

XVII. yüzyıl ortalarında Urfa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi şehirde, 22 cami ve 67 kadar mahalle mescidinin bulunduğunu belirtmektedir. Evliya Çelebi, Urfa camilerinden şu cümlelerle bahsetmektedir: "... Urfa'da 22 cami vardır. İçkaledede eski bir mabed olan Minaresiz Camii vardır. Paşa Sarayı yakınında kalabalık cemaati olan Kızıl Cami, Nemrud zamanından kalma eski bir kilise imiş. Harun Reşid fethinde kiliseden camiye çevrilmiştir. Hala minarelerinde erganunhâneleri vardır. Ak Camii de eski bir mabeddir. İbrahim Halil Camii'ni ilk yaptıran Halife Me'mun'dur. Pazar Camii'nin cemaati çoktur. Sultan Hasan Camii, Ahaveyn Camii, Debbaghâne Camii de meşhur camileridir. Bu son 6 camiye, İbrahim Halil suyu uğrayıp havuz ve şadırvanları canlandırır ve fıskiyelerden bol su fışkırır. Öteki camileri; Beykapısı Camii, Hekim Dede Camii, Karameydan Camii, Uğurlu Meydan Camii'dir. Bu sonuncusu da eski bir mabeddir. 67 kadar mahalle mescidi vardır."

Evliya Çelebi'nin yukarıda sözünü ettiği camilerden büyük bir kısmı bugün ayakta. Bunlardan içkaledede olduğunu belirttiği cami günümüze ulaşmamıştır. Ahaveyn (Ahırvan) Camii'nin de büyük bir kısmı yıkılarak ev haline getirilmiştir. Son olarak sözünü ettiği Uğurlu Meydan Camii'nin ise bugünkü mevcut camilerden birinin değişik bir adı mı olduğu veya yıkılmış eski bir cami mi olduğu bilinmemektedir.

Siverekli Ali Camii, Hacı Korkmaz Camii, Çine Camii, Tarihli Mescid-i Şerifi, Şah Hüseyin Camii, Mahkeme Mescid-i Şerifi, Meşarkiye Mescid-i Şerifi, Hacı Sadıka Mescid-i Şerifi, Sakıbiye Camii, Gelen Mescidi (M. 1153/M.1740), Musa Efendi Camii, Kutbiye Camii günümüzde mevcut olmayan, ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde vakfiyeleri bulunan Şanlıurfa camileridir.³

Bunlardan Mahkeme Mescid-i Şerifi'nin Mahkeme Mahallesi'nde (Bugün Ellisekiz Meydanı'nın batısındaki Mahkeme Sokak civarında) olduğu vakfiyesinde belirtilmiştir. Sakıbiye Camii'nin şair ve mutasavvuf Sakıp Efendi tarafından Akarbaşı mevkiinde H.1279/M.1862 yılında inşa edilen medrese, tekke, kütüphâne ve sıbyan mektebi gibi yapılardan oluşan külliye içinde bulunduğu H.1286/M.1869 tarihli Sakıp Efendi Vakfiyesi'nden anlaşılmaktadır. Cami dahil bu külliyenin tamamı 1940 lı yıllarda yıktırılmıştır. Sultan II.Abdülhamid tarafından çektirilen ve "Yıldız Albümleri" adıyla İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde muhafaza edilen albümlerde bu caminin bir fotoğrafı yer almakta ve minaresinin "minber minare" tipinde olduğu görülmektedir.⁴ (Fotograf 1). Musa Efendi Camii'nin sur dışında taşra mahalde olduğu

vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Kutbiye Camii'nin de "Yengi Çarşı" içerisinde olduğu M.1780 tarihli Ömer Paşa Vakfiyesi'nde kayıtlıdır. Meşarkiye Camii ise 1956 yılında yıkılarak yerine Muhammed ve Ali Çarhoğlu Kardeşler tarafından bugünkü Çarhoğlu Kardeşler Camii yapılmıştır.

Fotograf 1. Sakıbiye Tekkesi. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

1876 tarihli Halep Vilâyet Salnâmesi'nde Şanlıurfa merkez kazada 24 cami, 2 mescidin; 1887 tarihlide 31 cami, 31 mescidin; 1893 tarihlide 77 cami ve mescidin; 1894 tarihlide ise 58 caminin (bir önceki yıla göre eksik verilmiş) mevcut olduğu belirtilmektedir.

Son 40-50 yıl içerisinde Şanlıurfa'da; Sultan Bey, İhlasiye (Kardeşler), Kamberiye, Damat Süleyman Paşa (Vakfiyesinde "Ruha kazası haricinde Dergezenli mahallesinde Süleyman Ağa Camii" olarak geçiyor) ve Kubbe Mescid-i Şerifi yıkılarak yerlerine betonarme camiler yapılmıştır.

Kubbe Mescid Sokak'ta yer alan (Bugünkü Demokrasi Caddesi) ve vakfiyesinde H.1338/M.1929 tarihli olduğu belirtilen Kubbe Mescid-i Şerifi'nin diğer bir adı Hacı Abdülvahit Hoca Tekkesi idi. Bu mescid 1980 yılında yıkılarak betonarme bir şekilde yapılmış, 2005 yılında bu da yıkılarak yerine bu günkü İmam Aslan Camii yapılmıştır.

Sultan Bey Camii ile Kardeşler Camii'nin kitabeleri korunmuştur. Sultan Bey Camii'nin kitabesinde; H. 995/M.1587 yılında Sultan III. Murad Han

zamanında Sultan Ahmed Bey adında bir vali tarafından yaptırıldığı yazılıdır.⁵ Caminin kuzey yakınında bulunan Sultan Hamamı'nın da aynı şahıs tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.

Kunduracı Pazarı'ndaki Kardeşler Camii'nde yer alan kitabede ise, H. 1032/M.1623 yılında Molla Musa tarafından "İhlasiye Camii" adıyla yaptırıldığı yazılıdır. Molla Musa'nın Bediüzzaman Mezarlığı'nın Tıfındır (Telfitr) Tepesi kesiminde yer alan pembe mezar taşında: "Bâni-i Câmî-i İhlâsiye el Hac Molla Musa" yazılıdır.

Molla Musa Camii'nin yapılmasıyla ve halk arasında "Kardeşler Camii" adıyla anılmasına aşağıdaki olayın neden olduğu halk arasında anlatılmaktadır:

*"Zamanın birinde bir köyde çiftçilikle uğraşan üç kardeş varmış. Günün birinde bu üç kardeş, harman zamanı hasat ettikleri buğdayı paylaşıp üç eşit kümeye bölerler. Gece yarısı küçük kardeş, "Ağabeyim evlidir, çok çocuğu vardır. Benden çok onun ihtiyacı vardır" diyerek kendi kümesini büyük ağabeyinin kümesine katar. Aynı gece ağabeyi "-Benim ihtiyacım yok, bekâr kardeşim evlensin" diyerek kendi buğdayını küçük kardeşin kümesine katar. En büyük kardeş de buna benzer bir düşünce ile kendi kümesindeki buğdaydan bir kısmını kardeşlerinin kümesine katar. Sabahleyin ortada bir küme buğdayın olduğu görülür. Kardeşlerden hiç biri bu kümeyi almak istemez. Sonunda, buğdayın satılarak parasıyla bir cami yaptırmayı kararlaştırırlar. Böylece İhlasiye Camii yapılmış olur."*⁶

Bunlardan başka son yıllarda Arabi Camii'nin (Alihan Bey Camii) kubbeli,⁷ Eyyub Peygamber Camii'nin tonozlu örtüsü yıkılarak düz betona dönüştürülmüş (Fotograf 2), bu cami sonradan tümüyle yıkılarak yakınına bu günkü büyük cami yapılmıştır. Temelinden yıkılan Kutbeddin Camii ile Kıbrıslı Tekkesi Mescidi bazı farklılıklarla asıllarına uygun olarak yeniden inşa edilmiştir.

Fotograf 2. Eyyub Peygamber Camii. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

Sultan II.Abdülhamid tarafından 1890'lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğunun dört bir tarafında çektilen ve "Yıldız Albümleri" olarak tanınan fotoğraflardan birinin üzerinde Osmanlıca olarak "Urfa'da Ağa Celeb (Halib?) Meydanı'nın Camii" yazıdır. (Fotograf 3). Vakfiyelerde ve diğer yazılı kaynaklarda adına rastlayamadığımız bu meydan ve caminin yeri tespit edilememiştir.⁸ Ayrıca 1911 yılında Urfa'yı ziyaret eden İngiliz Bayan Gertrude Bell'in arşivinde yer alan ve Urfa'daki bir camiye son cemaat yeri cephesinden

gösteren fotoğrafın bu gün mevcut olmayan bir cami olduğu, ancak bu caminin hangi cami olduğu tespit edilememiştir.⁹ (Fotograf 4).

Bugünkü Urfa Pasajı'nın yerinde bulunan ve 1940 'lı yıllarda yıktırıldığı söylenen Bilal-ı Habeşi Camii'nin nasıl bir plana sahip olduğu bilinmemektedir. Urfa pasajı yapılırken içerisine yapılan mescide "Bilal-ı Habeşi Mescidi" adı verilmiş ve böylece buradaki eski caminin adı yaşatılmaya çalışılmıştır.

Fotograf 3. Ağa Celeb (Halib ?) Meydanı Camii. (İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden).

Fotograf 4. Urfa'da adı ve yeri tespit edilemeyen bir cami. (Gertrude Bell, <http://www.gerty.ncl.ac.uk/photos.php>).

5. ŞANLIURFA CAMİLERİNİN PLAN TIPLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Şanlıurfa'daki camilerde zengin bir plan çeşitliliği göze çarpar. Binlerce yıllık mimari gelenekten beslenen bu yörenin mimarları, kendilerinden önceki çeşitli devirlerden kalan mimari eserlerden etkilenerek yapılarında değişik plan uygulamalarına gitmişlerdir. Milattan önceki çağlardan Osmanlı dönemine kadar çeşitli milletlerin hâkimiyetine giren Urfa'da, bütün bu devirlerin birbirlerini etkilemelerinden doğan yapı planları, birbirlerinin kopyaları olmaktan ziyade, yeni arayışlar içerisinde varyasyonlar meydana getirecek şekilde zenginlik göstermiştir. Mimarının her şubesindeki çeşitli örneklerde bu zenginliği izlemek mümkün olabilmektedir.

Urfa'nın Anadolu'da kurulan çeşitli Türk-İslam devletlerine ve beyliklerine başkentlik yapmamış olması, devlet sanatçısı mimarların kente uğramayışına neden olmuştur. Bu nedenle Urfa mimarisinde "Devlet Üslûbu" yerine "Yerel Üslub" kendini göstermiş, böylece camiler plan zenginliğine rağmen anıtsallık ve süslemeden yoksun olarak sadelik içinde, mütevazı ölçülerde gelişmiştir. Sadece Zengihükümdarı Nureddin Zengi'nin 1170-1175 yıllarında yaptırdığı kabul edilen Ulu Cami ile Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın 15. yüzyıl ortalarında yaptırdığı Hasan Padişah Camii anıtsal özellikleri ile dikkati çeker. Nimetullah Camii'nin (Ak Cami) "*Ben Osmanlıyım*" diyen planını ve portalini, Edirne Üç Şerefeli (1437-1447), Manisa İvaz Paşa (1448), Manisa Hatuniye (1490) ya da Manisa Hafsa Sultan (1522) camilerini gören bir mimar uygulamış olmalıdır.

Osmanlı mimarisinin ters T planlı cami şeması ile orta kubbenin yanlara doğru yarım kubbelerle genişletildiği şemanın dışında Urfa camilerinde Osmanlı cami mimarisinin tüm plan tipleri uygulanmıştır.

Şanlıurfa camileri;

- A. Mihrap Önü Kubbeli İki Sahınlı Tonoğlu Camiler (2 adet)
- B. Orta Kubbenin Yanlara Doğru Genişlediği Camiler (8 adet)
- C. Eş Değerde Çok Kubbeli Camiler (5 adet)
- D. Tek Kubbeli Kübik Camiler (6 adet)
- E. Kare Mekânlı Tonoğlu Camiler (2 adet)
- F. Mihraba Paralel Tek Sahınlı Tonoğlu Camiler (10 adet)
- G. Mihraba Paralel İki Sahınlı Tonoğlu Camiler (6 adet)

H. Mihraba Dikey Tek Sahınlı Tonoğlu Camiler (2 adet)

I. Mihraba Dikey İki Sahınlı Tonoğlu Camiler (2 adet)

İ. Kiliseden Çevrilen Bazilikal Planlı Camiler (3 adet)

J. Mağara Mescitler (Dört adet) olmak üzere başlıca 11 plan çeşidine sahiptir.

Urfa Ulu Camii'nin 13 gözlü son cemaat yeri Anadolu camilerindeki son cemaat yerinin ilk örneği olması bakımından önem taşımaktadır. Dabbakhane Camii'nin mükebbiresi, Toktemur mescidinin ahşap mihrabının kapı şeklinde açılarak üzerindeki minber görevi gören kısma çıkması da Urfa camileri içerisinde tek örnektir.

Urfa camilerinde duvar içerisinden merdivenle çıkılan, duvara asılı balkon şeklindeki minber tipleri de dikkati çeker. Rıdvaniye Camii minberi bu tip minberlerin güzel örneklerindedir. Bazı camilerde bu minberler simetrik bir biçimde mihrabın iki yanında yer almakta, bunlardan mihrabın doğusunda olanı vaiz amaçlı kullanılmaktadır. Bu tipin en güzel örneği Kazancı pazarındaki Eski Ömeriye Camii'nde görülür.

Kutbeddin ve Rıdvaniye camileri mihraplarının iki yanında yer alan şamdan nişlerinin havalandırma bacalarında islerin toplanması sağlanmış ve bu isler hattatların mürekkep yapmasında kullanılmıştır. Bu iki örnek, bazı İstanbul camilerindeki is odalarının bir benzeri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Urfa Camilerinin minareleri de plan tipleri gibi biçim bakımından zenginlik gösterir. Arabi Camii'nin yağışlı havalarda kullanılan üzeri kapalı ve çevresi sütunlu şerefesi ve bunun üzerindeki açık havalarda kullanılan üzeri açık ikinci şerefesi Urfa camileri içerisinde tek örnektir. Kadioğlu Camii ile Narıncı Camii'nin minareleri portal üzerinde yer almalarıyla dikkati çekerler. Bundan dolayı Kadioğlu Camii'nin halk arasındaki diğer bir adı da "*Dipsiz Minare Camii*"dir. Hasan Padişah ve Narıncı camilerinin poligonal gövdeli minareleri dışında silindirik gövdeli minaralara da yer verilmiştir. Pazar ve Dabbakhane camilerinin minarelerinin gövdesi ise sekizgen, onikigen ve silindirik formların bir arada kullanılmış olmasıyla dikkati çeker. Ayrıca "*Minber Minare*" şekli de Eski Ömeriye, Şehbenderiye, Miskinler, Mevlid-i Halil camileri başta olmak üzere Urfa camilerinde sıklıkla kullanılmıştır.

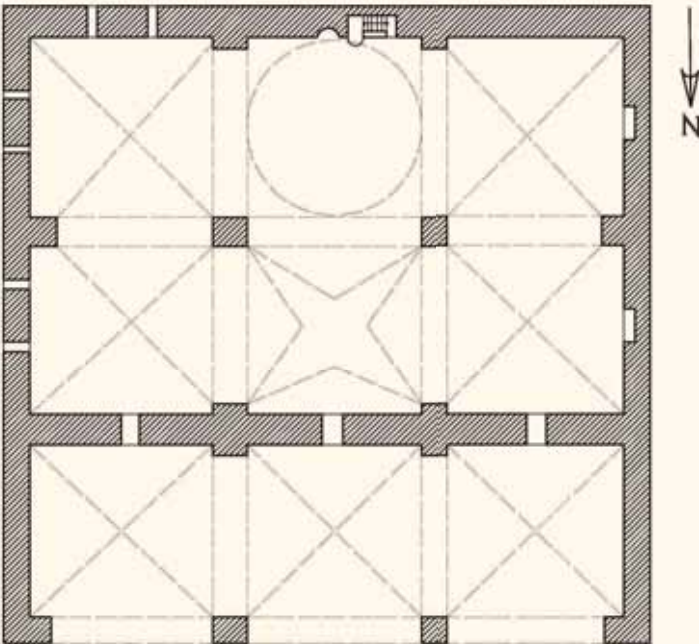
A. MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ, SAHINLARI MİHRABA PARALEL TONOZLU CAMİLER

PAZAR CAMİİ

Haşimiye meydanı mevkiindedir. İnşa kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Minare üzerinde yer alan ve Zengiler devrinin süsleme özelliklerini yansıtan düğümlü kaval silmeler (Fotograf 7, Şekil 4) ile minare gövdesindeki kelime-i tevhid yazılarının hat üslubu caminin Zengiler döneminden (XII.yüzyılın ikinci yarısı) kalmış olabileceği fikrini vermektedir.

1523 tahririnde vakfiyesi “Cami-i Hoca Ahmet” olarak geçmektedir.¹⁰ Ayrıca; Hacı Abdülfettah bin Şaban Vakfı’na ait H.1038/M.1628, Rıdvan Ahmed Paşa Vakfı’na ait H.1153/M.1740 tarihli vakfiyelerde ve H.1238/M.1822 tarihli başka bir vakfiyede Eskici Pazarı yakınında olduğu belirtilerek “Hoca Ahmed Camii” adıyla geçer.

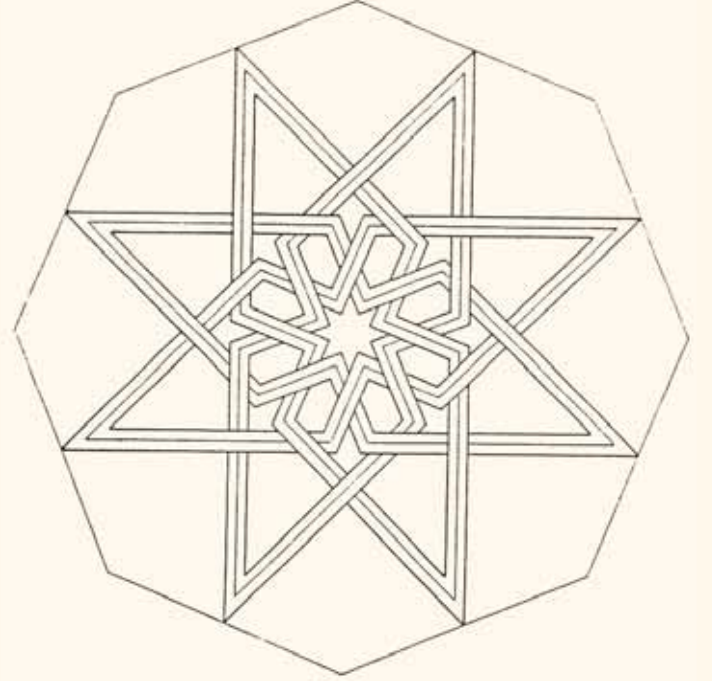
Camideki tüm kitabeler onarımlarla ilgilidir. Bu kitabelerden en eski olanı, son cemaat yeri cephesinin doğu kesimindeki mihrap üzerindedir. H.1250/M.1834 tarihli bu kitabe, Fenarizade Ahmet Efendi tarafından yaptırılan onarım ile ilgilidir. Minber kapısı üzerindeki kitabede, camiye daraltan esas minberin H.1275/M.1858 tarihinde kaldırılarak yerine duvar içerisinden merdivenle çıkılan “*muallaktaki*” minberin (Bu günkü balkon şeklindeki minber) Hacı Recep tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Cami mekânının kible duvarındaki pencere altında yer alan H.1280/M.1863 tarihli kitabe buraya yaptırılan iki pencere ile ilgilidir. Son cemaat yerindeki H.1291/M.1874 tarihli ve cami

Plan 1. Pazar Camii planı.

iç mekânının doğu duvarındaki H.1306/M.1888 tarihli kitabeler son dönem onarımlarına aittir.¹¹

Enine dikdörtgen planlı yapı mihraba paralel iki sahnalıdır. Mihrap önündeki sahnında; ortada kasnaksız bir mihrap önü kubbesi, yanlarında birer çapraz tonoz bulunur. İkinci sahnında; ortada bir yıldız tonoz, yanlarda birer çapraz tonoz yer alır. Tüm örtü sistemi ortada iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Teknik ve sanat özelliği bakımından Urfa’da tek örnek olan yıldız tonozun ortası geometrik geçme süslemelemdir (Şekil 1). Yapıda inşa malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Şekil 1. Pazar Camii ikinci sahnın orta tonozundaki yıldız süsleme.

At nalı kemerli ve kavsarası mukarnaslı mihrabın iki yanında, mukarnas başlıklı mermer sütunçeler bulunur. Sütunçelerin başlıkların mihraba bakan yan yüzlerine, simetrik bir şekilde girift rumeli bir kompozisyon kabartma olarak işlenmiştir. Başlıkların solda olanının ön yüzünde “Muhammedün Resulallah” yazısı okunur. Sağda olanında yazılmış olması gereken “La ilahe illallah” yazısı ise, esas minberin H.1275/M.1858 tarihinde kaldırılarak yerine duvar içerisinden merdivenle çıkılan “*muallaktaki*” minberin yapılması sırasında “*hutbeyi okuyanın ayakları altında kalmasin*” düşüncesiyle kazınmıştır.

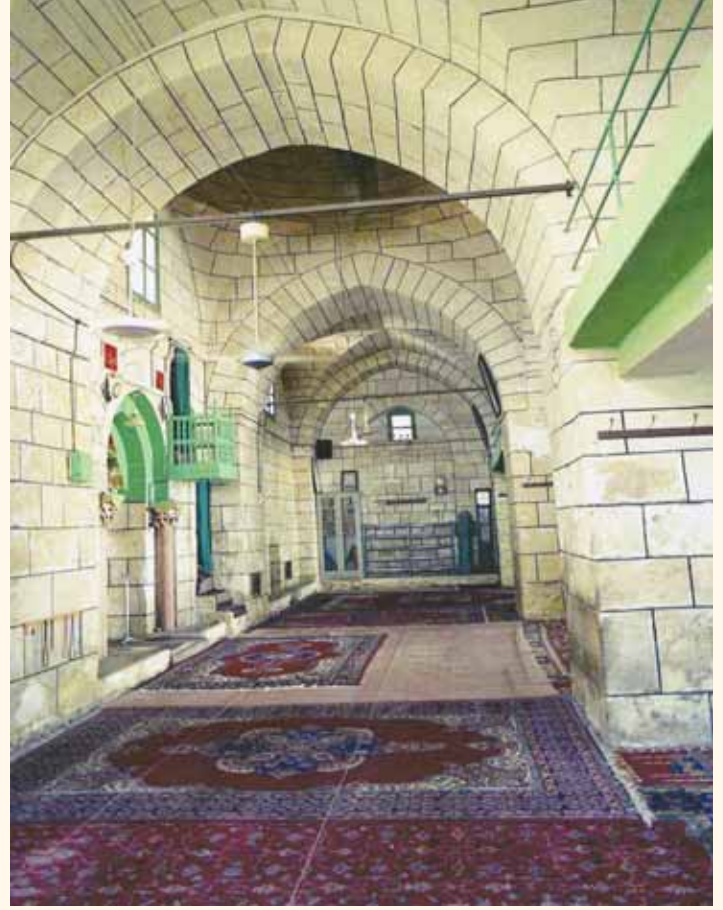
Minber, kitabesinde de belirtildiği üzere “muallak” (balkon) şeklindedir.

Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye, yanlarda duvarlara oturan üç çapraz tonozla örtülü iken son yıllarda beton tabliye ile bölünerek iki katlı şekle getirilmiştir.

Fotograf 5. Pazar Camii mihrap önü bölümü.

Avlunun kuzey batı köşesindeki kesme taştan yapılmış tek şerefeli minarenin gövdesi üç bölüme ayrılmıştır. Alttaki bölüm sekizgen, orta bölüm silindirik, şerefeye kadar olan üstteki bölüm ise onikigendir. Onikigen bölümün her yüzünde Zengiler devri süslemelerini anımsatan, kaval silmelerden meydana gelmiş düğümlü sathi kemerler bulunur (Şekil 4). Ayrıca bu bölümde şerife mukarnaslarının altında; bir tarafı açık, birbirine bağlı sekiz adet çemberin dairesel bir eksen etrafında dönerek oluşturduğu bir rozet ve uçlarında palmetler bulunan dört kollu iki yıldızın iç içe geçmesinden oluşmuş sekiz kollu ikinci bir yıldız rozet yer almaktadır¹² (Şekil 2, 3).

Fotograf 6. Pazar Camii mihrap önünü sahını.

Bu minare, Şanlıurfa'da 1562 tarihinde inşa edilmiş olan Dabbakhane Camii minaresini büyük ölçüde etkilemiştir.

Fotograf 7. Önde Pazar Camii, geride Dabbakhane, Hızanoğlu ve Hayrullah camileri minareleri.

Fotograf 8. Pazar Camii minaresi. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

Avlunun kuzeyindeki yarım kubbeli taş portalin kemeri yan yana sıralanmış kabartma palmet motifleriyle çevrelenmiş, palmetlerin aralarındaki boşlukta negatif ters palmetler oluşmuştur. Kapının çevresini kabartma tekniğinde Rumili bir bordür dolaşmakta (Şekil 5), iç yan duvarlarda ters palmetlerden oluşan bir bordür yer almaktadır.¹³ Bu portal şekli, bazı farklılıklarla ve daha küçük ölçülerde Şanlıurfa'daki Dabbakhane Camii avlusu batı portaline ve Kadioğlu Camii avlu portaline örnek olmuştur.

Son yıllarda yapılan eklemelerle cami iç mekânı, son cemaat yeri ve avlu orijinalliğini kaybetmiştir. Cami iç mekânındaki yıldız tonozun doğusundaki ve batısındaki bölümler betonarme tabliyelerle ikiye bölünmüş, bu tabliyelerin betonarme kirişleri caminin tüm örtü sistemini taşıyan ortadaki iki payeye gömülmüştür. Avlunun ortasından geçen balıklıgöl suyunun üzeri kapatılmış ve buradan caminin tuvaletlerine su aktaran dönme dolap kaldırılmıştır. Avlunun kuzey ve doğu cephelerine iki katlı odalar inşa edilmiştir.

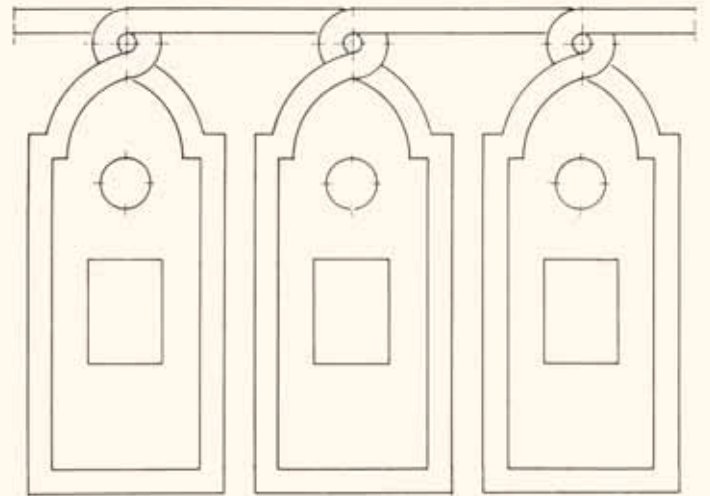
Şekil 5. Pazar camii avlusunun kuzey kapısı çevresinde rumili bordür.

Şekil 2. Pazar Camii minaresinde geometrik ve bitkisel karışımı rozet süsleme.

Şekil 3. Pazar Camii minaresinde kesişen dairelerden oluşan süsleme.

Şekil 4. Pazar Camii minaresinde kaval silmelerden oluşan düğümler.

Cami avlusunun doğusuna bitişik Pazar Değirmeni bulunmaktadır. Avludan geçen su ile çalışan ve girişi Eskici Pazarı'ndan olan Pazar Değirmeni'nin camiye bakan kısmı 1995 yılında şadırvana, eskici pazarına bakan kısmı ise dükkânlara dönüştürülmüştür. Evliya Çelebi seyahatnamesinde bu değirmenin günde 50 kile un öğüttüğünü ve gezilecek bir değirmen olduğunu söyleyerek duvarına güzel yazıyla "Asyab-ı felek âhır öğüdür dânemizi / Gün gelir nevbetimiz, etme a devran acele" (En sonunda felek değirmeni danemizi -canımızı- öğütür/ Sıramız gelecek, ey zaman acele etme) beyitini yazdığını söyler.¹⁴

Avlunun kuzey batı köşesinde Ahmet Zemci hazretlerinin mezarı yer almaktadır.

Camideki Kitabeler:¹⁵

Son cemaat yeri'nin doğu kesimindeki mihrap kitabesi:

"Bihamdillah meserret oldu me'vâ

Hemişe bu makamı ol küşade

İlahi her dü âlemde meded kıl

Keremkâr-ı (afvuna et mukteza)

Yaraşur Sabriyâ şöhretle şâna

Bu dem Ahmed Efendi Fenarizâde

Sene 1250" (M.1834).

Şair Sabır tarafından yazılmış kitabede; mihrabın Fenarizade Ahmet Efendi tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.

Minber kapısı üzerindeki üst kitabe:

"Kadim minberi kılmışdı işbu cami'i diltenk

Muallak oldu divar içre minber san'atla

Teşekkürle dedim cevherle Sabır bende tarihin

Becâ vad' oldu minber barekallahu sa'i ve hemişe

Sene 1275" (M.1858).

Şair Sabır tarafından yazılmış bu kitabede; camiyi daraltan minberin kaldırılarak yerine duvar içerisinde muallâktaki sanatkârane minberin H.1275 (M.1858) tarihinde yaptırıldığı yazılıdır.

Minber kapısı üzerindeki alt kitabe:

"İnşâü haza'l-minber el-cami

Zikrullahi melike (l-a'lam)

(Da'if allahu ibade'l-ulvi)

El-Hac Receb

Bu kitabede; minberin Hacı Recep tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir.

Harimin kible duvarındaki iki pencere ile ilgili kitabe:

"Ehl-i hayratın bu vatanlarıdır

Yaptılar bu yüzden iki pencere

Eyledim Sabır anı bende hisab

Tam tarih oldu bâlâ manzara

1280" (M.1863).

Şair Sabır tarafından yazılan ve H.1280 (M.1863) tarihi düşürülen bu kitabede; hayır sahibi şahısların açtıkları bu iki pencere ile caminin içerisinin hem havalı ve hemde ferah olduğu belirtilmiştir.

Son cemaat yeri kitabesi:

"Haza musanni'i cedidi safai eyvan

Elfün ve mieteyn ve tes'ine ve ahad

Min şehri Ramazan 1291" (M.1874).

Kitabede; Son cemaat yerinin H.1291(M.1874) tarihinde yeniden onarıldığı belirtilmiştir.

Harimin doğu duvarındaki kitabe:

"Yazıldı cevherin tarih-i tamir

Okusun neş'e-i ba tesbih ü tekbir"

Onarımla ilgili bu kitabede ebced hesabı ile H.1306 (M.1888) tarihi düşürülmüştür.

ULU CAMİ

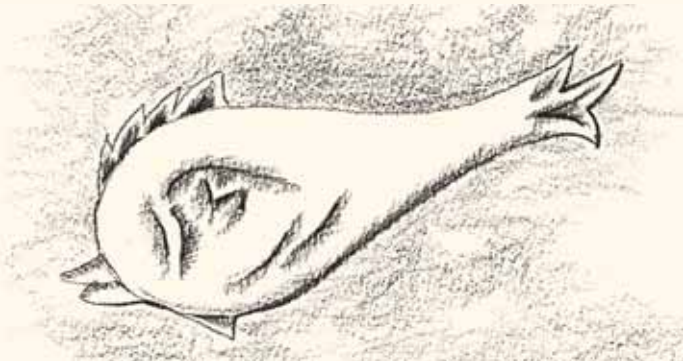
Camii-Kebir Mahallesi'ndedir. Eski bir sinagog iken M.S.435-436'da ölen piskopos Rabbula tarafından Mar Stefanos Kilisesi'ne dönüştürülen ve kırmızı renkteki mermer sütunlarının çok olması nedeni ile "Kızıl Kilise" olarak da adlandırılan Hıristiyan kilisesinin yerine inşa edilmiştir.¹⁶ Bu kilisenin avlu duvarları, avluya açılan kuzey (Karanlık Kapı) ve doğu kapıları ile günümüzde minare olarak kullanılan çan kulesi halen ayakta. Avluya açılan doğu kapısı lentosunun doğu cephesindeki yuvarlak rozet içerisinde yer alan haç motifinin sonradan kazındığı mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca kiliseden kalma bazı mermer sütun ve sütun başlıkları cami avlusunda görülebilmektedir. Bu sütunlardan önemli bir miktarının, cami avlusunun kuzeyindeki "Karanlık Kapı" ya çıkan yolun altına konularak üzerinin örtüldüğü söylenilmektedir.¹⁷

Fotograf 9. Ulu Cami avlusunda St.Stephan Kilisesi'nden kalma sütun başlıkları.

Fotograf 10. Ulu Cami avlusunun kuzey kesiminde St.Stephan Kilisesi'nden kalma duvarlar ve caminin haziresi. (K.A.C.Creswell, http://arcnet.org/library/images/thumbnails.tcl?location_id=9915).

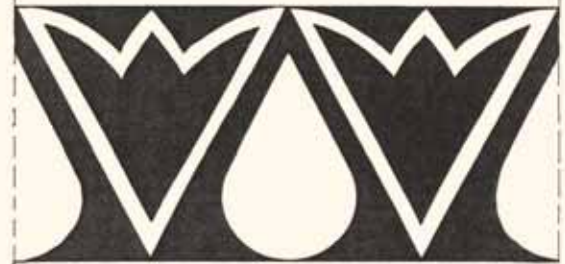

Şekil 6

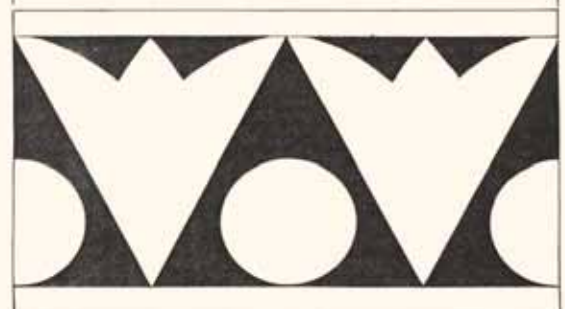
Caminin kilisenin avlusuna mı, yoksa esas mekânı üzerine mi inşa edildiği konusu kesinlik kazanmamıştır. 1979 yılında müze, vakıflar ve turizm müdürlüklerinin işbirliği ile caminin güney duvarı ortaları altında yapılan araştırma kazısında, kuzeye doğru uzayan ve kiliseye ait olduğu anlaşılan 6-7 m. uzunluğunda bir koridor ortaya çıkartılmıştır. İleride bir duvarla kesilen bu koridorun devam edeceği, sağa ve sola ayrılarak kilisenin mahzenine veya katakomp'una (yeraltı mezar odaları) açılacağı tahmin edilmiştir.¹⁸ Buna göre, caminin kilisenin esas mekânı üzerine inşa edilmiş olabileceği fikri ağırlık kazanmıştır. Kiliseye ait kırmızı sütunlardan 4 tanesi cami iç mekânı kuzey duvarının batı kesiminde tonozların oturduğu duvar payelerinin ikisinin önünde birer çift olarak kullanılmıştır (Fotograf 11).

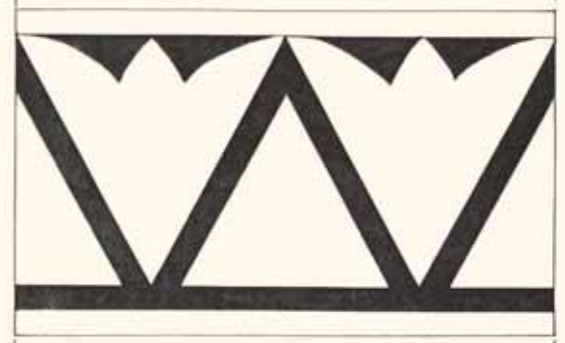
Şekil 7

Şekil 8

Şekil 9

Şekil 10

Şekil 6 - 10. Ulu Cami avlusunda St.Stephan Kilisesi'nden kalma sütun başlıklarından süsleme detayları.

Fotograf 11. Ulu Camii'nde St.Stephan Kilisesi'ne ait sütunlar.
(K.A.C.Creswell'den).

Ulu Camii'nin İnşa kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. H.786/M.1384 tarihli Hasan bin Alaeddin Vakfiyesi'nde adının geçmesi caminin o yıllarda mevcut olduğunu göstermektedir.

Ayrıca, 1523 tahririnde "Evkaf-ı Kızıl Mescid nam Cami-i Kebir" adıyla geçmektedir.¹⁹

Nureddin Zengi tarafından tamir ettirilerek bugünkü şeklini alan Halep Ulu Camii ile benzer bir plan gösteren Urfa Ulu Camii'nin Zengiler zamanında XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde (1170-1175) yaptırılmış olabileceği tahmin edilmektedir.²⁰

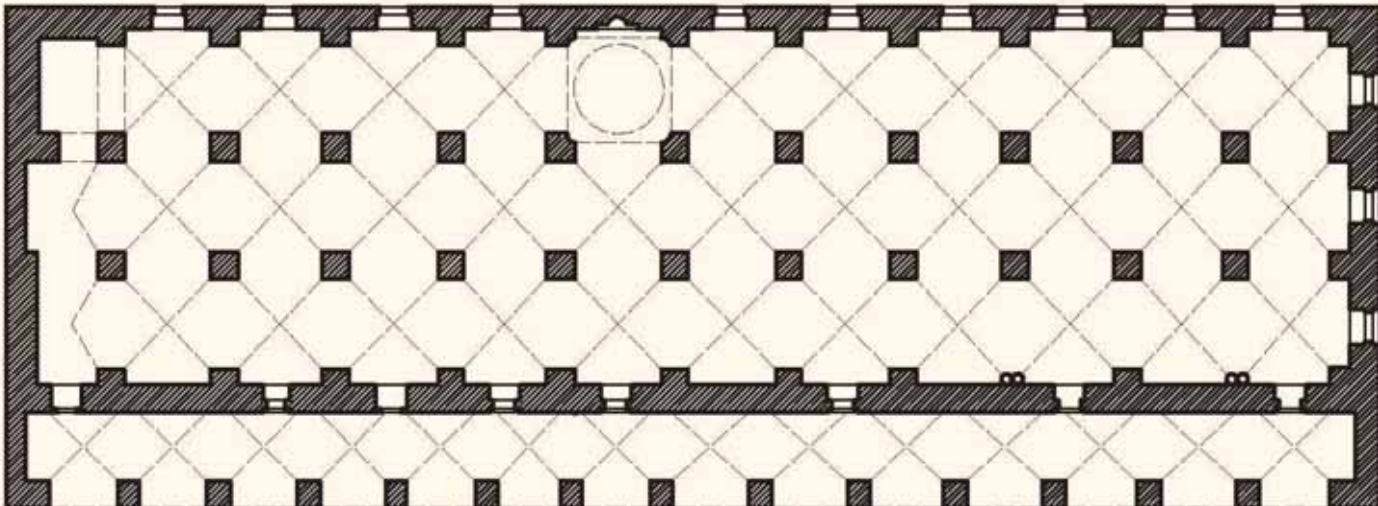
Ayrıca, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki enine

dikdörtgen ve mihrap önü kubbeli Artuklu Camileri planına dayanılarak Urfa Ulu Camii'ni Artuklu eseri olabileceğini söylemek mümkündür.

Anadolu'daki Artuklu camilerinde görülen mihrap önü kubbeli enine plan tipinin ilk örnekleri Gazneli ve Büyük Selçuklu camilerinde görülmektedir. Gaznelilerin XI.yüzyıl başına ait Leşker-i Bazar Ulu Camii'nde mihraba paralel iki sahını kesen mihrap önü kubbesi Anadolu'da; Silvan (Meyyafarikin) Ulu Camii (1152-1157), Mardin Ulu Camii (1176-1186) ve Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camii'nde (1184-1200) uygulanmıştır. Yine bir Artuklu eseri olan Harput Ulu Camii'nde (1156-1157) ise, mihrap önü kubbesi Urfa Ulu Camii'nde olduğu gibi tek sahını kesmektedir.

Urfa Ulu Camii'ndeki mevcut kitabeler onarım dönemlerine aittir. Batı avlusu kapısındaki H.1096/M.1684 tarihli kitabe caminin Ali Paşa tarafından onarıldığı yazılıdır. Ali Paşa, aynı tarihte Şeyh Mes'ud zaviyesini de onarmıştır. Son cemaat yerinden cami mekânına giriş kapıları üzerinde bulunan H.1193/M.1779 ve H.1194/M.1780 tarihli iki onarım kitabesinden 1194 tarihli olanında onarımın Hacı Firuz Beg tarafından yaptırıldığı yazılıdır. H.1193/M.1779 tarihli kitabe ise isim yeri kırık olduğu için okunamamış, ancak bu onarımı yapan şahsın da Firuz Bey olduğu tahmin edilmiştir. Son cemaat yerindeki H.1287/M.1870 tarihli üçüncü kitabe, Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi tarafından buraya yaptırılan şadırvan ile ilgilidir.²¹ Alman araştırmacı Max von Oppenheim'in 1929 yılında çektiği bir fotoğrafta görülen bu şadırvan (çanak havuz) 1950'li yılların başlarında cami avlusuna yaptırılan havuz içerisine konulmuş, 1995 yılında ise, kısa adı ŞURKAV olan Şanlıurfa Kültür Sanat Eğitim ve Araştırma Vakfı'nın Hasan Padişah Camii karşısındaki merkezinin avlusuna taşınmıştır.²²

Düzensiz kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami; her sırada 11 adet olmak üzere iki sıra payenin taşıdığı

Plan 2. Ulu Camii planı. (Albert Gabriel'den)

çapraz tonozlarla örtülü mihrap duvarına paralel üç sahınlı dikdörtgen bir plana sahiptir. Sadece, orta eksenenden biraz doğuya kaymış olan mihrap önü bölümü sivri kemerler üzerine oturan tromplu bir kubbe ile örtülmüştür. Payelerin kalın ve alçak tutulması, cami içersinde basık bir havanın doğmasına neden olmuştur. Düz dam olan caminin örtüsünde dıştan sadece mihrap önündeki kubbe yükselmektedir.

Taş mihrap ve minber sade ve süslemesizdir. Minberin özgün olmayıp sonradan yapıldığı tahmin

edilmektedir. Mihrap ve minber üzerindeki taş işlenmiş ayetler H.1381/M.1964 tarihinde Urfalı hattat Behçet Arabî tarafından yazılmıştır. Mihrap nişi dışarıdan dikdörtgen bir payanda ile vurgulanmıştır.

Caminin batı kesimi Şafilere tahsis edilmiş olup bu bölümün ayrıca bir mihrabı bulunmaktadır. Bu bölümün 50 cm. yüksekte olan zemin kotu, 1960'lı yıllarda yapılan restorasyon sırasında kaldırılarak caminin esas zemin kotu düzeyine getirilmiştir.

Fotograf 12. Ulu Cami ve minaresinin genel görünümü.

Fotograf 13. Ulu Cami iç görünüm.

Fotograf 14. 1900'lü yılların başlarında Ulu Cami mihrabı ve mihrap önü kubbesi trompu. (K.A.C.Creswell'den).

Fotograf 15. Ulu Cami son cemaat yeri. (K.A.C.Creswell'den).

Ortadaki giriş kapısının üzerinde olan müezzin mahfiline, giriş kapısının batısından, duvar içerisindeki merdivenle çıkılmaktadır. Orijinalinde ahşap olan müezzin mahfili son yıllarda betonarmeye dönüştürülmüştür. 1929 yılında Alman araştırmacı Max von Oppenheim tarafından çekilen bir fotoğrafta (Fotograf 15), müezzin mahfilinin taş konsollar üzerine oturan ahşap bir balkon şeklinde (mükebbire) son cemaat yerine de açıldığı görülmektedir.²³

Fotograf 16. 1900'lü yılların başlarında Ulu Cami iç görünüm. (K.A.C.Creswell'den).

Ortadaki giriş kapısının cami içerisinden taraf doğusuna bitişik niş içerisinde bir kuyu bulunmaktadır. Halk arasındaki yaygın bir inanişaya göre; İsa Peygamber'in, Urfa kralı Abgar Ukama'ya (V.Abgar) gönderdiği ve üzerinde mucizevi portresinin bulunduğu kutsal mendil (Hagion Mandylion) bu kuyuya düşmüştür. Diğer bir söylenceye göre bu mendil, şehir merkezindeki Eyüp Peygamber kuyusuna düşmüştür. Ulu Cami'deki ikinci bir kuyu da hazirenin kuzey kesimindedir. Eski fotoğraflarda bu kuyunun üzerinin dört kemerli baldeken tipi bir yapıyla örtülü olduğu, güneye bakan kemerin önünde üç sütunlu bir revak olduğu görülmektedir²⁴ (Fotograf 17).

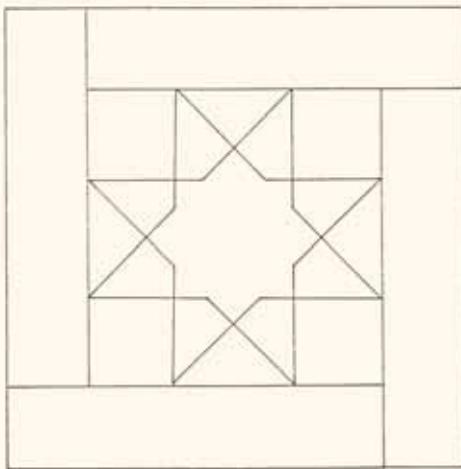
Fotograf 17. Ulu Cami haziresindeki kuyu ve üzerindeki yapı. (Max von Oppenheim-<http://www.arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/197>).

Payeler üzerine oturan ve her biri çapraz tonozlarla örtülü, farklı boyutlardaki on dört sivri kemerle avluya açılan son cemaat yerinin, Anadolu'daki bilinen en erken tarihli örnek olması nedeniyle Anadolu-Türk mimarisi içinde önemli bir yeri vardır.²⁵ Son cemaat yerinin batıdaki on dördüncü gözü, H.1096/M.1684 tarihinde Ali Paşa tarafından yaptırılan batı avlu kapısının girişine katılarak son cemaat yeri işlevini kaybetmiş ve bu gözden camiye açılan kapı da örülerek iptal edilmiştir.

Fotograf 18. 1900'lü yılların başlarında Ulu Cami son cemaat yeri cephesi. (K.A.C.Creswell'den).

Son cemaat yerinin orta göz döşemesindeki renkli mermerden yapılmış kakma kompozisyon camideki tek süsleme örneğidir. Gri renkli mermerden dikdörtgen çerçeve içerisine kolları ve ara boşlukları sarı, siyah, beyaz ve gri renkli mermer parçalardan oluşan sekiz kollu bir yıldız motifi ve bunun da içerisine beyaz mermerden ikinci bir yıldız motifi yerleştirilmiştir.²⁶ (Şekil 11). Renkli mermer kakma süslemerin bölgedeki örnekleri Zengilerin Suriye yapılarında ve Artukluların Diyarbakır iç kalesi şadırvanında görülmektedir.

Şekil 11. Son Cemaat yeri orta gözü döşemesindeki renkli mermer kakma süsleme.

Avlunun kuzey doğu köşesinde yer alan ve camiden epey uzakta bulunan, çevresi yüksekliğine eşit sekizgen çan kulesi günümüzde minare olarak kullanılmaktadır. Prof. Dr. Semavi Eyice, İstanbul Mimar Sinan Mescidi minaresi ile Urfa Ulu Camii minaresini karşılaştırarak şunları yazmaktadır: "Bu minare adeta Urfa Ulu Camii'nin muazzam minaresinin şayan-ı hayret bir

minyatür modelidir. Öyle zannediyorum ki büyük ölçüde yapıldığı zaman kaba ve ağır bir manzara arzeden bu minarenin, ufak ölçüde olan bu benzeri, biblo gibi zarif bir eser teşkil etmektedir."²⁷

Fotograf 19. 1900'lü yılların başlarında Ulu Cami minaresi. (K.A.C.Creswell'den).

Fotograf 20. Ulu Cami minaresinin şerefe kısmındaki sütunlar.

Kızıl Kilise'ye ait kalın duvarlarla çevrili cami avlusunun kuzey batı kesimi mezarlıktır. Bu mezarlıkta Haçlılara karşı şehit düşen yedi komutanın mezarı ile Mevlana Halid-i Bağdadi'nin küçük oğlu Şahabeddin Ahmed'in türbesi bulunmaktadır. Şahabeddin Ahmed, H.1239/M.1823 yılında vefat etmiş olup, türbesi H.1263/M.1845 yılında Halep Valisi Şeyhzade Osman Nuri Paşa tarafından yaptırılmıştır. Mezarlıkta ayrıca; Hafız İbrahim Halil Efendi, Muhammed Şerif Buhari, Harranşeyhizade Ömer Sabri Efendi, Hacı Osman Nuri Efendi, Rakka Valisi Kadızade Hüseyin Paşa, Hüseyin Vasfi Paşa, Kaplamazade Ömer Ağa, Yengiceağasızade Ali Ağa, Şeyh Muhammed Ali Efendi, Hüseyinpaşazade Ali Yaver Beg, Hacıhıdırzade Muhammed Reşid Efendi, Urfa Mutasarrıfı Germiyanoglu Süleyman Rüşdü Bey gibi şahısların mezarları yer almaktadır.²⁸ Mezar şahidelerinde Osmanlı dönemi şiir ve hat sanatının güzel örnekleri yer almaktadır. Bu mezarlığa yeni gömüler yapılmadığından şahideler günümüze kadar sağlam bir vaziyette gelebilmiştir.

Şahabeddin Ahmed türbesinin ön kısmında yazlık namazgâh yer alır. Mermer mihraplı namazgâhın zemin kotu cami avlusundan yaklaşık 1 m. yüksektedir.

Avlunun kuzey-doğu kesiminde yer alan, hamama gidecek parası bulunmayan yoksul kişilerin gusletmesi amacıyla yapılmış olan kare mekânlı, tek kubbeli "Çimecek" (Gusülhane) Urfa su mimarisinde tek örnektir.²⁹

Avlunun kuzey kesiminde ince sütunlara oturan, basık konik çatılı taş şadırvan, 1995 yılında Konya Mevlana Dergâhı'nın ahşap şadırvanı örnek alınarak hayırsever Hacı Emin Uslusoy tarafından yaptırılmıştır. Şadırvanın mimari projesi Mimar Cevher İlhan tarafından çizilmiştir. Kalem işi süslemeleri Dr.Burhan Vural tarafından tasarlanmış, uygulaması ressam Abdurrahman Birden tarafından gerçekleştirilmiştir. Şadırvan çevresindeki kitabeler hattat Mehmet Ali Caduk tarafından yazılmıştır.

Camideki Kitabeler:³⁰

Avlunun batı kapısı kitabesi:

*"Harab olmuş idi bu divar-ı cami
Görünce burasını hemandem
Dayaklar urdurub ru-yi kible divarın
....sin ettirdi cümle teb'id
Yıkub yapmasından çün ettiğinde
Anı da gayetiyle etdi teşyid
Güzel yaptırdı etdi anı itmam
Kabul ede kendi hayratını Hakk*

Konulub iki rakamdan dendi tarih

Edub imarına ihsanı tezyid

Cennet-i Firdevsi ede ana tabid

(A)li Paşa'yı adil kıldı tecdid

Sene 1096" (M.1684).

Kitabede; Caminin duvarlarının harap olduğunu gören Adil Ali Paşa'nın kible duvarını ve bütün camiye desteklerle kuvvetlendirmesi anlatılmakta, Allah'ın mimarına bol ihsan vermesi, Adil Ali Paşa'nın Firdevs Cenneti ile ebedi mükâfatlandırılması için dua edilmektedir.

Kuzey cephenin doğusundaki giriş kapısı kitabesi:

*"Ceddede haza'l-cami'el-kebir fi zamani hin ve'l-
muhtac*

El-münir (.....) rahimehullahu el-melik. el-mu'in

*El-a'zam el-muhsin sahib el-hayr ve'l-hasanat ve'l-
a'yan*

El-Hac Firuz Beg Kabbelallahu minhu. Fi seneti erb'a

Ve tis'ine ve mieti ve elf."

Kitabede; Ulu Camii'nin Allah'ın rahmeti ve nuruna muhtaç olduğu zamanda, hayr ve hasenat sahibi ve a'yan Hacı Firuz Bey tarafından H.1194 (M.1780) tarihinde yeni baştan onarıldığı belirtilmektedir.

Kuzey cephenin ortasındaki giriş kapısı kitabesi:

"Cami'i şerif (en-nazrül-himem) ve'l-ihyâ

(.....) (.....) (.....) hayr-i evfâ

Ta'mire ve teccide (.....) serâ

Yapdı nice mesacid nice cami ihyâ

Ta'mir-i cami'i Ruha o mekân-i kebir

İşbu (mescid-i) şerifi hem temennâ

Bihamdillahi Taala (.....)

Ol mes'ude hacâtı ile subh û mesâ

Gördü bu ma'bedi (.....)

(.....) (.....) eyledi ihyâ

Amma cayine sarf eyledi nakd-i himmet

(.....)

Verdi bu nev esere meskun tarih

Şimdi gelir bir sada-i hatıf aslâ

Sene: 1193 (M.1779)

Kitabede; birçok yeri kırılmış olduğundan adı okunamayan hayırsever bir şahsın birçok cami ve mescidi tamir ettirdiği, bütün çalışmalarını ve servetini bu uğurda sarf ettiği ve Ulu Camii'de H.1193/M.1779 yılında tamir ettirdiği belirtilmektedir. Bu şahsın Firuz Bey olduğu tahmin edilmektedir.

Kuzey cephenin doğu kesimindeki çeşme (şadırvan) kitabesi:

*“Urfa evkaf müdürü zi-himmet
Yani kim Mustafa Efendi evrat
Ber hayat çeşmesi kılsın icra
Camiye sarf kıldı (mubisat)
Tabiki baran ü berfden mahfuz
Ala abdest halk beray-ı salat
Eyle hayr duasını sabır
Yazıla defterine çak hasenet
Su gibi oku cevher-i tarih
Gel buyur iç havuzdan ab-ı hayat
Sene 1287” (M.1870).*

Şair Sabır tarafından yazılmış bu kitabede; buradaki (son cemaat yeri) yağmur ve kar sularından korunan hayat çeşmesinin (Fıskiyeli havuz) abdest almak amacıyla H.1194/M.1780 tarihinde Urfa Evkaf müdürü Mustafa Efendi tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Kitabenin hemen önünde, son cemaat yerinde bulunan bu fıskiyeli havuz 1900’lü yılların başlarında cami avlusunun kuzey tarafına yapılan büyük havuz’un ortasına taşınmıştır. 1995 yılında bu havuz da yıkılarak yerine Konya Mevlana Dergâhı’ndaki şadırvan örnek alan bir şadırvan yapılmış ve bu sırada fıskiyeli havuz kısa adı ŞURKAV olan Şanlıurfa İli Kültür Sanat Eğitim ve Araştırma Vakfı’nın Hasan Padişah Camii karşısındaki merkezinin avlusuna taşınmıştır.

B. ORTA KUBBENİN YANLARA DOĞRU GENİŞLEDİĞİ CAMİLER

ARABÎ CAMİİ

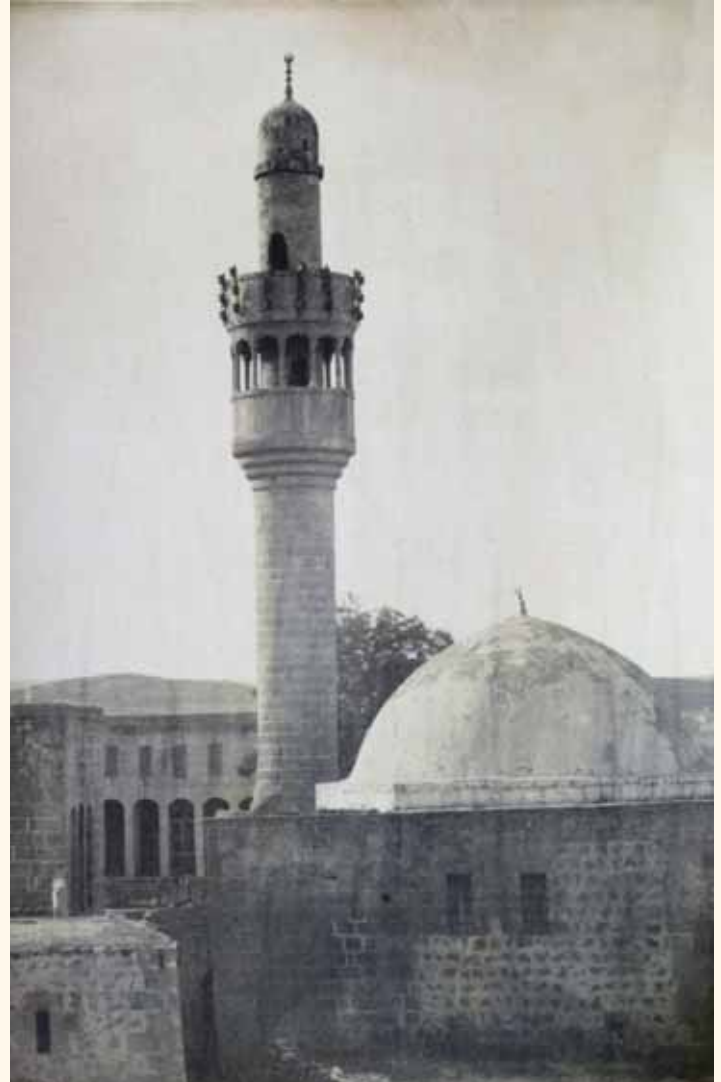
Kaleboynu Mahallesindedir. Bizans dönemine ait Aziz Mihail Kilisesi’nin yerine yapıldığı belirtilmektedir.³¹ Minare kaidesinin batı tarafındaki H.1156/M.1743 tarihli kitabede caminin Muhammed Fazili tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir. Cami iç mekânına giriş kapısı üzerindeki aynı tarihli kitabede “*Cami’i zibayi Muhammed Fazili*” (Muhammed Fazili’nin güzel camisi) yazılıdır.

Caminin esas adının Ali Han Bey Camii olduğu, bu kitabelerin Ali Han Bey Camii’nin onarımı sırasında yazıldığı Arabizade Muhammed Fazili Efendi’nin cami için hazırlattığı H.1157/M.1743 tarihli vakfiyeden anlaşılmaktadır. Zira Muhammed Fazili Efendi bu vakfiyesinde, Urfa’da Ali Han Bey Camii’ni onararak minber, minare ve yanına bir de kütüphane yaptırdığını

belirtmektedir. Muhammed Fazili Efendi, onardığı Ali Han Bey Camii’ne kendi adını vermiş, ancak cami halk arasında onun lakabı olan “Arabi Camii” adıyla anıla gelmiştir.

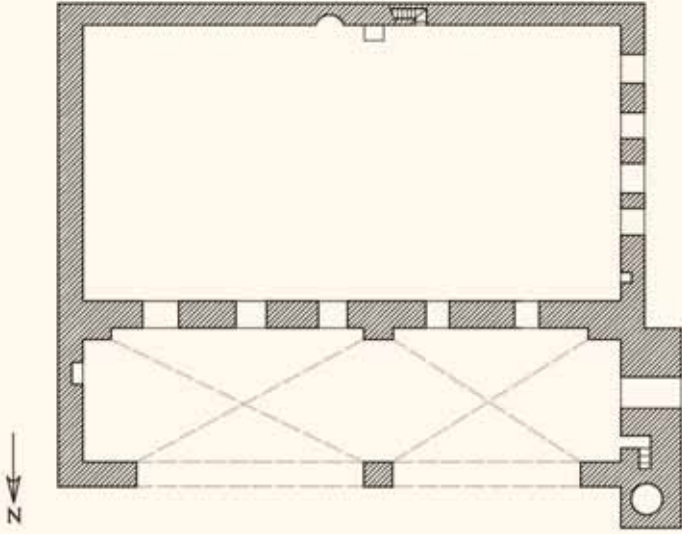
H.1138/M.1725 ve H.1139/M.1726 tarihli vakfiyelerden; Muhammed Fazili Efendi’nin, Dabbakhane Camii avlusunun kuzeyindeki İbrahimiye Medresesi’ni yaptıran Şeyh Hacı Kasım Efendi oğlu Hacı İbrahim Efendi’nin en büyük oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilen caminin esası, orta kubbenin yanlara doğru tonozlarla genişlediği enine dikdörtgen plana sahip iken, 1953 yılındaki onarım sırasında örtü sistemi tamamen yıkılarak betonarme tabliye ile örtülmüştür. Bu onarım sırasında çapraz tonozla örtülü iki gözlü son cemaat yerine ve minareye dokunulmamıştır. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi’nde muhafaza edilen II.Abdülhamid’in 1890 yıllarında çektiği ve “Yıldız Albümleri” olarak tanınan albümlerdeki “Urfa’da Ali Ham (Han) Bey Cami-i Şerifi” alt yazılı bir fotoğrafta bu cami kubbeli şekli ile görülmektedir.³²(Fotograf 21).

Fotograf 21. Arabi Camii. Fotoğrafın altında Osmanlıca: “Urfa’da Ali Han Bey Camii Şerifi” yazılıdır. (İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri’nden).

Taş mihrap süslemesizdir. Minber, duvar içerisinden taş merdivenle çıkılan balkon şeklindedir. Kuzey batı köşedeki silindirik gövdeli, iki şerefeli minarenin birinci şerefesi ince sütunlar üzerine oturan sivri kemerlerle çevrelenmiştir. Üzeri kapalı olan bu şerefe kışın yağmurdan, yazın güneşten korunmak, bunun üzerindeki ikinci şerefe ise açık olup yağışsız ve güneşsiz havalarda kullanılmak amacıyla yapılmıştır. Külâh kısmı küçük bir taş kubbe ile örtülü olan bu minare şekli Urfa'da tek örnektir.

Plan 3. Arabi Camii planı.

Camideki Kitabeler:³³

Harim kapısı üzerindeki kitabe:

*“Cami-i ziba-yı Muhammed Fazili
sene 1156” (M.1742)*

Kitabe; “Muhammet Fazili'nin güzel camii” anlamındadır.

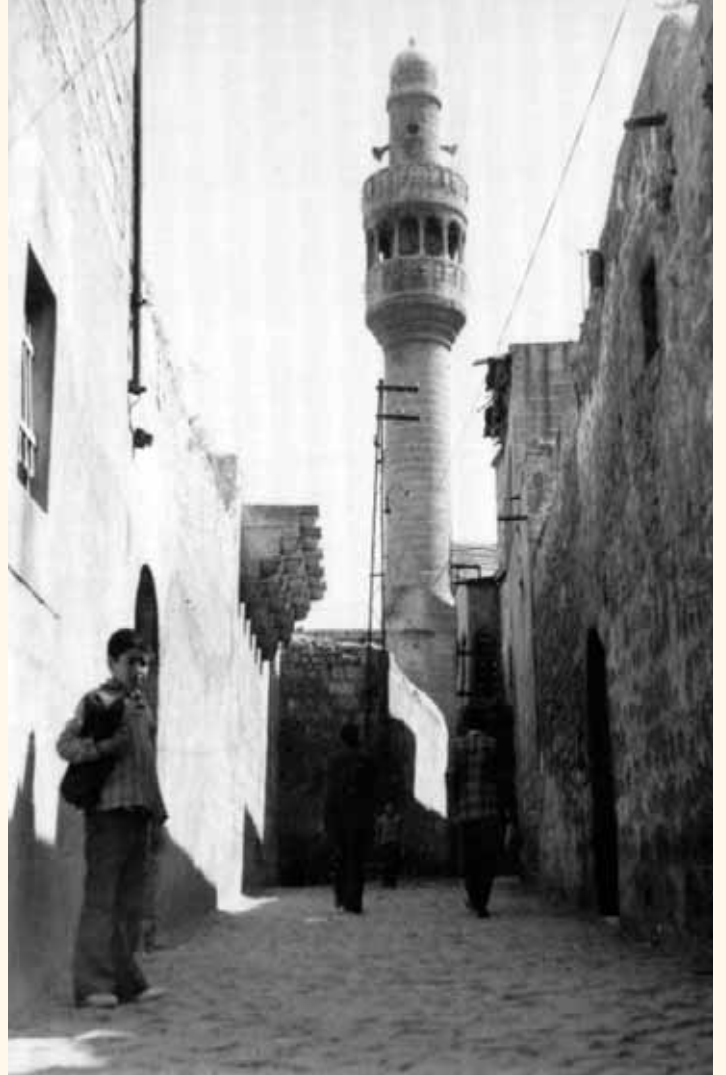
Minare kaidesinin batı cephesindeki kitabe:

*“Cenab-ı sahib el-hayrat zi baht
Muhammed Fazili pakize gevher
Fenasın fehm edüb mal-i cihanın
Hulûs ile olub bu hayre mazhar
Binaya eyledi sa'i firavan
Yapub bu cami'i ol ferhunde server
Güzel mevkide bu asâr-ı âlî
Minare beyine-i cay-i münevver
Müezzin her kaçan ehl-i salat'a
Sala etse ezan ile beraber
Cema'at her tarihin okurlar
Ta'ala şanuhu Allahü ekber
sene 1156” (M.1743)*

Fotograf 22. Arabi Camii son cemaat yeri.

Kitabede şu anlamdadır: *“Saadetli hayrat sahibi, temiz mücevher Muhammed Fazili hazretleri, dünya malının yok olacağını anlayınca samimi bir kalb ile bu hayırlı işi yaptı. Binası için çok fazla çalıştı. O mutlu ulu kişi bu camii yaptı. Bu büyük eserin mevkii de güzeldir. Yerinin nurlu olduğuna minaresi şahittir. Her namaz vakti geldiğinde, müezzin ezanla birlikte sala da okusun. Cemaat de caminin tarihini (Ta'ala şanuhu Allahu ekber) de okusun.”* Son mısradan ebced hesabı ile H.1156/M.1743 tarihi düşürülmüştür.

Fotograf 23. Arabi Camii minaresi.

ÇAKERİ CAMİİ

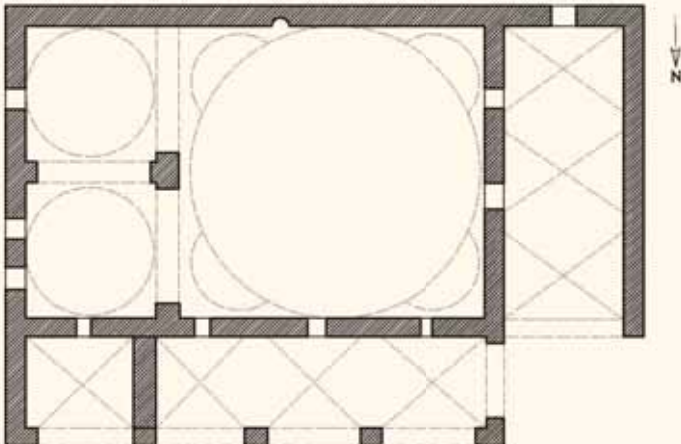
Pınarbaşı Mahallesi, Karapınar mevkiindedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde bu camiden "Çaygırlı Camii" olarak bahseder ve içersinden Halil-ür Rahman suyunun geçtiğini söyler.³⁴ Bizans döneminde caminin yerinde bir tiyatro bulunmakta ve bundan dolayı yakınındaki sur kapısı "Tiyatro Kapısı" olarak adlandırılmaktaydı.³⁵

Cami mekânına giriş kapısının sağındaki H.930/M.1524 tarihli kitabede mescidin onarımının Muhammed Çakeri'nin oğlu Hacı Ali'nin yardımı ile yaptırıldığı yazılıdır. Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki iki kitabeden altta olanında caminin H.1044 Zilkade/M.1635 Nisan tarihinde Ayaş oğlu Hacı Hüseyin tarafından tamir ettirildiği belirtilmiştir.

Avlunun güney kapısı üzerindeki H.1044 Zilkade/M.1635 Nisan tarihli kitabede caminin önce Şeyh Seyyid Muhammed Çaker tarafından, daha sonra ise Sultan Ahmed (1603-1617) oğlu Sultan IV.Murad Han (1623-1640) devrinde Ayaş oğlu Hacı Hüseyin tarafından onarıldığı belirtilmiştir.³⁶

Harran Kapı mezarlığındaki H.1007/M.1598 tarihli bir mezarın baş şahidesinde; mezarda Çakeri Hacı Eyyub oğlu Hacı Muhammed'in yattığı yazılıdır. "Çakeri" köle anlamına gelmektedir. Bu mezar taşından "Çakeri" ailesinin 16.-17. yüzyılda Urfa'da yaşadığı anlaşılmaktadır.³⁷

Düzgün kesme taşlardan inşa edilen cami mihrap duvarı boyunca enine dikdörtgen planlıdır. Orta kısım tromplu büyük bir kubbe, bunun doğusu pandantifli iki küçük kubbe ile örtülüdür. Kubbeler ortada mihrap ekseninden doğuya kaymış T şeklinde bir payeye, diğer yanlarda duvarlara oturmaktadır. Caminin bu planı Urfa Nimetullah Camii'ne benzemekte, ancak Nimetullah Camii'nde ortada iki payeye oturan ana kubbenin batısında yer alan iki kubbe Çakeri Camii'nde yoktur.

Plan 4. Çakeri Camii planı.

Dilimli kemerli ve mukarnas kavsaralı mihrap son zamanlarda fayansla kaplanmış, ancak Vakıflar Genel Müdürlüğüne 2001 yılında yapılan restorasyon sırasında tekrar orijinaline dönüştürülmüştür. Balkon şeklindeki minbere kible duvarı önündeki ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki betonarme müezzin mahfili 2001 yılındaki restorasyon sırasında orijinal şekli olan ahşaba dönüştürülmüştür.

Çapraz tonozlarla örtülü dört gözlü son cemaat yeri önde dört bağımsız payeye, doğuda duvar payesine oturmaktadır. Cami kapısı kapısı son yıllarda fayanslarla kaplanmış, ancak bu fayanslar 2001 restorasyonunda kaldırılmıştır.

Sivri külahlı minber minare son cemaat yerinin batı payesi üzerinde yer almaktadır. (Fotograf 26)

Fotograf 24. Çakeri Camii ve çevresini 1900'lü yılların ortalarında gösteren yağlıboya tablo. (Ressam: Nihat Kürkçüoğlu).

Fotograf 25. Çakeri Camii doğu cephesi.

Fotograf 26. Çakeri Camii son cemaat yeri.

Camideki Kitabeler :³⁸

Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki kitabelerin sağındaki kitabe:

“Ammere hazihî’l- mescid el-mübarek biavni Hacı Ali ibni

Muhammed Çakeri Gafarallahu lehu ve livalideyhi fi seneti tarihihu

selesine ve tis’a mie” (H.930/M.1524)

Kitabede; Bu mübarek mescidin onarımı Muhammed oğlu Hacı Ali’nin yardımı ile yapılmıştır.Allah onu ve ebeveynini mağfiret etsin. Sene H.930 (M.1524)” yazılıdır.

Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki birinci

kitabe :

“Fi eyyam sultan Murad Han İbni sultan Ahmed Han”

Kitabede; “Sultan Ahmed oğlu Sultan Murad Han zamanı” yazılıdır.

Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki ikinci

kitabe :

“Haza mimmâ inşâehu sahibü’l hayr ve’l hasanat mut’i lizekati ve’s- sadakati

Eskenhullahu fi’l- cinâni’l-âliyâyat el-ku’ud ve zerefetü fi’l- gurefati

el Hac Hüseyin bin Ayaş fi şehri zi’l-ka’detü ve fi

seneti erba’a ve erba’ine ve elf” (H.1044 Zilkade/M.1635 Nisan)

Kitabede; “Bunu inşa eden hayır ve hasenat sahibi, zekâtını ve sadakasını veren , Ayaş oğlu Hacı Hüseyin’dir. Allah kendisini yüksek cennetlerde güzel ve hoş odalarda oturtsun. H.1044 senesi, Nisan ayı” yazılıdır.

Avlunun güney kapısı üzerindeki kitabe:

“Sabiken ammere haza’l cami’ es-seyyid şeyh Muhammed el-Çaker rahmetullahi ala ve cededehu

el-hac Hüseyin ibni Ayaş fi eyyam is- Sultan Murad Han ibni

es-Sultan Ahmed han fi şehri zi’lkade senetü erba’a

erba’ine ve elf.es- sebebü’l- hayrat el-Hac İbrahim

İbni Mehdi” (H.1044 Zilkade/M.1635 Nisan)

Kitabede; Caminin daha önce Seyyid Şeyh Muhammed Çaker tarafından onarıldığı, sonradan Ayaş oğlu Hacı Hüseyin tarafından Sultan Ahmed (1603-1617) oğlu Sultan IV.Murad Han (1623-1640)

devrinde zilkade 1044 (M.Nisan 1635) tarihinde ikinci kez tamir edildiği ve bu hayra Mehdi oğlu Hacı İbrahim adındaki yapı ustasının sebep olduğu belirtilmiştir.

Abdest alma eyvanı payesinin güney tarafındaki kitabe:

“Sahib el-hayrat ve’l-hasanat

.....

Gaybden geldi bir nidâ-i tarih

Nihayet.....ali.....ab

Sene.....”

Abdest alma eyvanının yapımı ile ilgili olan bu kitabe yer yer silik olduğundan tam okunamamış ve tarihi tespit edilememiştir. Ancak mevcut yazılardan “Hayır ve iyilik sahibi,...gaibden bir tarih sesi geldi” anlamı çıkarılmıştır.

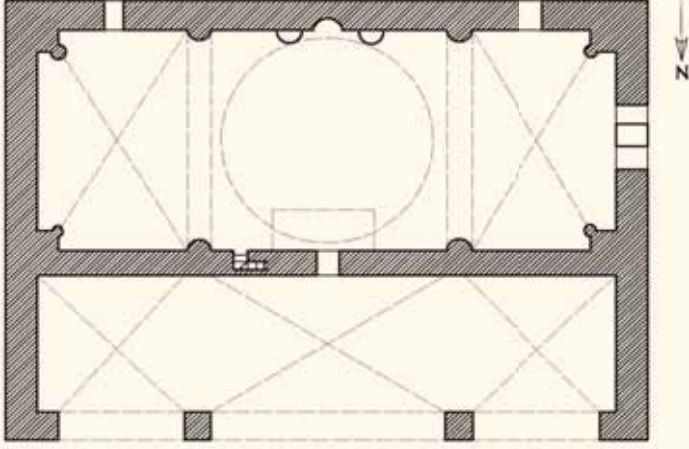
ESKİ ÖMERİYE CAMİİ

Kazancı Pazarı mevkiindedir. Mevcut kitabeleri onarım devirlerine ait olduğundan inşa tarihi bilinmemektedir. Halk arasında adına dayanılarak Hz. Ömer zamanında yapıldığı fikri hakimdir. 1540 tahririnde geçen “Mescid-i Seyyid Ömer”in³⁹ bu cami olduğu düşünülmektedir.⁴⁰

Son cemaat yerinin doğu duvarında yer alan kitabede H.701/M.1301 tarihinde Ahmed el-Hac Durmuş Siraceddin oğlu Muhammed Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Bu kitabedeki tarih Ömeriye Camii’nin Urfa’nın en eski camilerinden biri olduğunu göstermektedir. Cami avlusunun bir kenarına bırakılmış H.1186/M.1772 tarihli bir kitabede ise caminin Ali Bey oğlu Firuz Bey tarafından onarıldığı yazılıdır. Son cemaat yerindeki H.1330/M.1911 tarihli iki kitabeden birinde Arapça bir şiir, diğerinde caminin Hz.Ömer’in ruhuna ithafen Sultan Reşat devrinde onarım gördüğü yazılıdır.⁴¹

Kuzeydeki avlu kapısı üzerindeki H.1382/M.1962 tarihli kitabede caminin Hz.Ömer’in hilafeti zamanında yapıldığı ifade edilmiştir.

Mihrap duvarı boyunca enine dikdörtgen planlı yapıda orta kısım kubbe, yanlar birer çapraz tonoz ile örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kubbeye geçişi sağlayan tromplar üzerindeki şebekeli oyma altı kollu çiçek motifli havalandırma delikleri Şanlıurfa’da ilk kez bu camide görülmektedir. Sekizgen kubbe kasnağı 16 pencerelidir. Kubbe ve tonozlar duvarlarda ve köşelerde kaideleri süslemeli yarım sütunlara otururlar. Bu tip duvar sütunları Şanlıurfa Fırfırlı Cami’de de (kilise) görülür. Eski Ömeriye Camii’nin bu planı, Şanlıurfa Harran Kapı’daki Hacı Lütfullah Camii planına öncülük etmiş olmalıdır.

Plan 5. Eski Ömeriye Camii planı.

Eski Ömeriye Camii'nin plan özelliklerine bakıldığında Hz. Ömer zamanı (VII.yüzyıl ilk yarısı) ile ilgisinin olmadığı anlaşılır. Ancak, Hz.Ömer zamanından kaldığı söylenen caminin H.1186/M.1772 tarihinde Ali Bey oğlu Firuz Bey tarafından onarıldığı sırada yıkılarak bu günkü şeklini aldığı söylenilebilir.

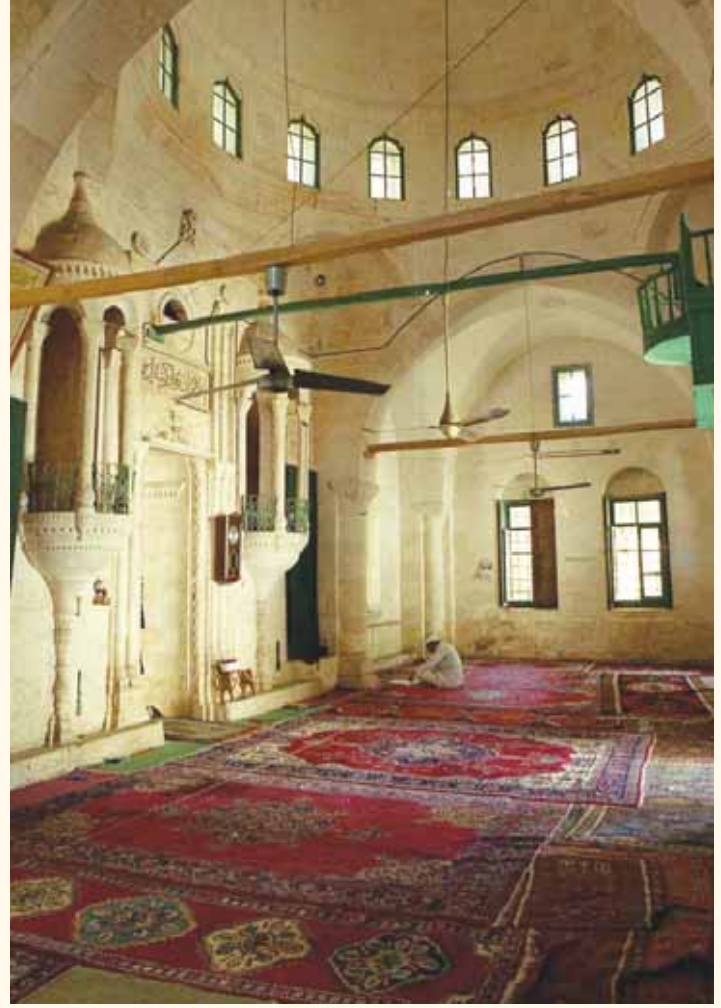
H.1330/M.1911 tarihli mihrabın iki yanı taş örgü süslemeli ve çift yarım sütunçelidir. Mihrabın iki yanında simetrik olarak duvardan balkon şeklinde taşan, önde ikişer tam, arkada ikişer yarım sütunlu balkon şeklindeki çıkımların sağda olanı minber, solda olanı vaiz amaçlı olarak kullanılmaktadır. Üzerleri taştan yarım kubbeli, korkulukları demir şebekeli bu minber ve vaiz kürsüsü Urfa camilerinde görülen balkon şeklindeki en zarif örneklerdendir. (Fotograf 27).

Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki ahşap müezzin mahfili, iki taş konsol üzerine atılmış ağaç kirişlere oturmaktadır. Müezzin mahfiline çıkış duvar içerisindeki merdivenle olmaktadır.

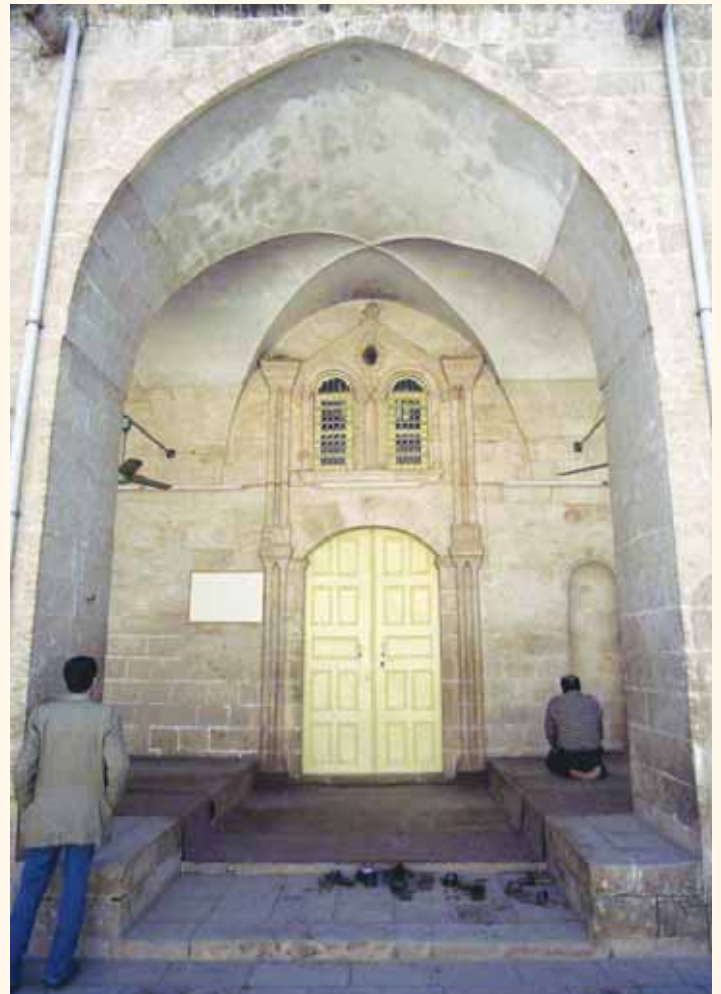
Önde iki payeye oturan üç gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülüdür. Son cemaat yerinin kuzey doğu köşesinde yer alan altı sütunla çevrelenmiş minber minare Şanlıurfa Şehbenderiye Camii minaresini etkilemiştir.

Fotograf 29. Eski Ömeriye Camii son cemaat yeri.

Fotograf 27. Eski Ömeriye Camii mihrap öntü bölümü.

Fotograf 28. Eski Ömeriye Camii son cemaat yeri orta gözü.

Camideki Kitabeler:⁴²

Son cemaat yerinin doğu duvarındaki kitabe:

Üstteki kitabe: Kelime-i tevhid.

Ortadaki kitabe: Ayet-i kerime

Alttaki kitabe:

“Bismillahirrahmanirrahim. Ammere haza’ll-mescid el-mübarek

el-ustad Muhammed bin Ahmed el-Hac Durmuş el-Siraceddin Ağa

ve sene ihda ve seb’a mietin”

Kitabede; *“Bu mübarek mescid Ahmed Hacı Durmuş Siraceddin oğlu Ustad Muhammed Ağa tarafından H.701/M.1301 tarihinde onarılmıştır”* denilmektedir.

Cami avlusuna atılmış kitabe:

“Kad ammere hazihî’l-cami’eş-şerifeti sahibi’l-hayrat ve’l-hasenat

el-Hac Firuz Beg bin Ali Beg. fi şehri rebî’el-evvel.

Sene 1186” (M.1772).

Kitabede; Caminin hayır ve hasenat sahibi Ali Beg’in oğlu Hacı Firuz Beg tarafından H.1186 (M.1772) senesinde onarıldığı belirtilmiştir.

Son cemaat yerinin doğusundaki pencere üzerindeki kitabe:

“Devrimiz bir devr-i bî emsâldir

Yaşasın sultanımız Sultan Reşad

Hazret-i Faruk’un iş bu cami’i

Kıldı ta’mir ile cümle nası şâd

Hem bu hayr yolda inayetzade’nin

Oldu el-hak gayreti hadden ziyad

Heşt bihişt’e yaz güher tarihini

Ruh-i Faruk’u bu ta’mir etti şâd

Sene 1330”(M.1911).

Kitabede; *“Devrimiz emsalsiz bir devir olan Sultan Reşad’ın (1909-1918) devridir. Hazreti Ömer Faruk’un (Hilafeti: M.634-644) yaptırdığı bu camiye inayetzade tamir etmekle bütün halk sevindi. İnayetzade’nin gerçekten çok gayreti geçti”* denilmektedir. Son iki mısradan ise ebced hesabı ile H.1330/M.1911 tarihi düşürülmüştür.

Cami mekânına giriş kapısının doğusundaki kitabe:

“Lemma beda müteceddiden mütevassian mütekammilen

El-mescid el-Ömeriye zien bi inayeti el-Mevla Ömer

Kad kultu fi envari müteşekkiren ve muarrihen

Ammere el-surur avatıf el-İslam min haza’l- eser

1330”(M.1911).

Urfalı hattat Behçet Arabi imzalı bu kitabede Arapça bir şiir yazılıdır.

HACI LÜTFULLAH CAMİİ

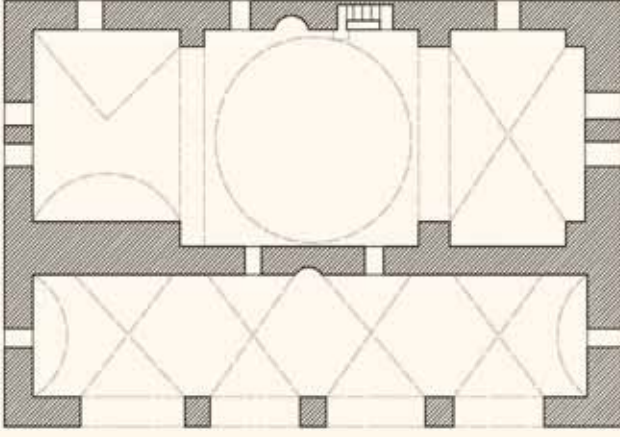
Harran kapısının 50 m. güneyinde ve şehir surlarının dışında yer alan bu cami şehir kapısının kapalı olduğu sırada şehre gelen yolcular için yapılmıştır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Cami mekânına açılan iki kapıdan doğuda olanının üzerindeki kitabede, H.1133 /M.1720 tarihinde Mustafa oğlu Hacı Abdurrahman Efendi tarafından onarıldığı yazılıdır. Mevlana el-Hac Abdurrahman Efendi bin Mustafa Çelebi H.1137/M.1724 tarihli Vakfiyesinde; bu onarımı *“Harran kapı haricinde iki büyük kubbe üzerine bir camii şerif inşa ettim”* cümlesi ile belirtmiştir.

Batıdaki kapının üzerindeki kitabe ise H.1400/M.1980 tarihinde yazılmış bir hadis-i şeriftir.

Son cemaat yerinin doğu bölümündeki H.1270/M.1853 tarihli kitabe cami ile ilgili olmayıp 1958 yılında Yıldız meydanındaki Eski Paşa Hamamı ile birlikte yıktırılan bir otelden (ev) getirilmiştir.

Vakfiyesinde iki kubbeli olduğu belirtilen yapı, sonraları esaslı bir onarım geçirerek ortada büyük bir kubbe, yanlarda birer çapraz tonozla enine dikdörtgen planlı şekle getirilmiştir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Sekizgen kasnaklı kubbeye geçiş pandantiflerledir. Kesme taş mihrabın köşe sütunçelerinin başlığına ve kavsarasına basit taş süslemeler işlenmiştir. Balkon şeklindeki minbere yan taraftaki pencere içersinden merdivenle çıkılmaktadır. Cami iç mekânının doğu duvarında müsenna (aynalı) tarzında yazılmış **“Maşallah”** yazısı yer almaktadır.

Dört gözlü son cemaat yerinin her gözü birer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar önde üç bağımsız payeye, yanlarda duvar payelerine oturmaktadır. Son cemaat yerinin ortadaki iki gözünden birer kapı camiye açılmaktadır. Doğudaki kapının iki yanında sade ve süslemesiz birer mihrap nişi bulunur.

Plan 6. Hacı Lütfullah Camii planı.

Fotograf 30. Hacı Lütfullah Camii son cemaat yeri cephesi.

Fotograf 31. Hacı Lütfullah Camii iç görünüm.

Caminin kible duvarının dış cephesindeki iki niş selsebilidir. Balıklıgöl suyunun tarihi yer altı kanalları vasıtasıyla ulaştığı bu selsebillere **Hacı Hacıkâmilzede el-Hac Mehmet bin Mehmet Kâmil** tarafından 1299/1882 tarihinde vakfiye hazırlanmıştır. Zamanla tıkanan bu su yolu, 1920'li yıllarda Urfa eşrafından **Nebozade Hacı İmam Efendi** tarafından içerisine adamlar indirilerek temizletilip yeniden hizmete açılmıştır. 1970 yılı başlarına kadar açık olan bu selsebiller, tarihi su kanalının tekrar tıkanması sonucunda 1980'li yıllarda örülerek iptal edilmiştir. Ayrıca, caminin güneyinde bulunan bahçenin zemin kotunun yükseltilmesi ile selsebil nişlerinin bir bölümü toprak altında kalmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 2010 yılında yapılan restorasyonda bu selsebiller açığa çıkarılmıştır.

Fotograf 32. Hacı Lütfullah Camii güney cephesi.

Avlunun kuzey kenarı ortasındaki avlu kapısı üzerinde 30-40 yıl önce betonarme olarak yapılmış minber minare, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde muhafaza edilen II.Abdülhamid'in 1890 yıllarında çektiği ve "Yıldız Albümleri" olarak tanınan albümlerdeki "Urfa'da Harran Kapısı'nın resmidir" alt yazılı bir fotoğrafın ön planında altı adet yuvarlak sütuna oturan, üzeri kubbeli kesme taş

minber minareye bakılarak 2010 yılı restorasyonunda yeniden yapılmıştır.⁴³

Avlunun kuzey doğu köşesine son yıllarda yaptırılan betonarme abdestlik ile, kuzey batı köşesindeki imam odası avluyu daraltmıştır.

Caminin güneyindeki geniş bahçesine son yıllarda taziye evi olarak kullanılan betonarme yapılar inşa edilmiştir.

Fotograf 33. Hacı Lütfullah Camii minaresi ve Harran Kapı güney cephesi. (İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden).

Camideki Kitabeler:⁴⁴

Son cemaat yerinden camiye açılan doğudaki kapı üzerindeki kitabe:

"Ammere haza'l cami'ış- şerif halisen livechillahi'l kerim

taleben li'mardati rabbi rahim ve ittiba'an likur'anni'l azim

innema yu'ammiru mesacidallahi men amene billahi ve'l yevmi'l- ahir

El-Hac Abdurrahman Efendi İbni Mustafa tekabbelallahu

hayratuhu. Kâmil fi receb sene 1133" (M.1720).

Kitabede; "Bu camiye, Allah'ın rızasını talep ederek, ihlas ile Kuran-ı Kerim'e tabi olarak "Allah'a ve ahiret gününe iman edenler Allah'ın mescidlerini tamir ederler" ayeti anlamına uyararak Mustafa oğlu Hacı Abdurrahman Efendi tamir ettirdi. Allah hayrını kabul etsin. Receb, 1133 de tamir tamamlandı" denilmektedir.

Son cemaat yerinden camiye açılan batıdaki kapının üzerindeki kitabe:

"Accilu bisselati kablel fevt

ve accilu bi tevbe kablel mevt

ümmire merreten saniyeten sene fi 1400 Urfa. Yazıcı: Muhammed Derviş"

Hicri 1400 (m.1980) yılında hattat Muhammed Derviş tarafından yazılan bu kitabe; "Vakti geçmeden önce namazda, ölümden önce tövbede acele ediniz" anlamındaki hadis-i şerifi içermektedir.

Son cemaat yerinin güney-doğu köşesindeki mihrap nişinin solundaki kitabe:

"İlahi hayyü'l-Baki bihamdillah hitam oldu

Bu hane sahibin Ya Rab said et

Erüb Cennet sarayına Cehennem'den be'id et

Maşallah sene 1270"

Kitabede; "Hay ve Baki olan Allah'a hamd olsun tamamlandı. Yarab bu ev sahibini mutlu kıl. Kendini cennete ulaştır, cehennemden uzaklaştır. Maşallah sene 1270 (M.1853)" yazılıdır. Cami ile ilgisi olmayan bu kitabe, Cami imamının verdiği bilgiye göre 1958 yılında Yıldız meydanındaki Eski Paşa Hamamı ile birlikte yıktırılan bir otelden getirilmiştir getirilerek buraya yerleştirilmiştir.

HALİL-ÜR RAHMAN CAMİİ

Halil-ür Rahman Gölü'nün güney batı köşesinde yer alan bu cami, medrese, mezarlık ve Hz.İbrahim'in ateşe atıldığında düştüğü mekândan oluşan bir külliye halindedir.

Halk arasında "Döşeme Camii" veya "Makam Camii" olarak da adlandırılır. Caminin güney doğu köşesine bitişik kare gövdeli kesme taş minarenin batı ve kuzey cephelerindeki kitabelerde caminin H.608/M.1211 yılında Meyyafarikin Eyyubulerinden Melik Eşref Muzafferüddin Musa'nın emri ile yaptırıldığı yazılıdır. Osmanlı döneminde; medrese, mezarlık ve Hz.İbrahim'in ateşe atıldığında düştüğüne inanılan makamdan oluşan bir külliye dönüştürülmüştür.

Cami, M.504 tarihinde (Bizans dönemi) Urbisyus'un maddi yardımlarıyla Monofizitler adına yaptırılan Meryem Ana Kilisesi üzerine inşa edilmiştir.⁴⁵ Camiye dönüştürme sırasında kare gövdeli kesme taş çan kulesi minare olarak değerlendirilmiştir. (Fotograf 35). Minarenin orta kuşağındaki yatay silmede yer alan iki sıra inci dizisi bordürünün arasına yan ve baş aşağı sıralanmış kabartma palmetler ile bunun üzerindeki "inci dizisi" motifi ve şerefedeki sütunların akantüs yapraklı başlıkları Bizans devri süsleme özelliklerini yansıtmaktadır. (Fotograf 34, Şekil 12). Minarenin batı ve kuzey cephelerindeki Eyyubi dönemi kitabeler camiye dönüştürme işlemi sırasında işlenmiştir.

Fotograf 34. Halil-ür Rahman Camii minaresinde bitkisel bordür.

Şekil 12. Halil-ür Rahman Camii minaresinde bitkisel bordür.

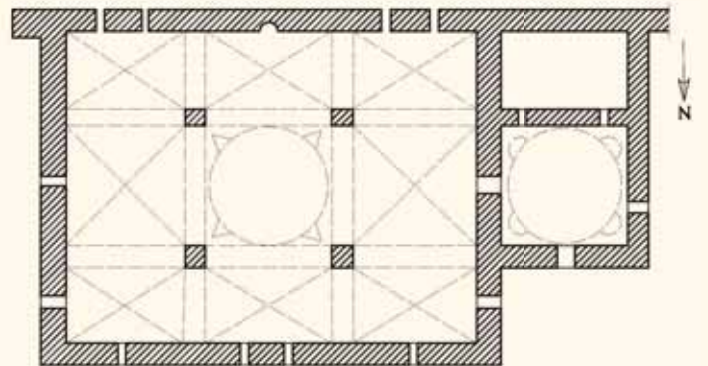
Caminin doğudaki kapısı üzerindeki Arapça kitabede "Peygamberlerin atası Halil-ür Rahman'ın makamı olan bu cami H.1225/M.1810 tarihinde yaptırılmıştır" yazılıdır. Caminin batısına bitişik Hz.İbrahim'in ateşe atıldığında düştüğüne inanılan mekânın batıya bakan kapısı üzerindeki H.1228/M.1871 tarihli kitabede Hz.İbrahim'in ateşe atılması ile ilgili ayet-i kerime yazılıdır.

Fotograf 35. Halil-ür Rahman Camii minaresi. (K.A.C.Creswell'den).

Eyyubiler devrinde inşa edilen cami, zamanla harap bir duruma gelince 1810 tarihinde temelden başlanılarak önemli değişiklikler geçirmiş olmalıdır.

Kareye yakın dikdörtgen planlı cami, merkezde dört ayak tarafından taşınan bir kubbe ve bunu dört yandan çevreleyen çapraz tonozlarla örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cami bu planıyla M.1606-1611 yıllarında inşa edilmiş olan Diyarbakır Nasuh Paşa Camii ile büyük bir benzerlik gösterir.⁴⁶ Sekiz çapraz tonozun ve ortada bir kubbenin oluşturduğu bu plan, merkezi kubbeli özellik taşır.

Plan 7. Halil-ür Rahman Camii planı.

Fotograf 36. 1932 yılında, Rıdvaniye Camii minaresinden Halil-ür Rahman Gölü ve Camii. (*Albert Gabriel, Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale, Paris, 1940*).

Fotograf 37. Halil-ür Rahman Camii. (*K.A.C.Creswell'den*).

Fotograf 38. Halil-ür Rahman Gölü ile birlikte Halil-ür Rahman Camii ve Medresesi. (*İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden*).

Fotograf 39. Halil-ür Rahman Gölü ve Camii.

Fotograf 40. Halil-ür Rahman Camii. (*İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden*).

Fotograf 41. Halil-ür Rahman Camii. (*Albert Gabriel'den*).

Eyyubi tarzı sivri kemerin içerisinde sade ve süslemesiz mihrap yer alır. Sivri kemerin iki yanı köşe sütunçelidir. Caminin sade ve süslemesiz kesme taş minberi 1990'lı yılların başlarında camiyi daralttığı gerekçesiyle kaldırılarak yerine mihrap duvarı önünden ahşap merdivenle çıkılan balkon şeklindeki minber yapılmıştır. (Fotograf 42, 43).

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde bu camiden "İbrahim Halil Tekkesi" olarak bahseder ve şöyle der: "Tekkenin içinde bir kaynak vardır ki, Nemrud Hz. İbrahim'i atmak için yaktığı ateşin olduğu yerden çıkmıştır. Sultan IV. Murad, Bağdad seferine giderken bu tekkeyi ziyaret edip iki balık yakalatarak kulaklarına

birer altın küpe takmıştır." Evliya Çelebi şöyle devam eder: "Bir adam yedi gece, yedi gün bu tekkeyi ziyaret etse muradı olur derler. Saf suyundan içenler Allah'ın emri ile çarpıntı illetinden kurtulurlar. Bunun için Urfa halkında çarpıntı olmayıp sağlam olurlar." Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği kaynak, caminin batısına bitişik tromplu kubbeli mekânda bulunan su olup Şanlıurfa halkı burasını "Ağ Balık" adıyla ziyaret etmektedir. Eskiden dilek yazılı kâğıtlar buradaki suya atılır, Ak Balık'ın bu kâğıdı kapıp götürmesi halinde o dileğin gerçekleşeceğine inanılırdı. Evliya Çelebi, İbrahim Halil Tekkesi'nin bir de imaretinin bulunduğu söz etmektedir.

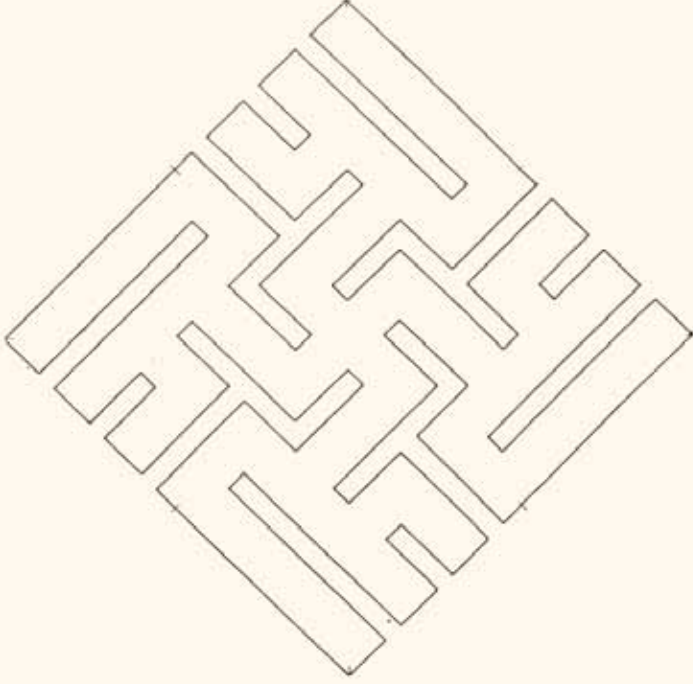

Fotograf 42. Halil-ür Rahman Camii mihrap önü bölümü (Minber kaldırılmadan önce).

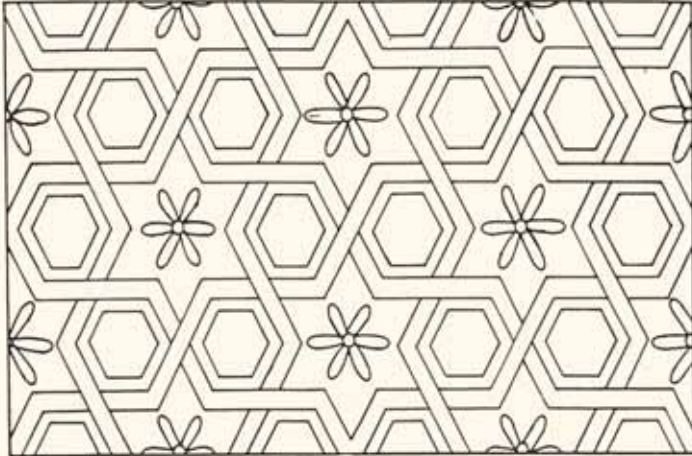

Fotograf 43. Halil-ür Rahman Camii mihrap önü bölümü (Minber kaldırıldıktan sonra).

Caminin güney cephesindeki iki pencereden birinin lentosunda kûfi tarzında kare forumlu üç adet “Ali” yazısı (Şekil 13), diğerinde kırık çizgilerin kesişmesinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların meydana geldiği geometrik bir süsleme yer almaktaydı. (Şekil 14). 1994 yılındaki restorasyon sırasında bu lentolardan geometrik süslemeli olanı çatlak olmasından dolayı kaldırılmış, yerine süslemesiz bir lento konulmuştur.

Şekil 13. Halil-ür Rahman Camii güney cephesindeki pencere lentosunda kûfi tarzında dört defa “Ali” yazısı.

Şekil 14. Halil-ür Rahman Camii güney cephesindeki pencere lentosunda dik ve çapraz çizgilerin kesişerek oluşturduğu altıgenler ve altı kollu yıldızlar. (Bu lento günümüzde yoktur).

Camii'nin doğusuna bitişik olarak küçük bir mezarlık bulunmaktadır. Şahidelerinde Osmanlı şiir ve hat sanatının güzel örnekleri yer alan bu mezarlıkta, Şazeli Şeyhi Ali Dede ve Urfalı din bilgini “Buluntu Hoca” nın (Abdurrahman Buluntu Efendi) türbeleri, Urfalı âlim ve evliyalardan Miftahizade Abdurrahman Efendi, Miftahizade Hacı Muhammed Efendi, Müderris Muhammed Efendi, Hacı Hafız Mustafa Efendi'nin mezarları ve Osmanlı dönemine ait diğer mezarlar bulunmaktadır.⁴⁷

Camideki Kitabeler:⁴⁸

Minare'nin batı cephesindeki kitabe:

*“Fi eyyami'l-Melik el-Eşref
Haza ma emere bi imaretihi Abdulmun'am el-Yana
fi eyyami Mevlana es-Sultan
el-Melik el-Eşref Muzaffereddünya
ve'd-din halladallahu mülkehu
fi sene semane ve sittemie.”*

Kitabede; “Bu minare Melik Eşref zamanında, onun emri ile Abdulmun'am el-Yana (Yapıcı ustası anlamına gelen el-Benna olabilir) tarafından onarılmıştır. Mevlana Sultan Melik Eşref Muzafferiddin zamanında hicri 608 (M.1211) tarihinde tamamlandı. Allah mülkünü daim etsin” denilmektedir.

Minarenin kuzey cephesindeki kitabe:

*“Ta'ala ismihu
Haza ma emere bi'imaretihi el-fakiru ila rahmetullah
Abdulmun'am el-Yana el-Melik el-Eşref fi eyyami
Mevlana es-Sultan el-Melik el-Eşref el-Alim el-Adil
Muzaffereddünya ve'd-din Ebu'l-feth Musa
halladallahu
mülkehu fi seneti semaniye ve sittemieti.”*

Minarenin batı cephesindeki kitabe ile aynı anlamda bu kitabede; “Melik Eşref Muzafferiddin Musa zamanında Abdulmun'am tarafından onarılmıştır. Sene 608 (M.1211). Allah mülkünü daim kılsın.” denilmektedir.

Caminin doğu kapısı kitabesi:

*“Kad amere hazihî'l-cami'i'ş-şerifeti makamu
ceddü'l-enbiya
Halil-ür Rahman. Sene hamse ve işrune ve isnamietin
ve elfün”*

Kitabede; Caminin H.1225 (M.1810) tarihinde onarıldığı ve peygamberlerin atası İbrahim Halil-ür Rahman'ın makamı olduğu belirtilmiştir.

İbrahim peygamberin ateşe atıldığında düştüğüne inanılan mekânın batı kapısı kitabesi:

*“Bismillahirrahmanirrahim
Ya naru, kûnî berden ve selamen alâ İbrahim
Sene 1288” (M.1871).*

Kitabede; Besmeleden sonra “*Ey ateş, İbrahim aleyhisselam için serin ve selamet ol*” anlamındaki Kur'an-ı Kerim Enbiya suresinin 69. ayeti yazılıdır.

KADIOĞLU CAMİİ

Kadioğlu Mahallesi Sumeydanı mevkiindedir. İnşa kitabesi yoktur. Vakfiyesinde H.1106/M.1694 tarihinde Kadızade Hüseyin Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Bundan dolayı "Kadioğlu Hüseyin Paşa Camii" adıyla da anılmaktadır. Kadioğlu Hüseyin Paşa'nın bu camiyi yaptırdıktan bir yıl sonra vefat ettiği Ulu Cami haziresindeki H.1107/M.1695 tarihli mezar şahidesinden anlaşılmaktadır.

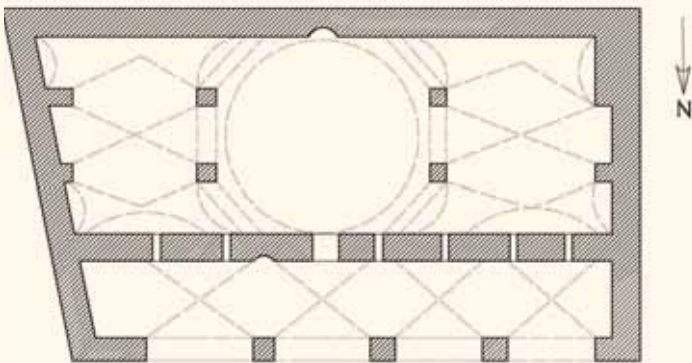
H.1106/M.1694 tarihli Kadızade Hüseyin Paşa Vakfiyesi, H.1228/M.1813 tarihli Mehmet Emin Kızı Fatma Hatun Vakfiyesi, H.1231/M.1816 tarihli Koçoğlu Molla İsmail Vakfiyesi, H.1233/M.1818 tarihli Osman Kızı Rahime Hatun Vakfiyesinde camiye vakıfta bulunulmuştur.⁴⁹

Cami avlusunun kuzeye bakan giriş cephesindeki şair Nidayî tarafından yazılmış H.1138/M.1725 tarihli çeşme kitabesinde çeşmenin "Mencekzade" lakabında biri tarafından yaptırıldığı yazılıdır.⁵⁰ Portal üzerindeki minarenin kaidesindeki kitabede H.1260/M.1844 tarihinde Bahri Paşa tarafından yaptırıldığı (Camiden 150 yıl sonra) belirtilmiştir.⁵¹

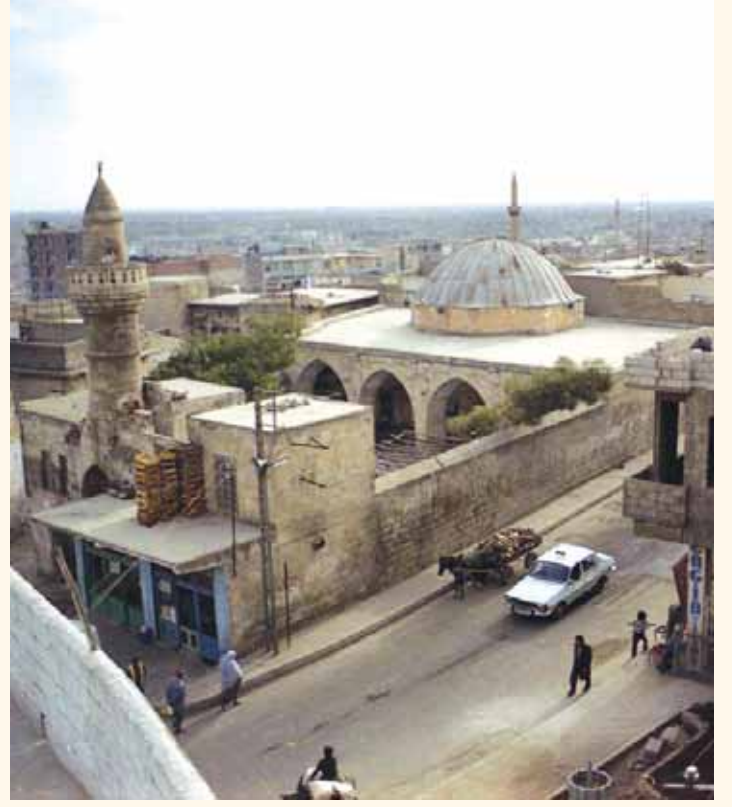
İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılan Kadioğlu Camii, doğusundaki sokağın şekline bağlı kaldığından bu kesiminde eğrilik meydana gelmiştir. Dört payeye oturan sekizgen kasnaklı orta kubbe yanlara doğru çapraz tonozlarla genişletilmiştir. Kadioğlu Camii, XV. Yüzyıla ait Diyarbakır Şeyh Safa Camii örnek alınarak yapılmış, ancak onun ölçülerine ulaşamamıştır. Caminin planı ayrıca Şanlıurfa Nimetullah Camiine benzemektedir. Yalnız Nimetullah Camii'nden farklı olarak merkezi kubbe ortada iki paye yerine dört payeye oturmaktadır ve kubbenin iki yanı çifte kubbe yerine çapraz tonozlarla örtülmüştür.

Sade ve süslemesiz kesme taş mihrap beş köşeli niş şeklindedir. Balkon şeklindeki minbere duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır.

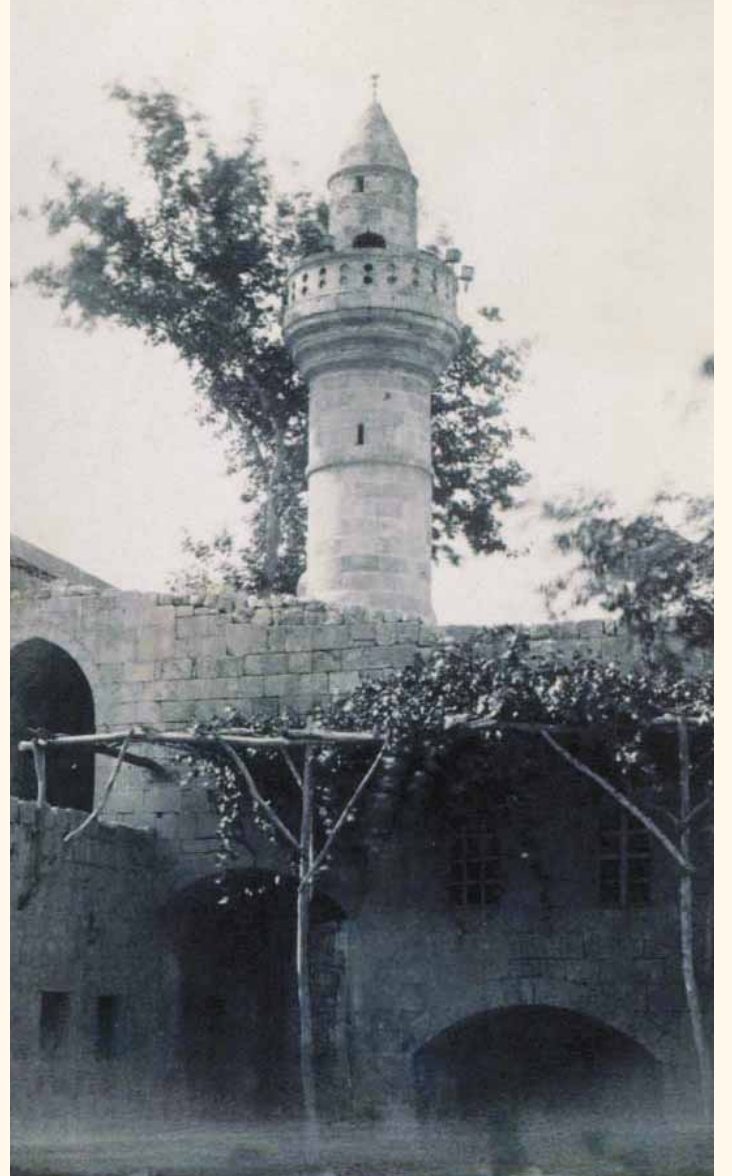
Dört gözlü son cemaat yeri, önde üç payeye, yanda duvarlara oturan dört çapraz tonozla örtülüdür.

Plan 8. Kadioğlu Camii planı.

Fotograf 44. Kadioğlu Camii'nin kuzey batıdan görünümü.

Fotograf 45. Kadioğlu Camii minaresinin avludan görünümü. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

Fotograf 46. Kadioğlu Camii iç görünüm.

Avlunun kuzeyinde, ortada üzeri yarım kubbeli avlu portali ve bunun üzerinde silindirik gövdeli, tek şerefeli minare yer alır. Minare kaidesinin kuzeye bakan cephesindeki kitabede H.1260/M.1844 tarihinde Bahri Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Minare, portal üzerine oturduğundan alt kısmı boştur. Bu nedenle halk arasında bu camiye “Dipsiz Minare Camii” de denilmektedir.

Portalin doğusunda zikzak kemerli, 1725 tarihli Mencekzade Çeşmesi, bunun arkasında beşik tonozlu abdest alma yeri bulunur. Çeşme, eskiden mahallelere su taksim edilen “Taksimiyeye” olarak kullanılmaktaydı. Bundan dolayı caminin yer aldığı meydana “Su Meydanı” adı verilmiştir.

Camiyi yaptıran Kadızade Hüseyin Paşa'nın Ulu Cami haziresindeki mezarının baş şahidesinde;

“Rıza lillahi'l Fatih

Haza merkad-i Kadızade merhum Civar-ı rahmete etdi cihet

Gelüb rah-ı hatf dedi tarih

Ola mesken Hüseyin Paşa'ya Cennet

Sene: 1107” (M.1695) yazılıdır.⁵²

Mezar şahidesinde Hüseyin Paşa'nın babasının kadı olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin Paşa ise askeri paşa olmayıp vali paşadır. Hüseyin Paşa'nın adına 15 Temmuz 1691 tarihli bir fermanla rastlamaktayız. Rakka çevresindeki eşkiyanın halka saldırarak halkı taciz etmesi üzerine çevre halkı padişaha şikâyetinde bulunmuş, Padişah da Rakka Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya bir ferman göndererek eşkiyanın temizlenmesini emretmiştir. Aşiretlerin iskânı ile ilgili 29 Rebiülevvel 1104 (M. 9 Aralık 1692) tarihli başka bir fermanla adı “*Rakka Beglebegi Kadızade Hüseyin*” olarak geçmektedir. Aşiretlerin bu bölgeye yerleştirilmesi ile ilgili gelen 7 Ocak 1696 tarihli son fermanla ise adından “*Vezir Kadızade Hüseyin Paşa*” olarak söz edilmektedir.⁵³

Mezar taşında 1695 tarihinde öldüğü belirtilen Hüseyin Paşa'ya 1696 yılının ocak ayında ferman yazılmış olması kendisinin 1695 yılının son aylarında vefat etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Vefatından sonra 6 Mart 1696 tarihinde Rakka valiliğine Ahmet Paşa getirilmiştir.

Kadızade Hüseyin Paşa'nın ermiş bir kişiliğe sahip olduğu ve caminin inşası sırasında aşağıdaki kerameti gösterdiği halk arasında rivayet edilmektedir:

“Kadioğlu Hüseyin Paşa bu camiye yaptırdı, mihrabın yönünü tayin etmekte yanlışlık gösteren gayrimüslüm ustayı uyarır ve kiblenin doğru yönünü kendisine gösterir. Fakat usta elindeki alete göre kiblenin kendi dediği yönde olduğunu ısrar eder. Bu tartışma bir iki kez tekrarlanınca Kadioğlu, elini ustanın gözüne sürerek –Bak gör, kible bu taraftır- der. Gayrimüslüm usta karşısında Kâbe'yi görür. Bunun üzerine usta kelime-i şahadet getirerek Müslüman olur.”

Camideki Kitabeler:⁵⁴

Cami mekânı kapısının doğusundaki kitabe:

Burada camileri inşa edenlerle ilgili ayet-i kerime yazılıdır.

Cami mekânı kapısının batısındaki kitabe:

Bu kitabenin önemli bir kısmı silinmiş olup sadece “*“mimma emere bi'imaretihi Mevlana Sultan İbni sultan...”* yazısı okunmaktadır.

Minare kitabesi:

“Bina etdi minari

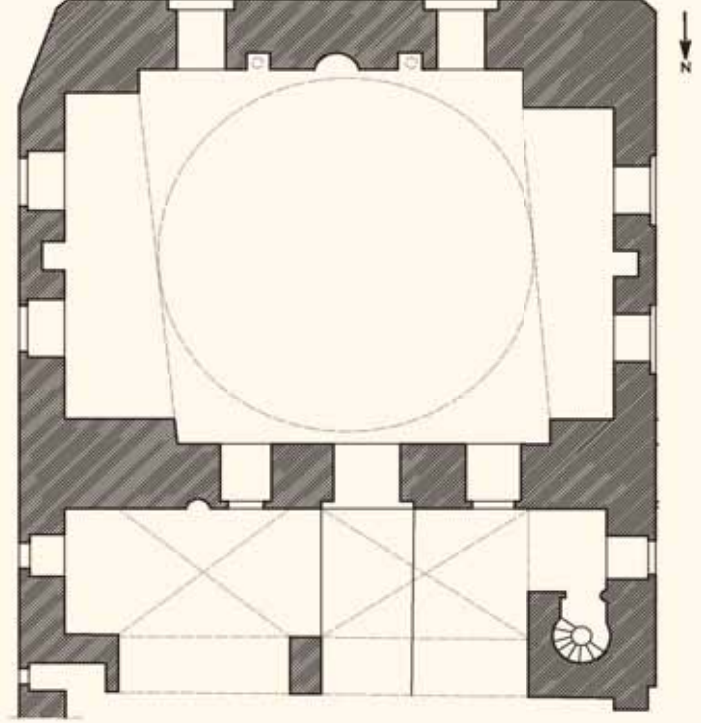
Bahri Paşa sene 1260” (M.1844).

Kitabede, minarenin H.1260/M.1844 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır.

KUTBEDDİN CAMİİ

Kadıoğlu Mahallesi'ndeki bu caminin inşa tarihi bilinmemektedir. Adına ilk defa, "Kutbeddin Mescidi" olarak Rıdvan Ahmet Paşa Vakfına ait H.1153/M.1740 tarihli vakfiyede rastlanılmaktadır. Ümmü Gülsüm Hatun tarafından Kutbeddin Camii'ne bağlı olarak "Rızaiye Medresesi yaptırılmış ve aynı hanım tarafından bu medreseye H.1193/M.1779 tarihinde vakıfta bulunulmuştur.⁵⁵ Medrese bugün yoktur. Ümmü Gülsüm Hatun, Ömer Paşa'nın hanımıdır.⁵⁶ H.1194/M.1780 tarihli Ömer Paşa Vakfiyesinde; "Yengi Çarşı" içerisindeki "Kutbiye Camii"ni harap bir durumda iken onardığını belirterek camiye vakıfta bulunulmuştur. Ömer Paşa, Rıdvaniye Camii'ni yaptıran Rakka Valisi Rıdvan Ahmet Paşa'nın oğludur. Cami mekânına açılan kapı üzerindeki H.1192/M.1778 tarihli onarım kitabesinde Ömer Paşa'nın adı Hz. Ömer'e izafeten "*Nam-ı Faruki*" (Ömer Faruk) olarak geçmektedir. Son cemaat yeri mihrabı üzerindeki H.1293/M.1876 tarihli kitabe son cemaat yerinin (eyvan) Bican Ağa ve Hacı Osman Ağa tarafından yükseltilmesi ile ilgilidir. Ayrıca H.1304/M.1887 tarihli Vakfiye ile Ahmet Bican Efendi tarafından camiye vakıfta bulunulmuştur.

1977 yılındaki incelemelerim sırasında caminin planı tarafımızdan çizilmiş ve fotoğrafları çekilmiştir. Cami, Sekizgen kasnaklı tek kubbeli kare planı ile Şanlıurfa'daki Hızanoğlu, Hüseyin Paşa ve Mevlevihane camilerini hatırlatmaktadır. Ancak, bu camilerden farklı olarak

Plan 9. Kutbeddin Camii planı.

kubbeli mekân burada yanlara doğru enli bir kemerle genişletilmiştir. (Plan 9). Yapıda İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Sade ve süslemesiz kesme taş mihrabın iki yanında dam ile bağlantılı kandil nişleri yer almaktadır. Bu nişler Rıdvaniye Camii mihrabı iki yanındaki nişler örnek alınarak yapılmıştır.

İki gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülü olup, tonozlar önde bir payeye, yanlarda duvarlara oturur.

Fotograf 47. Restorasyondan önce Kutbeddin Camii.

Fotograf 48. Restorasyondan sonra Kutbeddin Camii iç görünüm.

Cami, 1979 yılında temele kadar yıkılarak yeniden yapılmıştır. Ancak yeniden yapım sırasında, esasında kubbeyi doğuya ve batıya doğru genişleten geniş kemerler kaldırılmış, kubbe mekânın tamamını örtmüştür. Yine orijinalinde caminin kuzey batı köşesinde yer alan minber minare yeniden yapım sırasında yerine konulmayarak kaybolmuştur. (Fotograf 47).

Şanlıurfa'daki Eski Ömeriye ve Şehbenderiye camilerinin minareleri benzerindeki çevresi sütunlu, üzeri kubbeli minber minare, son cemaat yerinin kuzey batı köşesinde yer almakta iken, 1979 yılında caminin temelden yenilenmesi sırasında yerine konulmamış, ayrıca bu yenilenme sırasında orijinalinde iki çapraz tonozlu olan son cemaat yeri değiştirilerek betonarme üç kubbeli şekle dönüştürülmüştür.

Camideki Kitabeler:⁵⁷

Cami mekânına giriş kapısı kitabesi:

*“Zehi tasavvur huş kamet-i bülend saye-i ra’na
Ferağat kuşına terk-i dehr olmuş iken dünya
Güzin Ferağat ezmen-i necat-ı ayneden yane
Sır-ı putheniye dilkeş musalla-i camidir takva*

*Vera-yı perde-i gayb -ı Hudadan feyz olub peyda
Kilub müteseahir şakk-ı himmeti dilmürde ihya
O nesl-i pak-i din-i kadrin müsemma nam-ı faruki
Giyürdü came-i hiss-i nezafet hame-i tevkiri
Tamam oldukça çıkdı ab-ı zerrin kilik-i tarihi
Tamirine sahib-i hayr ve hami dâr-ı sükena
Gül endam sipehri serde libas-ı hilat-ı ziba
Esas mescid-i nev tarh-i ziver-i revnak a’la”*

Kitabede; “Burası harabe bir halde unutulmuş olarak zamanın derinliklerine terk edilmişken, böyle letafetli gölgesi ve yüksek boyu ile ne güzel tasvir edilmiştir. Gönül alıcı mabedin cansız, donuk musalla taşının sırrı olan takva gözü ile zamanla kurtarılandan oldu. Geceleri uyumayarak bütün zorluklara katlanıp ve büyük bir dikkatle ibadet etmesi sonucu ölü gönül dirildi ve Canab-ı Hakk’ın feyzi, gayb perdesinin arkasından açığa çıktı. O yüce dinin pak neslinden gelen ve Faruk namını taşıyan isimle (Hz.Ömer) aynı ismi taşıyan (Ömer Paşa), ağırlama kalemi ile nezafet hissi elbisesini giydirerek bu camiyi tamamladı. Caminin tamir tarihini kâmiş kaleminden akan altın suyu gibi mürekkeble yazdı. Sakinlerinin evini himaye eden hayır sahibinin tamiri için şu tarihi yazdı. Gül endamlı, başı dik, yakışıklı ve süslü hil’at elbisesi giydirilmiş, temelden yeni yapılmış süslü ve parlak yüksek mescid tamamlandı” anlamı ifade edilmektedir. Son mısradan ebced hesabı ile H.1192/M.1778 tarihi düşürülmüştür.

Son cemaat yerinden doğudaki sokağa açılan kapı üzerindeki kitabe:

*Sad hezeran aferin üstadına
Cehd kılmış sadakatiyle bünyadına
Fajriyle mekes eylesün her ruz u şeb
Hızır erişüb dembedem imtidadına
Maşaallah
1247 (M.1831)*

Kitabede; “Bunun ustasına yüzbinlerce aferinler olsun, sadakatla yapılmasına çok çalıştı. Her gece ve gündüz övünerek dursun, onun bu uzun bekleyişine an be an Hızır Hoca yetişsin” denilmektedir. Ancak ustanın caminin neresini yaptığı belirtilmemiştir. Bu kitabe, 1979 yılında caminin temelden itibaren yenilenmesi sırasında yerine konulmayarak son cemaat yerinin bir köşesine bırakılmıştır.

Son cemaat yeri mihrabı üzerindeki kitabe:

*“Etdi gaye-i tamirine sâ’î Bican Ağa’nın
Huda kim kılub safın gama sakın eyleye ib’âd
Mahâl-i âliye teşyid içün etmiş salâ kim
Visalinle hac Osman Ağa ola kim dilşâd
Kuvvetin lütfunla firdevs-i âşiyân eyleye Hüda kim
Kılıbdur dehr-i devrinde nice asar-ı hasene bünyad
Lâl-ı nazmla tarihe heft zamm eyledi muhlis
Huda avniyle bu eyvan-ı mu’alla kerde nev âbâd
Sene 1293” (M.1876).*

Şair Muhlis tarafından yazılan bu kitabede ebced hesabı ile H.1293/M.1876 tarihi düşülmüş ve caminin son cemaat yerinin (eyvan) bu tarihte Bican Ağa ve Hacı Osman Ağa tarafından yükseltildiği belirtilmiştir.

NİMETULLAH CAMİİ (AĞ CAMİİ)

Nimetullah Mahallesi Ellisekiz Meydanı mevkiindedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. Cami; avlusunun kuzeyindeki Abbas Ağa Medresesi ile Ruz Bey ve Lütfü Bey oğlu Ali Bey türbesinin bulunduğu bir külliye halindedir.

Cami avlusunun kuzeyindeki kubbeli mekânın altında yer alan mezar odasındaki üç mezardan kuzeyde olanı Nimetullah Bey oğlu Ruz Bey’e ait olup ölüm tarihi H.927/M.1520’dir. Güneydeki mezar H.1003/M.1594 yılında ölen Lütfü Bey oğlu Ali Bey’e aittir. Ortadaki mezarın yazıları silik olduğundan tam okunamamakta, ancak okunabilen kısmından burada Ruz Bey’in soyundan birinin yattığı tahmin olunmaktadır. Ruz Bey’in 1520 tarihli mezarındaki süslemelerle, caminin portal ve mihrabı üzerindeki süslemelerin aynı üslupta olmalarına dayanılarak caminin 1500’lü yılların başlarında, Ruz Bey’in ölümünden önce yapılmış olabileceğini söylemek mümkündür.

Hacı Nimetullah bin Asker tarafından H.1134/M.1721 tarihinde, Hacı Haydar Ağa tarafından H.1169/M.1755 tarihinde camiye vakıfta bulunulmuştur. Hacı Nimetullah bin Asker’in ayrıca Birecik ilçesinde bir mescit yaptırdığı H.1134/M.1722 tarihli vakfiyesindeki *“...Halep beldesine tabi Bire’t-ül Fırat beldesinde, meydan mahallesinde, Şekeroğlu hanesi kurbinde halis malımdan bir mescid bina ettim”* cümlesinden anlaşılmaktadır.⁵⁸

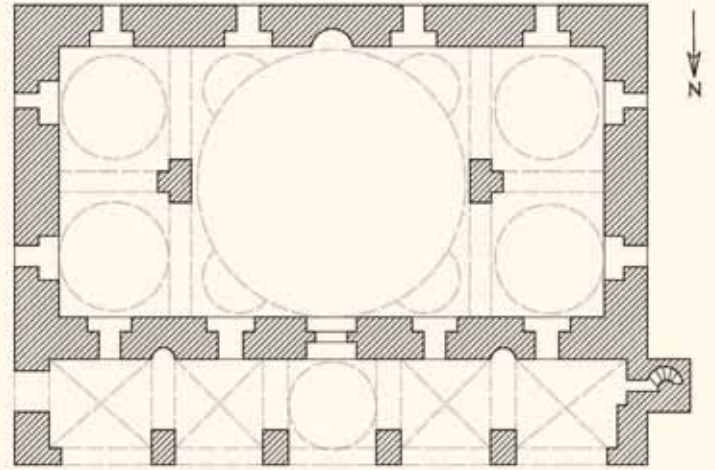
Cami avlusunun kuzeyindeki medrese odaları, kitabesine göre M.1695 yılında Abbas Ağa tarafından yaptırılmıştır. Abbasiye Vakfı’na ait H.1108/M.1696 tarihli vakfiyede Abbas Ağa’nın *“...Medreseyi Nimetullah Bey Camii avlusuna yaptırdım”* demiş olması caminin

1696’da mevcut olduğunu göstermektedir.

Minare kaidesinin batı cephesindeki kitabede caminin 1756 yılında Hacı Haydar Ağa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Minarenin kuzeyine bitişik yapılan hücre içerisindeki kitabede burasının malını hayır işlerine su gibi sebil ettiği belirtilen Firuz Bey tarafından çeşme (sebil olmalı) olarak yaptırıldığı yazılıdır. Sebilin batı cephesindeki kitabede caminin kiliseden çevrilerek Ak Cami adını aldığı ve Firuz Bey tarafından onarıldığı yazılıdır. Ebced hesabı ile düşürülen tarihten bu onarımın H.1174/M.1760 senesinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Kitabede geçen kilise Aziz Sergius Kilisesi’dir.⁵⁹

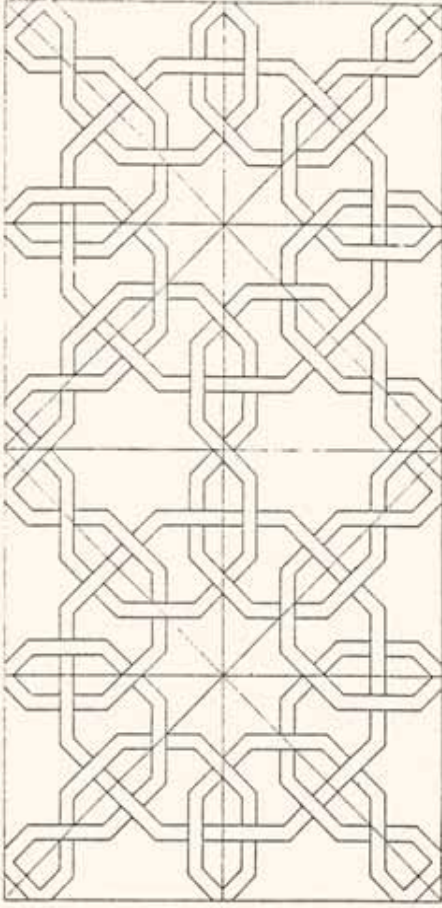
Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan Nimetullah Camii, mihrap boyunca enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Orta bölüm merkezi büyük bir kubbe, her iki yan bölüm kuzey güney yönünde ardi ardına ikişer küçük kubbe ile örtülüdür. Kubbe ortada –T– şeklindeki iki payeye oturur. Bu plan Edirne Üç Şerefeli (1437-1447), Manisa İvaz Paşa (1448), Manisa Hatuniye (1490) ve Manisa Hafza Sultan (1522) camileriyle aynı özellikleri taşımaktadır. Aynı plan, batıdaki iki kubbenin kaldırılması ile Urfa Çakeri Camii’nde (1530) yarım olarak uygulanmıştır.

Üç dilimli kemer içerisinde yer alan mukarnas kavsaralı mihrap nişinin çevresinde farklı büyüklükte tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen bir bordür ve bunun da çevresinde mukarnas bordürü

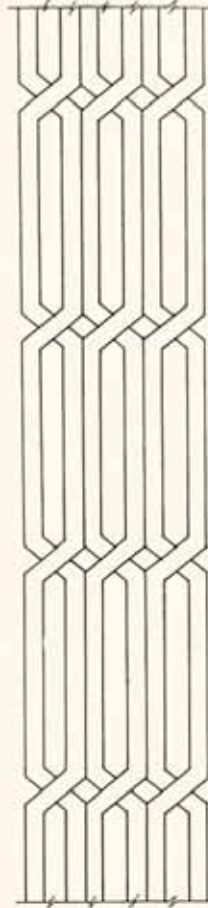

Plan 10. Nimetullah Camii planı.

dolaşır. (Şekil 15). Mihrabın iki yanındaki sütunçe şeklindeki pahlarda 6 şeritli örgü motifi dikine uygulanmıştır. (Şekil 16). Avlusunun kuzeyindeki kubbeli mekânın altında bulunan Ruz Bey’in mezarı üzerine de işlenmiştir. Aynı kompozisyon Şanlıurfa Hızanoğlu Camii mihrabında ve az farkla Yusuf Paşa Camii mihrabında da kullanılmıştır.⁶⁰ Bazı basit süslemeli mihraplar hariç, bu üç camiden başka (Nimetullah, Hızanoğlu, Yusuf Paşa) Urfa’da mihrabı süslemeli cami bulunmamaktadır.

Şekil 15. Nimetullah Camii portal ve mihrap çevresindeki geometrik süsleme.

Şekil 16. Nimetullah camii mihrabında altı şeritli örgü süslemesi.

Fotograf 50. Nimetullah Camii minaresi. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

Fotograf 49. Nimetullah Camii genel görünüm.

Fotograf 51. Nimetullah Camii genel görünüm.

Fotograf 52. Nimetullah Camii iç görünüm.

1562 tarihinde Behram Paşa'nın emri ile Şanlıurfa Gümrük Hanı'nı inşa eden mimarlar, Nimetullah Camii mihrap modelini vesüslemelerini Diyarbakır'da Behram Paşa adına yaptıkları cami de de uygulamışlardır.

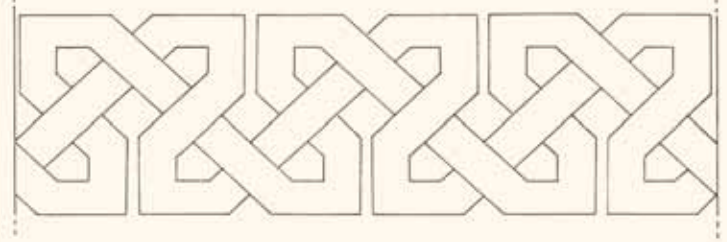
Nimetullah Camii'nin portalı klasik Osmanlı portalleri tarzındadır. Üç dilimli kemer içerisinde yer alan portal kavsarası mukarnaslıdır. Portal süsleme yönünden mihrabın tekrarıdır. Çevresinde bir sıra mukarnas, bir sıra farklı büyüklükte tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma geometrik bordür dolaşmaktadır. Ancak bu bordürün üzeri yer sıvanarak kapatılmış, yer yer de tahrip olmuştur. Portalin her iki iç yanında iki şeritli örgü motifinin bir ters, bir doğru yaba biçimi oluşturduğu geometrik çerçeve bordürü yer alır. (Şekil 17). Bu bordürün aynısı Ruz Bey'in mezarı üzerinde de görülmektedir. Bu çerçevelerden batıda olanın içerisindeki tahta levha üzerine siyah mürekkeple ta'lik hattında *"el-mü'minü fi'l-mescid ke's-semekü fi'l-mai"* (Camideki mü'min sudaki balık gibidir), solda olanında ise *"ve'l-münafiku fi'l-mescid ke't-tayrü fi'l-kafesi"* (Camideki münafık kafesteki kuş gibidir) hadis-i şerifi yazılmıştır.

Fotograf 53. Nimetullah Camii portalı.

Fotograf 54. Nimetullah Camii portal iç yanında ağaç üzerine ta'lik hattıyla yazılmış *"Camideki mü'min sudaki balık gibidir."* anlamındaki yazı ve çevresindeki örgü süsleme.

Şekil 17. Fotograf 54'deki süslemenin çizimi.

Bu levhaların hattatının Hattat Lobutbeyzade Ahmet Vefik Efendi (1860-?) olduğu söylenmektedir. Ölüm tarihini bilmediğimiz Ahmet Vefik Efendi'nin, vilayet kavşağındaki Harb-ı Umumi Şehitleri anıtına yazdığı yazıdan 1917 yılında sağ olduğu anlaşılmaktadır. Ahmet Efendi'nin H.1325 (M.1907) tarihli *"Küllema de hale aleyhâ Zekkeriye'l mihrab"* yazılı bir levhası, Nimetullah Camii'nin kışık bölümünde mihrap olarak kullanılan pencere üzerinde yer almaktadır. Ayrıca kendisinin icazet verdiği öğrencisi Muhammed Behçet Arabi'nin de (1893-1965) çok sayıda hat levhası camii'nin duvarlarını süslemektedir.

Beş gözlü son cemaat yerinin orta gözü kubbe, yanlardaki ikişer gözü çapraz tonozlarla örtülüdür. Kubbe ve tonozlar öndeki payeler üzerine oturmuştur.

Caminin kuzey batı köşesindeki silindirik gövdeli tek şerefeli minare, eski Urfa camileri arasında en uzun olanıdır.

Cami dış cephesinin güney batı köşesindeki pahlanmış zemine ma'kili hattı ile istifli bir şekilde *"Mübarek zi saadetlerinden"* cümlesi yazılmış, yazının üzeri sade mukarnaslı bir tac ile süslenmiştir.

Fotograf 55. Nimetullah Camii dış cephesi güney batı köşesindeki ma'kili tarzıyla yazılmış *"Mübarek zi saadetlerinden"* yazısı.

Camideki Kitabeler:⁶¹

Cami avlusunun kuzeyindeki Abbasiye Medresesi kitabesi:

*“Beher tahsil-i ulûm makama lillah
Bani-i tedrise ettikde hulusiyle bina
Noktasın kasr hatıf dedi oldu tarih
Eyledi böyle nev hücreyi Abbas Ağa
1107” (M.1695).*

Kitabede; “Bu medreseyi, her bir ilimi Allah rızası için okumak amacıyla içten gelen sevgi ile yaptırdı. Abbas Ağa bu medresenin inşa tarihini, noktalı harflerin toplamı ile söylemiştir” yazılıdır. Son mısradaki noktalı harfler toplandığında H.1107/M.1695 tarihi çıkmaktadır.

Nimetullah Camii minaresinin kuzeyine bitişik olarak (avlunun batı kapısı güneyi) caminin onarımı sırasında kesme taştan yaptırılmış, dikdörtgen planlı oda şeklinde küçük bir sebil bulunmaktadır. Bu sebilin doğu ve kuzey cephelerindeki pencerelerden camiye gelen cemaate şerbet dağıtıldığı tahmin edilmektedir. Sebilin batı cephesindeki H.1174/M.1760 tarihli kitabe caminin Firuz Bey tarafından onarılması ile ilgilidir. Oda içersindeki ikinci kitabede ise yine firuz Bey’in adı geçmekte ve burasının bir çeşme (sebil) olduğu belirtilmektedir.

Avlunun batı kapısı güneyindeki sebilin batı penceresi üzerindeki kitabe :

*“Hakka ne güzel cami’i nur olmuşdu
Pür nur olup ab-ı (...) ile çü me’vâ
Virâne olup bu mesken olmuş idi hem
Deyr-i pür nasara’dan iken cami’i beyda
Tamirine kân-i himem eyledi ol himmet
Firuz Beg ol bahr-i ayn seha ata”*

Kitabede özetle; “Gerçekten bu nurlu cami ne güzel oldu. Bu mesken (ibadet edenlerle nurlandı). Burası eski ve harabe bir kilise iken onarılarak camiye çevrildi. O himmet kaynağı, cömertlik ve ihsanlık denizi olan Firuz Beg bu caminin tamirine himmet etti” yazılıdır. Son mısradaki ebced hesabı ile H.1174/M.1760 tarihi düşürülmüştür.

Sebil içersindeki kitabe:

*“Fahr-ı ayan-ı Ruha Hacı Firuz Beg ekrem
Su-yi hayrata malını su gibi sebil etmiş
İhsandır tevfi-k-i Huda bunca asarına nice...
Burası çeşme işte bu su*

*Bu.....ve aynı zenzem gibi olmuştur
Ziba dilşad oldu bina geldi tarihi dahi”*

Minare kaidesinin batı cephesindeki kitabe:

*“Hacı Haydar Ağa cûyâ- yı Rabbâni
İhtimam etdi edüb himmet ta’miratına
Dediler tarihini etdi rıza-i lillah
Saile köhne binasını cediden ta’mir
Sene 1170” (M.1756).*

Kitabede; “Allah rızasını arayan Hacı Haydar Ağa , bu caminin onarımına dikkatle özen gösterdi. Allah rızası için yaptığını ve tarihini soranlara eski binayı yeniden onardığını söyledi”. Kitabenin son mısrasında tarih düşürüldüğü söylenmişse de, tarih çıkmamaktadır.

Cami avlusunun doğu duvarındaki kuyu kitabesi:

Cami avlusunun doğu duvarı ortalarında nişi örülmüş bir kuyu bulunmaktadır. Kuyu üzerindeki kitabede şunlar yazılır.

*“Bu bîri Kasım ibni İbrahim Kıldı bina
Gevher kılsunlar be’aşki çün Şehid-i Kerbela
Su çekin ey Şafi-i devran dökülür mey dönderin
Hayr edin Allah için tarihidir emr-i Rıza
1242”. (M.1826).*

Kitabede kuyunun İbrahim oğlu Kasım tarafından H.1242/M.1826 tarihinde yaptırıldığı belirtilmiştir. Son mısradaki tarih düşürülmüş olup, “emr-i Rıza” harflerinin toplamı ebced hesabı ile H.1242 tarihini vermektedir.

C. EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER

DABBAKHANE CAMİİ

Dabbakhane Mahallesindedir. Avlunun kuzey doğusundaki şadırvan eyvanının güneyindeki örülmüş olan kapının H.970/M.1562 tarihli kitabesinde Behram Paşa’nın adı geçmektedir. Cami avlusunun batı kapısı üzerinde yer alan ve son yıllarda araştırmacı yazar Mahmut Karakaş tarafından fark edilerek üzerindeki sıvası temizlenen kitabede; “Bu mübarek cami’i şerif Sultan Süleyman (1520-1566) oğlu Sultan Selim II. (1566-1574) zamanında H.975 (M.1568) tarihinde yaptırılmış ve tamamlanmıştır” yazılıdır. Bu kitabelere dayanarak caminin 1562-1568 tarihleri arasında yaptırıldığını söylemek mümkündür. 1563 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyi olan Halhallı Behram Paşa, 1560 tarihinde Urfa Gümrük Hanı’nı yaptırmıştır.

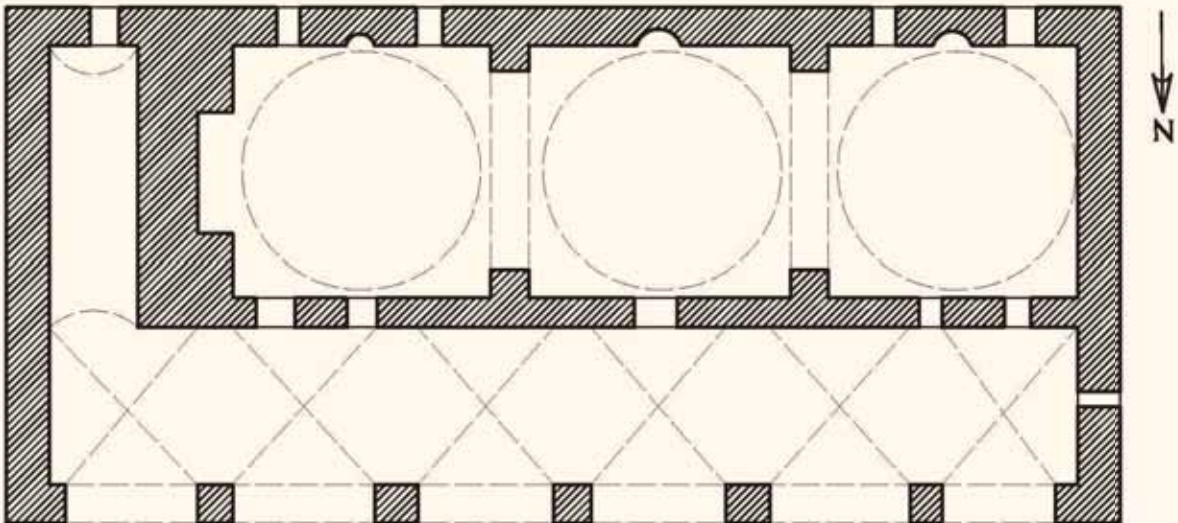

Fotograf 56. Dabbakhane Camii'nin çevresiyle birlikte havadan görünümü.

1523 tahririnde "Mescid-i Debbağhane" adında bir mescid adı geçmektedir.⁶² Bu mescidin; yıkılarak yerine bu günkü Dabbakhane Camii'nin yapıldığı, ya da Dabbakhane mahallesinde, bu gün mevcut olmayan başka bir mescid olduğu düşünülmektedir.

Caminin güney cephe duvarı üzerindeki kitabe Sultan Murad'ın oğlu Sultan Mehmed Han zamanında (1595-1603) Abdullah oğlu Ramazan Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Avlunun güney kapısı üzerindeki H.1173/M.1759 tarihli kitabe kapının Bihsevi Ağa tarafından onarıldığı belirtilmiştir. Diğer bir onarım kitabesi de H.1305/M.1887 tarihli olup son cemaat yerinin onarımı ile ilgilidir.

Enine dikdörtgen planlı cami mihraba paralel sıralanmış eşdeğerde üç kubbe ile örtülüdür. Kubbelere geçiş pandantiflerledir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cami mekânının doğu tarafında kadınlar mahfili yer almaktadır. Buraya çıkış, son cemaat yerinin doğudaki gözünden merdivenli bir kapı ile olmaktadır. Kapının üzerinde okunamayan bir kitabe bulunmaktadır. Kadınlar mahfili ahşap bir kafes ile camiden ayrılmış iken 1990'lı yılların başlarında yapılan restorasyon sırasında bu kafes kaldırılarak yerine duvar örülmüş ve oda haline getirilen mahfilin cami ile ilişkisi kesilmiştir. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün son restorasyonunda bu duvar kaldırılarak yerine tekrar ahşap kafes yapılmıştır.

Plan 11. Dabbakhane Camii planı.

Fotograf 57. Dabbakhane Camii iç görünüm.

Kesme taş mihrap sade ve süslemesiz olup kavsarası mukarnaslıdır. Balkon şeklindeki minbere duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır. Harim kapısı üzerindeki ahşap müezzin mahfilinden son cemaat

yerine üç pencerele cumba şeklinde açılan mükebbire, Urfa camilerinde tek örnektir. (Fotograf 58).

Çapraz tonozlara örtülü altı gözlü son cemaat yeri ön tarafta beş payelidir.

Fotograf 58. Dabbakhane Camii mükebbiresi.

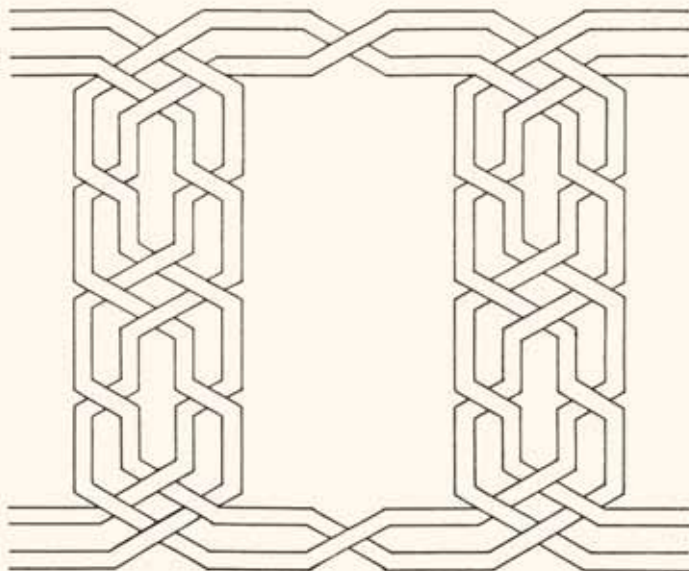
Fotograf 59. Dabbakhane Camii. Fotografın altında Osmanlıca "Urfa'da Meydan Camii Şerifi'nin resmidir" yazılıdır. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

Caminin kuzey batı köşesinde tek şerefeli minare yer almaktadır. Bu minare, Urfa minareleri içerisinde en çok taş süslemeli minare olma özelliğine sahiptir. Minarenin alt bölümü sekizgen, orta bölümü silindirik, yukarı bölümü onikigen formdadır. Üst bölüm yatay bir kaval silme kuşakla ayrıca ikiye ayrılmıştır. Alttaki sekizgen gövdeyi, iki şeritli yatay örgülerin minare köşesinde dikey ve düşey şekilde birleşerek oluşturdukları dört şeritli kabartma bir örgü çevreler. (Şekil 18). Silindirik olan orta bölümde, kabartma iki palmet bordürü arasına negatif oyma tekniğinde sekizgen yıldızlar işlenmiştir. Yukarıdaki onikigen gövdenin alt bölümü, onikigenin her yüzünde sıçandışi bordürün çevrelediği sağır kemerlerle dekore edilmiştir. Yatay kaval silme kuşağın üzeri balıksırtı motifi ile süslenmiştir. Balıksırtı motifi ile şerefe mukarnaslarının arasına, sekizgenin her yüzünde, bir sürahiden çıkan haşhaş dalları (hayat ağacı) kabartmasına yer verilmiştir.

Minare gövdesine yer yer altıgen çini panolar yerleştirilmiştir. Dabbakhane Camii'nin minaresinde ve son cemaat yerinde yer yer altıgen çini panoların kullanılmış olması, Osmanlı çini sanatının dorukta olduğu 16.yüzyılın bir özelliğinin yansıması olarak değerlendirilebilir.

Dabbakhane Camii minaresi ile Siverek Ulu Camii minaresi arasında bazı benzerlikler dikkati çekmektedir. H.982/M. 1574 tarihli Siverek Ulu Camii minaresi üzerindeki altıgen çini panolar, bir sürahiden çıkan haşhaş bitkisi kompozisyonları, minarenin aşağı bölümünün onikigen oluşu bu benzerliğin başlıcalarıdır. Buna dayanarak, Dabbakhane Camii minaresini 1568'de yapan ustanın bundan altı yıl sonra 1574 yılında Siverek Ulu Camii minaresini yaptığı söylenilebilir.

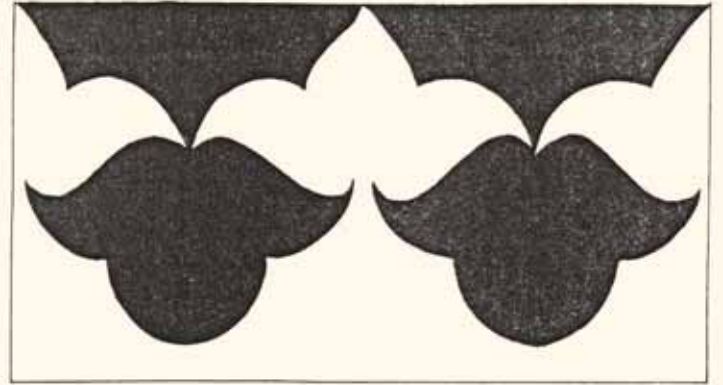
Dabbakhane Camii minaresine Zengiler dönemine ait (12.yüzyıl) Şanlıurfa Pazar Camii minaresinin öncülük etmiş olmalıdır.

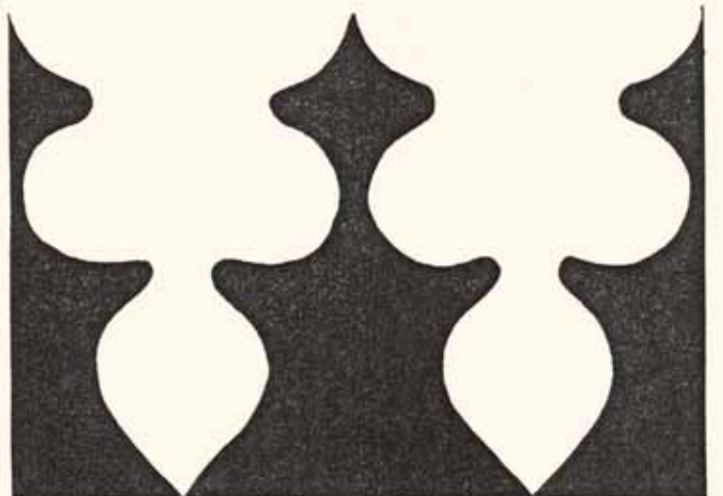
Şekil 18. Dabbakhane Camii minaresinde örgü motifi.

Fotograf 60. Dabbakhane Camii minaresi.

Şekil 19

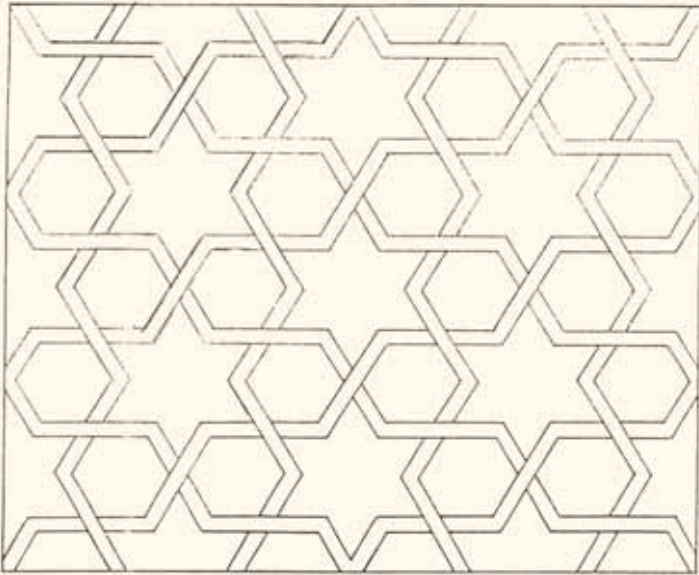
Şekil 20

Şekil 19, 20. Dabbakhane Camii minaresinde palmet motifleri.

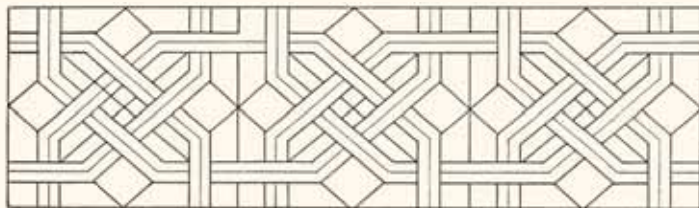
Cami avlusuna, batıdan ve güneyden üzerleri geometrik taş süslemeli kapılardan girilir. Esas kapı batı kapısıdır. Eyvan şeklindeki bu kapının kemer taşlarında yan yana dizilmiş palmetlerden oluşan bir süsleme yer almaktadır. Her iki palmetin yaprakları arasındaki boşluklarda ters vaziyette palmetler oluşmuştur. Kapı alınlığında ma'kılı tarzında dört defa "Ali" yazılı kare bir rozet bulunmaktadır. (Şekil 21). Bu rozetin altındaki kitabe kartuşunun iki yanına, simetrik çatallı rumilerin geçmesinden oluşan birer palmet motifi işlenmiştir. Kapı eyvanının iki yanındaki mihrabiyelerin üzerinde,

Şekil 21. Dabbakhane Camii avlusuna batı kapısı üzerinde ma'kılı tarzında dört defa "Ali" yazısı.

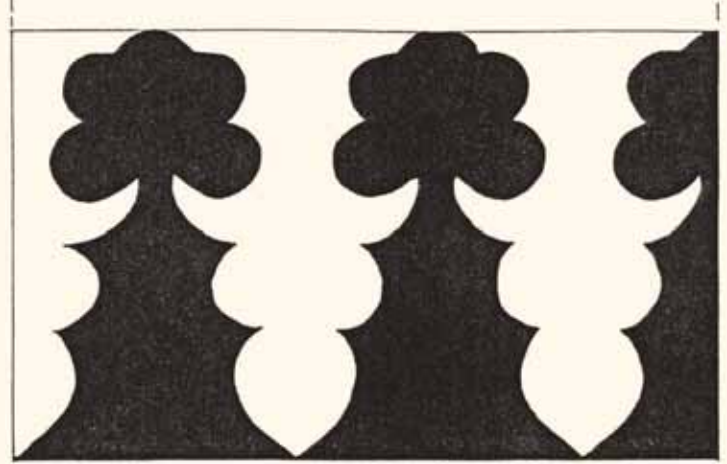
Şekil 22. Dabbakhane Camii avlusuna batı portalinin yan duvarındaki geometrik süsleme.

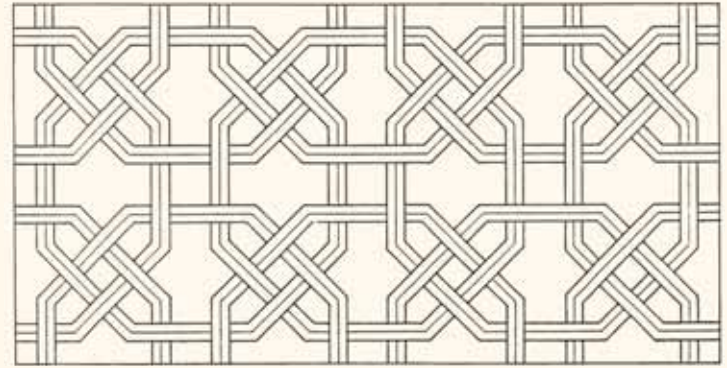
Şekil 23. Dabbakhane Camii avlusuna batı portalinin yan duvarındaki geometrik süsleme.

yan yana sıralanmış ters palmetlerden oluşan bir bordür vardır. Güneydeki mihrabiyenin üzerinde ayrıca, dikey ve çapraz kırık çizgilerin kesişmesinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların olduğu bir kompozisyon yer alır. Kuzeydeki mihrabiyenin üzerinde ise yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma bir süsleme bulunur.

Avlunun küçük ölçüdeki güney kapısı lentosu üzerine, aynı boydaki tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma tekniğinde bir kompozisyon işlenmiştir.

Şekil 24. Dabbakhane Camii avlusuna batı portalinin yan duvarlarındaki palmet motifleri.

Şekil 25. Dabbakhane Camii avlusuna güney batı kapısı lentosundaki geometrik süsleme.

Şekil 26. Dabbakhane Camii son cemaat yeri batı duvarındaki kitabe kartuşunda rumilerin oluşturduğu palmet motifi.

Cami avlusunun kuzeydoğusundaki çapraz tonozlu eyvan abdest alma yeri olarak kullanılmaktadır. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde muhafaza edilen, II.Abdülhamid'in 1890 yıllarında çektiği ve "Yıldız Albümleri" olarak tanınan albümlerdeki bir fotoğrafta bu mekânın üzerinin kesme taştan kaburgalı kubbe ile örtülü bir oda olduğu görülmektedir.⁶³ (Fotograf 59). Kubbeli bu oda H.1398/M.1977 tarihinde yıkılarak çapraz tonozlu eyvan şadırvana dönüştürülmüş, odanın güney taraftaki kitabeli kapısı örülerek iptal edilmiştir.

Cami avlusunun güney batı köşesinde, avlunun batı kapısının güneyinde Hartavizade Hafız Muhammed Selim Efendi'nin türbesi bulunur. Türbenin kitabesinde Mevlana Halid-i Bağdadi'nin halifelerinden olan Hafız Muhammed Selim Efendi'nin H.1277/M.1860 tarihinde vefat ettiği, türbesinin H.1298/M.1880 tarihinde Hüseyin Ferideddin Efendi tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Bu türbenin batısına bitişik çeşme de, kitabesine göre aynı zat tarafından yaptırılmıştır.

Camideki Kitabeler:⁶⁴

Avlunun kuzey-doğusundaki şadırvan eyvanının güneydeki örülmüş kapısının kitabesi:

"Hazreti Behram Paşa mukaddem

.....
Azerhani masumane muhbir namdarruh (?)

İcabet eyledi zamane devlet u ikbalde

Sene 970" (M.1562).

Oldukça bozuk olan bu kitabenin ikinci satırı tamamen silinmiş, üçüncü satır ise bozukluğundan dolayı anlamsız kelimeler oluşturmuştur. Sadece birinci satırdaki "Behram Paşa" ismi sağlam durmakta ve H.970 (M.1562) tarihinin geçtiği dördüncü satır tam okunabilmektedir.

Avlunun batı kapısı kitabesi:

"Kad vaka'a'l-firağ min benae haza'l-cami'i'ş-şerif el-mübarek

Fi zamani's-Sultan Selim ibni Sultan Süleyman sene ve tarih 975" (M.1568).

Üzeri siva ile kapatılmış olan bu kitabe, araştırmacı-yazar Mahmut Karakaş tarafından tespit edilerek temizlenip açığa çıkarılmış ve okunmuştur. Caminin inşa tarihini veren kitabede; Bu mübarek cami-i şerif'in Sultan Süleyman (1520-1566) oğlu Sultan Selim II. (1566-1574) zamanında H.975 (M.1568) tarihinde

yaptırıldığı ve tamamlandığı yazılıdır.

Cami güney cephesi duvarındaki kitabe:

"Ammere haza'l cami'iş-şerif el-rıdaenillah el-melik el-lattaf ahakk-i derci'l-adil ila rahmetillahi ta'ala. Fahrü'l-akran Ramazan Ağa ibni Abdullah fi eyyami adaleti's-sultan ibni's-sultan ibni Sultan Ahmed ibni Muhammed Han."

Kitabede; Caminin, Sultan Muhammed (1595-1603) oğlu Sultan Ahmed I. (1603-1617) han'ın saltanatı zamanında, Abdullah oğlu Ramazan Ağa tarafından onarıldığı ifade edilmiştir. Bu kitabe, caminin en eski tarihli onarım kitabesidir.

Avlunun güney kapısı kitabesi:

"Ammare hazihi bab el-cami eş-şerif

Muhammed Bihsevi Ağa sene 1173" (M.1759)

Muhakkak hattı ile yazılmış olan bu kitabede, Muhammed Bihsevi Ağa'nın H.1173 (M.1759) tarihinde bu kapıyı onardığı belirtilmektedir.

Son cemaat yeri kitabesi:

"Maşaallu kâne

La İlahe İllallah Muhammededün Resulallah 1305" (M.1887).

Bunun hemen altındaki son cemaat yerinin onarımı ile ilgili kitabede;

"Haza ta'miru sun'uhu sene 1305 ve şehri şevvalı şerif" yazılıdır.

Minare kaidesinin cami avlusuna bakan doğu cephesindeki kitabe:

"Hasbunallah tamir oldu minare. Sahib-i tamir Seyyid Muhammed bin Hüseyin Namdar."

Kitabede; Minarenin Hüseyin Namdar oğlu Seyyid Muhammed tarafından onarıldığı belirtilmiştir. Ancak tarih yazılmamıştır.

Kadınlar mahfilinin merdivenle çıkılan kapısı kitabesi:

Kapının lento taşındaki tek satırlık kitabe oldukça silik olduğundan tam okunamamıştır. Sadece son kısımdaki "...Salavatullahu aleyhil ecmain" okunabilmektedir.

HASAN PADİŞAH CAMİİ

Akarbaşı mevkiindedir. Eski bir sinagog üzerine inşa edilmiştir.⁶⁵ 1518, 1523, 1540, 1566 tahrirlerinde "Tohtemur Mescidi"nin yanında adı "Sare Hatun Valide-i Hasan Padişah" camii⁶⁶ olarak geçmektedir. Buradan da caminin 1404-1514 tarihleri arasında bölgeyi ellerinde tutan Akkoyunluların sultanı Uzun Hasan tarafından validesi Sare Hatun adına yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Uzun Hasan adının Şanlıurfa kalesindeki H.965/M.1460 tarihli bir onarım kitabesinde geçmesi bu caminin de aynı tarihte yapılmış olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir.

Son cemaat yeri mihrabı üzerindeki kitabede H.982/M.1574 tarihinde Sultan Süleyman Han oğlu Sultan Selim Han (Selim II) zamanında (M.1566-1574) Şeyh Abdülkadir oğlu Hacı Yakub tarafından tamir ettirildiği yazılıdır.

1927 tarihli Salnamede caminin Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Evliya Çelebi bu camiden "*Sultan Hasan Camii*" adıyla söz etmektedir.

Son cemaat yeri cephesindeki H.1211/M.1796 tarihli kitabe, Haseki Ağası Hacı Musa Ağa'nın yaptığı onarımla ilgilidir. Bu cephedeki daha uzun olan H.1291/M.1874 tarihli diğer kitabe, Küpelizade şöhretiyle nam bulmuş Hacı Ömer'in onarımına aittir.

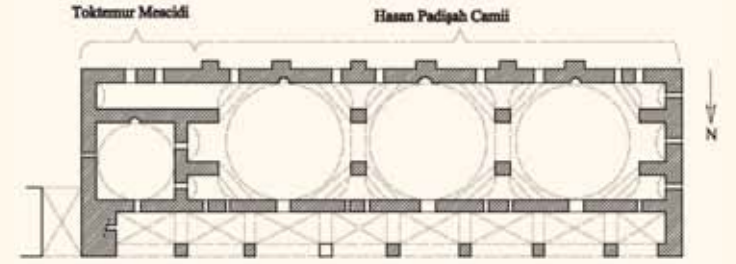
H.1302/M.1885 tarihli vakfiyede Hacıkâmilzade el-Hac Mehmet bin Mehmet Kâmil tarafından Hasan

Padişah Camii'ne ve doğusuna bitişik Toktemur Mescidi'ne vakıfta bulunulmuştur.

Kible duvarı boyunca sıralanmış eş değerde üç büyük kubbe ile örtülü cami enine dikdörtgen bir plana sahiptir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kubbeler orta bölümde dört bağımsız payeye, doğu ve batıda ikişer duvar payesine, kuzey ve güneyde duvarlara oturur. Bu plan, 1694 tarihli Şanlıurfa Kadioğlu camii ile büyük benzerlik gösterir. Ancak Hasan Padişah Camii'ndeki yan kubbeler yerine Kadioğlu Camii'nde çapraz tonozlar kullanılmıştır.

Mihrap duvarı boyunca sıralanmış üç kubbeli plan M.1562 tarihli Dabbakhane Camii'nde ve daha küçük ölçüde M.1716 tarihli Rıdvaniye Camiinde uygulanmıştır. Ancak Hasan Padişah Camii'nde orta kubbenin oturduğu dört bağımsız paye bu camilerde bulunmayıp, kubbeler duvarlara oturmaktadır.

Hasan Padişah Camii, doğusuna bitişik olan Toktemur Mescidi'nden sonra inşa edilmiş ve bu mescidi içerisine almıştır.

Plan 12. Hasan Padişah Camii planı.

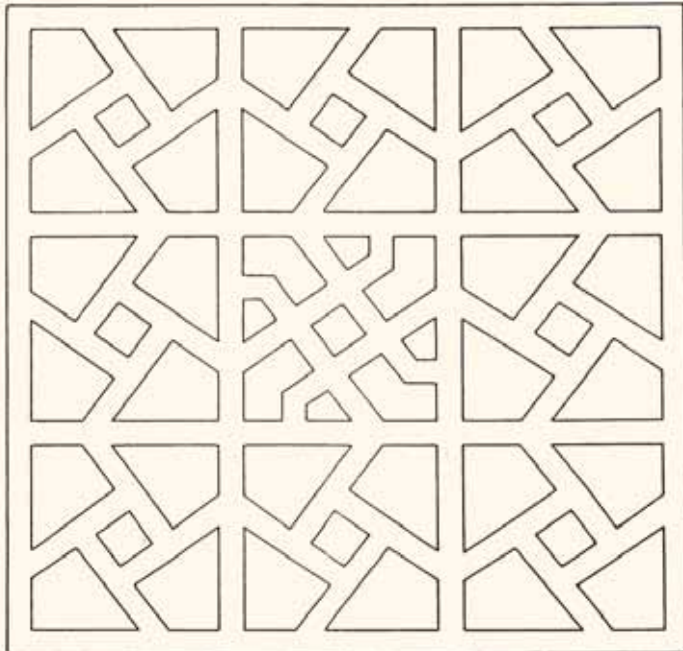
Fotograf 61. Hasan Padişah Camii iç görünüm.

Yerden yarı yüksekliğe kadar sarı ve pembe renkli mermer taşların almaşık sıralanmasıyla, yarıdan sonra kalker taşından yapılan mihrabın kavsarası mukarnasıdır. Mihrap üzerindeki H.1388/M.1968 tarihli kitabe onarım sırasında konulmuştur.

Pembe, beyaz ve sarı mermerden inşa edilmiş olan minberin yan duvarlarında yer alan şebekeli iki motiften üstte olanında, çapraz eksenlere göre kesilen

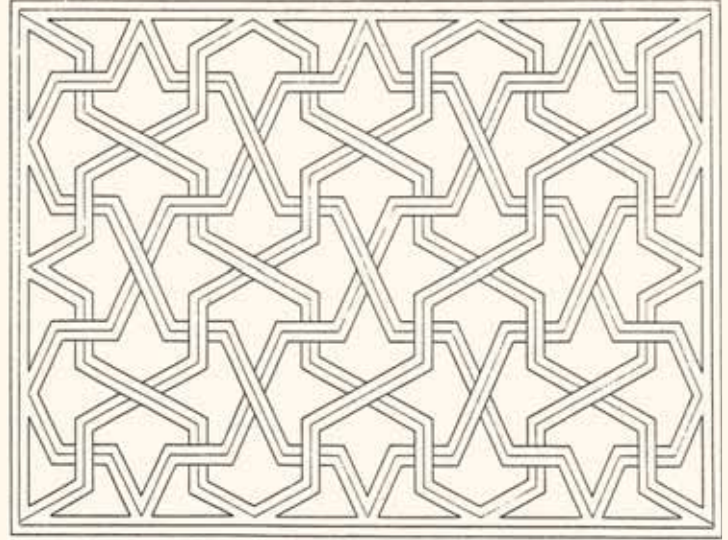

Fotograf 62. Hasan Padişah Camii mihrabı.

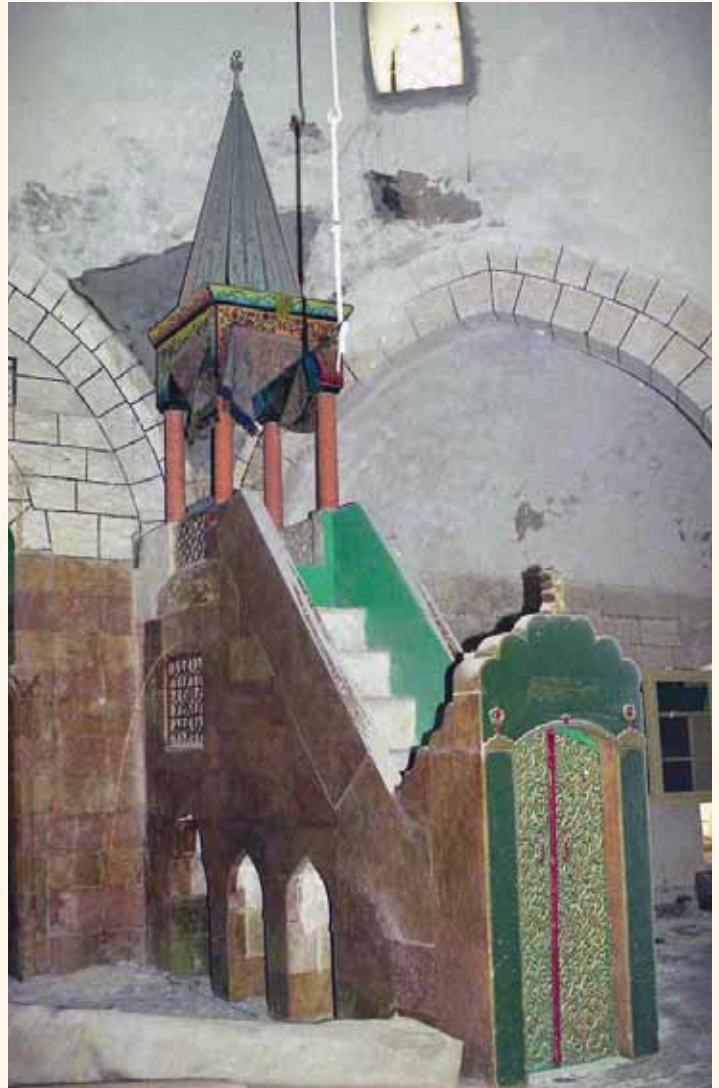

Şekil 27. Hasan Padişah Camii minberi yanlarındaki geometrik süslemeli şebekeli oyma pano.

kırık çizgilerin iki farklı konumda kırılıp kesişmesiyle gamalı haç ve ok ucu şekillerinin meydana geldiği kompozisyon (Şekil 28), altta olanında üçerli üç sıra kare çerçeve içersinde birer kolu uzatılmış karelerden oluşan çark-ı felek motifleri yer almaktadır. (Şekil 27). Minberin iki kanatlı ahşap kapısı bitkisel oyma süslemelidir. Urfa camilerinde orijinal tek minber kapısı olan bu kapı son yıllarda yağlıboya ile boyanarak orijinalliğini kaybetmiştir. (Şekil 29).

Şekil 28. Hasan Padişah Camii minberi yanlarındaki geometrik süslemeli şebekeli oyma pano.

Fotograf 63. Hasan Padişah Camii minberi.

Şekil 29. Hasan Padişah Camii minberi ahşap kapısı süslemeleri. (Çizim Dr.Burhan Vural).

Fotograf 64. Hasan Padişah Camii minaresi. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

Fotograf 65. Önde Hasan Padişah Camii, geride Yeni Dergah Camii ve Urfa Kalesi.

Caminin son cemaat yeri, önde 7 paye üzerine oturan çapraz tonozlarla örtülü 8 gözlüdür. Doğudaki göz Toktemur Mescidi'ne aittir.

Avlunun kuzeyinde yer alan tek şerefeli ve poligonal gövdeli minare, camiye bağlı medrese odalarının yol açımı sırasında yıktırılmasından sonra cadde kenarında kalmıştır. Kapısı üzerindeki kitabede minarenin H.1276/M.1859 tarihinde onarıldığı yazılıdır. Kalker taşının iki farklı tonunun almaşık olarak sıralandığı minare gövdesi bu özelliği ile Diyarbakır'daki Akkoyunlu yapılarını çağırıştırır.

Camideki Kitabeler:⁶⁷

Son cemaat yeri mihrap kitabesi:

“Bismillahirrahmanirrahim. Ammere haza'l-cami'eş-şerif

Sahib el- hayrat Ebu'l-hayr ve'l-hasanat el-Hac Yakub İbni'ş-Şeyh Abdulkadir fi eyyam es- sultan el- melik el-a'zam es-Sultan Selim İbni's- Sultan Süleyman halladallahu hilafetihî fi evveli'l-Muharrem eş-şerif fisene isna ve semanine ve tis'amie”. (H.902/M.1496).

Besmele ile başlayan kitabede; “Bu cami'i, Şeyh Abdülkadir'in oğlu hayır sahibi, hayr ve hasenat babası Hacı Yakub, Sultan Süleyman'ın oğlu Sultan Selim Han (1566-1574) zamanında tamir ettirmiştir. Allah hilafetini daim etsin. Senesi Muharrem ayının başları 982 (M.1574)” yazılıdır.

Son cemaat yeri cephesindeki birinci kitabe:

*“Maşaallahukane sene 1291 (M.1874)
Rabbena olsun ziyade şanı-ı erbab-ı ğina
Ehl-i servetdir kıyas muhibbaya tamir-ü inşa
Bahususen Küpelizade şöhretiyle namdar
Yani kim Hacı Ömer merhume çok olsun seha
Sağlığında kıldığı hayratdan te’yid eyledi
Himmet (alisi) bu cami tecdidü bina
Heft çeşm eyvan heft tak eflake mümas
(Takıma) bir mi olur ervah-ı akdese inşa
Tarh edüb üç Sefer Hikmet söyledim tarihini
Bin ikiyüz doksan birde kılmışdır bina”*

Kitabede; “Ya Rabbi zenginlerin şanı ziyade olsun. Tamir ve inşa işleri, zenginlerin sevgisini gösterir. Özellikle Küpelizade diye nam yapmış merhum Hacı Ömer çok cömert olsun. Sağlığında çok hayratlar yapmıştı. Bu cami, onun himmeti ile yeniden yaptırıldı. Feleklere dokunan yedi kemer ve yedi eyvan yaptırdı ki, mukaddes ruhlarla inşa etmiş gibi oldu. Şair Hikmet tarihini üç Sefer bin iki yüz doksan bir olarak söyledi” denilmektedir.

Son cemaat yeri cephesindeki ikinci kitabe:

*Ammere haza’l makam el-ali
taleban lirıdai’l-Bari
El-Hac Musa Ağa Haseki
Sene 1211” (M.1796).*

Kitabede; son cemaat yerinin H.1211(M.1796) tarihinde Haseki ağası Hacı Musa Ağa tarafından onarıldığı belirtilmiştir.

Minare kapısı üzerindeki kitabe:

*“Ruhanın hanedanından Halil Beg
Bu asar-ı cemileyi kıldı tecdid
Harab olmuş iken iş bu minare
Vücu-ı hayr için sa’i etdi temhid
Ki ma’mur eyledi başdan ayağa
(Şevkile) vere tekbir-i temcid
Bunun banisine ruz-i cezada
Şefaate eyleye her ehli tevhid
Fehimada düşüb cevherle tarih
Ezan için minare oldu tecdid
Sene 1276” (m,1859).*

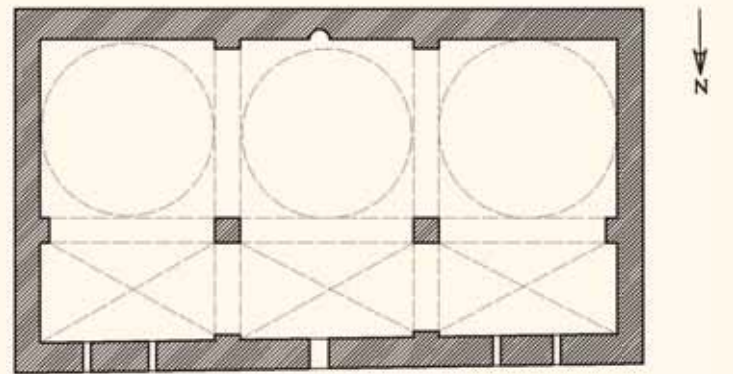
Kitabede; “Urfa’nın hanedanından olan Halil Bey, bu güzel eseri yeniledi. Bu caminin minaresi harap olmuştu. Hayra yönelmek için minareyi döşemeye çalıştı. Baştan başa onardı ki, tekbir ve sabah duasını müezzin şevk ile okusun. Kıyamet gününde bu hayratı yapana her imanlı şefaate eylesin. Şair Fehim de bunun tarihini cevher olarak düşürdü ki, ezan için minare yenilendi. Sene 1276 (M.1859) denilmektedir. Ebced hesabı ile son mısradaki noktalı harflerin toplamı H.1276 tarihini vermektedir.

NARINCI CAMİİ

Narınca Mahallesi Akarbaşı mevkiindedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. 1523 tahririnde “Camii Narıncelu” adıyla geçmesi⁶⁸ yapının 16. yüzyıl başlarında mevcut olduğunu göstermektedir. Divan Efendisi Abdurrahman Efendi İbni Süleyman Efendi Vakfı’na ait H.1126/M.1714 tarihli vakfiye ile El-Hac Ali ibni Mehmed Vakfı’na ait H.1130/M.1718 tarihli vakfiyede Narınca Camii’nden söz edilmektedir.

Caminin kuzey cephesindeki Şair Sakıb tarafından yazılmış kitabede, devrin Müşir Paşası (Mareşal) Hafız Muhammed Paşa tarafından H.1255/M.1839 tarihinde onarıldığı yazılıdır. Cami 1967 yılında onarılmış, bu esnada kuzey cephedeki kapısı üzerine Urfalı hattat Muhammed Behçet Arabî tarafından bir kitabe yazılmıştır.

Mihraba paralel iki sahnın enine dikdörtgen planlı camide inşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Birinci sahnın kible duvarı boyunca sıralanmış eş değerde üç kubbe, ikinci sahnın üç çapraz tonoz ile örtülüdür. Birinci sahnın daha genişçe olup kubbeler çapraz tonozlara göre büyüktür. Çapraz tonozlu ikinci sahnın, aslında son cemaat yeri olduğu, H.1255/M.1839 onarımında camiye dahil edildiği tahmin edilmektedir.

Plan 13. Narınca Camii Planı

Yuvarlak nişli taş mihrap süslemesizdir. Sanat özelliği olmayan ve son yıllarda yapılmış olan ahşap minber 1996 yılındaki restorasyon sırasında kaldırılmış ve duvardan balkon şeklinde taşan taş minber yapılmıştır.

Fotograf 66. Narıncı Camii iç görünüm.

Fotograf 67. Narıncı Camii iç görünüm.

Fotograf 68. Narıncı Camii kuzey cepheden görünüm.

Cami avlusunun doğu ve kuzeyindeki kapılar ile kuzey kapı üzerindeki minare son yıllarda yenilenmiştir. Yine son yıllarda cami avlusunun doğusuna iki katlı bir bölüm eklenmiştir.

Camideki Kitabeler:⁶⁹

Caminin kuzey cephe duvarı üzerindeki kitabe:

*“Hafız el- Kur’an Müşir Paşa-yı âliçare kim
Verdi her sene şeref asar-ı hayr efzâ ile
Rakka’ya kaymakam edüb (ferik-i) ekrem’i
Sayebahş-i devlet oldu lütf-i bî hemtâ ile
Yani ol zat-ı Muhammed (Miri) paşa kim anın
Hayırdır her dem muradı himmet-i ülyâ ile
Yıkılıb viran olub bu cami’ olmuşken harab
Yapdı tecdid etdi avn-i hazret-i Mevlâ ile*

*Geldi bir hatf anın Sakıb dedi tarihini
Cami’i Narıncı ra’nâ oldu nev inşâ ile
Sene 1255” (1839).*

Şair Sakıb Efendi tarafından failatün-failatün-failatün-failün vezninde yazılmış kitabede; “Hafız-ı Kur’an Müşir Paşa, her sene hayırlı eserlerini çoğaltmakla şereflenmiştir. Devletin kendisine bahşettiği eşsiz lütuflarla Rakka’ya kaymakam olan Muhammed (Miri) Paşa’nın, yüce himmetleriyle daima isteği hayır işlemektir. Bu cami yıkılıp, harap olmuş iken, Cenab-ı Hakk’ın yardımı ile yeniden yaptırdı. Şair Sakıb da, yeni inşa ile Narıncı Camii güzel oldu anlamındaki bir eklemekle tarihini söyledi” denilmektedir. Son mısra ebced hesabı ile H.1255 (M.1839) tarihi vermektedir.

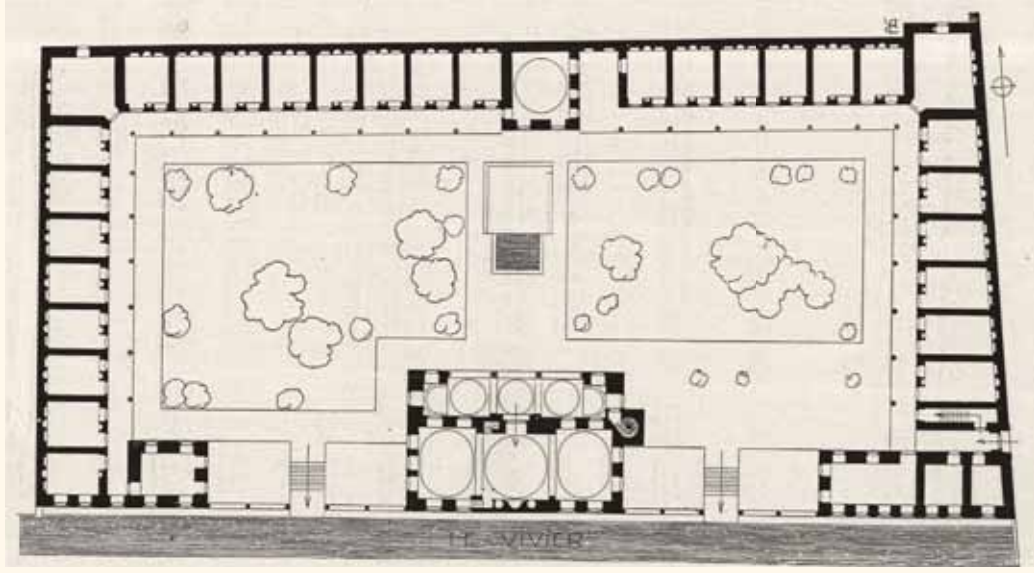
RİDVANIYE (RİZVANIYE) CAMİİ

Halilü'r-Rahman Gölü'nün kuzey kenarı boyunca uzamaktadır. Bizans dönemine ait Aziz Thomas kilisesinin yerine inşa edilmiştir.⁷⁰ Avluyu çevreleyen medresesi ile birlikte bir külliye halindedir. Harim kapısı üzerindeki ve avluyu çevreleyen medresenin derşane mescidi cephesindeki H.1149 (M.1736) tarihli kitabelerde cami ve medresenin Rıdvan Ahmet Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Caminin Vakfiyesi H.1153/M.1740 tarihinde Urfa'da Şer-i Şerif meclisinde hazırlanmıştır.

Rakka valisi olan Rıdvan Ahmet Paşa'nın sert karakterli bir kişiliğe sahip olmasından ve inşaat sırasında işçilere baskı yaparak çalıştırmasından dolayı halk arasında cami "Zulumiye Camii" olarak anılmaktadır.

İnşa malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Enine dikdörtgen planlı yapı mihrap duvarı boyunca sıralanan üç kubbe ile örtülüdür. Mihrap önü kubbesi yuvarlak, yan kubbeler ovaldir. Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki sütuna, yanlarda duvarlara oturan üç kubbe ile örtülüdür. Yanlardaki kubbeler yarım kubbelerle genişletilmiştir. Son cemaat yerinin orta göz döşemesinde; gri, pembe ve beyaz renkteki mermer plakalardan oluşan mozaik kakma tekniğindeki kare panoda sekiz kollu yıldız kompozisyonu yer almaktadır. Alman araştırmacı Max von Oppenheim'in 1900'lü yılların başlarında çektiği bir fotoğrafta, son cemaat yeri cephesindeki 5 çörtlenin her birinin kademeli üç sıra halindeki taş konsollara oturduğu görülmektedir. Bu konsollar ve çörtlenler günümüzde yoktur.⁷¹ (Fotograf 69).

Plan 14. Rıdvaniye Camii'nin medresesi ile birlikte planı. (Albert Gabriel'den).

Fotograf 69. Rıdvaniye Camii son cemaat yeri cephesi. (Max von Oppenheim'den).

Fotograf 70. Rıdvaniye Camii iç görünüm.

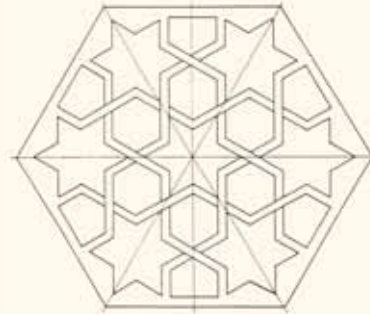
Mihrap, kahverengi mermer ve beyaz kalker taşlarının almalı sıralanması ile inşa edilmiştir. Mihrap nişi, yine bu taşların zikzak şekilde almalı sıralanması ile dekore edilmiş, kavsara beyaz kesme taş mukarnaslarla süslenmiştir. Taç kısmında yüksek kabartma oyulmuş palmet dizisi yer almaktadır. Mihrap kemerinin köşe dolgularındaki şebekeli oyma iki kabara rozetten solda olanında, dairesel bir eksen etrafında dönen palmet motiflerinden oluşan bir kompozisyon (Şekil 30), sağda olanında düşey eksene dikey ve çapraz kırık çizgilerin eşit uzunlukta 120 derecelik açılarla kırılarak kesişmesinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların meydana geldiği bir süsleme bulunmaktadır. (Şekil 31). Mihrabın iki yanındaki is odasıyla sonuçlanan kandil nişleri Urfa camilerinde ilk örnektir. Rıdvan Ahmet Paşa'nın oğlu Ömer Paşa, H.1194/M.1780 tarihinde "Yengi Çarşı" içerisindeki "Kutbiye (Kutbeddin) Camii"ni onarıırken, babasının yaptırdığı Rıdvaniye camiindeki kandil nişlerini bu caminin mihrabının iki yanına uygulamıştır.

Balkon şeklindeki minbere duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır. Minberin kesme taş korkuluğu, Hızanoğlu Camii minber korkuluğunda olduğu gibi aynı boydaki tam ve yarım sekizgenlerin çakışarak ve kesişerek aralarda kareler ve altıgenler oluşturduğu şebekeli oyma süslemelidir. (Şekil 45)

İnşa tarihinden kalma ahşap müezzin mahfilinin alt kısmında ince çıtaların çakılmasıyla geometrik şekiller oluşturulmuş, çıtaların araları kalem işi renkli çiçeklerle süslenmiştir. (Şekil 32).

Şekil 30. Rıdvaniye Camii mihrabı üzerinde geometrik süslemeli şebekeli oyma küresel rozet.

Şekil 31. Rıdvaniye Camii mihrabı üzerinde stilize palmet süslemeli şebekeli oyma küresel rozet.

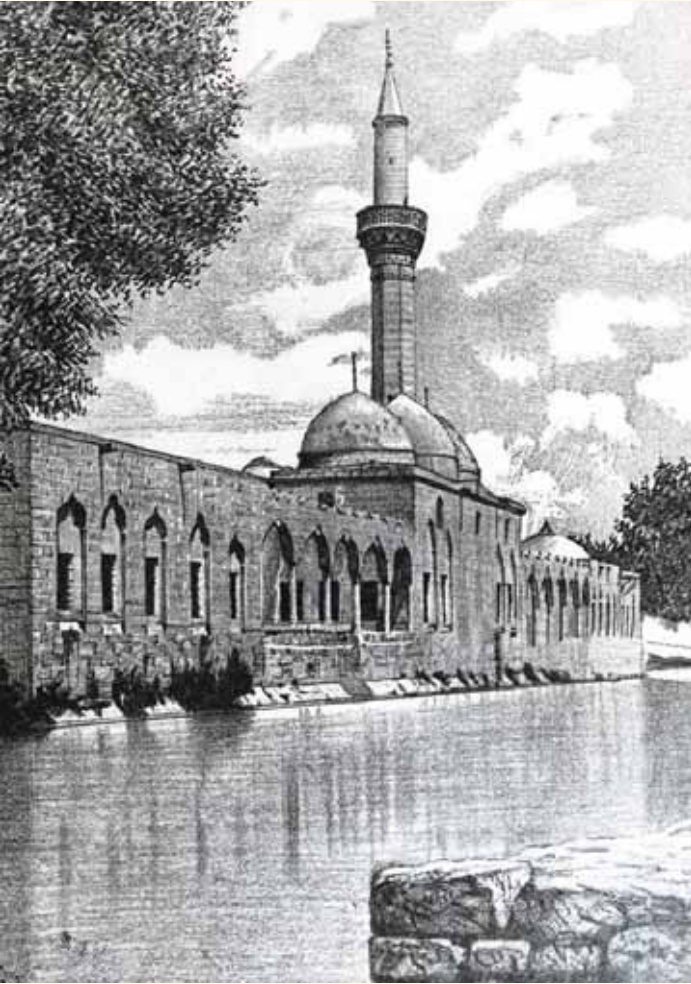
Şekil 32. Rıdvaniye Camii müezzin mahfilinin altında ağaç çıtalarının çakılmasıyla oluşturulan üç kollu çark-ı felek motifleri.

Fotograf 71. Rıdvaniye Camii son cemaat yeri cephesi. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

Fotograf 72. Rıdvaniye Camii güney cephesi. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

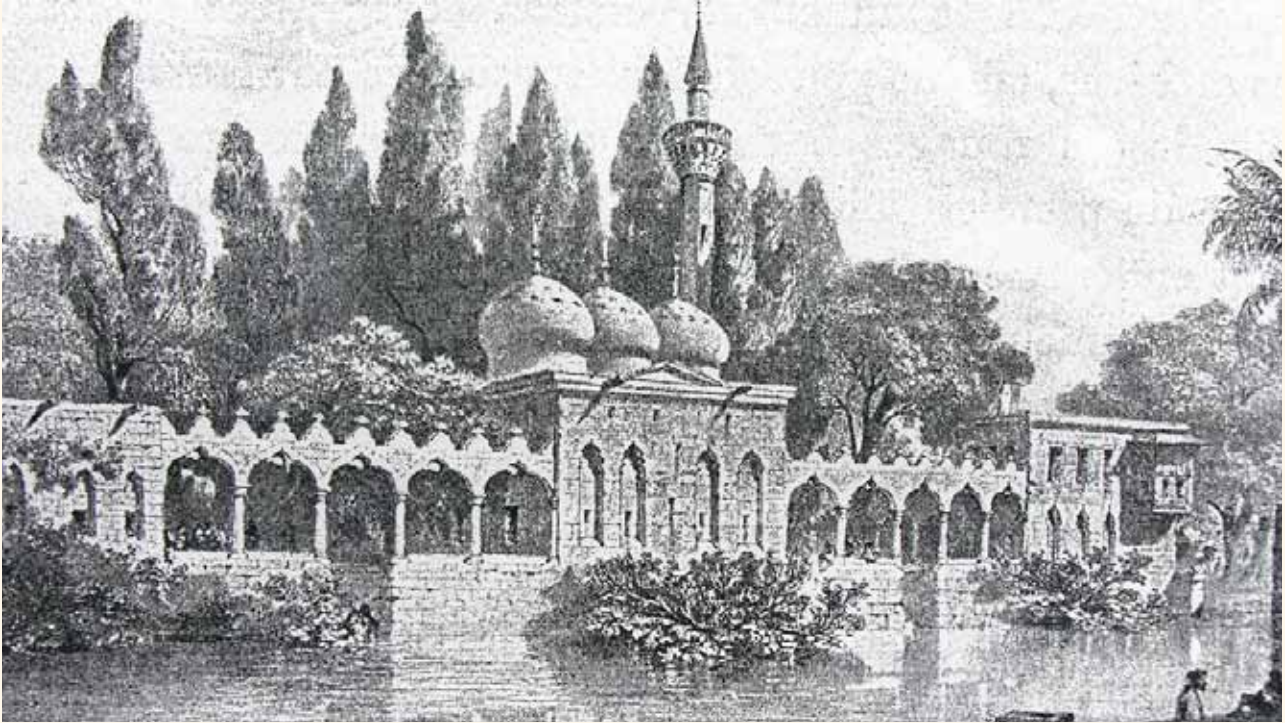
Fotograf 73. Rıdvaniye Camii güney cephesi gravürü. (Servet-i Fünun Mecmuası, cilt 5, sayı 133, İstanbul, 1308).

Fotograf 74. Rıdvaniye Camii'nin Urfa'nın Cumhuriyet dönemi ilk ressamlarından Sami Barlas tarafından yapılan yağlıboya tablosu.

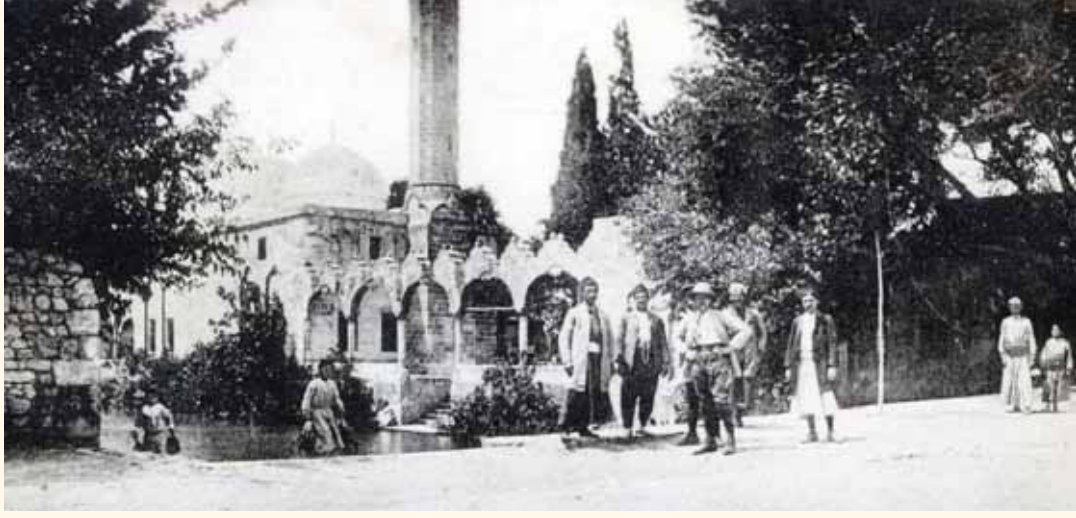
Fotograf 75. 19. yüzyıl ikinci yarısında Rıdvaniye Camii. (F.R. Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris. Atlas, London 1850, Çizim: Estcourt*).

Fotograf 76. Rıdvaniye Camii. (Çizim: Eugène Flandin Gustave le Bonn).

Fotograf 77. 19.yüzyıl sonlarına ait bir Fransız kartpostalında Halil-ür Rahman Gölü ve Rıdvaniye Camii. (A.Cihat Kürkçüoğlu, *Ruha'dan Urfa'ya 1780-1980, Ankara, 1990, s.20*).

Fotograf 78. 1909 tarihli bir Fransız kartpostalında Halil-ür Rahman Gölü ve Rıdvaniye Camii.
(A.Cihat Kürkçüoğlu, *Ruha'dan Urfa'ya 1780-1980*, Ankara, 1990, s.20).

Fotograf 79. Halil-ür Rahman Camii minaresinden Rıdvaniye Camii.

Fotograf 80. Halil-ür Rahman Camii minaresinden Rıdvaniye Camii kubbeleri.

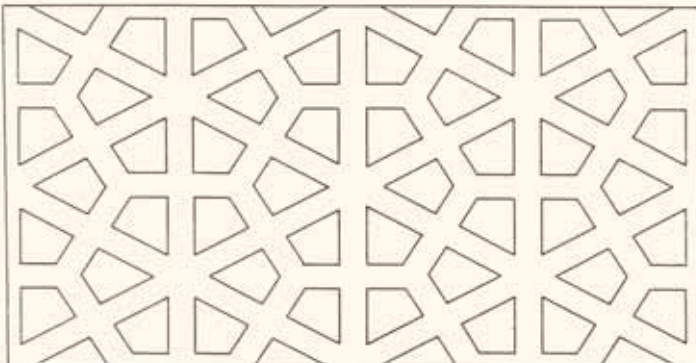
Şekil 33. Rıdvaniye Camii ahşap kapısındaki süslemeli panolardan.
(Çizim: Dr.Burhan Vural).

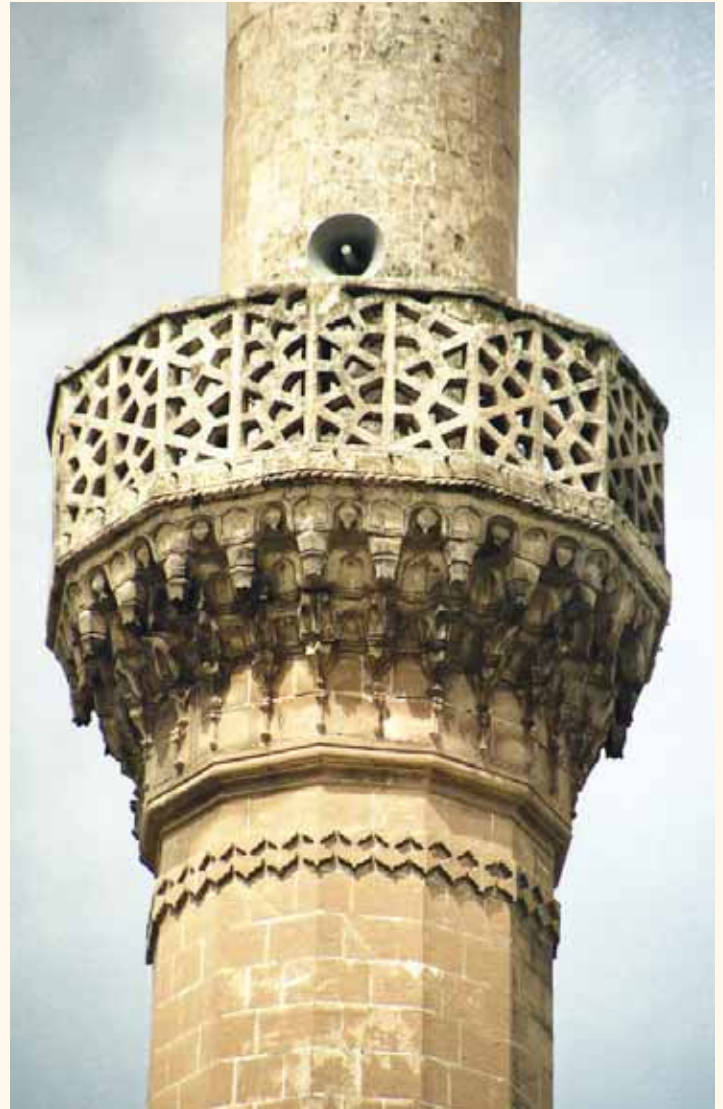
Şekil 34. Rıdvaniye Camii ahşap kapısındaki süslemeli panolardan.
(Çizim: Dr.Burhan Vural).

Caminin geçme ve kakma tekniklerinde yapılmış ahşap kapısı üzerinde yer alan panolardaki bir saksıdan çıkan dallar ve rumili kompozisyonlar XVIII.y.y. süsleme özelliklerini yansıtmaktadır. (Şekil 33, 34). Yapının inşa tarihinden kalmış olan bu kapı, Urfa camileri içerisinde tek örnektir.

Caminin doğu duvarına bitişik onikigen gövdeli, tek şerefeli kesme taş minare, sonraları inşa edilen Karameyden Hüseyin Paşa camii minaresine örnek olmuştur. Minaredeki süslemeler şerefede yoğunlaşmıştır. Şebekeli şerife korkuluğu, yan yana birleşerek petek biçimi oluşturan altıgenler, merkezlerinden geçen dik ve çapraz hatlarla altı parçaya bölünmüştür. (Şekil 35). Şerife mukarnaslarının aralarındaki boşluklara, başları yukarıya doğru kabartma balık figürleri işlenmiştir. Mukarnasların altındaki yatay kuşakta kabartma palmetlerden oluşan bir bordür dolaşır. (Fotograf 81).

Şekil 35. Rıdvaniye Camii minaresi şerife korkuluğundaki şebekeli oyma geometrik kompozisyon.
(Çizim: Dr.Burhan Vural).

Fotograf 81. Rıdvaniye Camii minaresi şerifesi.
(Fotoğraf: Dr.Burhan Vural).

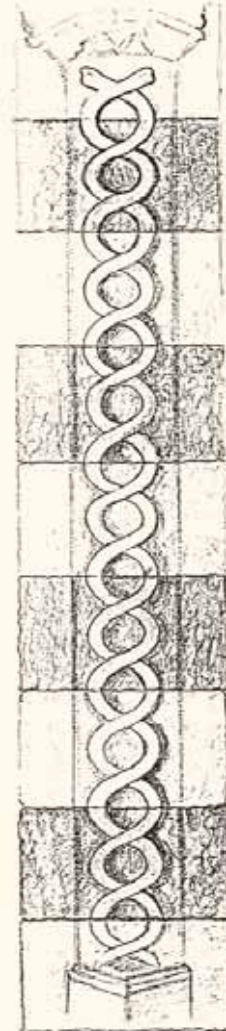
Avlu kapısı ile caminin iç mekânına giriş kapısı Diyarbakır camilerinde olduğu gibi almaşık sıralanmış iki renkli taşlardan yapılmıştır. Koyu kahverengi ve beyaz mermerlerin almaşık sıralanması ile inşa edilmiş olan cami portalinin alınlığında dört sıra halindeki elips kartuşlar içerisine kitabe yazılmıştır. Koyu kahve ve beyaz mermerin almaşık örüldüğü portalin pahlarına birbirine zincirleme dolanmış iki yılan figürü kabartma olarak işlenmiştir. Gövdeleri 15 düğümden oluşan yılanların başlarında detaya yer verilmemiştir. (Şekil 36). Bu kabartmalar, kiliseden camiye dönüştürülen Selahattin Eyyubi Camii'nin pencere pahlarındaki kabartmaların benzeridir. Ancak buradaki yılanbaşları Selahattin Eyyubi pencerelerinde ejder başı şeklindedir.

Fotograf 83. Rıdvaniye Camii harim kapısı.

Fotograf 82. Rıdvaniye Camii avlu kapısı.

Şekil 36. Rıdvaniye Camii harim kapısı pahlarındaki zincirleme dolanmış çift yılan kabartması.

Camideki Kitabeler :⁷²

Cami iç mekânına giriş kapısı üzerindeki kitabe:

*“Barekallahü zehi cami’i edende binâ
Olsa pâyende seza(sına) çarh-ı minâ
Resm-i ra’nâyı pesendide ruh-i Cemşid*

*İlm-i rif’ati eflâke hacalet fermâ
Hüsünün ayinesi havz-ı Halilü’r-Rahman
Misli hariçde görölmezliğe güyâ imâ
İttisalinde bu nev medrese-i zi-şerefi*

*Eylemiş saik-i tevfik hem ağuş-i rıza
Nam-ı nisbine hoş müessis (daniye ?)
Andelibân-ı nevasazi-i nühul ülema
Sadr-i ikbalde bani-i ser efracını Hak*

*Eylemiş ilm u kemalât ile fahr’ül-vüzerâ
Zatı bir nüsha-i nâyâb künuz-i hikmet*

*Nutk-ı canbahş-i yenâbi hüzn-i şitâ
Hüsn-i tedbirine dilbestedir akl-i fa’al*

*Çarh-ı temkin ü vekaretden eder istihya
Muntazam ra’yi zerrinle cihan re’fet*

*Hebbeza nümuzec ihyasıdır iklim-i Ruha
Bu iki nev eserden eyleye Allah mebrur*

*Haşre dek aldıra şahinşeh-i devrane dua
Mebhas-ı ilm-i şeriat ola hem medresesi*

*Hem ola cami-i pâkinde ibadete salâ
Sahib’ül-hayrini hatalardan edüp hem mahfuz
Saklıya necl-i necibinde hatırdan bilâ
Bu iki müessesenin vaz’ı esas-i yekser*

*Oldu bir sal-ı şerefbahşde çünkim ihya
Tab-ı u saf huş ayende edâ tarihini*

*Asla tahsis ile bu ta’miyeyi gördü revâ
Ruh-i Nabi demiş olsun bu makama tarih
Cami’-i pâk-i felek menzilet Ahmed Paşa
Sene 1149” (M.1736)*

M.1712’de vefat eden Urfalı divan şairi Nabi’nin ruhuna ithaf edilen bu şiirde şiiri yazan şairin adı belirtilmemiştir. Kitabe özetle şu anlamdadır:

“Allah bu camii yapana mübarek kılsın. Çünkü bu cami, mavi gök kubbeye destek olsa yeridir. Cemşid’in ruhu bile onun güzelliğinin resmini beğenmiştir. Onun yüksek ilmi, felekleri utandırır. Güzelliğin aynası Halil-ür Rahman gölüdür. Onun gibisi hiçbir yerde bulunmaz. Hemen bitişiğinde bu yeni şerefli medrese de ona uygun olarak Allah rızasını kucaklamıştır. Benzerlerine göre hoş bir müessese olan bu medresenin bülbül gibi okuyan ve arı gibi çalışan âlimleri vardır. Allah Ahmed Paşa’yı saadet devrinde benzerlerinden üstün kılarak, ilim ve kâmillik vermiş ve onu vezirlerin övündüğü kimse yapmıştır. Onun zatı, hikmet hazinesinin bulunmaz bir nüshasıdır. Onun nutku insana can bahşeden kaynak ve hüznü kıştır. Düşünebilen akıl, onun tedbirinin gğzelliğine gönül vermiştir. Felek, onun vakar ve ağırbaşlılığından utanır. Devamlı altın gibi görünüşüyle cihana acır. Urfalı’nın iklimi hayatın ne güzel bir örneğidir. Bu iki yeni eserini Allah kabul ve hayırlı etsin. Kıyamete kadar dünyanın padişahına dua aldırısın. Medresesi şeriat ilminin öğrenildiği yer olsun, camiinde de devamlı ibadet yapılsın. Allah, bu hayratın sahibini hatalardan korusun ve temiz soyunu da belalardan korusun. Bu iki müessesenin temeli, şerefli bir senede birlikte atıldı. Tarihini eda etmekte tab’ı ve safı hoş gelmiş ve aslına çevirmek suretiyle bu ta’miyeyi uygun görmüştür ki, (Nâ-Bî)’nin ruhu bu makama tarih olsun. Bu pak, temiz cami’i Ahmet Paşa yaptırmıştır”.

Burada ebced hesabı ile düşürülen tarihi araştırmacı-yazar Mahmut Karakaş “*Son mısra toplandığında 1151 rakamı çıkar. Bu rakamdan -iki yokluk- anlamına gelen “Nâ-bî” çıkarılınca caminin yapılış tarihi olan H.1149 (M.1736) tarihi çıkmış olur*” şeklinde hesaplamıştır.

Cami medresesinin kuzeyindeki dersane-mescid’in kitabesi:

“Ahmed el-Paşa bennâ haza’l-bina

Sa’iyallahu fi irsâihi

Misratani min el-beyt’l-aher

Vefaka’l-tarih fi mebnâihi

Rabbenâ ömri bifadlike baniyen

Beyti ilmike essestü liyyaihi

Sene 1149” (M.1736)

H.1149/M.1736 tarihli bu kitabede; Binayı (Medrese) Ahmed Paşa’nın yaptırdığı belirtilmiş ve son mısradaki H.1149 (M.1736) tarihi düşürülmüştür.

YUSUF PAŞA CAMİİ

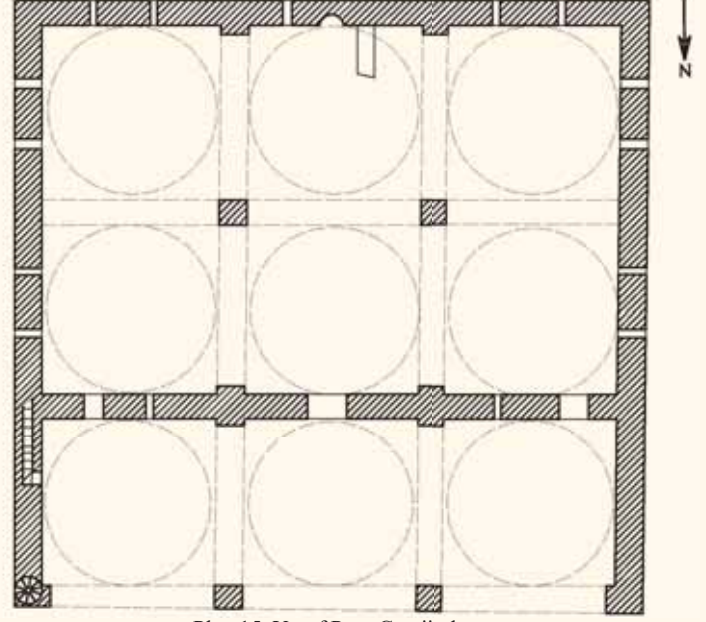
Yusuf Paşa Mahallesi, Sarayönü mevkiindedir. Bizans dönemine ait Aziz Sirakus Kilisesi'nin yerine yapılmıştır.⁷³ Minber korkuluğunda süslemeler arasına gizlenmiş H.1121/M.1709 tarihi caminin inşa tarihini vermektedir. Urfalı divan şairi Nabi, Divanında Yusuf Paşa Camii'nin yapılışı ile ilgili yazdığı manzumede aynı tarihi düşürmüş ve caminin Vezir Yusuf Paşa tarafından yaptırıldığını belirtmiştir. Cafer Paşa'nın kardeşi olan Yusuf Paşa, bu cami için hazırlattığı H.1122/M.1710 tarihli vakfiye'de caminin doğusunda bir hamam (Bugünkü Vezir Hamamı), kuzeyinde "Valiler Sarayı" ve Ulu Cami yakınında "Mahkeme-i Şerif" yaptırdığını söylemektedir. Vakfiyede geçen Valiler Sarayı bugünkü Sarayönü semtine adını veren ve 1940'lı yıllarda yıktırılan "Eski Saray" (Osmanlı Hükümet Konağı) olmalıdır. Ulu Cami yakınında yaptırdığını söylediği "Mahkeme"nin yeri bilinmemektedir.⁷⁴

Cami avlusunun kuzeydoğu köşesindeki hücrenin batı cephesindeki kitabe burasının H.1266/M.1849 yılında Abdülvahap adında biri tarafından onarıldığı yazılıdır. Her iki hücre Yusuf Paşa medresesinin dershaneleridir.

Son cemaat yerinin önünde yer alan musalla taşı mihrabı üzerindeki kitabe cami avlusunun H.1267/M.1850 yılında Hacı Esad tarafından onarıldığı yazılıdır.

Bu kitabelerden başka, cami avlusuna kuzeyden ve güney-doğudan girişi sağlayan beşik tonolu dehlizlerin kapıları üzerinde birer kitabe daha bulunmaktadır. Kuzeydeki dehliz kapısının kuzey cephesi üzerindeki kitabe silik olduğundan okunamamıştır. Güneydoğudaki dehliz kapısı üzerindeki kitabe ise, 1932 yılında Urfa'da yayınlanan bir gazetenin; Mevlid-i Halil camii minaresine yazılan Arapça yazıyı hedef göstererek yaptığı "Arapça harflerle yazılmıştır, harf inkılabına aykırıdır" yayını üzerine, emniyet müdürünün görevlendirdiği bir polis memuru tarafından Mevlid-i Halil Camii minaresi kaidesindeki kitabe ile birlikte keserle kazınarak silinmiştir. Silinme işleminin başka kitabelere de uygulanmak istenmesi üzerine, halk arasında; bu yazıların devrimle bir ilgisinin olmadığı, bunların birer tarihi belge olduğu, silinmekle de tarihin silineceği konusunda tepkiler baş göstermiş, bunun üzerine emniyet müdürü silme işlemini durdurma zorunda kalmıştır.⁷⁵

Urfalı divan şairi Nabi, Yusuf Paşa Camii kitabesi için bir şiir yazmış, ancak bu şiir kitabeye işlenmeyerek şairin divanında kalmıştır.⁷⁶

Plan 15. Yusuf Paşa Camii planı.

Bedri Alpay, "Şanlıurfa Şairleri" adlı eserinde Yusuf Paşa Camii'nin kuzeyindeki avlu kapısının yanında, kitabesi H.1298/M.1881 tarihinde Şair Abdi tarafından yazılmış bir çeşmeden söz etmektedir.⁷⁷ Ancak bu çeşme ve kitabesi günümüze ulaşmamıştır.

Yusuf Paşa Camii düzgün kesme taşlardan inşa edilmiştir. Enine dikdörtgen planlı yapı, kibleye paralel iki sahna ayrılmış, her sahnın üzeri eş değerde üçer kubbe ile örtülmüştür. Kubbeler ortada iki payeye, yanlarda duvarlara otururlar.

Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye, yanda duvarlara oturan üç kubbe ile örtülüdür.

Fotograf 84. Yusuf Paşa Camii doğu cephesi. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

Fotograf 85. 1950'li yıllarda Sarayönü caddesi ve Yusuf Paşa Camii minaresi.

Fotograf 86. 1900'lü yılların başlarına ait bir Fransız kartpostalında Saray caddesi ve Yusuf Paşa Camii.

Fotograf 87. Yusuf paşa Camii'nin kuzey cepheden genel görünümü.

Fotograf 88. Yusuf Paşa Camii iç görünüm.

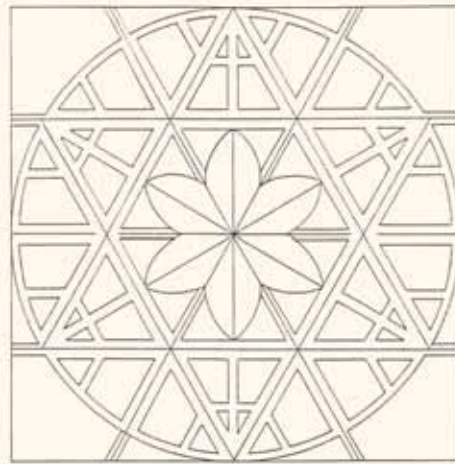
Son cemaat yerinin doğusundan duvar içersine açılan bir kapıdan merdivenle ahşap müezzin mahfiline çıkılmaktadır. 1980'li yıllarda müezzin mahfili betonarmeye dönüştürülmüş ve betonarme tabliyeler caminin yan duvarlarından kible duvarına doğru uzatılarak ikinci bir kat elde edilmiştir. Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğünün son yıllarda yaptığı başarılı bir restorasyonla beton tabliyeler yıkılmış, müezzin mahfili ağaç direkler üzerine oturan orijinal ahşap şekline dönüştürülmüştür.

Kalker taşından yapılmış mukarnas kavsaralı mihrabın çevresinde mukarnas bordürü ve farklı boylardaki tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen geometrik bir bordür dolaşır. (Şekil 37). Mihrabın köşe sütunçeleri burmalı olup başlıkları mukarnaslıdır. Her iki sütunçe başlığının yukarısındaki ikişer adet yuvarlak rozet bulunur. Soldaki rozetlerde altı kollu yıldız kompozisyonu, sağdakilerde ise birbirine teğet dönen yarım dairelerin oluşturduğu sekiz kollu yıldız kompozisyonu yer alır.

Yusuf Paşa Camii mihrabındaki süslemeler bazı küçük farklılıklarla Şanlıurfa Nimetullah ve Hızanoğlu camileri mihraplarında da görülmektedir.

Şekil 37

Şekil 38

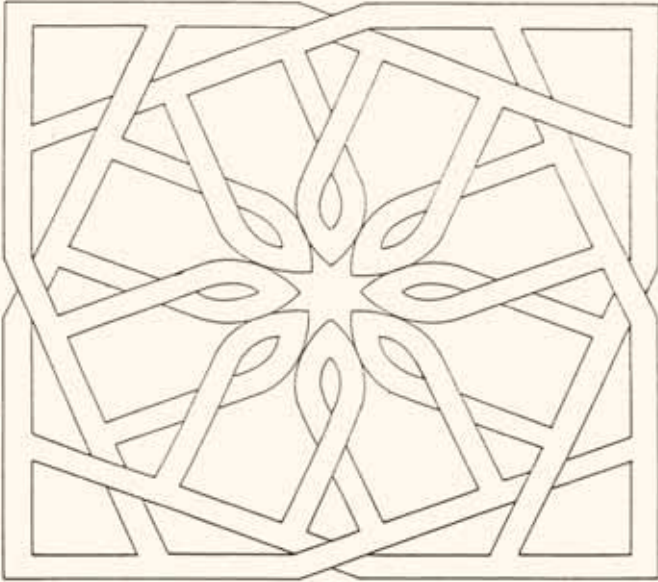

Şekil 39

Şekil 37, 38, 39. Yusuf Paşa Camii mihrabındaki taş süsleme örnekleri.

Caminin minberi Urfa camileri içersinde en zengin taş süslemeli minber olma özelliğine sahiptir. Minber kapısının tac kısmı kıvrık Rumili dallardan oluşan girift bir kabartma kompozisyonla süslenmiştir. Şebekeli oyma minber korkuluğu, üst üste iki sıra halinde uçları pahlı haç motiflerinin çakışarak aralarda oluşturduğu şebekeli oyma sekiz kollu yıldızlardan meydana gelmiştir. Minberin yan duvarında, büyükten küçüğe doğru sıralanan üç adet kemerin köşe dolgularında kıvrık rumilerden oluşan girift kompozisyonlar yer almıştır. (Şekil 42). Ayrıca bu dolgulardaki iki rozetten birine, alttan ve üstten geçerek bir merkez çevresinde dönen çizgilerin ortada oluşturduğu sekiz kollu yıldız motifi (Şekil 40), diğerine kırık çizgilerin kesişmesinden oluşan sekiz kollu yıldız motifi işlenmiştir. (Şekil 41).

Mihrap ve minber yağlıboya ile çok renkli boyalı iken son yıllardaki restorasyon sırasında beyaz yağlıboya ile boyanarak orjinaline yaklaştırılmaya çalışılmıştır.

Şekil 40

Şekil 41

Şekil 40, 41. Yusuf Paşa Camii minberi yan duvarında geometrik kompozisyonlu taş süslemeler.

Fotograf 89. Yusuf Paşa Camii mihrap ve minberi.

Şekil 42. Yusuf Paşa Camii minberi yan duvarında bitkisel kompozisyonlu taş süsleme.

Silindirik gövdeli tek şerefeli minare son cemaat yerinin doğu köşesindedir. Üç bölüme ayrılmış olan minare gövdesinin alt ve üst bölümleri silindirik, orta bölümü sekizgen biçimdedir. Süslemelerin yoğunlaştığı sekizgen bölümün çevresinde, üç boyutlu ve aşağıya sarkan palmetlerden oluşan bir bordür dolaşır. Palmetlerin aralarındaki boşluklarda negatif birer palmet oluşmuştur. (Şekil 44). Bu bölümde ayrıca, sıçandışi bordürlerin çevrelediği pencereler ve sağır kemerler yer almaktadır. Pencereler ve kemerler arasındaki boşluklara çark-ı felek ve sekiz kollu yıldız motiflerinin yer aldığı sekizgen rozetler yerleştirilmiştir. (Şekil 43).

Caminin batısına bitişik olarak bulunan hazirede; Urfa eşrafından ve ulemasından Miralay Mustafa Bey, Saraçzade Halil Efendi, Abdülkerim Bey, Muhammed Bozan Efendi, Hafız Ahmed Efendi gibi şahısların mezarları ve Osmanlı dönemine ait diğer mezarlar yer almaktadır.⁷⁸

Yusuf Paşa Camii haziresindeki mezar şahidelerinde Osmanlı dönemi şiir ve hat sanatının güzel örnekleri yer almaktadır. Bu mezarlığa yeni gömü yapılmadığından şahideler orijinalliklerini muhafaza ederek günümüze kadar gelebilmişlerdir.

Camideki Kitabeler:⁷⁹

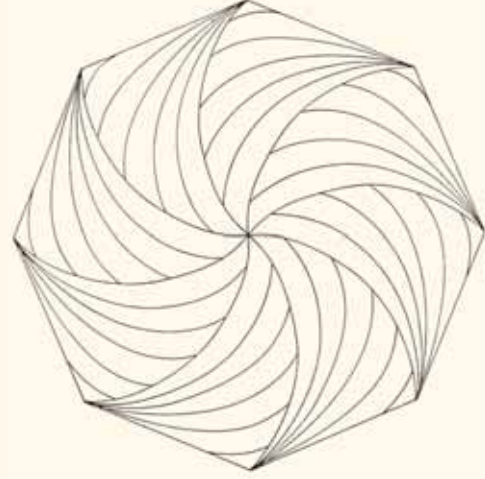
Cami avlusunun batısındaki oda kitabesi:

*“Ehl-i hayrın Allah diler iş bu na’im himmeti
Dediler tecdid-i resmiyle bu dürlü ziyetini
Hamdülillah lütf-i Hak ile bulub inâbeti
İnşa-i tarih ile erdi binada san’atı
Sene 1289” (M. 1872).*

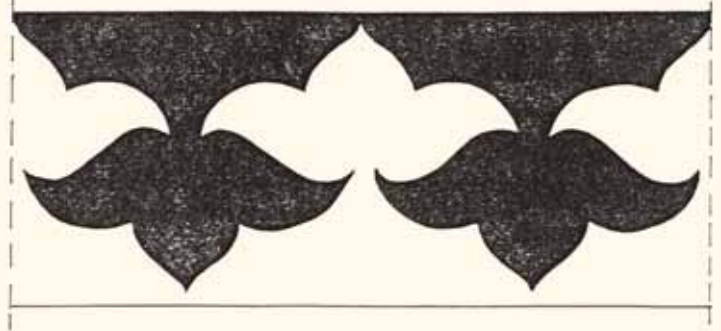
Kitabede; “Allah’ın verdiği nimet ile hayır ehli, bu odayı yeniden bir şekil vererek süslediler. Allah’a hamd olsun, Hakk’ın lütfü ile günahları terk ederek Hakk’a dönüldü. Binadaki san’at inşa tarihi ile sona erdi” denilmektedir. “ile erdi binada san’atı” cümlesi ile “Hamdülillah lütf-i Hak ile” cümlesi harflerinin toplamı odanın yapılış tarihini (H.1289/M.1872) vermektedir.

Cami avlusunun doğusundaki oda kitabesi:

*“Hücreler olmuş görünce serteser müşrif harab
Bahr-i gayret-i mevc urub kaldırdı bî had habâb
Urdu bir hizmet yolunda hazret-i Rabb’in bu kez
Bâb-ı lütfundan ana versun ecr-i bî hisab
Yediler geldi Lütfiyâ cevherin tarih dedi*

Şekil 43. Yusuf Paşa Camii minaresinde çarkıfelek motifli rozet.

Şekil 44. Yusuf Paşa Camii minaresinde palmet kuşağı.

Etdi himmet serteser abâdına Abdulvahhab

Sene: 1296 (M.1879)

Kitabede; “Odaların harab olmaya yüz tuttuğunu görünce, deniz dalgalarının gayreti gibi vurarak sayısız su kabarcıkları kaldırmaması gibi, Abdulvahab Efendi de bu hizmet yoluna başvurdu. Allah, kendinse lütuf kapısından sonsuz mükâfatlar versin. Ey Lütfi, yediler geldi, cevher tarih dediler ki, Abdulvahab Efendi bu odaların hepsinin baştan başa yapılmasına himmet etmiştir” denilmektedir.

Son cemaat yeri önündeki musalla mihrabı kitabesi:

*“Barekallah feyz-i Hak geldikte Hacı Es’ad’e
Camiin sahnini ta’mir eyledi ol zikerem
Belki ümidlidir vere (ized) tâ’ala ecrine
Dar-ı ukbada mukabil huri ve bağ-ı irem
Geldi hatıfdan mübeşşir söyledi tarihini
Çekme gam sen ehl-i cennetsin dedi sahib-i kerem
Sene 1267” (M. 1850).*

Kitabede, Cami avlusunun H.1267/M.1850 tarihinde Hacı Es’ad tarafından onarıldığı ifade edilmiştir. Musalla mihrabı da aynı tarihte yapılmış olmalıdır.

D. TEK KUBBELİ KÜBİK CAMİLER

HALVETİ TEKKESİ MESCİDİ

Nimetullah Mahallesi, Ellisekiz meydanı mevkiindeki Halveti Tekkesi; dervişlerin ikametine tahsis edilmiş dikdörtgen avlulu bir ev, büyük bir kubbe ile örtülü mescit, Abdülkadir Kemaleddin Erbili türbesi ve bir çeşmeden oluşan yapılar topluluğu halindedir.

Tekke mescidinin avluya bakan kapısının batısındaki duvarda yer alan iki satırlık kitabe mescidin yapılış tarihiyle ilgilidir. Kitabe metni şöyledir:

“Ehl-i tevhide sala oldukda

Dendi tarihi Rızaen -Lillah”

Kitabenin son mısrasındaki *“Rızaen-Lillah”* kelimesinin harflerin toplamı H.1067 (M.1656-57) tarihini vermektedir.⁸⁰

Tekkenin meydana bakan avlu kapısı üzerindeki

Fotograf 90. Halveti Tekkesi Mescidi'nin avluya bakan kapısı batısındaki kitabe.

Şair Safvet tarafından yazılmış H.1308/M.1890 tarihli manzum onarım kitabesinde ise, tekkenin şimdi cennet bahçesinde ikamet eden *“hazret-i Şani”* tarafından yaptırıldığı, Şeyh Abdülkadir tarafından yeni bir minare, oda ve şanlı kapısının yapıldığı belirtilmiştir. Kitabede geçen *“hazret-i Şani”*, Gazi Halife oğlu Ramazan Şani Efendi olup 1665 tarihinde vefat etmiş, vefatından 9-10 yıl önce 1656-57 tarihlerinde tekkeyi yaptırmıştır. Ayrıca, hicri 5 Cemaziyelevvel 1308 / M.18 Aralık 1890 tarih ve 298 numaralı Urfa Şer'i Sicil Defteri'nde *“Halvetiye Tekkesi”*nin Şeyh Ramazan Şani ibni Hacı Gazi Halife tarafından bina ve inşa edildiği ve bir de bu şahıs adına vakfiye bulunduğu kaydedilmektedir. Bu zatın mezarı, eski Buğday Pazarı kuzeyinde, bu günkü Edessa Tıp Merkezi yakınındadır.

Avlu kapısı üzerindeki kitabede sözü edilen ve günümüzde yerinde olmayan minare, Max von Oppenheim tarafından 1900'lü yılların başlarında çekilen bir fotoğrafta görülmektedir. Bu fotoğraftan minarenein dört ince sütun üzerine oturan, konik külahlı, minberminare tipinde olduğu anlaşılmaktadır.⁸¹ (Fotograf 91).

30 Kasım 1925 tarihinde kabul edilen, 13 Aralık 1925 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren 677 sayılı *Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması İle İlgili Kanun*'dan sonra Halveti Tekkesi kapatılarak eve dönüştürülmüş, bu sırada minare de yıktırılmıştır.

Kitabede adı geçen Abdülkadir Erbili, Erbil'den gelmiş, hem Kadiri, hem de Halveti tarikatı şeyhi olup bu tekke de şeyhlik yapmıştır. 1897'de vefat ettiğinde tekke mescidinin batısına bitişik olan türbeye gömülmüştür.

Kitabeyi yazan Şair Safvet ise Abdülkadir Erbili'nin oğlu olup, II. Meşrutiyet döneminde 1908-1912, Nisan 1912-Ağustos 1912 ve 1914-1918 dönemlerinde Urfa milletvekili olmuş, Cumhuriyetten sonra 2. dönem mebusluğu yaptığı sırada Hilafet'in kaldırılması için TBMM'ne önerge vermiştir. Safvet Efendi, Ord.Prof. Dr.Suut Kemal yetkin'in de babasıdır.

Fotograf 91. 1900'lü yılların başlarında Halveti Tekkesi batı cephesi. (Max von Oppenheim'den).

Kitabeli avlu kapısının açıldığı kısım, tarikat mensuplarının misafir edildiği geleneksel Urfa evi planındadır. Dikdörtgen avlunun kuzey kenarı ortada eyvan, yanlarda birer oda düzenindedir. Eyvan ve odaların üzeri direk damlıdır. Bu eyvan ve odaların avlu kapısı üzerindeki kitabeye göre H.1308/M.1890 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Avlunun güneydoğu köşesinde mutfak yer alır. (Plan 16).

Avlunun güneyinde, şeyhle sohbet edilen, zikir yapılan ve namaz kılınan tek kubbeli, kare mekânlı mescit bulunur. Kare mekânın dört duvarının ortasında eyvan şeklinde nişler bulunur. Güneydeki niş içerisinde, mukarnaslı, üç köşeli mihrap yer alır. Batıdaki niş bir kapı ile çapraz tonozlu Abdülkadir Erbili türbesine açılır. Ayrıca mescidin kare mekânın köşeleri de eyvan şeklinde nişlidir. Bu nişlerden güney-batıda olanı bir kapı ile sokağa açılmaktadır.

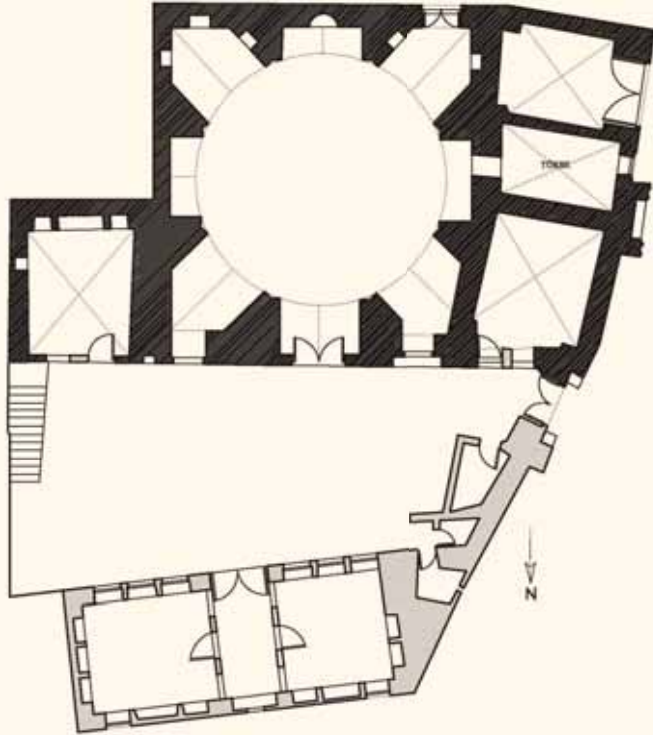
Yapıdaki Kitabeler:⁸²

Avlu kapısı kitabesi:

“Bismillahirrahmanirrahim

Fadhuluha biselamin eminin

Zuhur etdi Hudavendi-i kerimin lütf-i ihsanı

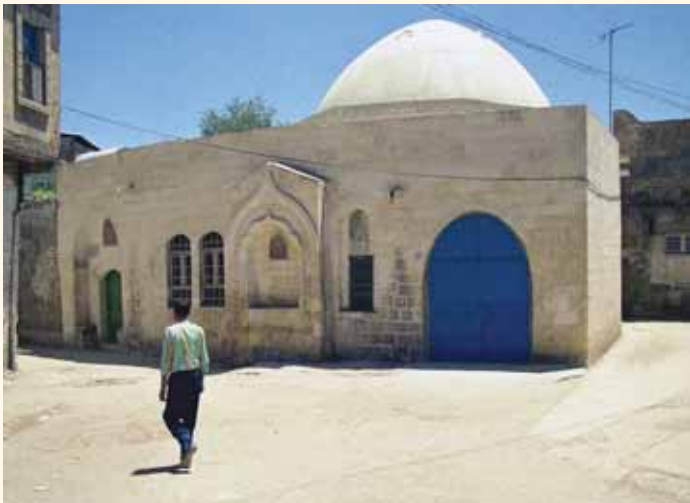

Plan 16. Halveti Tekkesi planı. (Mim.Cevher İlhan'dan).

Göründü nagah halvetime feth-i Rabbani
Bu ca-yı dilküşayı şeyh Abdülkadir'in feyzi
Seraser eyledi reşk ol Firdevs-i Rıdvani
Yapıldı himmetiyle minar-ı enfas-i pakinde
Mücedded bir minare hücrelerle bab-ı zişanı
Bu asariyle mesrur oldu ruh-ı bani-i vakıf
Mukim-i ravza-i cennet cenab-ı hazret-i Şani
Hitamında safa-yı fikre Safvet gelib der tarihin
Serapa revnak efza oldu bu dergâh-ı rahmani sene
1308” (M.1890).

Fotoğraf 93. Halveti Tekkesi Mescidi kuzey cephesi.

Fotoğraf 92. Halveti Tekkesi batı cephesi.

Fotoğraf 94. Halveti Tekkesi Mescidi iç görünüm.

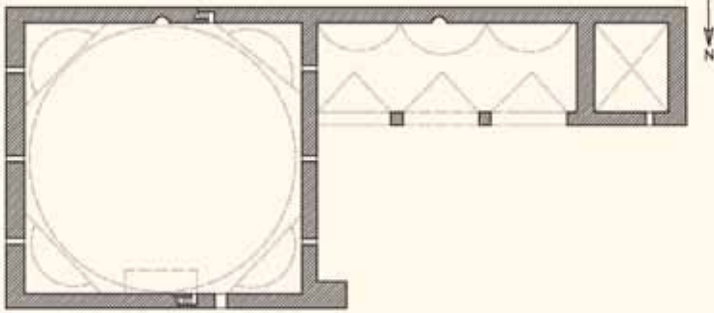
HIZANOĞLU CAMİİ

Pınarbaşı Mahallesi Hızanoğlu Sokak'tadır. İnşa kitabesi olmayıp, mevcut kitabeler onarım devirlerine aittir. Caminin avlu kapısı ve iç mekânına giriş kapısı üzerindeki manzum kitabelerde H.1142/M.1729 tarihinde Hacı Halil Ağa tarafından caminin onarıldığı yazılıdır. Minare kaidesinin batı tarafındaki şair Zahir tarafından yazılmış kitabede (Zahir, Hüseyin Paşa Camii kitabesini de yazmıştır.) isim olmayıp, ebced hesabı ile H.1142/M.1729 tarihi düşülmüştür.⁸³

Hızanoğlu Camii'nin diğer bir adının "Karaburç Mescidi" olduğu "Vakf-ı Mescid-i Karaburç" adındaki vakfiyesinden anlaşılmaktadır.⁸⁴

Kare planlı caminin üzeri tromplu büyük bir kubbe ile örtülmüştür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Sekizgen kubbe kasağının iç tarafında sekiz pencere ve 32 adet sağır yonca kemer bulunmaktadır.

Caminin ön tarafının sokağa rastlaması nedeniyle üç gözlü son cemaat yeri caminin güney batı köşesine, mihrap duvarı hizasına alınmıştır. Kare mekânlı, tek kubbeli Hızanoğlu Camii bu planıyla, Şanlıurfa'daki Hüseyin Paşa ve Mevlevihane camilerine benzemektedir.

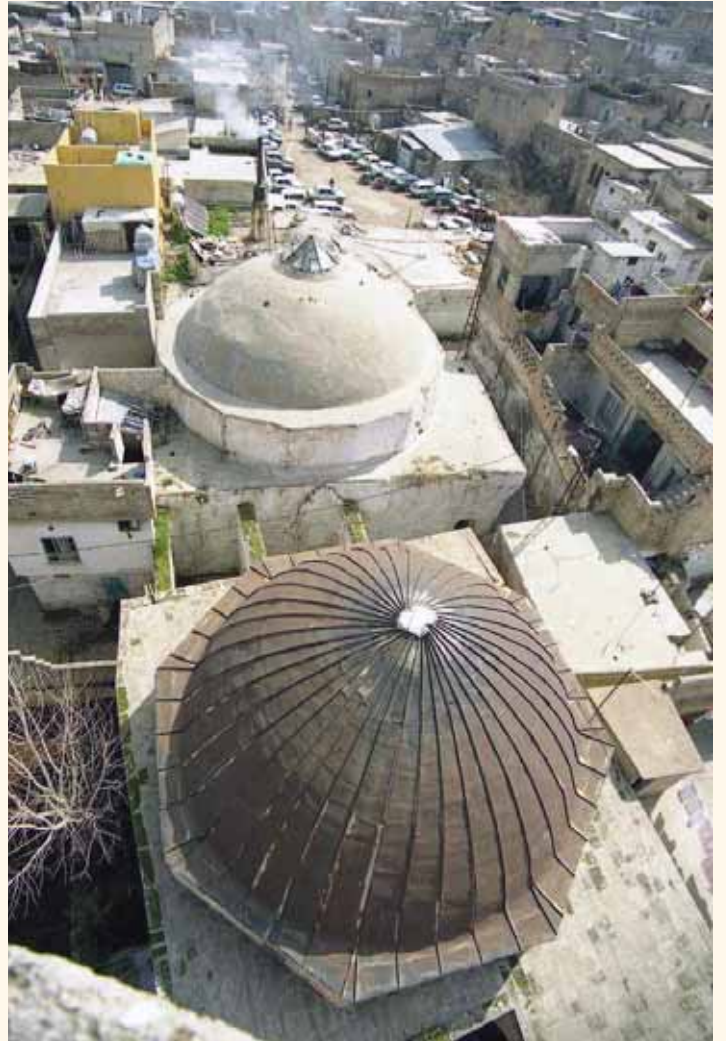
Plan 17. Hızanoğlu Camii planı.

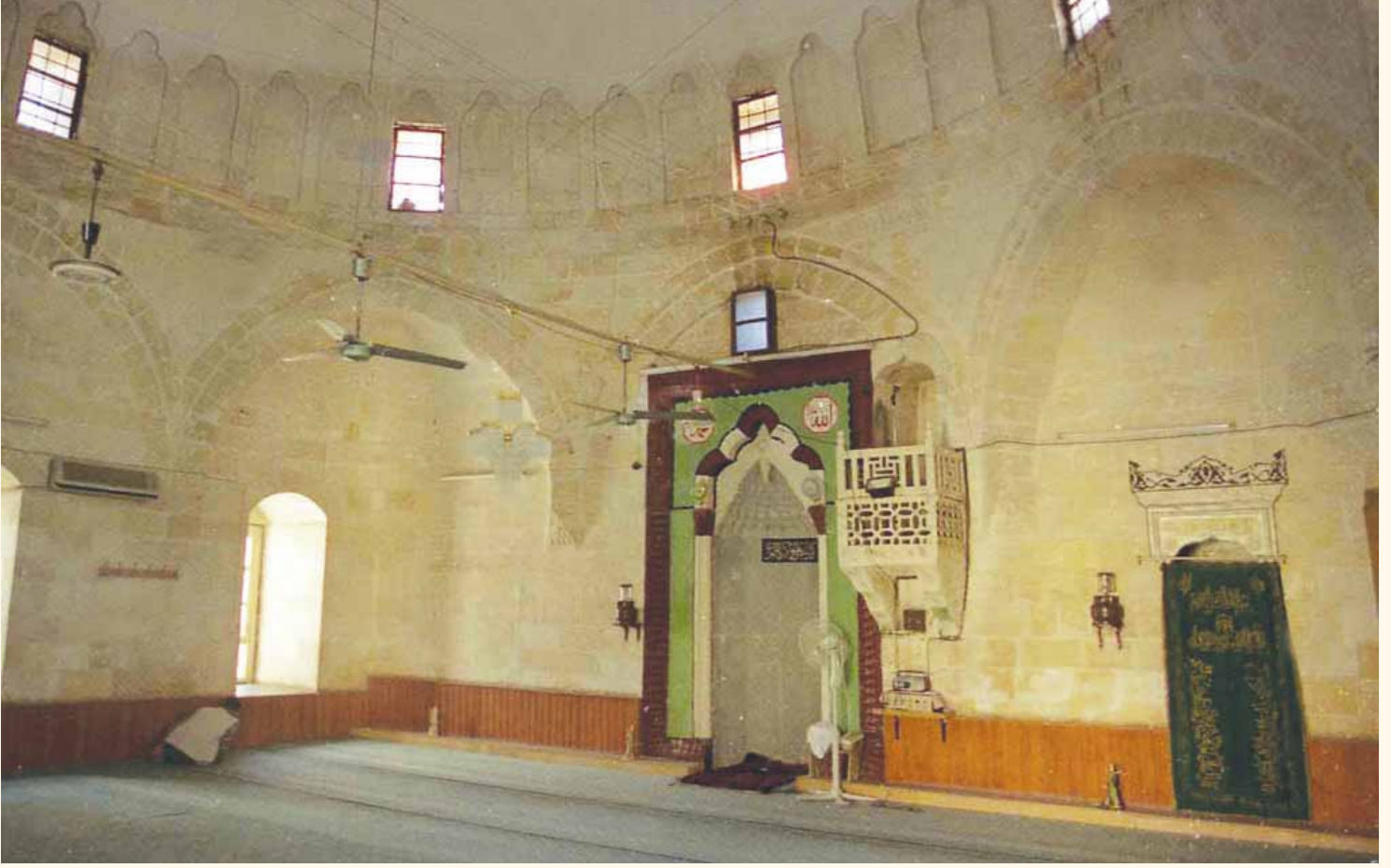
Fotograf 95. Hızanoğlu Camii son cemaat yeri.

Fotograf 96. Hızanoğlu Camii minaresi. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

Fotograf 97. Önde Hızanoğlu Camii kubbesi, geride Cıncıklı Hamam kubbesi.

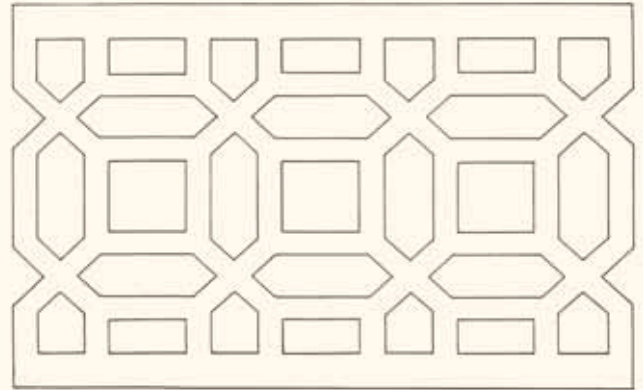

Fotograf 98. Hızanoğlu Camii mihrap ve minberi.

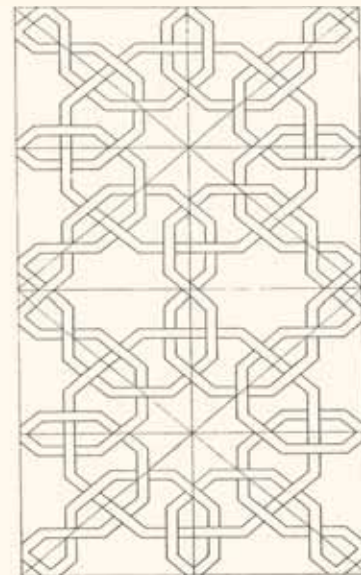
Düzgün kesilmiş kalker taşından yapılmış olan mihrabın çevresinde bir sıra mukarnas bordürü, bunun iç kısmında bir sıra, farklı büyüklükte tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma bir bordür dolaşmaktadır. (Şekil 46). Bu süslemenin aynı Şanlıurfa'daki Nimetullah Camii portal ve mihrabında, Nimetullah Camii avlusunun kuzeyindeki kubbeli hücrenin altındaki Ruz Bey'in mezar sandukasında ve az farklılıkla Yusuf Paşa Camii mihrabında uygulanmıştır. Üç dilimli kemer içerisindeki mihrap kavsarası mukarnaslıdır. Mihrap son yıllarda renkli yağlıboya ile boyanarak orijinalliğini kaybetmiştir.

Duvar içersinden merdivenle çıkılan ve iki taş konsola oturan balkon şeklindeki minberin korkuluğu, aynı boydaki tam ve yarım sekizgenlerin çakışarak ve kesişerek aralarda kare ve altıgen şekiller oluşturduğu geometrik şebekelidir. Bu süsleme son yıllarda, sıva üzerine beyaz yağlıboya ile boyanarak orijinalliğini kaybetmiştir. (Şekil 45).

Silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare caminin kuzey batı köşesindedir. Minarenin şerefesi mukarnas süslemelidir. Minare gövdesi dört yatay kuşağa bölünmüştür. En alttaki kuşakta yan yana dizilmiş palmetlerden oluşan bir bordür dolaşmaktadır. (Fotograf 100). İkinci kuşakta, kaval silmeli altı adet sağır kemerin arasında dairesel bir eksen etrafında kesişerek dönen dairelerin oluşturduğu rozet ve çark-ı felek motifinden üreyen altı kollu yıldız rozeti yer

Şekil 45. Hızanoğlu Camii minberinin geometrik motifli şebekeli oyma korkuluğu.

Şekil 46. Hızanoğlu Camii mihrap çevresindeki geometrik bordür.

almaktadır. (Şekil 47, 48). Üçüncü kuşakta minareyi çevreleyen kaval silmeden aşağıya sarkan kabartma palmetler, bunun üzerindeki dördüncü kuşakta minareyi çevreleyen altı kollu yıldız kabartmalar yer almaktadır.

Camideki Kitabeler:⁸⁵

Camii kapısı kitabesi:

*“Zehi Hacı Halil Ağa-yı dilşad
Bu güne hayre emen etdi teşbih
Bu köhne cami’i tamire himmet
Edib evvela cihanda nam-i tezekkür
Kabul ede Huda âsârin ecrin
Vere gülzarda me’vâ-yi tenvir
Görünce dedi tahsin birle hatıf
Dem-i tarihini tecdid-i tamir
Sene 1142” (M.1729)*

Kitabede; Mutlu olan Hacı Halil Ağa'nın bu çeşit hayra korkusuzca başladığı, bu eski camii tamir ettirdiği, adının dünyada anılması için Cenab-ı Hakk'tan hayrının mükaâfatını vermesini, cennet bahçesinde yerini nurlandırmasını dilediği belirtilmiştir. Kitabede ebced hesabı ile H.1142/M.1729 tarihi düşürülmüştür.

Avlu kapısı kitabesi:

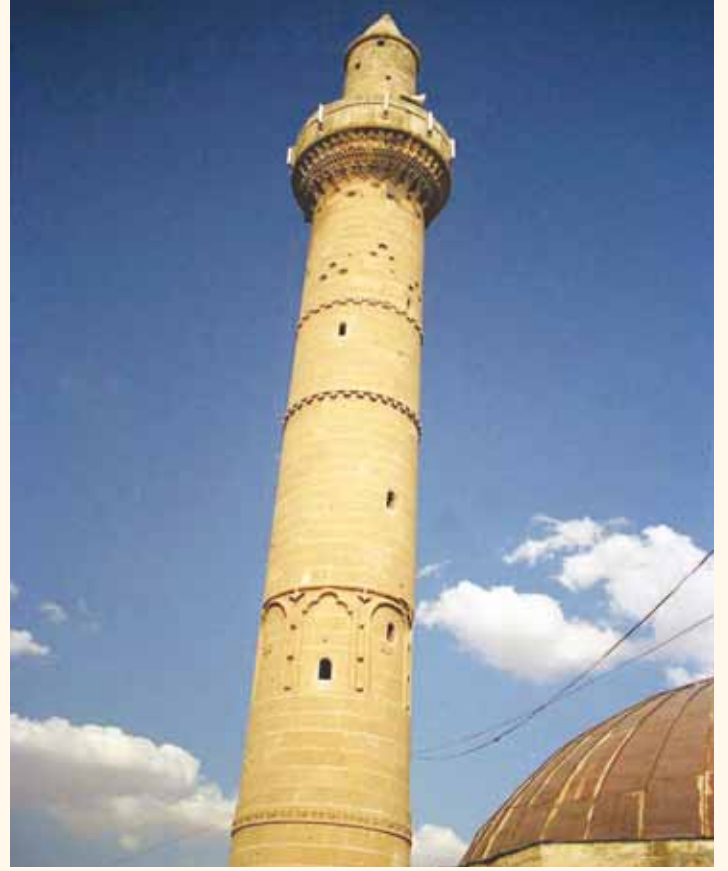
*“Sahibtar-ı zehi Hacı Halil
Gördü bu camii tamire mahal
Çıkdı tarih dü zeban gönülden
Hayrını ede kabul azze ve celle”*

Bu kitabede de caminin Hacı Halil tarafından onarıldığı belirtilmektedir. Son mısırda ebced hesabı ile H.1142/M.1729 tarihi düşürülmüştür.

Minare kaidesindeki kitabe:

*“Zehi bâlâ câ-yi minare nur
mekân-ı huş gazel ra'nâ u bihter
Sala eyler müezzin has-ı amme
Salat-ı hamse terğib ekser
Dedim tarihin şevkiyle Zahir
Makam be hub neva Allahü Ekber”*

Şair Zahir tarafından yazılmış bu kitabede; Minarenin yüksek olduğu, güzel ve hoş bir yerde yapıldığı söylenmekte, beş vakit namaz için her ezan okunduğunda sala da verilmesi istenilmektedir. Son mısırda ebced hesabı ile H.1142/M.1729 tarihi düşürülmüştür.

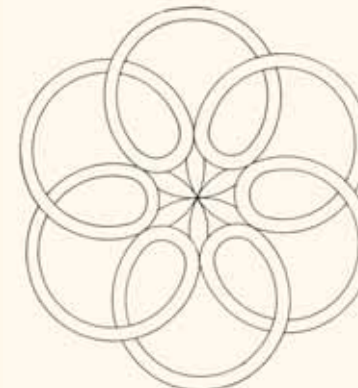
Fotograf 99. Hızanoğlu Camii minaresi

Fotograf 100. Hızanoğlu Camii minaresinde palmet kuşağı.

Şekil 47. Hızanoğlu Camii minaresinde çark-ı felek şeklinde altı kollu yıldız.

Şekil 48. Hızanoğlu Camii minaresinde kesişen dairelerden oluşan rozet.

HÜSEYİN PAŞA CAMİİ

Kara Meydan mevkiindedir. Bizans döneminden kalma Melkitlere ait Meryem Ana Kilisesi üzerine inşa edilmiştir.⁸⁶ Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki şair Zahir tarafından yazılmış H.1142/M.1729 tarihli kitabede caminin Ali Paşa tarafından onarıldığı yazılıdır. Yusuf oğlu Darendeli Hüseyin Paşa H.1141/M.1728 tarihli vakfiyesinde; “*Medine-i Ruha’da Kara Meydan nam mahalde bina ve tamir eylediğim camii şerif’e*” cümlesiyle bu camiyi kendisinin bina ve tamir ettiğini söylemektedir. Ali Paşa Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın oğlu olup Darendeli Hüseyin Paşa’nın kayın pederidir ve oğlu yoktur.⁸⁷ 1728 tarihinde camiyi yaptıran Hüseyin Paşa, bir yıl sonra camide bazı küçük onarımlar ve değişiklikler yaptırırken merhum kayın pederi Ali Paşa’nın adının yaşatılması amacıyla kitabeye onun adını yazdırmış olmalıdır.

Darendeli Hüseyin Paşa, Ahmed Han oğlu Yusuf Ziyaeeddin’in oğludur. Ahmed Han, Horasan’dan göçerek Anadolu’ya gelmiştir. Hüseyin ve kardeşi Hasan, XVIII.yüzyıl başlarında İstanbul’da yeniçeri

Fotograf 101. 1900’lü yılların başlarında Hüseyin Paşa Camii güney cephesine bakış. (Fotografda görülen sokak günümüzde yoktur). (Max von Oppenheim’den).

ocağında görevli iken çıkan bir ayaklanmaya adları karıştığından İstanbul’dan ayrılarak Urfa’da hemşehrileri Mirahur Mehmet Ağa’nın yanına gelirler. O tarihlerde II.Sultan Mustafa’nın kızı Safiye Sultan’ın kocası ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın oğlu Ali Paşa Urfa valisidir. Hüseyin Paşa, Mirahur Mehmet Ağa’nın yardımıyla vali Ali Paşa’ya damat ve kethuda (Yardımcı) olur. Ali Paşa, 1721-1722 tarihlerindeki hac yolculuğunda Emir-ül Hac görevinde iken vefat eder. Hüseyin Ağa bu durumu kimseye duyurmadan yolculuğu başarıyla yürütür. Onun bu tutumu padişahın beğenisini kazandığından rütbesi paşalığa yükseltilir ve Urfa valiliğine tayin edilir.⁸⁸

Hüseyin Paşa Urfa’dan başka; İzmir, Darendede ve Antep’te de birçok hayır işi yapmıştır. Antep’teki Hüseyin Paşa Camii ve Hüseyin Paşa Hamamını yaptırmıştır. H.1156/M.1743 tarihinde vefat eden Hüseyin Paşa’nın oğlu Yusuf ve bunun oğlu İbrahim de Paşa olmuştur. İbrahim Paşa Osmanlı Rus savaşlarına katılarak yararlılıklar göstermiştir.⁸⁹

Fotograf 102. 1990’lü yılların başlarında Hüseyin Paşa Camii kuzey cephesi. (K.A.C.Creswell’den).

Fotograf 103. 1950'li yıllarda Hüseyin Paşa Camii güney cephesi. (Judah Benzion SEGAL, *Edessa The Blessed City*, Oxford, 1970).

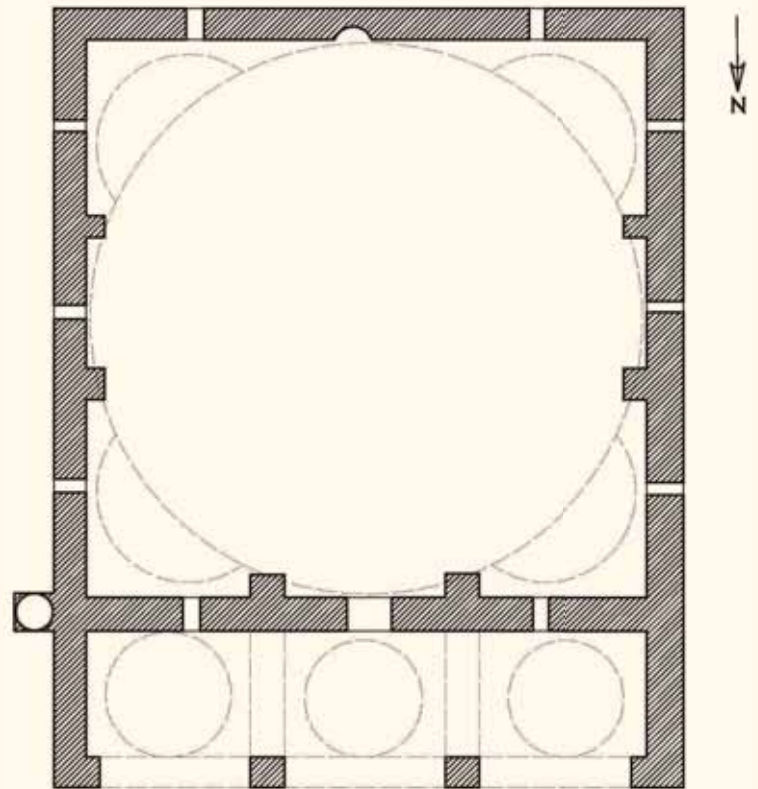

Fotograf 104. Hüseyin Paşa Camii kuzey doğu cepheden görünüm.

Kare planlı caminin üzeri tromplu büyük bir kubbe ile örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak duvarlarda düzgün kesme taş, kubbenin oturduğu duvar payelerinde yarı yüksekliğe kadar bazalt taş kullanılmıştır. Kubbe kasnağının iç tarafında 24 adet sağır yonca kemer dolaşmaktadır. İç mekândaki toplam 10 pencere camiye aydınlık ve ferah bir hava vermiştir.

Kalker taşından yapılmış olan mihrapta, kavsara mukarnasları ve köşe sütunçelerinin mukarnaslı başlıkları dışında süsleme bulunmamaktadır.

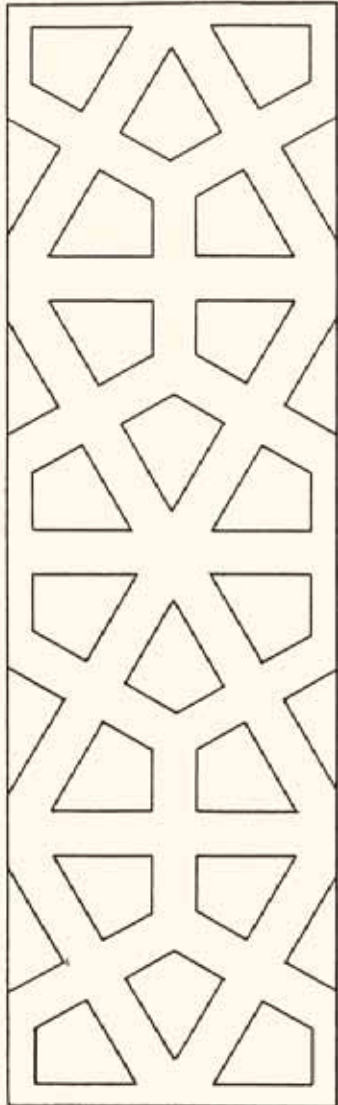
Kesme taş minberin korkuluğu, yan yana çakışarak petek biçimi oluşturan altıgenlerden meydana gelmiş şebekelidir. (Şekil 49). Minberin iki yanında şebekeli oyma birer kompozisyon (Şekil 51) bulunur. Bu kompozisyonlardan birinde, aynı boydaki birtam ve dört yarım sekizgenin çakışarak ve kesişerek oluşturduğu kompozisyon, diğerinde birer kolu uzatılmış karelerden oluşan beş adet çark-ı felek motifinin meydana getirdiği kompozisyon yer almaktadır. (Şekil 50). Minber üzerindeki H.1297/M.1878 tarihi onarım dönemine aittir.

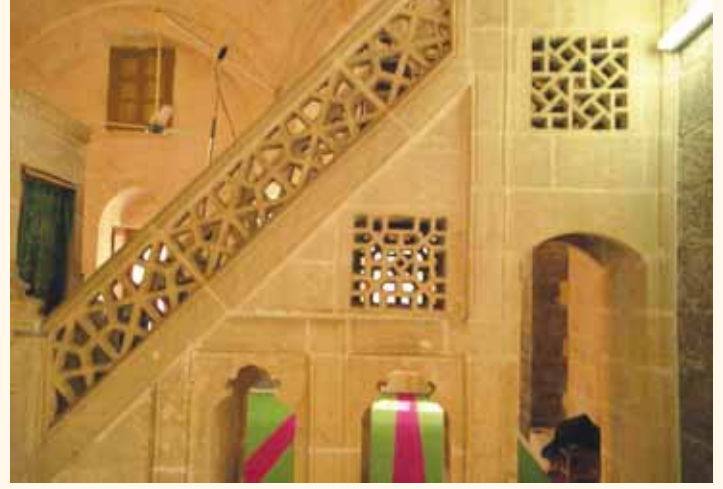
Plan 18. Hüseyin Paşa Camii planı.

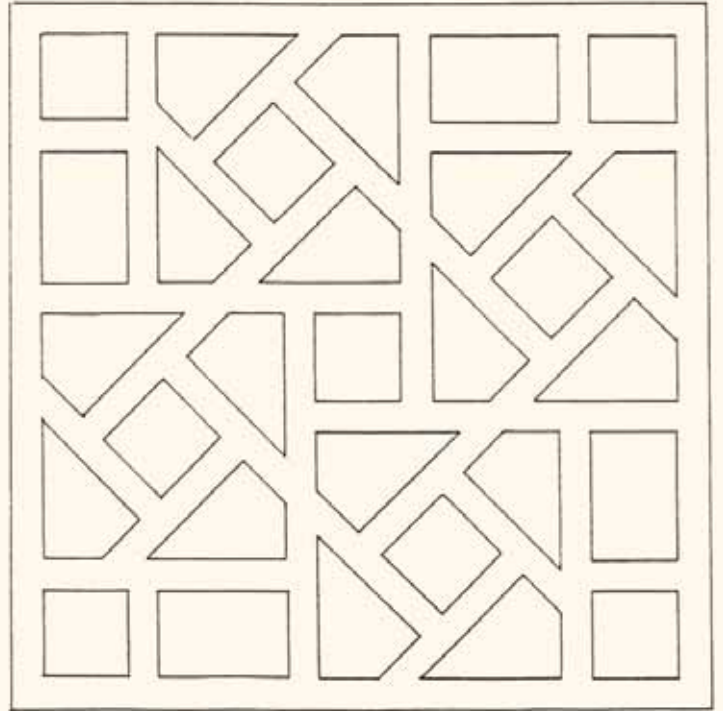
Fotograf 105. Hüseyin Paşa Camii mihrap ve minberi.

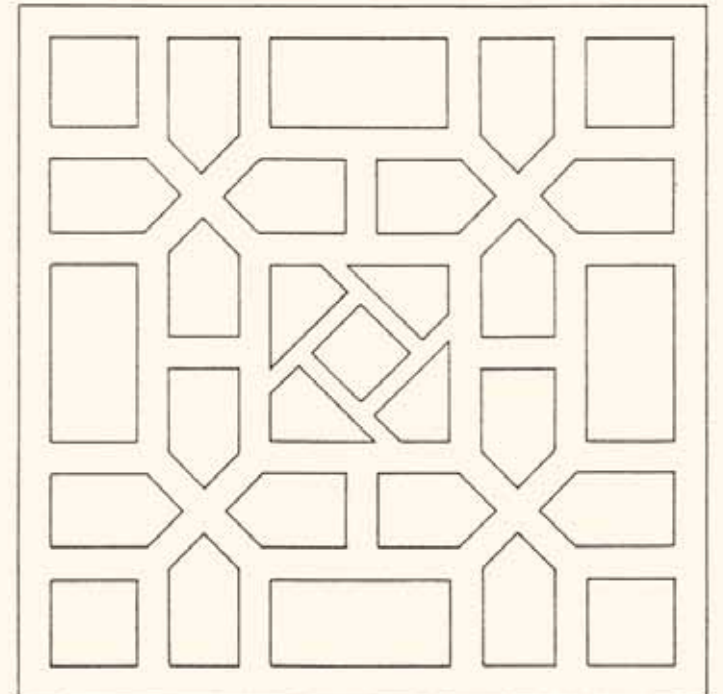
Şekil 49. Hüseyin Paşa Camii minberinin şebekeli oyma minber korkuluğundaki geometrik motif.

Fotograf 106. Hüseyin Paşa Camii minberindeki şebekeli oyma korkuluk ve panolar.

Şekil 50. Hüseyin Paşa Camii minberinin yan duvarında şebekeli oyma geometrik motif.

Şekil 51. Hüseyin Paşa Camii minberinin yan duvarında şebekeli oyma geometrik motif.

Caminin giriş kapısı üzerinde yer alan müezzin mahfiline kapının batısındaki duvar içerisinden taş merdivenle çıkılmaktadır. Orijinalinde ahşap olması gereken müezzin mahfili son yıllarda betonarmeye dönüştürülmüştür.

Üç gözlü son cemaat yerinin her gözü birer kubbe ile örtülüdür. Son cemaat yerinin orta göz kemeri, “Bursa Kemeri” olarak bilinen tipte olup Urfa camilerinde tek örnektir. Kubbeler önde iki payeye, yanlarda duvarlara otururlar. Bu plan şeması Şanlıurfa Hızanoğlu ve Mevlevihane camileri ile benzerlik gösterir. Her üç cami son cemaat yerleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Hüseyin Paşa Camii’nde ön tarafta yer alan üç gözlü son cemaat yeri, Hızanoğlu Camii’nde ön tarafın sokağa rastlaması nedeniyle caminin güney batısına alınmış, Mevlevihane Camii’nde ise son cemaat yeri yapılmamıştır.

Cami kapısının iki yanı ve kemeri bazalt ve kalker taşların almaşık sıralanması ile örülmüştür. Kapı alınışındaki kalker taşlar, ortadaki bitkisel bir rozetten yayılan ışık şeklinde biçimlendirilmiştir.

Caminin kuzey doğu köşesindeki tek şerefeli ve poligonal gövdeli minarenin şerife korkuluğu, iç içe geçen sekizgenlerden şebekeli oymalıdır. Minare, Şanlıurfa Rıdvaniye Camii minaresini örnek almıştır.

Caminin doğu tarafından geçen yolun bahçe olduğu, 1940’lı yıllarda bu bahçenin yerinden bu günkü yolun açıldığı eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır.

Camideki Kitabeler:⁹⁰

Cami kapısı kitabesi:

*“Hazret-i merhum Ali Paşa-yı Zi-halk-ı kerim
Ola Ya Rab mesned-i mev’a-yı Adn i(çr)e mukim
Himmet-i kadriyyi ruhaniyyesi te’sir edüb
Etdi bu nev cami’i t’mirini ber kadim
Hayriyle asar olursa böyle olsun Zahira
Yazdılar tahsin edüb tarihin esas-ı azim”*

Kitabede özetle ; “Merhum Ali Paşa’nın mesnedi cennet yurdu olsun. Onun ruhaniyetinin kudretli himmet ve ihtimamı ile bu cami onarıldı. Onun manevi desteği ile cami yeni yapıldı. Ey Zahir, eğer hayr eser olacaksa bunun gibi olmalıdır. Caminin tarihini de beğenerek, överek “esas-ı azim” diye yazdılar” denilmektedir. Kitabeye rakamla tarih yazılmamıştır. Son mısradaki “esas-ı azim” harfleri ebced hesabı ile H.1142/M.1729 tarihini vermektedir.

KIBRISLI MESCİDİ

Yıldız Meydanı ile Ellisekiz Meydanı arasındadır. Halk arasında “Kıbrıs Tekkesi” olarak anılmaktadır. İnşa kitabesi yoktur. “Vakf-ı Mescid-i Hacı Mihman”, Hacı Mihman Mehmed ve Münevver Hanım Vakfı’na ait H.1339/M.1920 tarihli vakfiyede “*Hacı Mihman Mescidi, nam-ı diğer Kıbrıslı Mescidi*” olarak geçmektedir. 1523 tahririnde “*Mescid-i Hacı Mihman*” olarak adının geçmesi 1523’de mevcut olduğunu göstermektedir. “*Mihman*” misafir demektir. Mescidin, Kıbrıs’tan misafir olarak gelen, sonraları “Hacı Mihman” adıyla tanınan bir zat tarafından yaptırılmış olması nedeniyle bu adla anıldığı söylenilmektedir.⁹¹

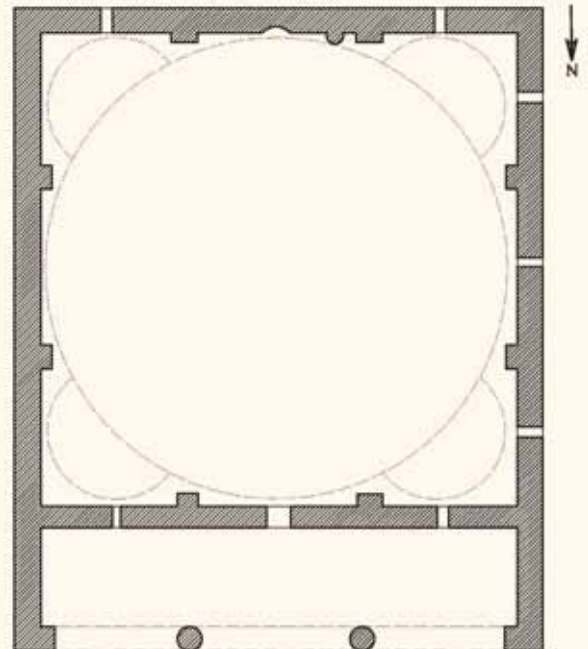
1940’lı yıllarda satılarak uzun yıllar ev olarak kullanılan mescid, 1980 yılında Hacı Şükrü Saatçı tarafından camiye dönüştürülmek üzere satın alınmış, kubbe ve duvarlarında açılmalar olduğundan dolayı temelden itibaren orijinaline uygun bir biçimde yeniden inşa edilmiştir. Kare planlı mescidin üzeri tromplu bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe kasnağı sekiz pencerelidir.

Taş mihrap ve üzerindeki süslemeler 1980 onarımında yapılmıştır. Duvara asılı balkon şeklindeki minbere batıdan duvar içerisindeki merdivenle çıkılır.

Mescidin kuzey, güney ve batı cephelerinde ikişer pencere yer alır. Doğu cephenin bitişiğinde ev olduğu için bu cepheye pencere açılmamıştır.

Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri, eskiden çapraz tonozlarla örtülü iken 1980 yılındaki yeniden inşa sırasında betonla örtülmüştür.

Kıbrıslı Mescidi’nin planı, Şanlıurfa’daki Hüseyin Paşa, Mevlevihane ve Hızanoğlu camilerinin küçük ölçüde bir tekrarıdır. Mescid avlusunun batısındaki odaların eskiden tekke olarak kullanıldığı söylenilmektedir.

Plan 19. Hüseyin Paşa Camii planı.

MEVLEVİHANE CAMİİ

Haşimiye Meydanı mevkiindeki Mevlevihane çarşısındadır. Kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. 1650 yıllarında Urfa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, Urfa'daki cami ve tekkeleri saydığı seyahatnamesinde Mevlevihane'den söz etmemektedir. Yapı ile ilgili elimizdeki en eski belge, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerindeki 491 nolu defterin 374. sayfasının 65. sırasında kayıtlı H.1172 (M.1758) tarihli Mevlevihane Vakfı şahsiyet kaydı kopyasıdır. Bu belgede, Medine-i Ruha'da (Urfa) Abdülkerim adındaki zatın H.1118 (M.1705) tarihinde Mevlevihane vakfına ilk görevli olarak tayin edildiği belirtilmiştir. Vakfiye günümüzde yoktur.⁹² Abdülkerim Efendi'nin ilk görevli olmasına dayanılarak yapının 1700'lü yılların başlarında inşa edilmiş olabileceği söylenilebilir.

H.1153/M.1740 tarihli Rıdvan Ahmed Paşa Vakfiyesinde bir yer tarifi nedeniyle Mevlevihane'nin adı geçmektedir. Ayrıca, 1890 tarihli Halep salnamesinde "Mevlevihane" geçmektedir.

3 Mart 1856 tarihli bir inha ve arzda, Urfa'da Halil-i Rahman Mevlevi Zaviyesi'nin şeyhliğine ve seccadenişliğine Mehmet Veliyüddin adında bir zatın tayin edildiği belirtilmektedir.⁹³ Bu belgeden; Urfa'da Halil-ür Rahma gölü yakınında ayrıca bir Mevlevi zaviyesinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu zaviye günümüzde yoktur.

Bilindiği üzere Mevlevihaneler, genellikle büyük bir bahçe içerisinde Semahane, bunun içinde veya bahçesinde Mevlevi şeyhlerinin medfun bulunduğu bir türbe veya hazire, dervişlerin oturup yattıkları hücreler, Şeyhin misafirlerini kabul ettiği selamlık, şeyhin ailesinin oturduğu harem dairesi, dervişlerin yemek pişirme ve erzaklarının konulması için mutfak ve kiler, yeni başlayan dervişlerin sema çalışmaları yapmaları için meşkhane'den oluşan bir külliye halindedir.⁹⁴

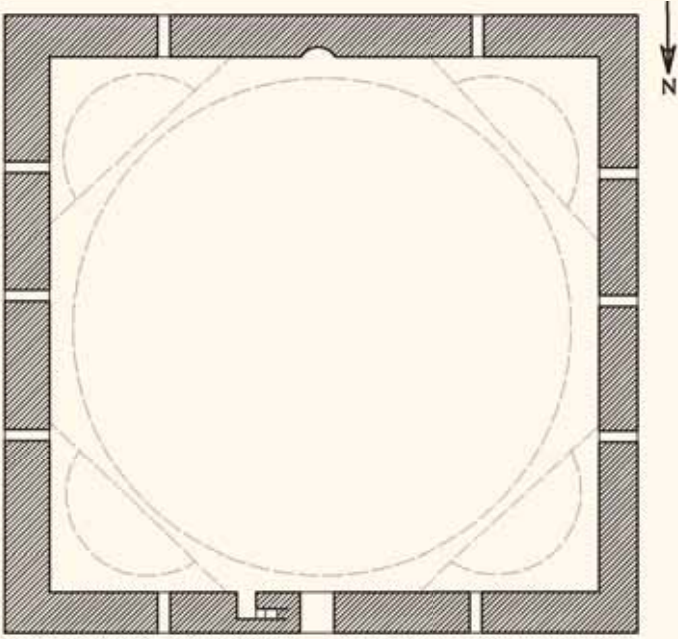
Konya Mevlevi Dergahı arşivinde mevcut 19. yüzyıl sonu, 20.yüzyıl başlarına ait bir krokide Urfa Mevlevihanesi'nin külliye halinde olduğu görülmektedir.⁹⁵ 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla bu külliye kaderine terk edilmiş, 1950'li yıllarda semahane hariç külliyenin tamamı ve semahanenin kuzey batısında yer alan Danakovan Hamamı yıkılarak yerine sebze hali yapılmıştır. Semahane uzun yıllar hal esnafı ve belediye tarafından depo olarak kullanıldığından halen tapu senesinde "Kargir Ambar" olarak geçmektedir. Ayrıca Şanlıurfa tapu müdürlüğündeki 1966 tarihli belgelerde Semahanenin Mevlevihane adıyla vakfedildiği ve vakıflar idaresince ambar olarak belediyeye kiraya verildiği kayıtlıdır. Vakfiye bu gün kayıptır.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan kare planlı caminin üzeri sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür.

Fotograf 107. 19. yüzyıl sonlarında Urfa Mevlevihanesi mevlevileri.

(“ALBUM, de la Mission de Mesopotamie et d'Armenia Confieéaux Frères-Mineurs Capucins de la Province Liyon” -Ali Kayısı Kitaplığı-).

Plan 20. Mevlevihane Camii planı.

Bu plan, Urfa'daki M.1728 tarihli Hüseyin Paşa ve Hızanoğlu camileri ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Hüseyin Paşa camii'nin ön tarafında, Hızanoğlu camii'nin güney batısında yer alan üç gözlü son cemaat yeri Mevlevihane camii'nde yoktur.

Caminin kible duvarında, eyvan biçimindeki mekân içerisinde çevresi mukarnaslı, yuvarlak nişli mihrap yer alır. Mihrap önü bölümünde iki basamakla çıkılan, şeyhin oturmasına mahsus bir sekinin bulunduğu Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerindeki fotoğraflardan anlaşılmaktadır. 1973 yılındaki restorasyon sırasında bu seki kaldırılarak mihrap önü bölümü cami döşemesi ile aynı düzeye getirilmiştir.

Yapının orijinalinde minber yoktur. Bu günkü ahşap minber son yıllarda yapılmıştır.

Kible duvarında ve giriş cephesinde ikişer, doğu ve batı cephelerinde üçer olmak üzere toplam 10 penceresi vardır.

Girişte, bu gün müezzin mahfili olarak kullanılan ahşap mekânın zemin kısmı sema ayinlerinde saz çalan ve ilahi okuyanlara ayrılmış "mutrip mahfili", bunun üzerindeki kat ise "seyirci mahfili"dir.

Cami portalı sade ve süslemesizdir. Portal ve kubbe üzerinde Mevleviliğin sembolü olan taş bir sikke (Mevlevi külahı) bulunmaktadır.

1973 yılında oldukça harap bir duruma gelen semahane Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce restore edilerek camiye dönüştürülmüştür. Camiyi dört bir yandan çevreleyen sebze halinin yıkılarak burada bir çevre düzenleme projesinin yapılması amacıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 02.05.1992 gün ve 410 sayılı yazısı ile Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'na öneride bulunulmuştur. Kurulun 18.06.1992 gün ve 1048 sayılı kararı ile bu öneri uygun görülmüş, ancak uygulamaya geçilmemiştir.

Arkeolog Dr.Nurettin Yardımcı'nın Vakıflar Genel Müdürü olduğu dönemin 2002 yılında Mevlevihane çevre düzenlemesi projesi tekrar ele alınmış ve Camiyi saran yapılar kamulaştırılarak yıkılmış, Kasaplar Çarşısı turizm amaçlı bir çarşıya dönüştürülmek üzere boşaltılmıştır. Hem Mevlevihane, hem de batısına bitişik tarihi Kasaplar Çarşısı restore edilerek çevre düzenlemeleri yapılmıştır.

Fotograf 108. Pazar Camii minaresinden Mevlevihane Camii'nin görünümü.

Fotograf 109. Mevlevihane Camii'nin çevre düzenlemesinden sonra görünümü.

Fotograf 110. Mevlevihane Camii iç görünümü.

TOKTEMUR MESCİDİ

Hasan Padişah Camii'nin doğusuna bitişik olup Hasan Padişah camii'nden önce inşa edilmiştir. Halk arasında "Tahtamor" mescidi olarak anılmaktadır. İnşa kitabesi bulunmadığından yapılış tarihi bilinmemektedir. H.775/M.1373 tarihli Emir Mencek İbni Abdullah Vakfiyesinde bu mescide vakıfta bulunmuş olması mescidin 1373 tarihinde mevcut olduğunu göstermektedir. Emir Mencek İbni Abdullah'ın Kölemenler'den (Memluk) bir emir olduğu tahmin edilmektedir. Mimari izler de, Toktemur Mescidi'nin Akkoyunlular zamanında (1404-1514) inşa edilen Hasan Padişah Camii'nden önce yaptırıldığını göstermektedir. 1518, 1523, 1540 ve 1566 tahrirlerinde "Cami-i Tohtemur" olarak geçmektedir.⁹⁶ Ayrıca H.1302/M.1885 tarihli Hacıkâmilzade el-Hac Mehmet bin Mehmet Kâmil vakfiyesinde camiye vakıfta bulunulmuştur.

Mescidin doğu cephesindeki kitabede, Sultan Murad devrinde Abdullah oğlu Yusuf Ağa tarafından H.983/M.1575 tarihinde onarıldığı, bu kitabenin üzerindeki H.993/M.1585 tarihli diğer kitabede, Sultan Selim Han'ın oğlu Sultan üçüncü Murad Han devrinde Seydi Ahmed Bey'in oğlu Saadeddin Subhanverdi tarafından onarıldığı yazılıdır.

Kare planlı mescit tek kubbe ile örtülüdür. (Plan 11). Ahşap mihrap nişi duvara menteşelerle tutturulmuş kapı şeklindedir. Bu kapıdan arkadaki boşluğa geçilmekte ve bir merdivenle, mihrap üzerinde minber olarak kullanılan yere çıkılmaktadır. Bu tür bir minber Şanlıurfa camileri arasında tek örnektir.

Akkoyunlular döneminde Toktemur Mescidi'nin batısına bitişik inşa edilen Hasan Padişah Camii Toktemur Mescidi'ni de içersine almıştır.

Fotograf 111. Toktemur Mescidi'nin (Soldaki kubbeli yapı) güney doğusundaki sokaktan görünümü. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

Fotograf 112. Toktemur Mescidi mihrap önu bölümü.

Mescitteki Kitabeler:⁹⁷

Mescidin doğu duvarındaki üst kitabe:

“Kad amere bi’imareti haza’l makam li’zikkirillahi el-Melik el-A’lam el-emir

el-a’dal el-ekrem ve’l -mahdum el-a’zam el-efham Sa’adeddin

Subhan Verdî Beg el-Mansur ibni Seydi Ahmed Beg el-mağfur fi eyyami’s-Sultan Murad Han ibni Sultan Selim Han fi şehri receb sene 993” (M.1585).

Kitabede; Allah zikrinin yapıldığı bu makamın onarımına merhum Seydi Ahmed Bey’in en büyük oğlu Emir Subhan Verdî Bey emir vermiştir. Sultan Selim Han (1566-1574)’in oğlu Sultan Murad Han (1574-1595) devrinde ve 993 Receb (M.1858) tarihinde onarılmıştır.

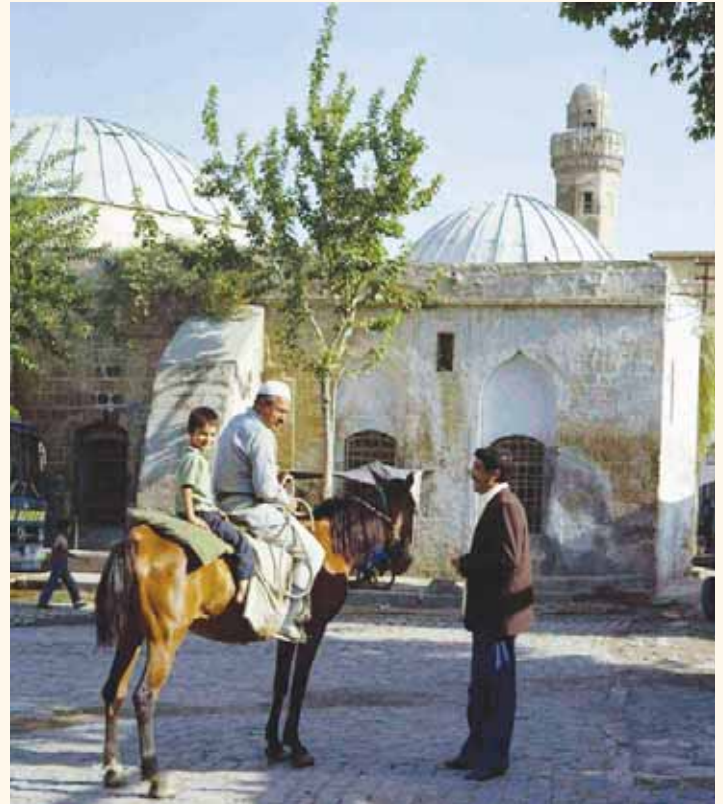
Mescidin doğu duvarındaki alt kitabe:

“El mülkullah

Ammere haza’l-makam el-münif li’zikkirillahi’l-aziz eş-şerif

mafhar el-a’yan ve’l-akran el-mümtaz beyne’l ihvan Yusuf Ağa ibni Abdullah fi eyyami devleti’s Sultan Murad ibni Selim Han - Sene 983” (M.1575).

Kitabede özetle; “Bu kutsal makam, Abdullah’ın oğlu, arkadaşlarının ve ayanın övündüğü, kardeşler arasında seçilmiş olan Yusuf Ağa tarafından, Sultan Selim Han oğlu Sultan Murad devrinde H.983 (M.1575) tarihinde onarıldı” denilmektedir

Fotograf 113. Toktemur Mescidi güney cephesi.

Fotograf 114. Toktemur Mescidi’nin doğu cephesindeki kitabeler.

E. KARE MEKÂNLİ TONOZLU CAMİLER

ASIM PAŞA MESCİDİ

Köprübaşı'ndan Kamberiye mahallesine inen yol üzerinde, Karakoyun Deresi'nin kuzey kenarında idi. Tek çapraz tonozun örttüğü kesme taşlardan inşa edilmiş kare planlı bu mescid 1980'li yıllarda tamamen yıkılarak yerine iki katlı yeni bir cami yapılmıştır. Yıkılmadan önce A.Cihat Kürkcüoğlu tarafından planı çizilerek fotoğrafları çekilmiş, Mahmut Karakaş tarafından kitabesi okunarak H.1293/M.1876 tarihinde Asım Paşa tarafından onarıldığı tespit edilmiştir.

Harim kapısı üzerindeki kitabe:

“Ehl-i hayrdan biri çıkdı dedi (cevher tarihin)

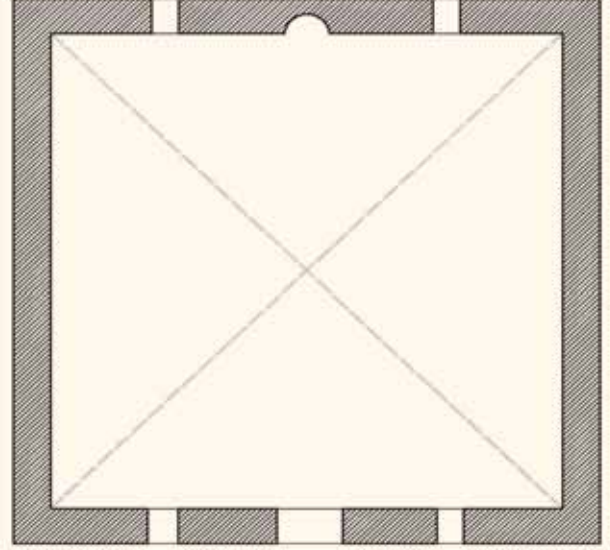
Kılındı tecdide ta'mir cami'i Asım Paşa

Sene 1293” (M.1876).

Kitabede; “Hayır sahiplerinden biri çıkararak, Asım Paşa Camii'nin yeniden onarıldığını söyledi, sene H.1293” denilmektedir. Son mısradaki cevher tarih düşürmüş olup, noktalı harflerin toplamından bir çıkarmakla H.1293 (M.1876) tarihi çıkması gerekirken, H.1298 tarihi çıkmaktadır. Kitabe günümüzde kayıptır.

Fotograf 115. Asım Paşa Mescidi'nin kuzey cephesindeki kapı kitabesi.

Plan 21. Asım Paşa Mescidi planı.

Fotograf 116. Asım Paşa Mescidi kuzey batı cepheden görünüm.

YENİ ÖMERİYE CAMİİ

Nimetullah Mahallesi, Mısır sokaktadır. Avlunun güney kapısındaki kitabede caminin 610/1214 senesinde Ahmet oğlu Muhammed tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Bu durumda cami 1214'den önce yaptırılmış olmalıdır. Ancak caminin mimari özellikleri bu kadar eski olduğunu göstermemektedir. Tahminimize göre, M.1214 tarihinde onarılan cami sonraları yıkılarak yerine bu günkü cami yapılmış ve eski kitabesi avlu kapısı lentosu olarak kullanılmıştır. 1539 tahririnde adı geçen “Seyyid Ömer Mescidi”nin Yeni Ömeriye Camii olması ihtimali vardır. Cami avlusunun kuzey doğu köşesindeki hücrenin güney cephesinde yer alan kitabede, hücrenin H.1327/M.1909 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır.

Yapıda inşa malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Küçük ölçüde kare mekânlı cami, yanlarda duvarlara, ortada bir payeye oturan tek çapraz tonozla örtülüdür. Bu plan, Şanlıurfa Nur Ali Mescidi ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Nur Ali Mescidi'nde ortadaki payeye tek çapraz tonoz yerine dört çapraz tonoz oturtulmuştur.

Beş köşeli ve yuvarlak kemerli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Taş minber, mihrap duvarına paralel merdivenle çıkılan balkon şeklindedir.

Camideki Kitabeler:⁹⁸

Avlunun güney kapısı üzerindeki kitabe:

“Bismillahirrahmanirrahim. Haza’l-mescid el-mübarek amere el-fakir

Muhammed ibni Ahmed ila rahmetullahi Taala sene aşere ve sittemie

Talebe’l-ecrillahi Taala Gafarallahu lehu ve livelideyhi ve li-cemi’il-muminin”

Kitabede; “Bismillahirrahmanirrahim. Bu mübarek mescit Ahmed’in oğlu üstat Muhammed tarafından tamir edildi. Hicri 610 (Miladi 1214) senesinde –Allah kendisine rahmetini esirgemesin- tamir edilmiştir. Allah’tan mükâfatını isteyerek. Allah kendisini, ana ve babasını ve bütün mü’minleri mağfiret etsin” denilmektedir.

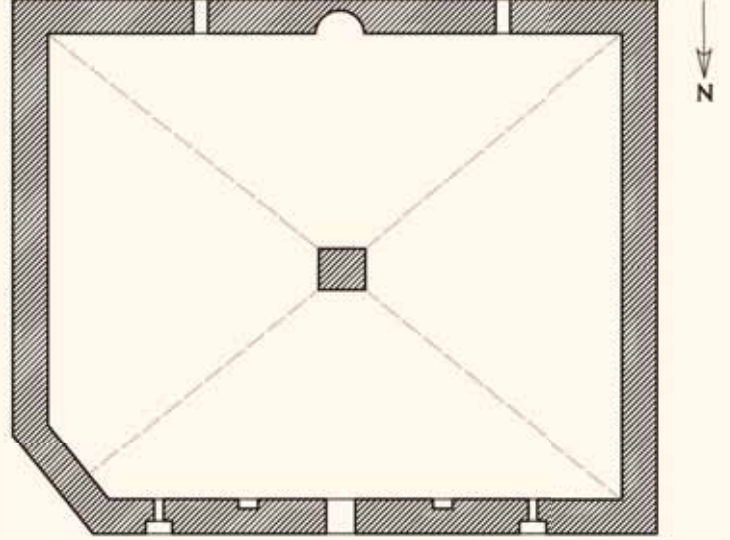
Avlunun kuzey doğu köşesindeki oda kitabesi:

“Hüsn-i hücre-i cevherin tarihe revnak bahşeder

Ömeriye Camii’nden bir ziya kapmış meğer

1327” (M.1909).

Kitabede; “Cevher gibi hücrenin güzelliği tarihe parlaklık bağışlar. Meğer ki bu oda, Ömeriye Camii’nden bir ziya kapmıştır. 1327” denilmektedir. Son mısradaki noktalı harflerin toplamı H.1327 (M.1909) tarihini vermektedir.

Plan 22. Yeni Ömeriye Camii planı.

Fotograf 117. Yeni Ömeriye Camii güney cephesi.

Fotograf 118. Yeni Ömeriye Camii iç görünüm.

F. MİHRABA PARALEL TEK SAHINLI TONOZLU CAMİLER

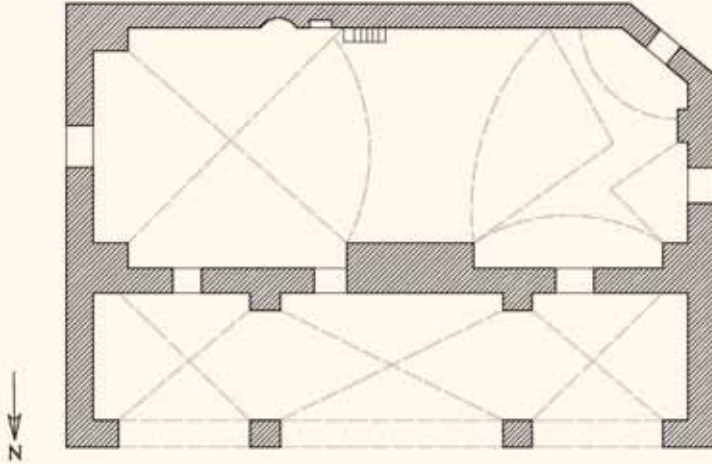
BEHRAMLAR CAMİİ

Gümüşkuşak Mahallesi Bayram Sokak'tadır. Avlunun batı kapısı üzerindeki kitabede H.993/M.1585 tarihinde Abdullah oğlu Hacı Muhammed tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Düzgün kesmetaşlardan inşa edilmiş enine dik dörtgen planlı tek sahinli caminin üzeri doğuda çapraz, batıda karışık bir tonoz sistemi ile örtülüdür. Örtü sistemleri arasındaki bazı farklılıklarla bu plan, Şanlıurfa Müderris Mescidi ile benzerlik göstermektedir. Yonca kemerli mihrap, mukarnas kavsaralı ve köşe sütunçeli olup süslemesizdir. Üzerindeki mihraplarla ilgili ayet-i kerime 1974 yılında yazılmıştır. Minber balkon şeklindedir.

Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye, yanlarda duvarlara oturan üç çapraz tonozla örtülüdür.

Cami son yıllarda esaslı bir onarım geçirmiştir.

Plan 23. Behramlar Camii planı.

Camideki Kitabeler:⁹⁹

Avlunun batı kapısı üzerindeki birinci kitabe :

“Ammere haza’l- mescid el-şerif el-abdelfakir ila’allahı taala el-Hac

Muhammed bin Hac Ali bin Abdullah gafarallahu lehu ve livalideyhi fi sene 993” (M.1585)

Kitabede; Bu cami, H.993 (M.1585) tarihinde Abdullah'ın oğlu Hacı Ali'nin oğlu Hacı Muhammed tarafından onarıldı. Allah onu ve ebeveynini mağfiret etsin” denilmektedir.

Avlunun batı kapısı üzerindeki ikinci kitabe:

“Bismillahirrahmanirrahim. Ve enne’l-mesacidallahe felâ ted’û ma’allahı ahaden

Hudaya bu der-i devlet saadetle küşad olsun

Buna dahil olan iki cihanda bermurad olsun”

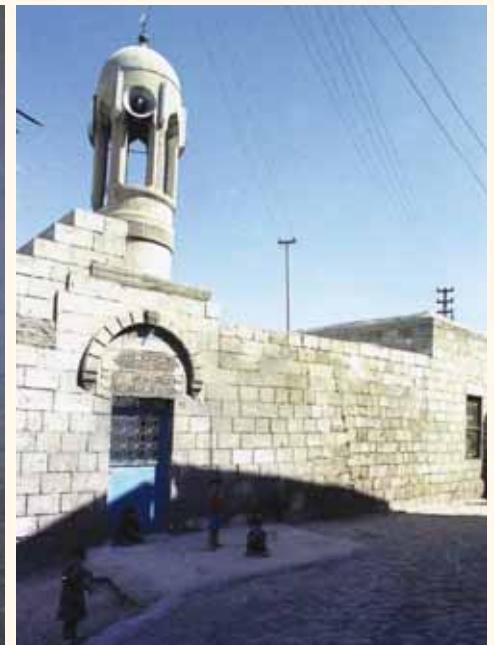
Üsteki satır besmele ile başlayan bir ayet-i kerimedir. Altındaki beyit; “Bu kudret kapısı mutlulukla açılsın, buna niyet eden, dünyada ve ahirette emeline ulaşsın” anlamındadır.

Fotograf 119. Behramlar Camii son cemaat yeri cephesi.

Fotograf 120. Behramlar Camii iç görünüm.

Fotograf 121. Behramlar Camii minaresi ve avlunun batı kapısı.

GÜMRÜK HANI MESCİDİ

Haşimiye Meydanı yakınındaki Gümrük Hanı'nın doğu cephesindeki giriş eyvanı üzerindedir. Hanın bu cephedeki giriş kapısı üzerinde bulunan kitabede H.974/M.1566 tarihinde, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Behram Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Behram Paşa tarafından hazırlattırılan H.976/M.1568 tarihli vakfiyede kendisinin Diyarbakır'da Su Kapısı yanında "Hamam-ı Cedid" adıyla bir hamam yaptırdığı belirtilmekte ve Urfa'daki Gümrük Hanı'ndan "Kervansaray" olarak bahsedilmektedir.

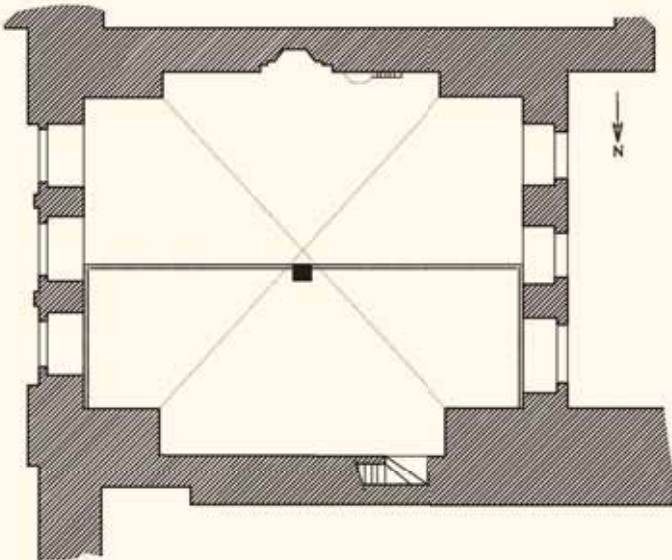
Dabbakhane Camii'ndeki H.970/M.1562 tarihli bir kitabede de adına rastlanılan Behram Paşa, 1564 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyliği yapmıştır.¹⁰⁰

Evlıya Çelebi Seyahatnamesinde "Yetmiş Hanı" olarak geçen bu han, dış cepheleri iki renkli kesme taşların almaşık sıralanması ile yapıldığı için "Alaca Han" adıyla da tanınmaktadır. Şanlıurfa'daki hanların en güzeli ve anıtsal olanıdır. Hana, doğu cephede eyvan şeklindeki büyük kapıdan girilir. Mermer duvarlı giriş eyvanının her iki yanında üzerlerinde ayet yazılı mukarnaslı mihrap nişleri bulunur. Ayetlerin sağında ve solunda geometrik geçmeli süsleme şeridi uzanır.

Kare avluyu çevreleyen dükkânların üzerinde, önleri revaklı ikinci kat odaları yer almaktadır. Avlunun güney tarafındaki bedestene açılan beşik tonozlu ikinci bir kapı bulunmaktadır.

Avlunun ortasından akan Halil-ür Rahman suyu ve çınar ağaçları buraya ayrı bir güzellik vermiştir.

Mescide giriş hanın doğu tarafındaki ikinci kat revaklarından sade bir kapı ile olmaktadır. Kare planlı mescit tek çapraz tonozla örtülüdür. Hiçbir sanat değeri olmayan ve duvara balkon şeklinde asılı ahşap minber sonradan yapılmıştır. Üç dilimli yonca kemerli taş mihrap, mukarnas kavsaralı ve köşe sütunçelidir.

Plan 24. Gümrük Hanı Mescidi planı.

Mihrabın yukarısında iki yanda çark-ı felek motifli birer kabara rozet yer alır.

Orijinalinden büyük olarak sonradan yapıldığı anlaşılan ahşap müezzin mahfiline mescidin kuzey duvarı içerisine açılmış merdivenden çıkılır.

Mescidin, giriş kapısının yanında iki, doğu cephede üç olmak üzere beş penceresi vardır. Doğü cephedeki pencerelerden ortada olanı kaş kemerli, yanlardaki ikisi ise üç dilimli kemerlidir. (Fotograf 123). Yanlardaki pencerelerin lento taşlarının dışarıya bakan yüzlerinde geometrik süslemeler dikkati çeker. Güneydeki pencerenin lentosunda, yatay ve dikey olarak kesişen iki şeritli örgüler ve bunların aralarında oluşturduğu sekiz kollu yıldızlardan meydana gelen kabartma bir kompozisyon yer alır. (Şekil 53). Kuzeydeki pencerenin lentosunda ise, düşey eksene dikey ve çapraz kırık çizgilerin eşit uzunlukta 120 derecelik açılarla kırılarak kesişmesinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların meydana geldiği kabartma bir kompozisyon bulunur.¹⁰¹ (Şekil 52). Pencere lentolarındaki her iki kompozisyon çerçevelenmiş olup, çerçevelerin sağında ve solunda dilimli palmet motifleri yer almaktadır.

Hanın Giriş Kapısı Üzerindeki Kitabe¹⁰²

"Şehinşah-ı zaman-ı Sultan Süleyman

Kemine bendesi Behram Paşa

Ruha'da yaptırdı han-ı ferahbahş

Cihan halkına olmağa temaşa

Dedi tarihin hatıf yezane

Mübarek ola bu hanı et inşa" Kitabenin son mısrasında ebced hesabı ile H.974/M.1566 tarihi düşürülmüştür.

Fotograf 122. Gümrük Hanı Mescidi iç görünüm. (Fotograf: İzzet Aran).

Fotograf 123. Gümrük Hanı Mescidi doğu cephesi.

HACI YADİGÂR CAMİİ (KUTTİK CAMİ)

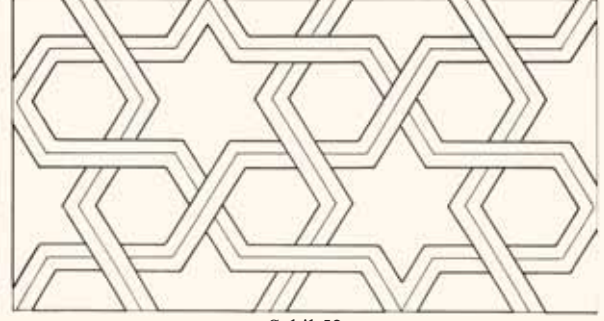
Hacı Yadiğâr Mahallesi Güllüoğlu sokaktadır. Küçük olması nedeniyle halk arasında küçük cami anlamına gelen “Kuttik Cami” adıyla anılmaktadır.

Bizans döneminde Piskopos Hiba tarafından yaptırılan Oniki Havari Kilisesi üzerine inşa edilmiştir.¹⁰³ İnşa tarihi bilinmemektedir. Cami kapısı üzerindeki H.1288/M.1871 tarihli onarım kitabesinde, Nurlu Hacı Yadiğâr Camii'nin önce H.550 (M.1155), sonra H.920 (M.1514) tarihinde onarıldığı yazılmış ve 1871 onarımının çok sağlam olduğu belirtilmiştir. Bu kitabeden, caminin M.1155 tarihinde mevcut olduğu ve Urfa'nın en eski camilerinden olduğu anlaşılmaktadır.

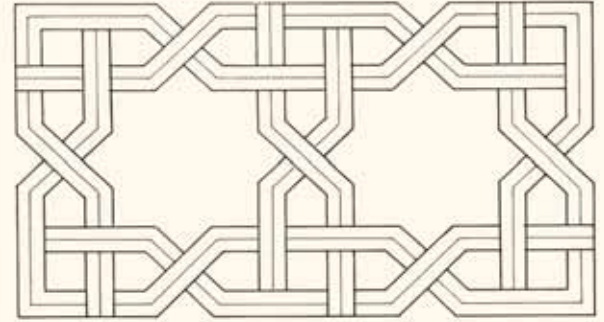
Enine dikdörtgen planlı cami, mihrap duvarı boyunca eşdeğerde iki çapraz tonozla örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Tonozlar duvar payelerine oturmuştur. Son yıllarda ahşapla kaplanan mihrap, orta eksenenden biraz doğuya kaymış durumdadır. Minber, mihrap duvarına paralel taş merdiven şeklindedir.

Cami avlusunun doğusundaki çapraz tonozlu ve mihraplı oda son cemaat yeri olarak kullanılmaktadır. Burasının caminin kuzey cephesi doğu yarısı önüne sonradan yapıldığı mevcut mimari izlerden anlaşılmaktadır. Kuzey cephenin batı kesimindeki kaş kemerli giriş kapısının doğusunda yer alan yuvarlak kemerli iki pencerenin üzerine ayrıca kaş kemerler yapılmış ve böylece bu cepheye zengin bir görünüm kazandırılmıştır.

İnce sütunlar üzerine oturan, piramit külahlı minber minare avlu duvarının kuzey batı köşesi üzerindedir.

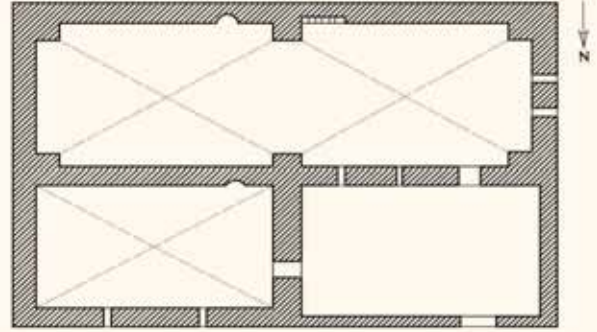

Şekil 52

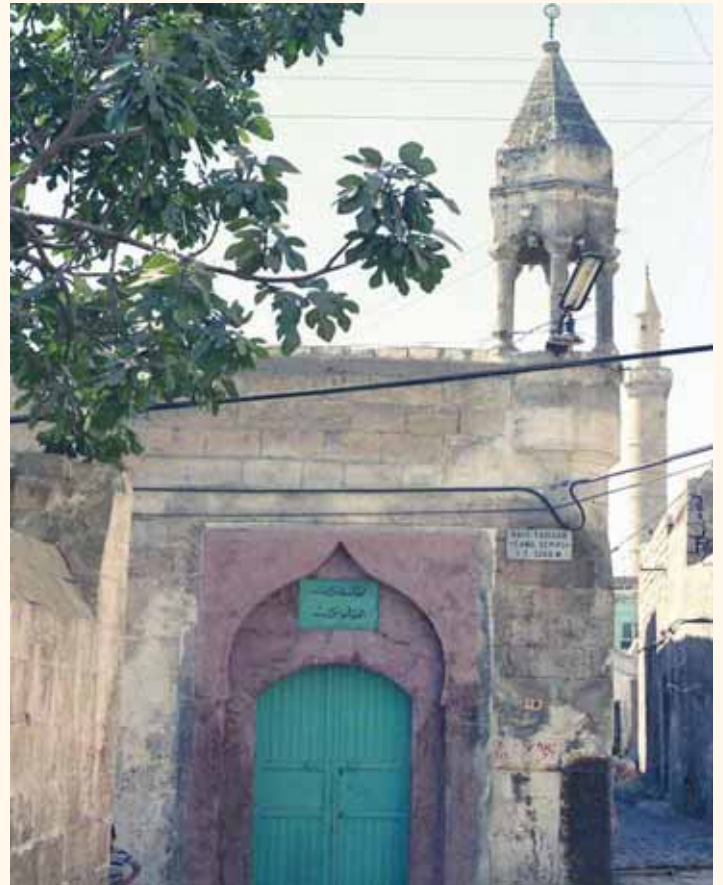

Şekil 53

Şekil 52, 53. Gümrük Hanı Mescidi doğu cephesi pencereleri lentolarında geometrik süslemeler.

Plan 25. Hacı Yadiğâr Camii planı.

Fotograf 124. Hacı Yadiğâr Camii avlu kapısı ve üzerindeki minare.

Fotoğraf 125. Solda Sadık Kalfa Tekkesi, geride Hacı Yadigar Camii genel görünüm.

Fotoğraf 126. Hacı Yadigar Camii iç görünüm.

Camideki Kitabeler:¹⁰⁴

Harim kapısı kitabesi:

*“Evkaf müdiri Urfa'nın mahz-ı rıza-yı hakkı için
Tecdid edüb bu mescidi kıldı Ruha'ya yâdigar
Ta'miri beşyüz ellide bir de dokuzyüz yirmide
Lakin olub bu def'ade gayet esasi üstüvâr
Bu himmeti hakken becâ bulsun hemen hüsn-i cezâ
Meşkur ede sa'iiyyın Huda asarın etsun payidar
Üçler çıkub Sabir dedi tecdidine tarih- tam
Çün oldu ma'mur mescid pür nur-i Hacı Yâdigar
Sene 1288” (M.1871).*

Kitabede özetle; “Urfanın vakıflar müdürü sadece Allah rızası için, bu mescidi onararak Urfa'ya armağan etti. Önce H.550 (M.1155) tarihinde, ikinci onarım

H.920 (M.1514) tarihinde yapıldı. Fakat bu defa yapılan onarım çok sağlam oldu. Buraya gerçekten özen gösteren bu zat, Allah tarafından güzel bir şekilde mükâfatlandırılınsın. Çalışmasını Allah, kendisine şükür edilmiş kabul etsin ve eserini sonsuz kılsın. Şair Sabır onarım tarihine üç çıkararak tam tarih söyledi. Nurlu Hacı Yadigar Camii onarıldı. Sene H.1288 (M.1871)” denilmektedir.

Avlu Kapısı Kitabesi:

Bu kitabede, “*Vakti geçmeden namazda acele edin, Ölüm gelmeden tevbede acele edin*” anlamındaki aşağıdaki Hadis-i Şerif yazılıdır.

*“Accilu bisalavati kablel fevt
Accilu bittevbeti kablel mevt”*

HAYRULLAH CAMİİ

Harran Kapı Mahallesi, Hamam Sokak'tadır. Bizans dönemine ait Aiz Barlaşa kilisesinin üzerine inşa edilmiştir.¹⁰⁵ İnşa kitabesi bulunmadığından tarihi bilinmemektedir. Avlu kapısı üzerindeki H.1178/M.1764 tarihli kitabede, minarenin ve kapının Abdurrahman Paşa'nın oğlu Hacı Ali tarafından tarihinde onarıldığı belirtilmiştir.

Minber üzerindeki iki satırlık kitabede minberin H.1212/M.1797 tarihinde onarım gördüğü yazılıdır. Bu caminin diğer bir adının "Araplar Camii" olduğu Sultan Abdülhamid'in "Yıldız Albümleri"ndeki fotoğrafının altındaki yazıdan anlaşılmaktadır.¹⁰⁶ (Fotograf 127). Bu isim, o bölgeye halk arasında "Arap Mahallesi" denilmiş olmasından gelmektedir.

Mihrap boyunca uzayan enine dikdörtgen mekânın tek çapraz tonozla örtülü olduğu bir plana sahiptir. Çapraz tonozun kolları köşelerde duvar payelerine oturmaktadır. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Mihrap nişi beş köşelidir. Balkon şeklindeki minber ve merdiveni betonarme olarak son yıllarda yapılmıştır. Son cemaat yeri yoktur. Caminin doğusuna bitişik, ortasından destekleme kemeri ile iki bölüme ayrılmış beşik tonozlu eyvanın son cemaat yeri amacıyla yapılmış olduğu düşünülmektedir. Bu eyvanın önü iki pencere ve bir kapının yer aldığı bir

Fotograf 127. Hayrullah Camii minaresi.
(İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden).

duvarla sonradan örülmüştür.

Caminin kuzey doğu köşesindeki silindirik gövdeli, tek şerefeli minare düzgün kesme taşlardan yapılmıştır.

Camideki Kitabeler:¹⁰⁷

Avlu kapısı kitabesi:

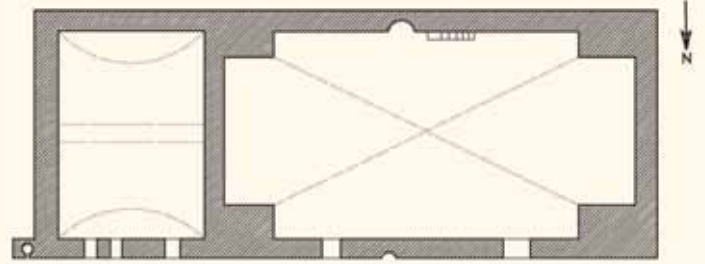
"Amere haza'l-minare ve bab
el-Hac Ali ibni Abdurrahman Beşe (Paşa)
sene: H.1178 (M.1764)"

Kitabede, Minarenin ve kapının Abdurrahman Paşa'nın oğlu Hacı Ali tarafından H.1178/M.1764 tarihinde onarıldığı yazılıdır.

Minber kitabesi:

"Haza tamiru tecdid fi şehri sefer muzaffer sene
1212" (M.1797)

Kitabede, minberin H.1212/M.1797 tarihinde onarılarak yenilediği belirtilmiştir.

Plan 26. Hayrullah Camii planı.

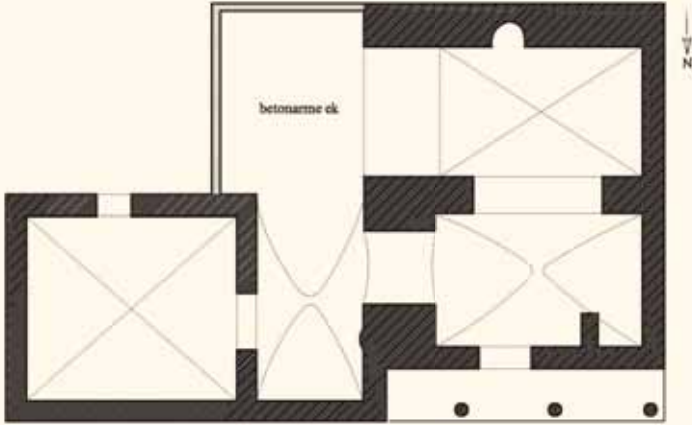
Fotograf 128. Hayrullah Camii güney doğudan görünüm.

HÜSEYİNİYE MESCİDİ

Çadırcı Pazarı mevkiindedir. İnşa kitabesi yoktur. Hartavizade Hafız Muhammed Selim Efendi'nin oğlu Hüseyin Ferideddin (Hüseyin Paşa) tarafından H.1305/M.1887 tarihinde batısına bitişik "Hüseyiniye Çarşıları" ile birlikte yaptırılmıştır. Hüseyin Paşa ayrıca H.1319 / M.1901 tarihinde Şanlıurfa'nın Ağvıran Köyünde kendi adıyla anılan büyük bir cami yaptırmıştır.

Mihraba dikey dikdörtgen planlı cami, arka arkaya iki çapraz tonozla örtülüdür. Cami bu planını 1630 tarihli Şanlıurfa Hekim Dede Camii'nden almış olmalıdır. Hekim Dede Camii'nden farklı olarak, buradaki tonozların oturduğu duvar payeleri daha büyükçe, giriş tonozu mihrap önü tonozundan daha yüksekçedir. Son yıllarda bazı hayırseverler tarafından camiinin doğusuna bitişik mekânların plana dâhil edilmesiyle yapı orijinal şeklini kaybetmiştir.

Yonca kemerli ve mukarnas kavsaralı mihrabın iki yanı mukarnas başlıklı köşe sütunçelidir. Yerden 75 cm. Yükseklikteki taş minber duvar içersinden merdivenle çıkılan küçük bir balkon şeklindedir. Aynı şekil mihrabın sol tarafındaki vaiz kürsüsünde de tekrarlanarak simetri sağlanmıştır.

Plan 27. Hüseyiniye Mescidi planı.

Fotograf 129. Hüseyiniye Mescidi mihrap önü bölümü.

İMAM SEKKÂKİ CAMİİ

Bıçakçılı Mahallesi, Bıçakçı Meydanı'ndadır. Bizans dönemine ait Melkitlerin Meryem Ana kilisesi üzerine inşa edilmiştir.¹⁰⁸ İnşa kitabesi yoktur. 1523 tahririnde "Mescid-i Bıçakçı" adıyla geçmektedir.¹⁰⁹ H.973/M.1565 tarihli Sekkakizade Hoca Şakir İbni Hoca Halil Efendi Vakfiyesi ile camiye vakıfta bulunmuş olması caminin 16. yüzyıl ortalarında mevcut olduğunu göstermektedir. Mihrap üzerindeki H.1318/M.1958 tarihli kitabe onarım sırasında yazılmıştır.

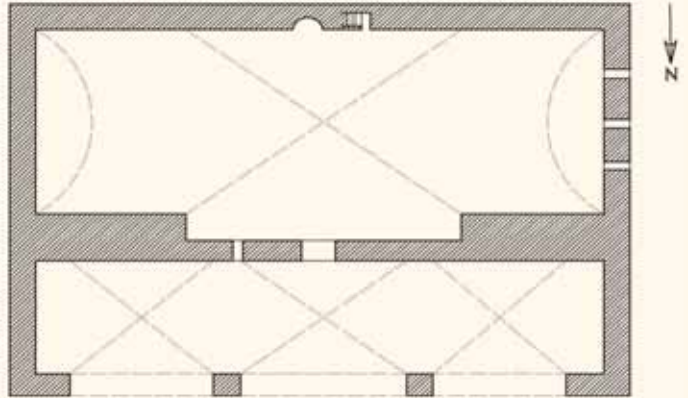
Mihrap duvarı boyunca uzayan enine dikdörtgen mekânda, ortadaki çapraz tonozlu kısım her iki yana doğru birer beşik tonozla genişletilmiştir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri üç çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ön tarafta üç payeye, yanlarda duvarlara otururlar.

Mihrap sade ve süslemesizdir. Balkon şeklindeki minbere duvar içersinden taş merdivenle çıkılmaktadır. Girişin üzerinde ahşap müezzin mahfilini almaktadır. Müzzin mahfilinden son cemaat yerine açılan büyük pencere mükebbire işlevi görmektedir.

Avlu kapısı üzerindeki betonarme minber minare son yıllarda yapılmıştır.

Mihrap Kitabesi:

"Küllema de hale aleyha Zekeriyel mihrab, H.1318"(M.1958).

Plan 28. İmam Sekkâki Camii planı.

Fotograf 130. İmam Sekkâki Camii mihrap önü bölümü.

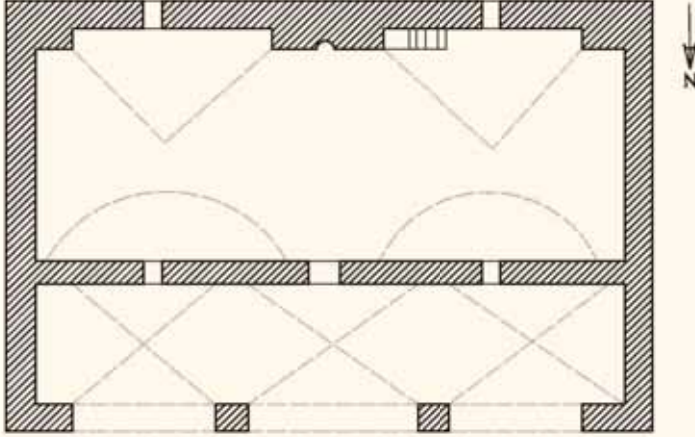
MÜDERRİS MESCİDİ

Harran Kapı Mahallesi'ndedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. 1523, 1530 ve 1566 tahrirlerinde geçen ve okunuşlarından tam emin olunamayan Vakf-ı Mescid-i Müderris'in bu yapı olma ihtimali vardır.¹¹⁰ H.1137/M.1724 tarihli Mevlana El-Hac Abdurrahman Efendi bin Mustafa Efendi Vakfiyesinde bu mescidden "Bab el-Harran kurbinde Müderris Mescidi" olarak söz edilmektedir.

Mihrap boyunca enine dikdörtgen tek sahninli yapı, yarım çapraz ve yarım beşik tonozlarla örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Üç gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülüdür. Tonozlar önde iki payeye, yanlarda duvarlara otururlar. Caminin bu planı Şanlıurfa Behramlar Camii ile benzerlik göstermektedir.

Orijinalinde sade ve süslemesiz olan taş mihrap son yıllarda fayansla kaplanmıştır.

Ahşap minber son yıllarda yapılmış olup bir özellik göstermemektedir. Mescidin çok küçük bir avlusu vardır. Avlu kapısı üzerindeki betonarme minber minare sonradan yapılmıştır.

Plan 29. Müderris Mescidi planı.

NEBİH EFENDİ TEKKESİ MESCİDİ

Nebih Efendi Tekkesi, Bıçakçılı Mahallesi, Nabi (Nebih) sokak, 16 numaradadır. Kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. Nebih Efendi'nin Bediüzzaman mezarlığındaki mezar taşında H.1203/M.1789 senesinde vefat ettiği belirtilmektedir.¹¹¹ 1925 yılında yürürlüğe giren Tekke ve Zaviyelerin kapatılması ile ilgili kanun neticesinde satılan ve o tarihten bu yana ev olarak kullanılmaya başlanılan Nebih Efendi Tekkesi, dervişlere ait zikir ve ders odaları ile bir mescitten ibaretti. Ancak, ev olarak kullanıldığı yıllarda beton ilavelerle yapıda esaslı değişiklikler yapılmış, bu sırada mescide dokunulmayarak aynen muhafaza edilmiştir. Yapı, son yıllarda Halil Taşkın adlı bir

hayırsever tarafından satın alınarak Kur'an kursuna dönüştürülmüştür. Mescit Kültür ve Tabiat Varlıkları Şanlıurfa Koruma Kurulu tarafından 2863 sayılı yasa gereğince *Korunması Gerekli Kültür Varlığı* olarak tescil edilmiştir.

Mihrap boyunca enine dikdörtgen planlı mescidin üzeri tek çapraz tonozla örtülüdür. Yuvarlak nişli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Mihrap nişinin alt kısmı, son yıllarda ahşap kaplama ile kapatılmıştır. Mescidin payeler üzerine oturan, çapraz tonozlarla örtülü üç gözlü son cemaat yerinin orta gözü geniş, yan gözleri daha dardır. Batıdaki göz örülerek odaya dönüştürülmüş, doğudaki göz tamamen yıkılarak yerine betonarme bir oda yapılmıştır. Ayakta olan orta göz, iki yanı kapalı bir eyvan şeklini almıştır.

Nakşibendî tarikatına mensup olan Nebih Efendi'nin türbesi Bediüzzaman Mezarlığı'nın batı tarafındadır. Türbesinin içinde Şeyh Abdurrahman Efendi ile Kürt Hacı Ali Efendi'nin mezarları da bulunmaktadır.

Nebih Efendi'nin Mezar Şahidesi Kitabesi:¹¹²

Fatiha

Haza kabr el-merhum ve'l-mağfur

Mürşid el-arifin ve fi tarikati

El-aliyei Nakşibendiye

Eş-Şeyh Nebih Efendi kaddesallahu sirrehu'l-aziz

İbni Abdullah intekale min dar'l-fenai

İla dari'l-beka bi-nidai

Ya eyyetuha'l-nefsü mütmeinne

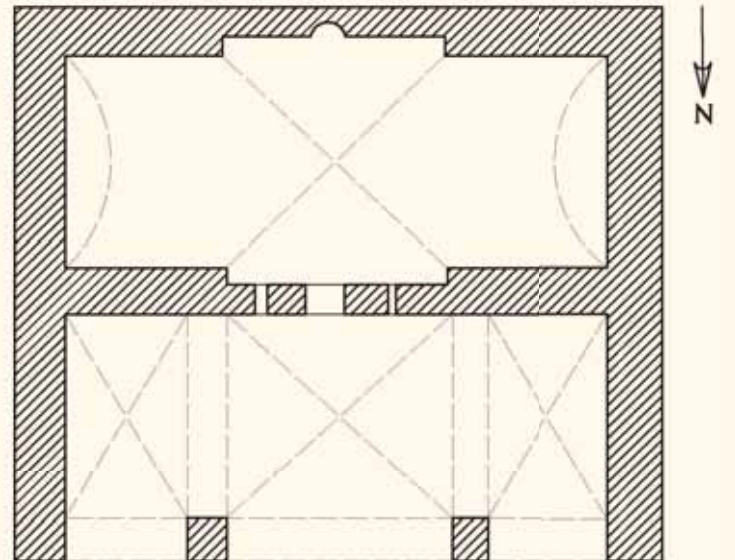
İrcii ila rabbiki radiyeten mardiyen

Min el-vasıti şaban el-muazzam

Sene selase ve mieteyn ve elfün

Gafarallahu rahmeten vasieten

Fi sene 1203 (M. Nisan 1789)

Plan 30. Nebih Efendi Tekkesi Mescidi planı.

ŞEYH MES'UD ZAVİYESİ MESCİDİ

Şeyh Mes'ud Zaviyesi, Şanlıurfa kalesinin güneyinde, halk arasında "Şih Maksud" olarak adlandırılan dağlık alandadır. Zaviyenin batısında, yağmur sularının toplanması için kaya zeminine oyulmuş sarnıcın üzerinde kayaya oyulmuş H.579/M.1183 tarihli Arapça kitabeden; Şeyh Mes'ud'un Nişaburlu Said Hengel'in oğlu olduğu ve 1183 tarihinde bu sarnıcı kazdırdığı anlaşılmaktadır. Kendisinin doğum ve vefat tarihleri bilinmemektedir.

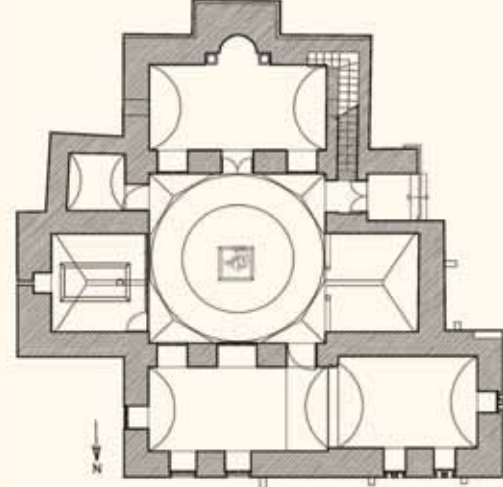
Hoca Ahmed Yesevi'nin halifelerinden olduğu tahmin edilen Şeyh Mes'ud, Halife olduktan sonra, hocası Ahmed Yesevi tarafından İslamı yaymak ve Selçuklu fethine zemin hazırlamak üzere Urfa'ya gönderilmiş bir Alperen'dir.¹¹³ O Urfa'ya geldiği tarihlerde şehir Türk devletlerinden Zengilerin (1144-1182) ve Eyyubilerin (1182-1193) hakimiyetinde idi. Şanlıurfa şehir merkezinde, Dabbakhane kahvehanesinin önündeki şadırvanın altındaki yeraltı mezar odasında yatan Şeyh Muhammed Horasani de Şeyh Mes'ud gibi bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasına katkıda bulunmak amacıyla öğrencileriyle Horasan'dan Urfa'ya gelmiş bir Alperen'dir.¹¹⁴

Öğrencileriyle 1183 tarihinde Urfa'ya gelen Şeyh Mes'ud, bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşması için bir zaviye kurmuş, müritlerinin ve misafirlerinin konaklaması için zaviyenin güney batısındaki kayalara odalar ve bir mescit oydurmuştur. Bu mağara mescidin güney duvarının doğu kesimindeki üç satırlık çiçekli küfi yazıda aşağıdan yukarıya doğru üç satır halinde "Bismillah-Lailahe-İllallah" yazısı dikkati çeker. (Fotograf 186).

Şeyh Mes'ud Zaviyesi, 1523 tahririnde "Zaviye-i Mezar-ı Şeyh Mes'ud Dede-i Horasani" adıyla geçmektedir.¹¹⁵

Batı cephedeki yarım kubbeli portalden girilen zaviye yapısı, dört eyvanlı kapalı Selçuklu medreseleri planındadır. Ortadaki kare avlu, üst kısmı açık bir kubbe ile örtülüdür. Avlunun ortasında bir havuzun bulunduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Son yıllardaki restorasyonlarda döşeme taşlarının yenilenmesi ile bu izler kaybolmuştur. Orta mekânı dört yönde çevreleyen beşik tonozlu eyvanlarda dört mezhebe eğitim verilmekteydi. Şeyh Mes'ud vefat edince doğu eyvan altındaki oda mezara gömülmüş, temsili sandukası eyvana konulmuştur. Oda mezarın doğu cephedeki giriş kapısı son yıllarda örülerek iptal edilmiştir.

Doğudaki eyvanın güneyine bitişik beşik tonozlu küçük odanın (itikaf odası) çilehane olduğu tahmin edilmektedir. Diğer üç eyvanın önleri kapı ve pencerelerle örülerek kapalı hale getirilmiştir. Zaviyenin kuzeyindeki eyvanı 1684 yılındaki onarım sırasında batıya doğru uzatılarak yapının simetrisi bozulmuştur. Duvarlardaki izlerden yapının çeşitli dönemlerde esaslı onarımlar geçirdiği anlaşılmaktadır.

Plan 31. Şeyh Mes'ud Zaviyesi planı. (Mim.Cevher İlhan'dan).

Fotograf 131. Şeyh Mes'ud Zaviyesi güney batıdan görünüm.

Mescit: Güneydeki eyvan mescit olarak kullanılmaktadır. Mihrap duvarı boyunca enine dikdörtgen planlı mescidin üzeri doğu-batı yönünde düzgün kesme taşlarla beşik tonozla örtülmüştür. Girişte ortada bir kapı, iki yanında birer pencere yer alır. Pencereilerin üzerinde birer küçük pencere daha bulunmaktadır. Yuvarlak nişli yüksek mihrabın iki yanındaki pembe mermerden yapılmış köşe sütunları, mihraba görkemli bir görünüş kazandırmıştır. Sütunların başlıkları türk üçgenleriyle süslü kalker taşından, kaideleri pembe mermerdendir. Mihrap duvarı dışarıdan çıkıntı şeklindedir.

Zaviyedeki Kitabeler:¹¹⁶

Zaviyenin 100 m. Batısındaki Sarnıç Kitabesi:

“Bismillahirrahmanirrahim. Kad farağa min ameli sahrinci el-fakiru ila rahmetullahi Mes’ud bini Sa’id Hengel el-Nişaburi fi’l-aşareti min recebi’l-asem. Sene tis’a ve sab’ine ve hamsi mietin. Ferahimallahu men da’a..... ve i’anehu ve sa’adehu ve li’cemii’l müslimin” (Kitabede H.579/M.1183 tarihi verilmiştir).

Kuzey eyvanın kuzey duvarındaki onarım kitabesi:

“Cenab-ı Kubadlızade Ömer Beg

Yegane serteser (bir nehr-i amaldır yesir)

Görünce münderis bu cayekâni

Binaye sak-ı himmet etdi teşmir

Makamın Şeyh Mes’ud velinin

Ziya-yı mihr-i cudi kıldı tenvir

Cihanda bu eser oldukça baki

Ederler himmet-i pakini tezkir

Olub dildade hatf dedi tarih

Ömer beg eyledi bu cayı tamir” (Son mısradan ebced hesabı ile h.894/m.1488 tarihi düşürülmüştür.)

Kuzey eyvanın batı duvarındaki onarım kitabesi:

“Ruha’ya vali oldu kethüda-yı sadrazam kim

Ali Paşa-yı adildir anın unvan u ma’hudi

Ulu Camii şehrin ne ra’na eyledi tamir

Anın gibi nice hayretmek iken dahi maksudi

Gelüb bir gün ziyaret eyledi şeyhin mezarında

Yıkılmış cabcea gördü heman bu ca-yı Mahmud-i

Hemişe hayr babında olan lütf u firavanın

Bu merkadde dahi icra edüb kıldı yine cudi

...tecdid etdi himmet dedi tarihin

Yeni yaptı Ali Paşa makam-ı merd-i Mes’udi” (Son mısradan ebced hesabı ile H.1096/M.1684 tarihi düşürülmüştür.)

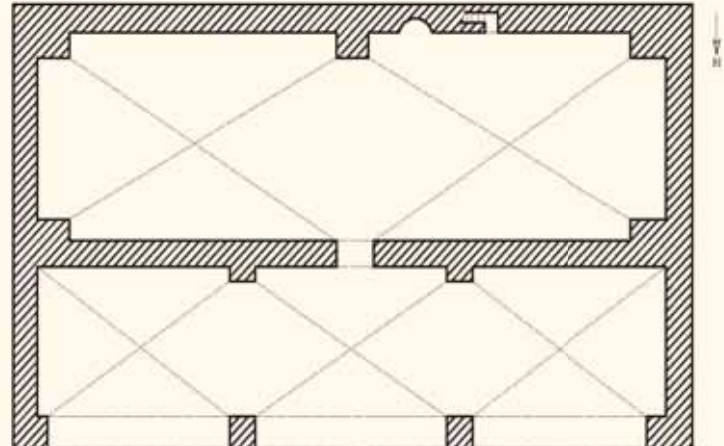
Fotograf 132. Şeyh Mes’ud Zaviyesi avlusundan mescit cephesi.

Fotograf 133. Şeyh Mes’ud Zaviyesi Mescidi mihrabı.

TUZEKEN CAMİİ

Tuzeken Mahallesi’nde, Güllüoğlu Sokak’ın devamı olan Kara Musa Sokak’tadır. İnşa kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Minare kaidesinin kuzeyindeki kitabede minarenin H.1167/M.1754 tarihinde Hacı Mustafa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Caminin de bu tarihte yaptırılmış olduğu tahmin edilmektedir. Cami avlusunun batısındaki odanın ön cephesindeki kitabede harap olan bu odanın hafız yetiştirilmek amacıyla H.1275/M.1858 tarihinde yeniden yaptırıldığı yazılıdır.

Plan 32. Tuzeken Camii planı.

Fotograf 134. Tuzeken Camii avlu kapısı ve minaresinin kuzeyindeki sokaktan görünümü. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

Fotograf 135. Güllüoğlu Sokağı ve Tuzeken Camii. (Suluboya resim: Dr. Yusuf Erkişi).

Mihrap duvarı boyunca enine dikdörtgen planlı yapı mihrap duvarı boyunca iki çapraz tonozla örtülüdür. İnşa malzemesi düzgün kesme taştır. Bu plan, Şanlıurfa Müderris Mescidi ve Behramlar Camii ile benzerlik göstermektedir.

Mihrap sade ve süslemesizdir. Balkon şeklindeki minbere duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır. Mihrap duvarı son yıllarda yerden 2 m. yüksekliğe kadar renkli fayansla kaplanmıştır.

Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye oturan üç çapraz tonozla örtülüdür. Silindirik gövdeli tek şerefeli minare avlunun kuzey batı köşesinde, sokak kenarındadır.

Halk arasında caminin adı ile ilgili şöyle bir hikâye anlatılmaktadır: *“Saf ve temiz kalpli bir zat her sabah namazından sonra tarlasının yolunu tutarak, çalışmaya gidirmiş. Bu zat, bir gün yine sabah namazından sonra tarlasını ekmek üzere evinden bir çuval tohumu sırtlayarak tarlasına gelir. Alaca karanlıkta tohumları tarlaya serper. Ancak karanlıkta yanlışlıkla içi tuz dolu çuvalı sırtlamış ve tarlaya bu çuvaldaki tuzu ekmiştir. O'nun iyi niyetine ve kalbinin temizliğine karşılık Allah o yıl tuz ekilen o tarladan bol mahsul verir. O da bu mahsulün parası ile bu camiyi yaptırır ve bundan dolayı camiye “Tuzeken Camii” adı verilir”.*

Fotograf 136. Tuzeken Camii mihrap önü bölümü.

Fotograf 137. Tuzeken Camii son cemaat yeri.

Camideki Kitabeler:¹¹⁷

Minare kaidesinin kuzey cephesindeki kitabe:

“Amere haza’l-minare el-Hac Hacı Mustafa, sene: H.1167 (M.1754).

Kitabede, minarenin H.1167 (M.1754 tarihinde Hacı Mustafa tarafından onarıldığı belirtilmiştir.

Cami avlusunun batısındaki odanın doğu cehhesindeki kitabe:

“Maşaallah

Harab iken imaret oldu himmetle bu nev bina

Temekkün eyleyüb huffaz kıraati edüb icra

İlahi rahmetinle erzan kıl ashab-ı gayrete

Bi hakk-ı surei ihlasiyle inne fetehna

Sene 1275” (M.1858).

Kitabede özetle, “Bu bina harap iken himmetle yeniden imar edildi ki, hafızlar burada okumayı devam ettirsinler. İlahî, İhlas ve İnna fetehna suresi hakkı için rahmetini bu çalışanların üzerine layık et, sene:H.1275 (M.1858)” denilmektedir. Mahmut Karakaş’ın “Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler” kitabında fotoğrafı yayınlanan bu kitabe son yıllarda yapılan izinsiz restorasyon sırasında yerinden sökülmüş ve kaybolmuştur.

Son cemaat yerinin kuzey cephesi ortasındaki kitabe:

“Maşallah, Lâilâhe illallah Muhammedün Resulallah”

Nimetullah Camii’nin güney-batı köşesi yukarısına pahlanmış bir zemine yazılmış olan satrançlı kûfi kitabe ile birlikte, Urfa camilerinde satrançlı kûfi kitabenin ikinci örneği olan bu kitabe de maalesef son yıllardaki izinsiz restorasyon sırasında yerinden sökülerek kaybolmuştur.

G. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZLU CAMİLER

ÇARHOĞLU KARDEŞLER (MEŞARKİYE) CAMİİ

Türk Meydanı yakınında yer alan bu caminin yerinde “Meşarkkiye” adında bir caminin bulunduğu vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Ancak bu caminin planı hakkında elimizde herhangi bir bilgi yoktur. Ahmet adında bir şahıs Şevval 1124 (M.1712) tarihli dilekçesinde, Urfa’daki Meşarkkiye Camii’nin mütevelliliğinin 200 seneden beri dedelerinde olduğunu, kendisinin müteveli olarak yevmiye dört akçe aldığını belirtmektedir.¹¹⁸ Bu dilekçeden, caminin 16. yüzyıl başlarında Urfa’nın Osmanlı topraklarına

katıldığı yıllarda yapıldığı anlaşılmaktadır.

Meşarkkiye Camii 1956 yılında yıktırılarak yerine Muhammed ve Ali Çarhoğlu kardeşler tarafından bu günkü Çarhoğlu Kardeşler Camii yaptırılmıştır. Bu kardeşlerden Muhammed Çarhoğlu ayrıca 1965 yılında Urfa’daki Mar George Kilisesi’ni de “Circis Peygamber Camii” ne dönüştürmüştür. (Bakınız: Circis peygamber Camii, sayfa 117).

Düzgün kesme taşlardan inşa edilen Çarhoğlu Kardeşler Camii, mihraba paralel iki sahınlı dikdörtgen bir plana sahiptir. Her sahin üçer çapraz tonozla örtülü olup, tonozlar ortada iki dikdörtgen payeye, yanlarda duvar payelerine oturur. Önde dört payeye oturan üç gözlü son cemaat yerinin her gözü birer çapraz tonozla örtülüdür. Son cemaat yerinin yanlara açılan kemerlerinden doğuda olanı sonradan örülerek pencereye dönüştürülmüş, batı olanı ise camekânla kapatılmıştır.

Taş mihrabın iki yanında burmalı çift sütun bulunur. Mihrap kitabesinin üst kısmındaki üçgen alınlığın ortasında yuvarlak istif edilmiş “Maşaallah” yazısı yer alır.

Mihrabın sağ tarafında önde yuvarlak iki sütuna oturan, üzeri yarım kubbeli, duvardan balkon şeklinde çıkmış minber bulunur. Minbere, yandaki pencereden duvar içersine açılan merdivenle çıkılır. Minber kompozisyonun simetrisi mihrabın sağ tarafına vaiz kürsüsü olarak yapılmıştır. Minber ve vaiz kürsüsünün simetrik bu kompozisyonu eski Ömeriye Camii’ni örnek almıştır.

Silindirik gövdeli, tek şerefeli, sade ve süslemesiz minare caminin güney batı köşesinde yer alır.

Caminin dikdörtgen pencerelerinin üzerinde yuvarlak kemerli, küçük birer pencere daha bulunmaktadır.

Cami iç mekânının doğu duvarının kuzey kesimi içinde bir kapı ile geçilen küçük bir çile (itikâf) odası bulunmaktadır. Bu odaya giriş ayrıca son cemaat yerinin güney doğu köşesinden olmaktadır. Böyle bir itikâf odası ayrıca Mevlid-i Halil Camii Mescidi’nde ve Şeyh Mes’ut Zaviyesi’nde de bulunmaktadır.

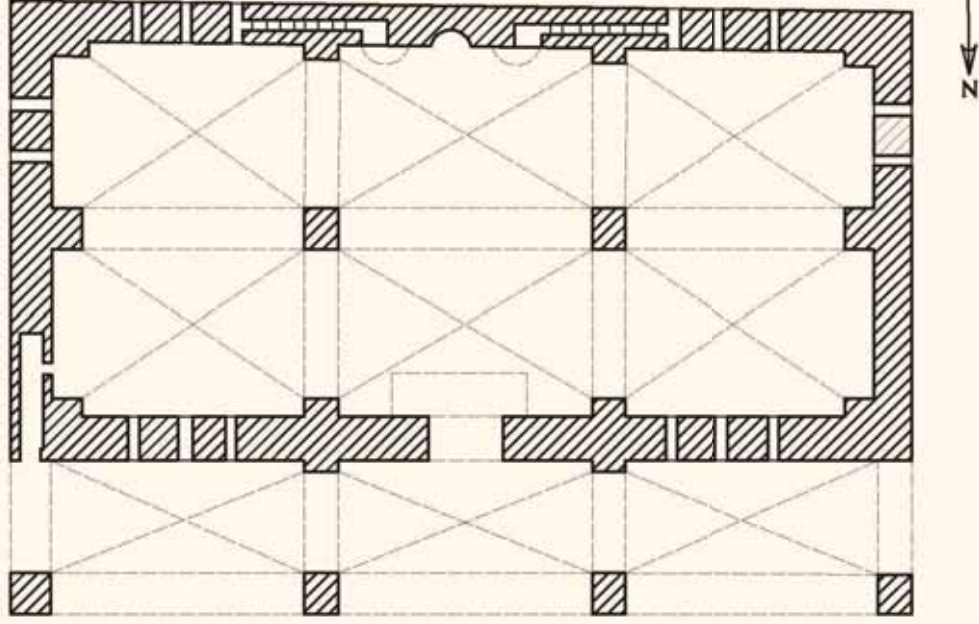
Cami; Urfalı ünlü hattat Muhammed Behçet Arabî tarafından yazılan, ayetler, hadisler, Allah’ın sıfatları, Peygamberimizin adları, hadis şerifler, 12 İmam’ın adlarından oluşan yazılarla adeta bir hat eserleri müzesi görünümündedir.

Camideki Kitabeler:

Avlunun cadde tarafındaki kapısı üzerindeki kitabe:

“Muhammed - Ali Çarhoğlu Kardeşler Camii

1375 (M.1956) fi şehri Şaban”

Plan 33. Çarhoğlu Kardeşler Camii planı.

Fotograf 138. Çarhoğlu Kardeşler Camii iç görünüm.

Fotograf 139. Çarhoğlu Kardeşler Camii son cemaat yeri.

MİSKİNLER CAMİİ

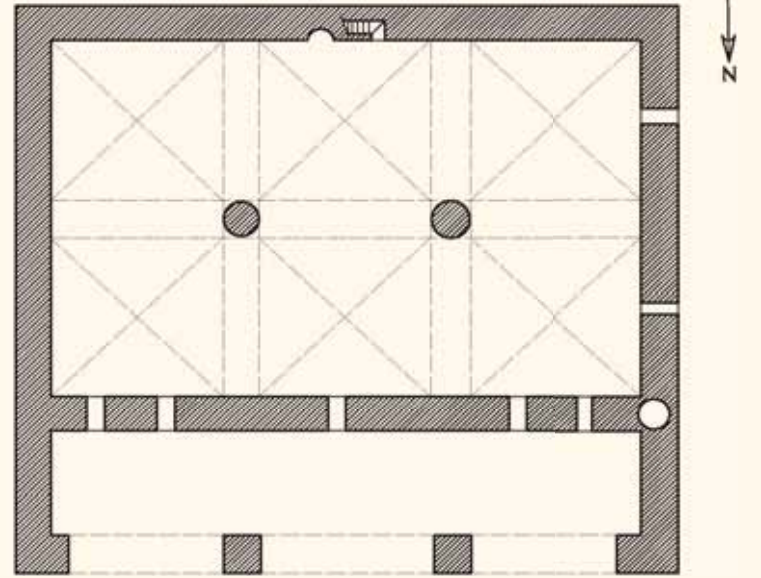
Eyyubiye Mahallesi'ndedir. İnşa kitabesi bulunmadığından tarihi bilinmemektedir. Haldan Aşireti'nden Muhammed Nabi tarafından 1865 yılında yaptırıldığı halk arasında söylenilmektedir.

Mihraba paralel iki sahnalı, enine dikdörtgen bir plana sahip olan yapının her sahnı üçer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ortada iki sütuna, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Sütunların çevresi son yıllarda düzgün taşlarla örülerek paye haline getirilmiştir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Caminin planı, örtü sistemlerindeki farklılıklar dikkate alınmayacak olursa Şanlıurfa Pazar Camii ve Yusuf Paşa Camii ile benzerlik göstermektedir. Daha büyük ölçüdeki bu her iki camide ortadaki payeler yerine, Miskinler Camii'nde sütunlar kullanılmıştır.

Yuvarlak nişli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Mihrap üzerindeki iki adet taş konsola balkon şeklinde oturan minbere duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır. Minberin mihrap üzerinde yer almasının farklı bir örneği de Toktemur mescidinde görülmektedir. Son yıllarda cami doğuya doğru beton tabliye ile genişletilmiş ve bu sırada mihrap üzerindeki minberin nişi ve duvar içersinden çıkılan merdiveni düzgün taşlarla örülerek iptal edilmiştir. Kible duvarının ortasına ikinci bir mihrap ve yanına ahşap bir minber yapılmıştır. Doğuya eklenen beton tabliye

ise iki alçıpan çapraz tonozla kaplanarak camiye eski bir hava verilmek istenmiştir. Genişletme sırasında caminin düz beton tabliye örtülü üç gözlü ve önde üç sütuna oturan son cemaat yeri bozularak camiye katılmıştır.

Caminin kuzey batı köşesinde yer alan minber minare; Şanlıurfa'daki Eski Ömeriye, Şehbenderiye ve bugün yıkılmış olan Kutbeddin Camii minareleri örnek alınarak yapılmıştır. Avlunu doğu tarafındaki betonarme minare ise son yıllardaki genişletme çalışmaları sırasında yapılmıştır.

Plan 34. Miskinler Camii planı.

Fotograf 140. Miskinler Camii son cemaat yeri cephesi.

NUR ALİ MESCİDİ

Bey Kapısı Mahallesi, Nur Ali Sokak'tadır. Yapının inşa kitabesi yoktur. Cami kapısı üzerinde yer alan, ancak günümüzde sivanarak yol edilmiş olan H.1180/M.1766 tarihli kitabe minare ile ilgilidir. Ancak caminin minaresi günümüzde yoktur. Nur Ali Bey, Akkoyunlu beylerinden Karayülük Osman Bey'in yeğenidir. Karayülük Osman Bey 1404 yılında Urfa'yı aldığında Nur Ali Bey'i buraya vali tayin etmiştir.¹¹⁹ Bu tarihi bilgiye dayanarak mescidin 1404 yılı başlarında Nur Ali Bey tarafından yaptırıldığını söylemek mümkündür.

Kare planlı yapı, ortadaki tek payeye oturan dört çapraz tonozla örtülüdür. Ortadaki paye mihrap ekseninden biraz doğuya kaymış durumdadır. İnşa malzemesi kesme taştır. Yuvarlak nişli mihrap sade ve süslemesizdir. Minber duvarı önünden çıkılan merdiven şeklindedir.

Nur Ali Mescidi'nin, medresesi ile birlikte bir külliye halinde olduğu söylenmektedir. Bu külliye'den sadece günümüze mescit ulaşmıştır.

Mescitteki Kitabeler:¹²⁰

Cami kapısı kitabesi:

"Hudadan dilerim eyleye rağbet

Şefa'at ede ahrette Muhammed

Minarenin ahirinde Cennet

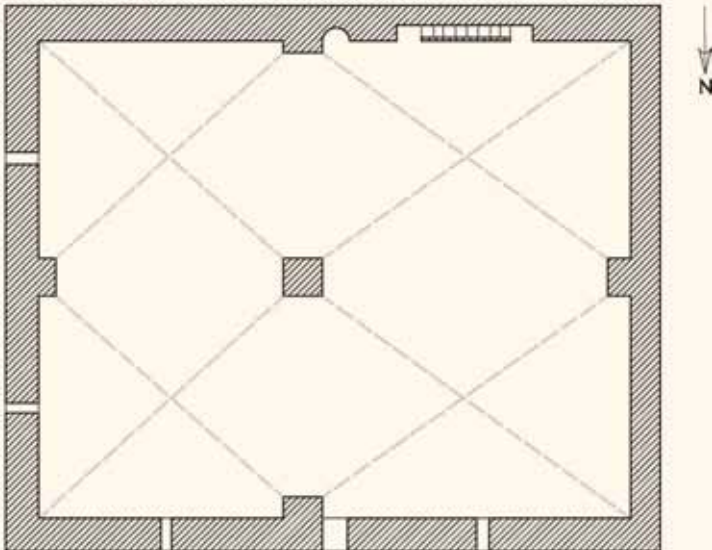
Bekler sahib-i bani Hudadan rahmet

.....

.....

Sene 1180" (M.1766).

Oldukça silik olan ve günümüzde sivanarak yok edilmiş olan bu kitabenin son iki satırı okunamamıştır. Okunabilen kısımlarından kitabenin minare ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Plan 35. Nur Ali Mescidi planı.

Fotograf 141. Nur Ali Mescidi kuzey doğu cepheden görünüm.

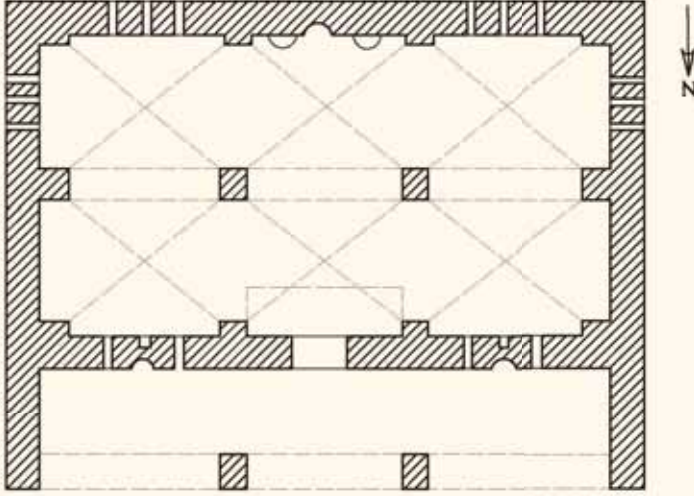
Fotograf 142. Nur Ali Mescidi iç görünüm.

SEFALI CAMİİ

Şanlıurfa Yakubiye Mahallesi, Kırk Mağara mevkiindedir. Eski Urfa'nın Roma döneminden kalma nekropol alanına Hacı Müslüm Hafız'ın öncülüğünde Hacı Mehmet Sanlı'nın ve halkın maddi katkıları ile 1957 yılında kesme taşlardan inşa edilmiştir.¹²¹ O yıllarda bir kaç evin bulunduğu bu alan, 1970'li yıllardan sonraki hızlı inşaatlarla tamamen gecekondu altında kalmış ve binlerce kaya mezarı tahrip edilmiştir.

Sefalı Camii, 1952 tarihli Urfa merkezine bağlı Maşuk Köyü Camii ve 1956 tarihli Çarhoğlu Kardeşler (Meşarkiye) Camii ile aynı plana sahiptir. Mihraba paralel iki sahnı dikdörtgen planlı camide her sahnin üçer çapraz tonozla örtülü olup, tonozlar ortada iki dikdörtgen payeye, yanlarda duvar payelerine oturur. Üç gözlü son cemaat yeri Çarhoğlu Camii'nden farklı olarak betonarme tabliye ile örtülüdür.

Yuvarlak kemerli mihrabın iki yanında baklava dilimlerinden oluşan dikine birer bordür bulunur. Mihrap kemerinin her taşına kabartma birer güçle motifi işlenmiştir.

Plan 36. Safalı Camii planı.

Fotograf 143. Safalı Camii iç görünüm.

Caminin iç duvarlarında Urfalı hattat Muhammed Behçet Arabî imzalı yazılar dolaşmaktadır.

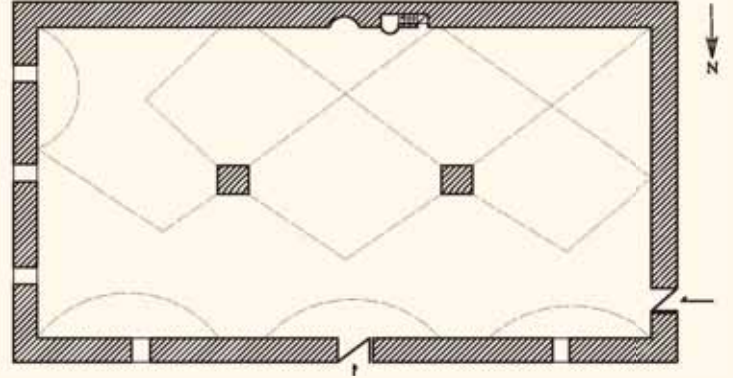
Silindirik bir kaideye oturan, altı sütunlu, altıgen gövdeli, prizmatik külahlı minber minare caminin güney batı köşesinde, dam üzerindedir.

Caminin kuzey girişi önüne son yıllarda, arazinin eğimine uyarak betonarme abdest alma yeri ve tuvaletler eklenmiştir.

SİVEREKLi MESCİDİ

Hekim Dede Mahallesi Akyol Sokak'tadır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Avlu kapısı bitişiğinde yer alan çeşmenin H.1300/M.1882 tarihli kitabesinde çeşmeyi yaptırdığı belirtilen Gömükzade Vaiz Muhammed Efendi'nin oğlu Hafız Süleyman Bozan Efendi'nin aynı tarihte mescidi de yaptırdığı tahmin edilmektedir. 1985 yılında A.Cihat Kürkcüoğlu tarafından fotoğrafı çekilerek yayınlanan bu çeşme (Fotograf 144) 1996 yılında yıktırılarak yerine düz duvar yapılmıştır.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan mescit, uzun yıllar ev olarak kullanıldıktan sonra harap bir durumda iken, 2000 yılında hayırsever şahıslar tarafından satın alınmış ve restore edilerek eski fonksiyonuna kavuşturulmuştur. Restorasyon sırasında, giriş cephesine beton örtülü üç gözlü bir son

Plan 37. Siverekli Mescidi planı.

Fotograf 144. Siverekli Mescidi avlu kapısı ve yanındaki Gömükzade Çeşmesi.

cemaat yeri eklenmiştir.

Mescit, Mihrap duvarı boyunca uzayan iki sahnalı enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Sahnaları örten tonozlar ortada iki payeye oturmuştur. Taş mihrap orijinalinde sade ve süslemesiz iken 2000 yılındaki restorasyon sırasında yeniden, taş süslemeli olarak yapılmıştır.

Duvar içersinden merdivenle ulaşılan balkon şeklindeki minber 2000 yılındaki restorasyon sırasında yapılmıştır.

Camideki kitabeler:

Camide kitabe yoktur. Avlu kapısının batısındaki Hafız Süleyman Bozan Efendi çeşmesi üzerindeki kitabede "Amere hazihi selsebil Hafız Süleyman Bozan Efendi ibni Vaiz Muhammed Efendi Gömükzade, sene: 1300" (M.1882) yazılıdır.¹²²

ŞEBBENDERİYE CAMİİ

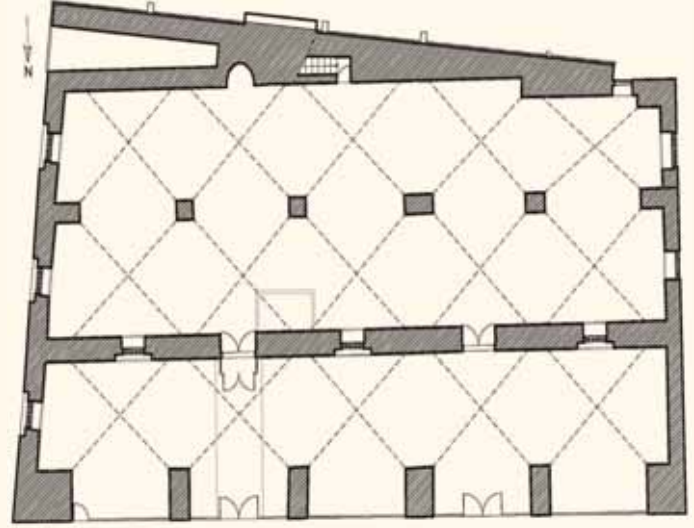
Topçu Meydanı Mahallesindedir.

Camide; ikisi son cemaat yeri cephesinde, biri avlunun doğu kapısı üzerinde, biri avlunun kuzey duvarı dış cephesindeki çeşme üzerinde olmak üzere dört kitabe bulunmaktadır. Son cemaat yeri cephesinin doğusundaki kitabede caminin H.1321/M.1903 tarihinde Bekir Beg tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Camideki en eski tarihli kitabe budur. Avlunun doğu kapısı ile kuzey duvarı dış cephesindeki çeşmenin inşa kitabeleri H.1327/M.1909 tarihlidir. Son cemaat yeri cephesinin batı kesimindeki kitabe ise H.1328/M.1910 tarihli olup cami genişletilirken yazılmıştır.

Hacı Bekir Beg bini Müslüm H.1328/M.1910 tarihinde hazırlattığı vakfiyesinde bu camiiye vakıfta bulunmuştur. Hacı Bekir Bey'in İran Ticaret Konsolosu (Şehbender) olması dolayısıyla camiiye "Şehbenderiye" adı verilmiştir. Hacı Bekir Bey ayrıca aynı tarihlerde caminin kuzey-doğu yakınına kendi adıyla anılan "Hacı Bekir Hanı" nı da (Topçu Hanı) yaptırmıştır.

Mihrap boyunca enine dikdörtgen planlı cami mekânı 4 adet paye ile iki sahına bölünmüş, her sahin beşer adet çapraz tonozla örtülmüştür. İnşa malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Duvarlardaki izlerden ve son cemaat yeri cephesindeki iki kitabenin tarih farklılıklarından, 1903 tarihinde iki sahinli ve her sahinü üç çapraz tonozla örtülü ve üç gözlü son cemaat yeri planında inşa edilen yapının, 1910 tarihinde sahinlerinin ve son cemaat yerinin batısına ikişer çapraz tonoz eklenmesiyle genişletildiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı, caminin ilk şekline göre ortada yapılmış olan mihrap ve minber doğuya kaymış durumdadır. Mihrap sade ve süslemesizdir. Balkon şeklindeki minbere duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır.

Plan 38. Şehbenderiye Camii planı. (Mim.Cevher İlhan'dan).

Fotograf 145. Şehbenderiye Camii doğu cepheden genel görünüm.

Beş gözlü son cemaat yerinin her gözü birer çapraz tonozla örtülü olup tonozlar önde dört payeye oturmaktadır.

Eski Ömeriye Camii minaresini örnek alan, dört ince sütun üzerine küçük bir kubbeye örtülü minber minare, son cemaat yerinin kuzey doğu köşesindedir. Camide süsleme yoktur.

Camiyi yaptıran Hacı Bekir Beg bini Müslüm, H.1328/M.1910 tarihli vakfiyesinde camiye bir de dersane yaptırdığını söylemektedir. Bu dershaneler, cami avlusunun batısında ve kuzeyinde yer alan iki oda olmalıdır.

Camideki Kitabeler:¹²³

Son cemaat yeri cephesinin doğusundaki kitabe:

“Habbeza Şehbender-i Cami-i Bekir Beg

Yine bir hayr-i fani etdi inşa

Edib bu camii nev tarz-i bünyâd

Cihanda etdi hayr ana misl-i etibba

Kılındı fahre salavat hamd u salat

Vere banisine ecrini Mevlâ

Dedi tarih rumi geldi üçler

.....şu cami oldu inşa

sene 1321” (M.1903).

Kitabede özetle; Bekir Bey’in Şehbenderi camiini ne güzel yaptırdığı, fani bir hayr inşa ettiği ve yeni tarzda yaptığı bu cami ile doktorlar gibi cihanda yardım ve hayr yaptığı, Fahr-ı kâinata salavat getirildiği ve Allah’a hamd edildiği belirtilerek bunu yapana Allah’ın mükâfatını vermesi dileğinde bulunmaktadır.

Fotograf 146. Şehbenderiye Camii iç görünüm.

Şair, rumi üç rakam eklemekle son mısra da tarih düşürülmüştür. Ancak son mısra tam olmadığı için tarihi çıkarmak mümkün olmamıştır. Rakamla yazılan tarih H.1321 (M.1903)’dür.

Avlunun doğu kapısı kitabesi:

“Bir eserdir bu eser ki mesleki peykeri

Nuş ede banisi cennetde şarab-ı kevseri

“Len tenalû’l-birre hatta tünfikû” mefhumun

Güş edince (rahına) bezl etdi sim u zeri

Söyledim cevherle bir tarih emin geldi ferî

Pürnâ-yi Hüsrevidir Cami’i Şehbenderi

Sene 1327” (M.1909).

Kitabede, “Bu eser öyle bir eserdir ki kendi mesleğinin suretidir. Bunu yaptıran cennette Kevser şarabını içsin. “Sevdiğiniz şeylerden sadaka vermedikçe asla hayır işlemiş olamazsınız”¹²⁴ anlamını iştirince, bu yolda altın ve gümüş sarf etti. Emin cevherle tarihini şöyle söyledi, bu Şehbenderi Camii padişahlara mahsus yeni bir camidir” denilmektedir. Son mısra da tarih düşürülmüş olup, noktalı harflarin toplamı 1037’dir. Bu rakama “ferî” kelimesinin kıymeti olan 290 eklenince H.1327 (M.1909) tarihi çıkmaktadır. “Fer” ışık anlamındadır. Şair Emin “geldi ferî” dediği için bu kelimeyi eklemeyi işaret etmiştir.

Son cemaat yeri cephesinin batısındaki kitabe:

“Daima bu tali’-i envar-ı ilimde talib-i hemrazî

Nimet-i uzmayı bulsun cihanda banisi Şehbenderi

Çar-ı yarın nusretiyle bildim tarihi hem taharri kıldı

Eruna allahu lehum ve’t-talibine ve’z-zakirin

Sene 1328” (M.1910).

Fotograf 147. Şehbenderiye Camii minaresi.

H. MİHRABA DİKEY TEK SAHINLI TONOZLU CAMİLER

HEKİM DEDE CAMİİ

Hekim Dede Mahallesi'ndedir. 1566 tahririnde "Mescid-i Hekim Dede" olarak adının geçmesi¹²⁵ yapının 16.yüzyıl ikinci yarısında mevcut olduğunu göstermektedir. Camideki mevcut kitabeler onarımlarla ilgilidir. Cami kapısının doğusundaki H.1043/M.1634) tarihli kitabede harabe halinde olan caminin Ahmed oğlu Bayram Beg adında bir zat tarafından imar edildiği yazılıdır. Cami kapısı üzerindeki H.1190/M.1776 kitabede ise uzun süredir harap olan ve minaresi bulunmayan caminin Mustafa Paşa tarafından ikinci kez onarıldığı ve minaresin yapıldığı belirtilmiştir. Son cemaat yerinin batı duvarındaki kitabe yer yer silik olup H.1218/M.1803 tarihi okunabilmektedir.

Mihraba dikey dikdörtgen planlı cami, eş değerdeki iki çapraz tonozla örtülüdür. Bu plan şeması, 1877 tarihli Şanlıurfa Hüseyiniye Mescidi'ne örnek olmuştur. Yapıda inşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Caminin kuzey batı köşesinde Hekim

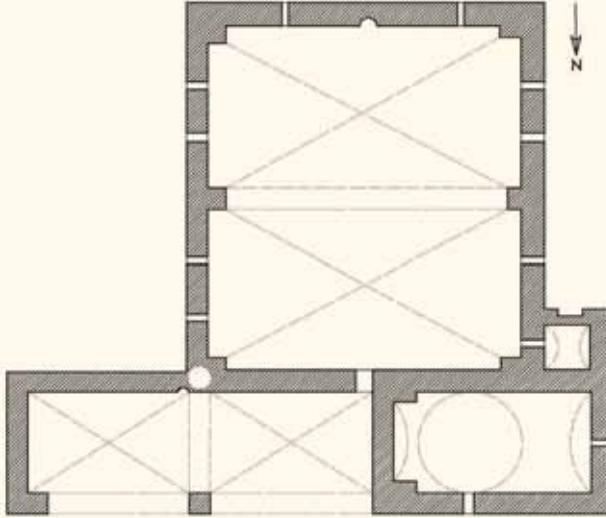
Fotograf 148. Hekim Dede Camii son cemaat yeri cephesi.

Dede'nin türbesi yer almaktadır.

Mukarnas kavsaralı taş mihrab, mukarnas başlıklı köşe sütunçelidir. Karameydan Hüseyin Paşa Camii başta olmak üzere Urfa'daki birçok camide görülen bu mihrap tipi, Hekim Dede camiinde dar ve dikine uzayan bir formdadır. Taş minber kıble duvarına paralel merdivenlidir. Giriş kapısının üzerinde, iç tarafta ahşap müezzin mahfili yer almaktadır.

Çapraz tonozla örtülü iki gözlü son cemaat yerinin bir gözü, Hekim Dede türbesi nedeniyle doğuya kaymış durumdadır. Buna dayanarak, önce türbe ve caminin yapıldığı, son cemaat yerinin sonradan camiye eklendiğini söylemek mümkündür.

Tek Şerefeli ve silindirik gövdeli kesme taş minare caminin kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır.

Plan 39. Hekim Dede Camii planı.

Fotograf 149. Hekim Dede Camii mihrap önu bölümü.

Camii avlusundaki mezarlık caminin inşasından sonra oluşmaya başlamıştır. Tüm mezarlar Osmanlı dönemine aittir. Bu mezarlardan Osman Vehbi Efendi ile Halepli Ömer Behçet'in oğlu Ahmed Nuri Efendi'nin mezar şahideleri Araştırmacı-Yazar Mahmut Karakaş tarafından okunarak yayınlanmıştır.¹²⁶

Hekim Dede Camii mezarlığına yeni gömüler nadir olarak yapıldığından eski şahideler günümüze kadar ulaşmıştır.

Caminin batı duvarının kuzey kesiminde, iki cepheli bir çeşme bulunmaktadır. Tam okunamayan çeşme kitabesi H.1120 (M.1708) tarihlidir.

Camideki Kitabeler:¹²⁷

Cami kapısının doğusundaki kitabe:

"Haza makam-ı Hekim Dede

İmaret Kıldı Mescid-el müşrif

Bayram Beg ibni bende-i Ahmed bende-i al-i Muhammed

Fi şehri zi'l-kade fi sene selase erbaine ve elf"
(H.1043/M. Mayıs 1634)

Kitabede özetle, "Harabe olan bu Hekim Dede makamı camiini, Hz. Muhammed'in kulu Ahmed oğlu Bayram Bey H.1043 senesinin zi'l-ka'de ayında (Mayıs 1643) yeniden onarmıştır" denilmektedir.

Cami kapısı üzerindeki kitabe:

".....

Bünyesi müşrif harab olarak

Bir zaman rahmetine hal eyledi

Kimse darû-yi himmetin eylemedi

Kalmadı hiç eser binasından

Mürde-i sad salveş kaldı

.....

Dem-i can-ı bahşi eyledi ihya

Yoğidi fi'l-asıl minare-i şerifi

Şimdi eyledi müceddiden inşa

.....sa'yine şükran

Ve sabah el-kabul ve'l-zülefa

Du zeban-ı kalemle dedi tarih

Bani-i mesani Mustafa Paşa

sene 1190" (M.1776)

Bazı yerleri okunamayan ve bazı yerleri de bozuk olan kitabede özetle; "Bu caminin içi tamamen harap olmaya yüz tutmuştu. Bir zaman bu harabeliğe kimse himmet edip merhem olmamıştı. Yüz sene kadar böyle ölü vaziyette kaldı. Son can veren kanla yeniden dirildi.

Aslında bu caminin minaresi yoktu. Şimdi yeniden yapıldı. Kalem iki dili ile tarihini söyledi. Ki ikinci defa onarımını yapan Mustafa Paşa'dır, H.1190 (M.1776)" denilmektedir. Son mısradaki tarih düşürülmüş olup harflerin toplamı caminin onarım tarihini vermektedir.

Son cemaat yerinin batı duvarındaki Hekim Dede türbesi kitabesi:

"Sahib el-hayrat

.....Ağa 1218

İbni serhad namı

el-ced....."

Çoğu yeri kapanmış olduğundan tamamı okunamayan bu kitabe, H. 1218 (M.1803) tarihlidir.

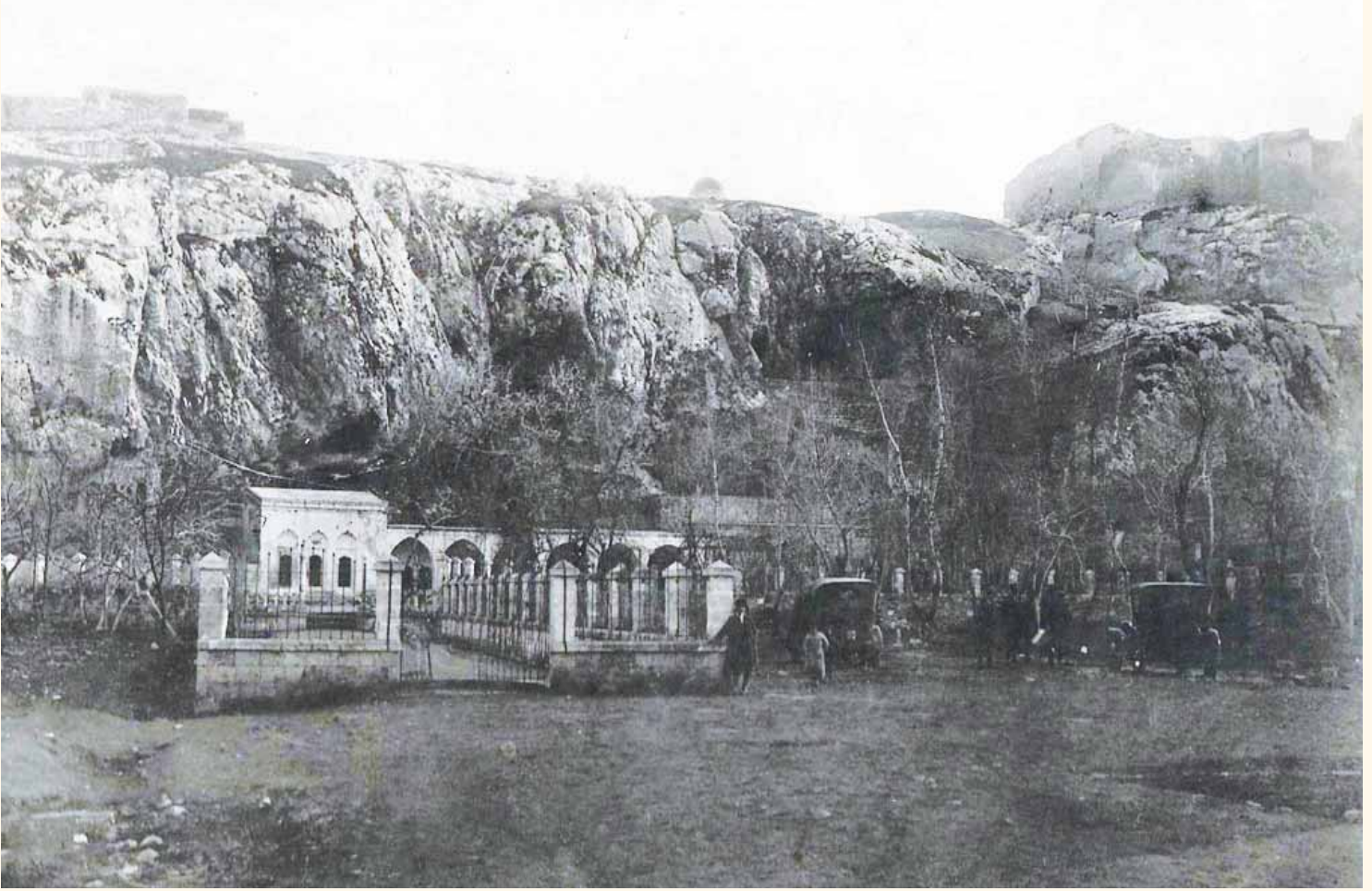
MEVLİD-İ HALİL (DERGAH) CAMİİ

İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağaranın batısına bitişiktir. Hazire, Kadiri Halifesi Dede Osman Efendi'nin makamı, revaklar ve odalardan oluşan bir külliye halindedir. Külliyedeki en eski kitabe İbrahim peygamberin doğduğuna inanılan mağaranın kapısı üzerindedir. Hat tarzından Eyyubi dönemine ait olduğu tahmin edilen iki satırlık bu kitabenin birinci satırında bu imaretin hangi sultan zamanında yaptırıldığı yazmaktadır. Ancak tam sultanın adının yazılı olduğu yer ve tarih yeri tamamen kırılmıştır. Alttaki satır ise ölümle ilgili bir hadis-i şeriftir.

Yıldız Albümleri'ndeki bir fotoğrafta ve Max von Openheim tarafından 1900'lü yılların başlarında çekilen fotoğraflarda bu kitabelerin cami avlusunun doğu güney kesimindeki avlu kapısı cephelerinde olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁹ Bu fotoğraflarda ayrıca kapının üzerinde bir de minber minarenin yer aldığı görülmektedir.¹³⁰ (Fotograf 151). H.1371/M.1951 yılında Urfa eşrafından Şeyh Müslüm Hafız tarafından avluyu çevreleyen revaklar ve avlu kapıları yapıldığında bu kitabelerin bulunduğu kapı yıkılmış, kitabeler bu günkü yeri olan müezzin odasına ve İbrahim Peygamber Mağarası'na taşınmıştır.

Osmanlı dönemine ait en eski kitabe ise avlunun doğusundaki müezzin odası kapısının odaya bakan kısmı üzerindedir. Araştırmacı-Yazar Mahmut Karakaş tarafından keşfedilerek üzeri temizlenip ilk kez yayınlamış olan bu kitabenin üstteki taşında Besmele, bir ayet-i kerime ve manzum halinde bir dua yazılıdır. Alttaki taşta ise caminin H.929/M.1523 tarihinde Muhammed Salih Paşa tarafından yapıldığı yazılıdır.¹²⁸ Urfa'nın 1517 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmesinden altı yıl sonra yazılan bu kitabenin Urfa'daki en eski Osmanlı kitabesi olduğu ve Mevlid-i Halil Camii'nin de Urfa'da yapılan ilk Osmanlı eseri olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitabenin dışındaki tüm kitabeler onarım devirlerine aittir.

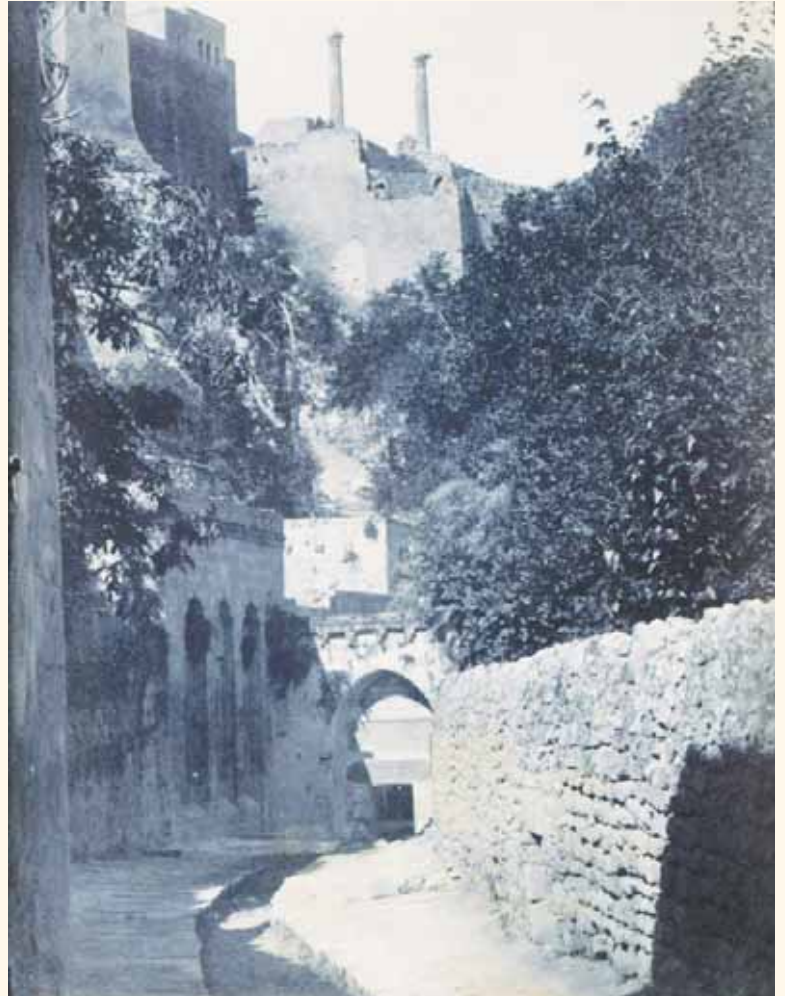
1523 yılı tahririnde ise burada bir zaviyenin bulunduğu kayıtlıdır.

Fotograf 150. 1920 yılında Mevlid-i Halil (Dergah) Camii külliyesinin kuzey cepheden görünümü.

Fotograf 151. 1900'lü yılların başlarında Mevlid-i Halil Camii avlusundan avlunun güney doğu köşesindeki avlu kapısı ve minareye bakış. (Max von Oppenheim'den).

Fotograf 152. Mevlid-i Halil Camii avlusunun güney doğu köşesindeki kapı ve Urfa kalesi. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

Fotograf 153. 1900'lü yılların başlarında Mevlid-i Halil Camii doğusundaki revaklar.

Fotograf 154. 1919-1920 yıllarında Mevlid-i Halil Camii, avlusu ve haziresi.
(Rahip Gabriel Bretocq, <http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetaleppo.html>).

Külliyedeki onarım kitabelerinin en eskisi, İbrahim Peygamber'in doğduğu mağaranın giriş kapısı üzerindeki H.1223/M.1808 tarihli kitabedir. Caminin giriş kapısı üzerindeki kitabede ise caminin H.1269/M.1852 tarihinde Mahmut oğlu Mahmut Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Avlunun güney doğusundaki iki odadan biri, H.1272/M.1855 tarihinde Ahmet Bican Paşa tarafından, diğeri H.1305/M.1885 tarihinde Derviş Musa tarafından yaptırıldığı kitabelerinden anlaşılmaktadır.¹³¹

Selevkoslar döneminde Mevlid-i Halil Camii külliyesinin yerinde bir putperest tapınağı bulunmaktaydı. M.S. 150 senelerinde bu tapınağın üzerine ilk Hıristiyan kiliselerinden olan "Hıristiyanlar Kilisesi" inşa edilmiştir. 201 ve 203 yıllarındaki sellerle harap olan bu kilisenin yerine, 313 yılında Piskopos

Qora tarafından yeni bir katedral yapılmaya başlandı. Binayı, halefi Sa'ad tamamladı. Piskopos Aitallaha tarafından 327-328 yıllarında doğu tarafına yapılan ekleme ile genişletildi. Katedralin girişi Edessa'daki kiliselerin çoğunda olduğu gibi kuzeydendi. 448'de Piskopos Hiba'nın yerine geçici olarak gelen Piskopos Nona, Qora Katedralinin şapelini yaptırdı. Bizans döneminde, Melkit Piskoposu Amazonius, İmparatorrun emri ile Qora Katedrali üzerine Ayasofya Kilisesi'ni inşa ettirdi.¹³²

Zengiler döneminde oldukça harap olan bu kilise yıktırılarak bazı sütun ve sütun başlıkları Harran Ulu Camii'nin onarımında kullanılmıştır.²²⁰

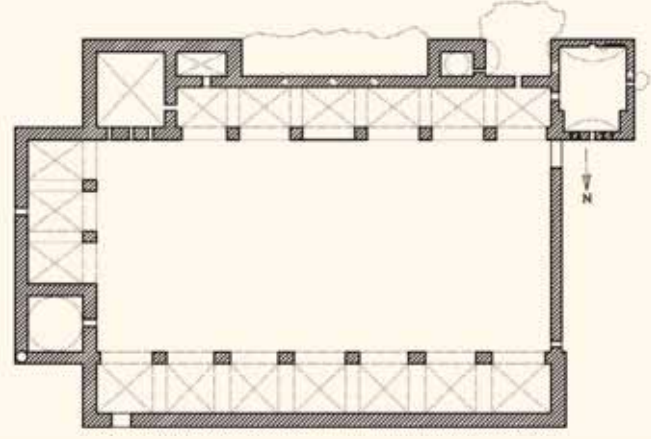
Bu alana, Osmanlı döneminde (M.1523) Cami, hazire, oda ve revaklardan oluşan günümüzdeki külliye yapılmıştır.

Mihraba dikey dikdörtgen planlı planlı cami, kuzey güney yönünde boydan boya beşik bir tonozla örtülüdür. Tonoz örtüsü düzgün kesme taşlardan gayet sanatkârane bir işçilik göstermektedir. Cami mekânının batı duvarında, içinde mihrap nişi bulunan küçük bir itikâf hücresi bulunur. Urfa camilerinde tek örnek olan bu itikâf hücresinin bir benzeri Şeyh Mes'ut Zaviyesi'nde ve Birecik'teki Saadeddin Camii'nde bulunmaktadır. Şeyh Saadeddin Camii'ndeki hücre cami mekânının güney-doğu köşesinden bir merdivenle inilen, yer altında kayaya oyulmuş iç içe iki mekândan oluşan mağara şeklindedir.

Doğu duvarı içerisinden İbrahim Peygamber'in doğduğu mağaraya bir kapı açılmaktadır.

Kesme taş mihrap nişi sade ve süslemesizdir. Duvar üzerinde balkon şeklindeki minbere, duvar önüne açılmış nişten taş merdivenden çıkılır.

Mağara ile cami arasındaki duvar üzerinde çevresi sütunlu minber minare yer almaktadır. Külliye bu şekilde, biri güneydoğu, diğeri kuzey batı köşede olmak üzere iki minare daha mevcuttur. Bu minareler süs amacıyla yapılmıştır. Kesme taştan silindirik gövdeli tek şerefeli esas minare, avlunun doğu tarafında yer almakta olup 1932 yılında Manceler'den Hacı Ayşe Hanım tarafından yapıcı ustası Abdürrezzak Efendi'ye yaptırılmıştır. Minarenin kitabesi yazıldıktan sonra, Urfa'da yayınlanan bir gazetenin; "*Arapça harflerle yazılmıştır, harf inkilabına aykırıdır*" yayını üzerine zamanın emniyet müdürünün görevlendirdiği bir polis memuru tarafından keserle kazınarak silinmiştir.

Plan 40. Mevlid-i Halil Camii ve külliyesi planı.

Gazetenin bu yayını üzerine Urfa'da ayrıca, Yusuf Paşa Camii avlusunun güney-doğu kapısı kitabesi de silinmiştir. Silinme işleminin başka kitabelere de uygulanmak istenmesi üzerine, halk arasında; bu yazıların devrimle bir ilgisinin olmadığı, bunların birer tarihi belge olduğu, silinmekle de tarihin silineceği konusunda tepkiler baş göstermiş, bunun üzerine emniyet müdürü silme işlemini durdurma zorunda kalmıştır.¹³³

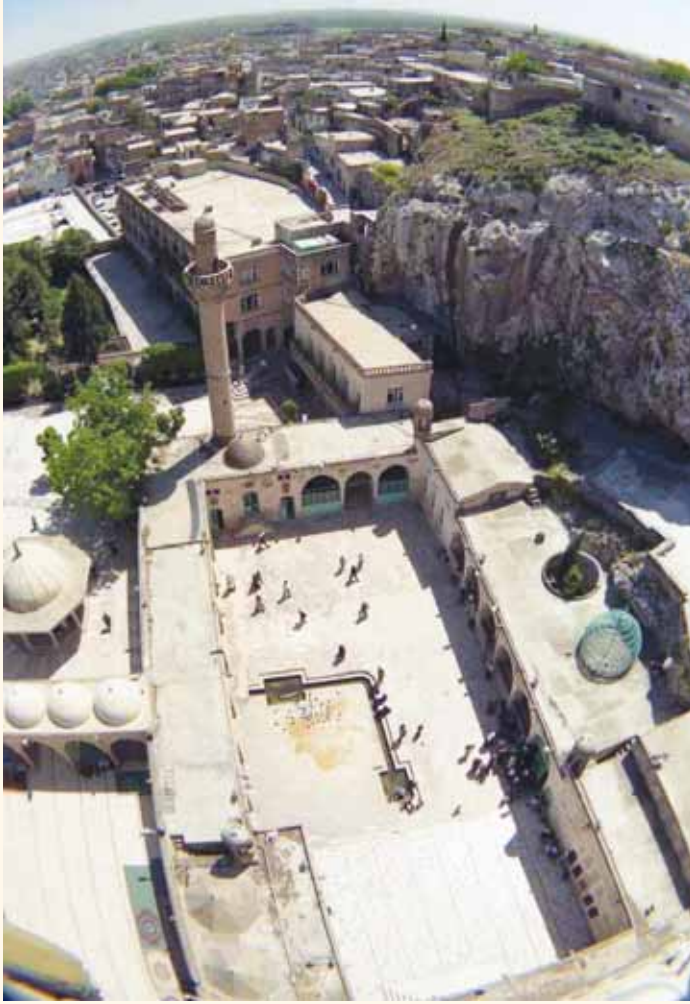
Fotograf 155. Mevlid-i Halil Camii mihrap önu bölümü.

Fotograf 156. Mevlid-i Halil Camii külliyesinin doğudan görünüm. (Fotograf Zeynel Yeşilay/1976).

Mevlid-Halil Camii Minare kaidesinin kazınan kitabesinin metnini arşivinde saklayan Dr.Hazım Açısal, 1990'lı yılların başlarında metni Urfalı Hattat Mehmet Ali Caduk'a yazdırmış ve mermer bir levhaya kazıtarak eski yerine astırmıştır.¹³⁴

Cami avlusunu çevreleyen revaklar ve avlu kapıları H.1371/M.1951 yılında halkın da yardımlarıyla Hacı Müslüm Hafız tarafından yaptırılmıştır.¹³⁵

Fotograf 157. Yeni Degah Camii minaresinden Mevlid-i Halil Camii külliyesinin genel görünümü.

Mevlid-i Halil Camii cemaate dar gelmeye başlayınca, 1980'li yıllarda avlusunun batısındaki mezarlık biraz güneye, (eski caminin batısına) nakledilmiş, mezarlığın yerine bu günkü büyük cami inşa edilmiştir. Rahip Gabriel Bretocq'un 1919-1920 yıllarında çektiği bir fotoğrafta eski mezarlığın caminin kuzey cephedeki kapısı önüne kadar uzadığı görülmektedir.¹³⁶ (Fotograf 154).

Bu büyük mezarlıktan başka cami avlusunun güneyinde küçük bir mezarlık daha bulunmaktadır. Her iki mezarlığa yeni gömü yapılmadığından şiir ve hat sanatı değeri olan çok sayıda şahide günümüze kadar gelebilmiştir.

Büyük Mezarlık: Bu mezarlıkta Mevlevi Şeyhi Hasan Dede, Şeyh Abdülfettah Efendi, Şeyh Muhammed Halid Efendi, Şeyh Mustafa, Sakıb Efendi, Müftü Mahmud Kâmil Efendi, Hacı Abdullah Efendi, Seyyid

Ahmed Lami Efendi, Hacı Halil Efendi, Hacı İbrahim Efendi, Muhammed Salih Efendi, Güllüzade Osman Efendi, Mustafa Kamil Efendi, Vakkas Sabri Efendi ve Hacı Muhammed Reşid Hafız Efendi'nin mezarları ve Urfa eşrafından çeşitli şahısların mezarları yer almaktadır.¹³⁷

Küçük Mezarlık: İçerisinde XIX.y.y. başlarında yaşamış mutasavvıf Dede Osman-ı Avni hazretlerinin mezarı bulunmaktadır. Ayrıca Urfalı âlim ve evliyadan, Derviş Seyyid Eyyub Efendi, Derviş Halil Hafız, Dede İbrahim Efendi, Sofi Muhammed Efendi, Derviş Abdal Muhammed Efendi, Antepli Baba Mustafa Efendi ve Derviş Seyyid Hafız Süleyman Efendi'nin mezarları yer almaktadır.¹³⁸

Camideki Kitabeler:¹³⁹

Cami avlusunun doğusundaki müezzin odası kapısının odaya bakan kitabesi:

"Bismillahirrahmanirrahim. Nasrün minallahi ve fethün karib

ve kad bena haza'l-imaret fi eyyami es-Sultan el-Han

es –Sultan Sultan Süleyman ibni es-Sultan Selim halladallahu mülkehu ve hilafetuhu

biyedi el-fakir Muhammed Salih Paşa fi şehri rebi'el-ahir

Sene 929". (M.Şubat 1523).

Kitabe iki taş üzerine ve her taş iki satır halinde yazılmıştır. Üstteki taşta besmele, bir ayet-i kerime ve manzum halinde bir dua azıdır. Alttaki taşta ise özetle; "Hazreti İbrahim aleyhisselamın doğduğu bu yeri, Sultan Selim Han (Yavuz) (1512-1520) oğlu Sultan Süleyman Han (Kanuni) (1520-1566) zamanında, H.929 Rebiülahir (M.Şubat 1523) tarihinde Muhammed Salih Paşa bina ve imar ettirmiştir" denilmektedir.

İbrahim Peygamber'in doğduğu mağara kapısının kitabesi:

"Emere bi'imareti haza'l-makam eş-şerif fi eyyami es-Sultan el—a'zam

ve'l-melik el-muazzam (.....) halladallahu mülkehu ve sultanuhu

Cemalu millete ve devlete ve'd-din (.....)

"el-mevtü ka'sin küllü nasi şaribuhu ve'l-kabru babu küllü nasi

dahilihu kale Nebi salallahu aleyhi ve sellem külli nasin neyamu

feiza matû entebehu sadaka resulallah meda ömrün vefate

minni el-matlubu ala'allahi el-fakir Fahrüddin bani ustad İsmail

(.....) fi sene (.....)

Uzun bir taş üzerinde, iki satır halindeki bu kitabe, oldukça büyük celi harflerle yazılmıştır. Birinci satırda bu imaretin hangi sultan zamanında yaptırıldığı yazılır. Ancak sultan adının geçtiği kısım tamamen kırık olduğundan okunamamıştır. Alttaki satır, ölümle ilgili bir hadistir. Kitabedeki harfler Eyyubi dönemi stilindedir.

İbrahim Peygamber'in doğduğu mağara kapısı üzerindeki üst kitabe:

*"Elâ ya hakim eş-şer'i'l-muallâ
Lienneke fi külli'l-ulûmi habiruha
Ve ente'lezi u'tayte re'yen ve hikmeten
Ve inneke fi limi's-şeri'ati tavruha
Kad ammereha men ünasin seyyiden
Muhammed el-Mes'ud fehüve müniruha
Ve tarihuha el-hüsna bihakimin eşrekat
Ve dare ala merri'z-zamani mürruruha
Sena 1231. (M.1816).*

Kitabede özetle; Burayı Seyyid Muhammed Mes'ud'un H.1231/M.1816 tarihinde onararak nurlandırdığı yazılmıştır.

Fotoğraf 158. İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağaranın girişi.

Caminin giriş kapısı kitabesi:

*"Cenab-ı Mahmud oğlu Mahmud Ağa
Hemişe uhreviyya hayr hahan
Şu cay-ı görücek cüzünce müzlim
Bu nev tamir ile kıldı handan
Bu hayr asarı hayre eyle nail*

*Aya ey vahib el- amal-ı Rahman
Gelince dört Natk çıkdı tarih
Ceza-i cennet-i huld eyle ihsan
fi sene 1269" (M.1852).*

Şair Natk tarafından yazılmış olan bu kitabede özetle, Uhrevi hayırlar yapmayı isteyen Mahmut oğlu Mahmud Ağa'nın bu yeri böyle karanlık ve harap görünce H.1269/M.1852 senesinde yeniden onararak yüzünü güldürdü denilerek Allah'tan ebedi cennet mükâfatı istenilmektedir.

I. MİHRABA DİKEY İKİ SAHINLI TONOZLU CAMİLER

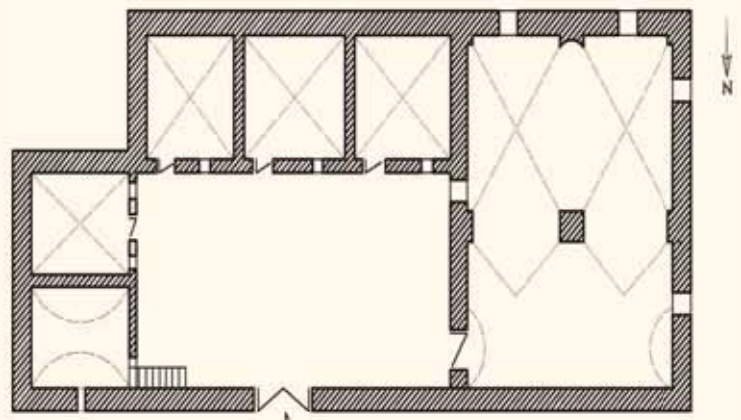
HİNDİSTANI (HİNDİYE) TEKKESİ MESCİDİ

Hızanoğlu Camii doğusundadır. Avlu kapısı üzerindeki Arapça kitabeden H.953/M.1545 tarihinde inşa edildiği anlaşılan tekkenin bu tarihten kalma yapıları yıkılarak yerlerine 1870 tarihinde bir mescit ve 1922 tarihinde odalar inşa edilmiştir.

Hindistan'dan gelen müslümanlar için düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan tekkenin dikdörtgen avlusunun batısında, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı mescid yer almaktadır. Mescidin ortasındaki kalın payeye mihrap önünde iki çapraz tonoz oturmakta, bunun arkasında çapraz ve beşik tonoz karışımı bir örtü yer almaktadır. Mihrap sade ve süslemesizdir. Mimber yoktur. Mescidin doğuya bakan kitabesi h.1287/m.1870 tarihlidir.

Dikdörtgen avlunun güney yönünde çapraz tonozla örtülü üç oda, doğusunda çapraz tonozlu bir oda ve beşik tonozlu mutfak yer almaktadır. Doğudaki odanın kitabesi h.1342/m.1922 tarihlidir.

Özel şahıs mülkiyetinde olan ve halen ev olarak kullanılmakta olan bu tarihi yapı harap bir durumdadır.

Plan 41. Hindistani (Hindiye) Tekkesi Mescidi planı.

Fotograf 159. Hindistani Tekkesi Mescidi mihrap önu bölümü.

Fotograf 160. Hindistani Tekkesi avlu kapısı.

Mescitteki Kitabeler:¹⁴⁰

Avlu kapısı kitabesi:

“Bismillahirrahmanirrahim

La ilahe illallah Muammeden Resulallah

Ammere fi sene selese ve hamsine ve tis’ame”
(h.953-m.1546)

Kitabede, Besmele ve Kelime-i Şahadet’ten sonra yapının H.953/M.1546 tarihinde imar edildiği belirtilmiştir.

Mescit kapısı kitabesi:

“Accil’u bi’s- selati kable’l- fevt

Ve accil’u bi’t- tevbeti kable’l- mevt

1287” (M.1922)

H.1287/1922 tarihli bu kitabede, “Vakti çıkmadan önce namaz için, ölmeden önce tövbe için acele ediniz” hadisi yazılıdır.

Avlunun doğusundaki oda kitabesi:

“Meşihathane-i Hindistani el- yevm küşâd oldu

Emin tecdid ile banisinin ervahı şâd oldu

Fi sene 1342 safer el-hayr” (M.1922)

Kitabede, “Hindistan Tekkesi şeyh odası bu gün açıldı. Emin yenileme ile kurucusunun ruhu mutlu oldu, sene 15 safer 1342” (M.28 Eylül 1923) yazılıdır.

KARA MUSA CAMİİ (MÜŞERREF MESCİDİ)

Bey Kapısı Mahallesi'ndedir. İnşa kitabesi yoktur. 1523 tahririnde "Mescid-i Müşarefe" adıyla geçmesi¹⁴¹ caminin 16. Yüzyıl başlarında mevcut olduğunu göstermektedir. Hacı Ali Yusuf oğlu Kara Musa, H.959/M.1552 tarihinde hazırlattığı Vakfiyesinde camii kendisinin yaptırdığını belirtmiştir. Trablusşam Şehrindeki Dergâh-ı Ali'nin Başkapıcısı Darendeli Mehmet Ağa'nın H.1164/M.1751 tarihli vakfiyesinde "Müşerref Mescidi" olarak geçmektedir.¹⁴²

Cami mekânının doğu duvarındaki payeye ters olarak yerleştirilmiş olan ve Eyyübi nesihî ile yazılmış kitabede, sadece bazı isimler ve sultan ismi okunabilmektedir. Ancak baş ve sondaki kelimeler okunamadığından bundan bir anlam çıkarılamamıştır. Bu kitabenin buradaki eski bir camiye mi ait olduğu, yoksa başka bir yerden mi getirilip buraya ters yerleştirildiği husuları açıklığa kavuşturulamamıştır.¹⁴³

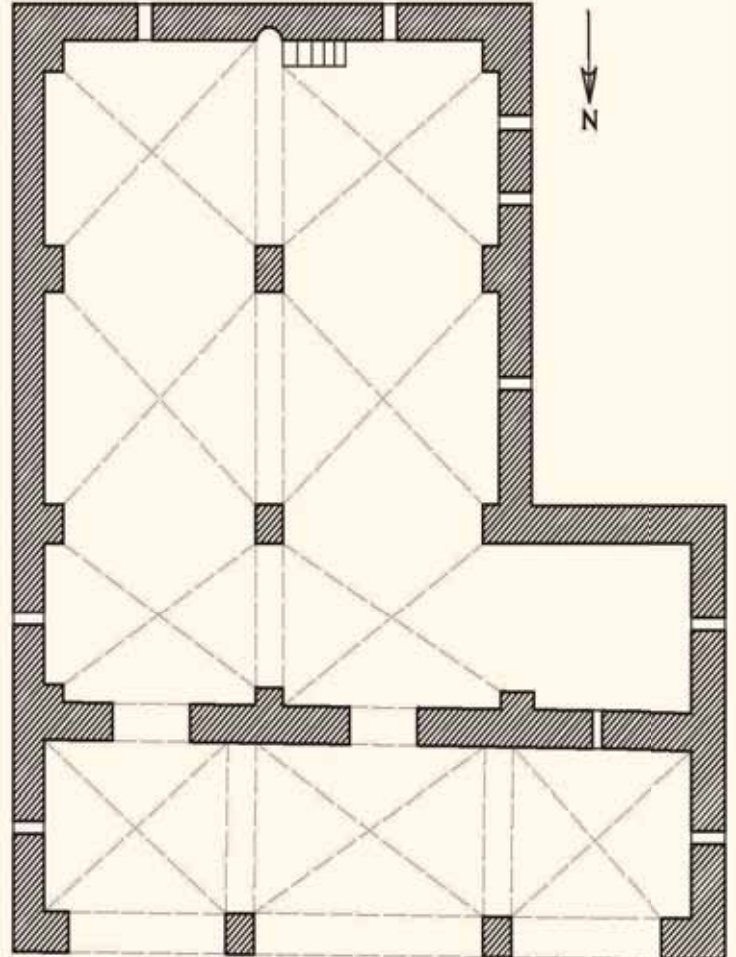
Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş camideki mevcut kitabeler onarım devirlerine aittir. Bunlardan, önceleri cami iç mekânına giriş kapısı üzerinde yer alan, ancak son yıllarda caminin önüne eklenen son cemaat yeri cephesine konulan kitabede, caminin H.1082/M.1671 yılında Muhammed oğlu Abdurrahman Çelebi tarafından onarıldığı belirtilmiştir. Caminin batı cephesindeki pencere altında yer alan kitabede ise H.1160/M.1747 tarihinde onarım gördüğü yazılıdır. Bunlardan başka, avlunun batı kapısı üzerindeki ve minare kaidesindeki kitabelerde, caminin H.1195/M.1780 tarihinde Firuz Bey tarafından tamir ettirildiği, avlunun güney kapısı üzerindeki kitabede aynı şahıs tarafından buraya su getirildiği yazılıdır.

Alt kısmındaki dükkânlar nedeniyle "Fevkani Camiler" grubuna giren Kara Musa Camii, mihraba dikey iki sahnın her birinin arka arkaya üçer çapraz tonozla örtülü olduğu bir plana sahiptir. Tonozlar ortada iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Bu plan miskinler camiinde mihraba paralel olarak uygulanmıştır. Üç gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülü olup, tonozlar önde iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Son cemaat yeri, ön tarafına sonradan eklenen betonarme ikinci bir son cemaat yeri ile birlikte cami iç mekânına katılmıştır.

Yuvarlak nişli ve yonca kemerli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Minber, kible duvarı önünden duvara paralel bir merdivenle çıkılan balkon şeklindedir.

Fotograf 161. Kara Musa Camii minaresi. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

Plan 42. Kara Musa Camii planı.

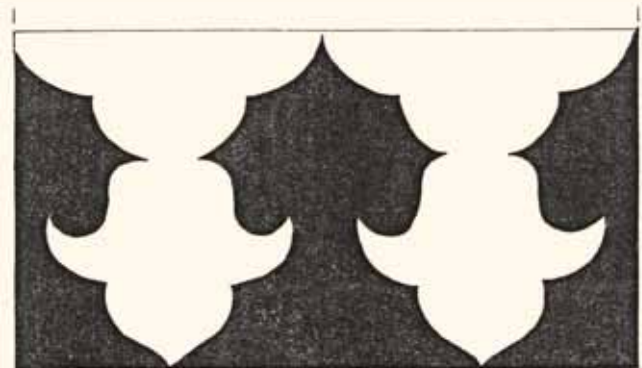

Fotograf 162. Kara Musa Camii güney batı cepheden görünüm.

Fotograf 163. Kara Musa Camii iç görünüm.

Caminin kuzey batı köşesinde tek şerefeli, silindirik gövdeli kesme taş minare yer almaktadır. Minarenin orta kuşağında ters vaziyette sıralanmış kabartma palmetlerden oluşan bir bordür dolaşmaktadır. (Şekil 54).

Şekil 54. Kara Musa camii minaresinde palmet motifli kuşak.

Camideki Kitabeler:¹⁴⁴

Cami iç mekânına giriş kapısı kitabesi:

"İhyayı hazihî'l- asar el-şerifetü mübareke limardatillahi'l azim

Abdurrahman Çelebi ibni Muhammed Gafarallahu lehuma fi sene

İsneyn ve semanini ve elf " (H.1082/M.1671)

Kitabede özetle, Bu mübarek eserlerin ihyasını (onarımını) Allah rızası için H.1082 senesinde (M.1671) Muhammed oğlu Abdurrahman Çelebi yaptırmıştır denilmektedir.

Avlunun batı kapısı kitabesi:

"Ammere hazihî'l cami li vechillahi'l kerim

El-Hac Firuz Beg mükerrem sene 1195" (M.1780).

Kitabede, caminin Hacı Firuz Bey tarafından H.1195 (M.1780) tarihinde onarıldığı yazılıdır.

Caminin batı cephesindeki pencere kitabesi:

"Bunu bina eden bani

Edub bu cami'i ta'zim

Bu beyti hatm edüb dedi

Tarihidir ya'ni azim"

Onarımla ilgili olan, ancak onaran kişinin adının yazılmadığı bu kitabenin son mısrasında ebced hesabı ile H.1160 (M.1747) tarihi düşürülmüştür.

Avlunun güney kapısı kitabesi :

"Fahr-i a'yan-ı Ruha hazret-i pâkize sıfat

Hacı Firuz Beg ol sadr-i hayr u hasanat

K'olmuş âsârı ile şöhret u şânı

Vere hak ömr-i füzûn ve iki devletde rahat

Cami-i Ahmeri hem beydâ cedit edeli

Vaki'a sularıdır teşnelere ab-ı hayat

Dahi bir nice sakka ve nice hayrat-i kesir

Eylemişdir ol keremkâri o sâlâr-i sehâvat

Görecek harab olmuş bu mübarek cami'i

Vech-i ta'mirine sa'i etdi o sahib-i hayrat

Dedi tarihini bir ta'miyesiyle Hatif

Vere Rahim Allah ana mukabil cennat

Sene 1195" (M.1780)

Kitabede, "Urfa ayanının övündüğü temiz vasıflı hayr ve hasanat sahibi Hacı Firuz Bey, birçok eseri ile şan ve şöhret kazanmıştır. Allah onun ömrünü uzun ve iki cihanda mutlu kılsın. O hayr sahibi, hem Kızıl Camii (Ulu Cami) hem de Ağ Camii (Nimetullah Camii) yenileyerek onardı. O, susayanlara ab-hayat gibi suları, şehrin

çeşitli yerlerine taksim ederek çeşmeler yaptı. Onun nice hayr ve hasanatlara vardır. İşte O, cömertlerbaşı Hacı Firuz Bey, bu mübarek camii de harabe olmuş görünce hemen onarımı için harekete geçti. Gizliden bir ses, bir ta'miye ile tarihini şöyle dedi. Merhamet sahibi olan Allah, yaptıklarına karşılık o zata cenneti versin" denilmektedir. Kitabenin son satırında tarih düşürülmüş olup, son mısra harflerinin toplamına bir eklemekle onarım tarihi olan H.1195 (M.1780) tarihi çıkmaktadır.

Minare kaidesinin batı cephesindeki kitabe:

"Sahib el-hayrat ve'l hasanat

El-hac Firuz Beg fi sene 1195" (M.1780).

Kitabede, caminin Hacı Firuz Bey tarafından H.1195 (M.1780) onarıldığı belirtilmektedir.

Cami mekânını doğu duvarındaki payeye ters yerleştirilen kitabe:

"...el-mübarek fi eyyami Mevlana.....

El-muzaffer Yusuf bin es-Sultan el-melik

.....İbrahim bin (eş-Şan.....)

Eyyübi neshisi ile yazılmış olan bu kitabede, sadece bazı isimler ve sultan ismi okunabilmektedir. Ancak baş ve sondaki kelimeler okunamadığından bundan bir anlam çıkarılamamıştır.

İ. KİLİSEDEN ÇEVİRİLEN BAZİLİKAL PLANLI CAMİLER

CİRCİS PEYGAMBER CAMİİ

Kamberiye Mahallesi'ndedir. Beşinci yüzyılda bu kilisenin yerinde Piskopos Hiba tarafından yaptırılan "Şehit Sergius" kilisesi bulunmaktaydı. Daha sonraları bu kilise, Aziz Sergius ve Aziz Simeon adını aldı. Surların dışında bulunması nedeniyle şehri fethedemeyenlerin saldırılarına hedef olan bu kilise 503 ve 580'de iki defa Persler tarafından yıkıldı. VIII.y.y.'da Abbasi Halifesi el-Mansur'un ve XI.y.y.'da Selçukluların şehri kuşatmaları sırasında zarar gördü. Bu kilise, aynı adı taşıyan ve Nimetullah Camii'nin yerinde bulunan Aziz Sergius Kilisesi ile karıştırılmamalıdır. Nimetullah Camii yerindeki Aziz Sergius Kilisesi, Rıdvaniye Camii yerindeki Aziz Thomas Kilisesi örneğine göre daha önce inşa edilmiştir.¹⁴⁵

Aziz Sergius - Aziz Simeon Kilisesi yıkılınca, yerine Mar George adında bir kilise inşa edildi. Prof.Dr.J.B.Segal tarafından 1971 yılında CIRCİS PEYGAMBER CAMİİ'nde

bulunarak Urfa Müzesi'ne getirilen Süryanice yazılı kitabe taşında; Yakubi Patriği Mar İgnatius'un 1558 yılında Urfa'ya gelerek Mar George (Circis) Kilisesi'nde Baptizmi yeniden canlandırdığı yazılıdır. Buradan kilisenin 1758 yılında mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Zamanla harap olan bu yapının Sultan Abdülmecid Han (1839-1861) zamanında H.1260/M.1844 senesinde temelden itibaren yeniden inşa edildiği cami mekânının doğu kesiminde yer alan payelerdeki Süryanice ve Arapça kitabelerden anlaşılmaktadır.

1924 yılında Süryanilerin Urfa'dan ayrılmasından sonra uzun süre boş kalan yapının H.1385/M.1965 tarihinde Muhammed Çarhoğlu adında bir hayırsever tarafından restore edilerek Circis Peygamber Camii'ne dönüştürüldüğü cami iç mekânına giriş kapısı yanındaki mermer kitabe yazılıdır. Camiye dönüştürme sırasında yapının orijinal planında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bir Hristiyan Azizi olan Mar George (Corc)'u Urfalılar "Circis Peygamber" olarak

tanıdıklarından camiye bu isim verilmiştir.

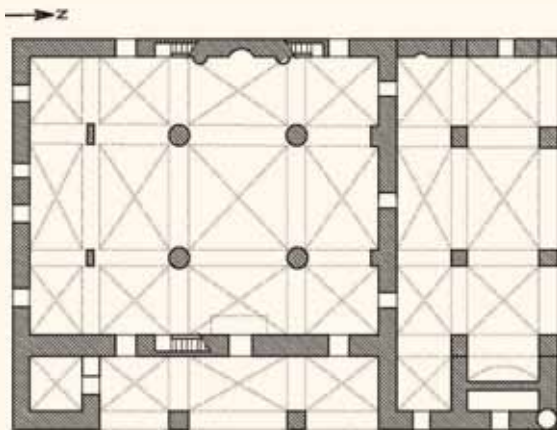
Yapı, apside dikey üç nefli bazilikal bir plan gösterir. Nefler sekizgen üçer paye ile birbirinden ayrılmıştır. Doğudaki kitabeli iki payenin alt kısmı dikdörtgen şeklindedir. Her nef doğu-batı istikametinde dörder çapraz tonozla örtülüdür. Camiye dönüştürme sırasında apsis nişi düz duvar şeklinde örülerek bura iki pencere açılmıştır.

Camiye dönüştürme işlemi sırasında güney duvarın ortasına mihrap ve mihrabın iki yanına duvar içerisinden merdivenle çıkılan, balkon şeklinde simetrik birer minber yapılmıştır. Bunlardan doğuda olanı vaiz amaçlıdır. Simetrik iki minber şekli, Eski Ömeriye camiinde ve Hüseyniye mescidinde görülmektedir.

Caminin kuzey cephesindeki çapraz tonozla örtülü üç gözlü son cemaat yeri ve son cemaat yerinin batı köşesindeki minare camiye dönüştürme sırasında yapıya eklenmiştir.

Fotograf 164. Circis Peygamber Camii iç görünüm.

Plan 43. Circis Peygamber Camii planı.

Fotograf 165. Circis Peygamber Camii son cemaat yeri.

Yapının batısında, üç çapraz tonozla örtülü dış narthex bulunur. Narthex, kuzeyde dört adet kalın payeye oturur. Narthex'in kuzeydeki çapraz tonozuna, camiye çevrilme sırasında bir çapraz tonoz eklenmiş ve buradan cami avlusuna bir kapı açılmıştır. Narthex'in güneye açık olması gereken kemeri de yine camiye dönüştürme sırasında duvarla örülmüş ve bu duvara mihrap nişi açılmıştır.

Narthex'in önüne (batısına), ikinci bir narthex izlenimini veren ve ilk bakışta yapının orijinalinde varmış gibi algılanan üç tonozlu bir bölüm eklenmiştir. Ancak, mimari izler dikkatle incelendiğinde, bu bölümün yapının camiye dönüştürülmesi sırasında yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra bu bölüm de beton tabliye ile batıya doğru daha da uzatılmıştır.

Kiliseye esas giriş, narthex'teki kapıdan olmaktadır. Bu kapının iki yanı ve kemeri siyah-beyaz taşların almaşık sıralanması ile örülmüştür. Kapının kuzeyinde, sonradan kazınarak silindiği anlaşılan bir kitabe taşı bulunmaktadır. Süryanice olan bu kitabe yapının camiye dönüştürülmesi sırasında silinmiş olmalıdır. Narthex'in üzerinde gynakaion (kadınlar mahfili) bulunur. Buraya çıkış cami içerisinden, güneybatı ve kuzeybatı köşelerdeki duvarda yer alan merdivenlerledir.

Yapıdaki Kitabeler:

Prof.Dr.J.B.Segal tarafından 1971 yılında Circis Peygamber Camii'nde bulunarak Urfa Müzesi'ne getirilen Süryanice yazılı kitabe:¹⁴⁶

"Yakubi Patriği Aziz İgnatius, 1869 (Yunan yılı-Miladi 1558) yılında Allah'ın izniyle oraya geldi. O, Petrus ve Paulus'un 29 Haziran'daki büyük yortusunda bu Aziz Circis Kilisesi'nde taşın ve kutsanmış yağın ithafıyla vaftizi yeniledi. Saf kutsanmış yağın takdis merasimi esnasında bir mucize meydana geldi. Su sarnıcındaki (su), kilisenin avlusundaki vaftiz kurnasına sıçradı. Bu harika (olay) bütün insanlar ve Hıristiyanlar tarafından görüldüğünde, (onlar) sevindiler ve bağırarak Elhamdülillah dediler."

Fotograf 166. Circis Peygamber Camii batısına bitişik iç ve dış narthexler.

Kilise (Cami) mekânının doğu kesiminde yer alan payelerin güneyde olanındaki Süryanice Kitabe:¹⁴⁷

"Bu şehit Aziz Circis Kilisesi, 2156 yılında (m.1844) Antakya Piskoposluğu'nun Patriği II.Elias (İlyas) Aryana adındaki Mar (Aziz) İgnatius'un günlerinde ve Urfa Piskoposluğu'nda oturan Kudüslü Abraham'ın günlerinde, Efendimizin ilgisi, merhum Hacı Monufar'ın oğlu A..tho ve dindar Süryani halkın katılımıyla yapılmıştır. Allah onların ecirlerini adil ve sadıklarla kabul etsin. Amen ve âmin."

Kilise (Cami) mekânının doğu kesiminde yer alan payelerin kuzeyde olanındaki Arapça Kitabe:¹⁴⁸

"Kad ibtenet haza'l kenisa (kilise) bi'iradeti feta sultanu selatini zaman nasireddinü'l-İslam hazreti Sultan Hakan Abdülmecid Han halladallahu mülkehu ila ahere'd-devran fi zamani Müşire'l-ekrem ûlûvi'l himmet hazreti Salih Vechi Paşa Edemallahu hilaluhu fi naibi dairetü kaymakam müşarün ileyh Hazreti Bahri Paşa zade ikbaluhu bime'muriyeti Hüseyin Ağa Çerkezi zide kadruhu sene sittine ve mieteyn ve elf fi şehri receb el-mürecceb" (H.1260/M.1844 Recep ayı).

Kitabede, "Bu kilise zamanın sultanı genç padişah Sultan Abdülmecid Han (1839-1861) devrinde –Allah onun mülkünü daim etsin- ve himmet sahibi müşir-i Ekrem Salih Vechi Paşa zamanında –Allah onun

Fotograf 167. Circis Peygamber Camii iç mekânının doğu kesimindeki payelerden güneyde olanındaki Süryanice kitabe.

dostluğunu devam ettirsin- ve kaymakam dairesinin vekili Bahri paşa'nın kaymakamlığı zamanında –Allah onun ikbalini arttırsın- ve Çerkez Hüseyin Ağa'nın memuriyeti ile –Allah onun kadrini arttırsın- H.1260 (M.1844) senesi Receb ayında tamamlandı” yazılıdır.

Cami iç mekânına giriş kapısı yanındaki mermer kitabe:¹⁴⁹

Bu kitabe yapının 1965 yılında restore edilerek camiye dönüştürülmesi ile ilgilidir.

“Dün deyr idi oldu beyt-i ma'mur

İdrâk ulaşır mı raz-i Hakk'a

Kim derdi ki batlın makarrı

Me'va ola şahbaz-ı Hakk'a

Çarhoğlu Muhammed etdi himmet

Mazhar olub imtiyaz-ı Hakk'a

İmrense gerekdir ehl-i iman

Ol mü'min-i serfiraz-ı Hakk'a

Circis Nebi sevinmesin mi

Bak cilve-i dilnevâz-ı Hakk'a

Saf saf gelüb Urfa halkı

Dursun el açub niyaz-ı Hakk'a

Tarihini abdest alub yaz

İhlas ile koş namaz-ı Hakk'a

Hicri: 1385” (M.1965).

Kitabede, dün kilise olan bu yapının H.1385/M.1965 tarihinde Muhammed Çarhoğlu adında bir hayırsever tarafından restore edilerek Circis Peygamber Camii'ne dönüştürüldüğü ve Circis Peygamber'in buna sevineceği yazılıdır.

FIRFIRLI CAMİİ

Vali Fuat Bey Caddesi'ndedir. Halk arasında “Fırfırlı Kilise” olarak anılan yapı Ermeni Protestan kilisesi olup, Oniki Havvari Kilisesi olarak da bilinmektedir.¹⁵⁰ Kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. XVIII. yüzyıl başlarına ait olduğu tahmin edilmektedir. Yapıya “Fırfırlı” adı, 1900 yılı başlarında üzerinde yer alan rüzgârgülü (fırfır) nedeniyle verilmiştir. Bu rüzgârgülü, Protestan Kilisesi (Fırfırlı Kilise) yakınındaki “Amerikan Misyonu” külliyesini gösteren, Avrupa kaynaklı bir kartpostalda görülmektedir.¹⁵¹ (Fotograf 168).

1920 yılında Ermenilerin Urfa'dan ayrılmasından sonra bir süre cezaevi olarak kullanılan yapı, 1965 yılında camiye dönüştürülmüştür.

Yapı apside dikey üç nefli bazilikal planlıdır. Orta nef doğu batı yönünde sıralanan eş değerde dört adet tromplu kubbe, yan nefler eşdeğerde dörder çapraz tonozla örtülüdür. Yan neflere göre daha geniş tutulan orta nefin girişten itibaren üçüncü kubbesinin kasağı

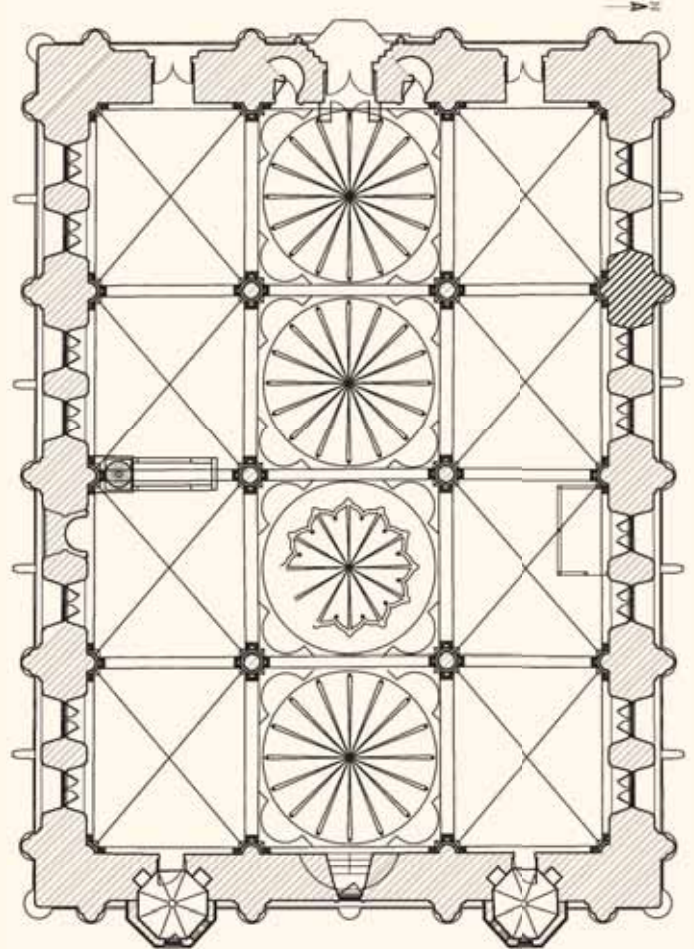
24 adet pencerelidir. Yapıdaki kubbe ve tonozlar ortada; her nefte üçer olmak üzere altı adet bazalt sütuna, yanlarda; kesme taştan yapılmış duvara bitişik yarım sütunlara oturmaktadır. Yarım sütunlar dış cephelerde de birer dekorasyon unsuru olarak yer almışlardır.

Apsis, camiye dönüştürme sırasında duvarla örülerek pencereye dönüştürülmüştür. Apsis ve iki yanında yer alan pastoforion hücreleri, dışarıdan çıkıntı halindedir. Batıdaki giriş kapısı, içerden yarım kubbeli, dış cepheden sivri kemerli olup pembe mermerden yapılmıştır. Kapının üzerinde Dabbakhane Camii'ndeki mükebbire'yi andırır biçimde üç cepheli ve üç pencere balkon bulunur. Bu mekânın, evlendirme törenlerinde gelin ve damat tarafından kullanıldığı söylenilmektedir.

Urfa'daki diğer kiliselerde görülen narthex ve gynakaion bölümleri bu yapıda yoktur.

Taş süsleme bakımından zengin olan yapının bilhassa batı cephesindeki ve köşe kuleciklerindeki güzel taş işçiliği dikkat çekicidir.

Kilise, camiye dönüştürülürken güney pencerelelerinden biri mihrap haline getirilmiş ve güney duvarın ortasında bulunan yarım sütunun önüne taş minber yapılmıştır. Mihrap üzerinde yer alan kitabedeki H.1376/M.1956 tarihi kilisenin camiye çevrilme tarihidir. Yapı camiye çevrilmeden önce bir müddet cezaevi olarak kullanılmıştır. Bahçenin güneyinde, kilisenin müstemilatından olan ve son yıllarda Vakıflar Müdürlüğüne restore ettirilen bir ev bulunmaktadır.

Plan 44. Fırfırlı Cami planı. (Mim.Cevher İlhan'dan).

Fotograf 168. 1900'lü yılların başlarında Oniki Havari Kilisesi (Ermeni Protestan Kilisesi) yakınındaki Amerikan Misyon Evi ve üzerindeki rüzgar gülü (fıfır). (Eski bir kartpostaldan).

Fotograf 169. Ermeni Protestan Kilisesi. (Batı cephedeki kapı üzerinde görülen çan kulesi günümüzde yoktur. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden).

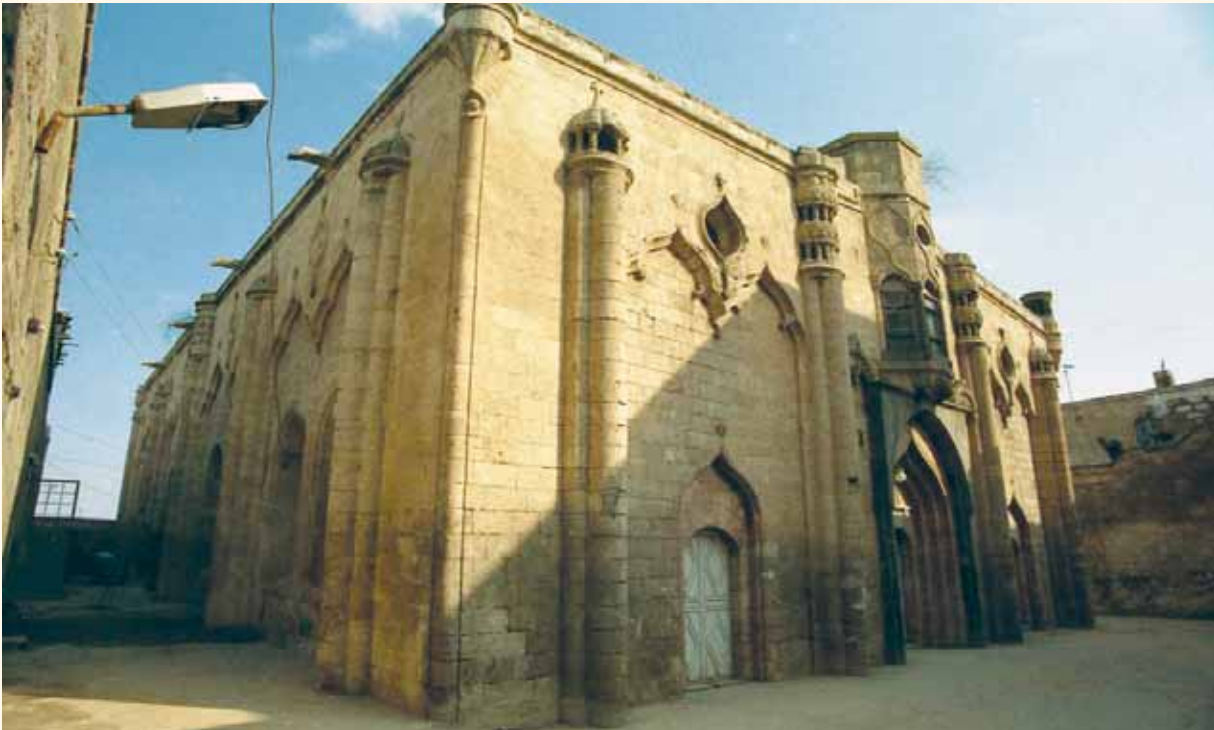
Fotograf 170. 1919 yılında Ermeni Protestan Kilisesi. (Prof.Dr.Abdullah Ekinci, Thomas Çerme Arşivi).

Fotograf 171. 1904 yılında Ermeni Protestan Kilisesi.
(Fotograf: Sarrafyan Bross, "Şanlıurfa 1850-1950, Yayına Hazırlayan: A.Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa, 2008).

Fotograf 172. Protestan Kilisesi 1950'li yılların başlarında Cezaevi olarak kullanıldığı sırada.

Fotograf 173. Firfirli Cami kuzey batı köşeden görünüm.

Fotograf 174. Firfirli Cami iç görünüm.

Fotograf 175. Firfirli Cami portalı.

Fotograf 176. Firfirli Cami damının güney batı köşesindeki kulecik.

Fotograf 177. Firfirli Cami portal üzerindeki cumbanın iki yanında yer alan kuş evleri.

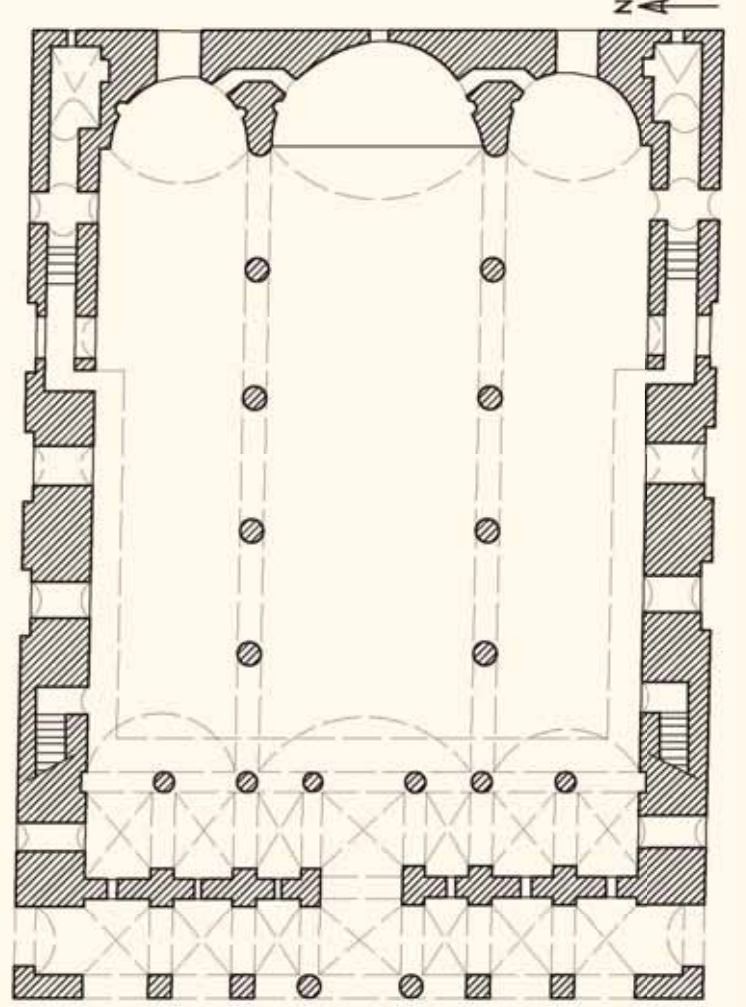
SELAHADDİN EYYÜBİ CAMİİ

Vali Fuat Caddesinde yer alır. Daha önce yerinde M.S. 457 yıllarında Piskopos Nona tarafından yaptırılan ve Adalet Sarayı olarak da kullanılan, kırmızı renkteki 32 adet mermer sütunuyla ünlü Vaftizci Aziz Yahya Kilisesi bulunmaktaydı.¹⁵² Zamanla harap olan bu kilisenin yerine 1851 yılında Roman mimarisi tarzında bu günkü yapının temelden inşa edildiği, kuzey avludaki eyvanda yer alan ve sonradan Urfa Müzesi'ne götürülmüş olan Ermenice kitabenin okunabilen kısımlarından anlaşılmaktadır.

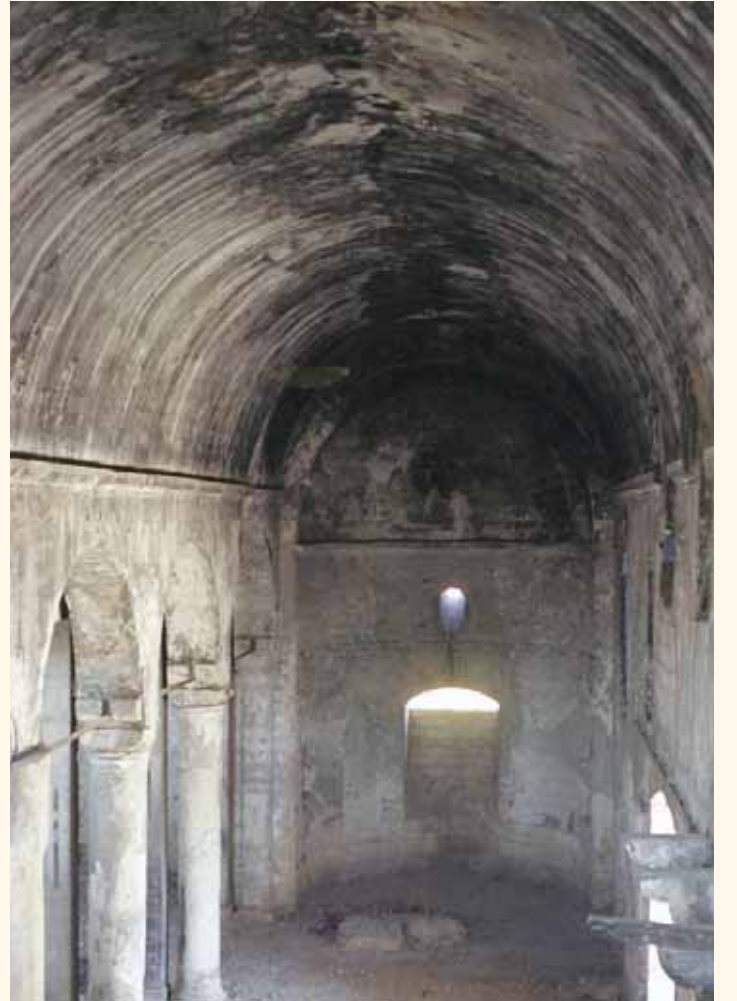
Surp Astvazdzin (Azize Meryem Ana) Katedrali ve Ermeni Apostolik Kilisesi olarak tanınan yapı 1920 yılında Ermenilerin Urfa'dan ayrılmasından sonra, 1930'lu yıllarda Sanatlar Ocağı olarak kullanılmıştır. Daha sonra şehre elektrik sağlayan jeneratörlerin çalıştığı elektrik santrali olarak uzun yıllar hizmet vermiş, 1970 yıllarında yeni elektrik santralinin yapılmasıyla boşaltılmıştır. 1990 yılına kadar boş ve kaderine terk edilmiş bir durumda gelen yapı restore edilerek 1994 yılında Selahaddin Eyyubi Camii adıyla ibadete açılmıştır. Restorasyon sırasında yapının orijinal planının korunmasına özen gösterilmiştir. Ancak bu sırada batı cephedeki balkonun üzerindeki üçgen alınlık içerisinde Osmanlıca olarak yazılmış "Sanatlar Ocağı" ibaresi kazınarak silinmiş, orta apsisin iki yanındaki yarım sütunların başlıklarına işlenmiş haç taşıyan melek ve kuş figürleri sıvanmıştır.

Yapı doğu-batı yönünde apside dikey üç nefli bazilikal planlıdır. Nefler normal Helenistik bazilikalarda olduğu gibi sütunlar ile birbirinden ayrılır. Her nef boydan boya beşik tonozla örtülü olup düz damlıdır. Orta nef, yan neflerden daha geniş ve yüksektir.

İstiridye şeklindeki dilimli yarım kubbeli orta apsis, yan apsislere beşik tonozlu koridorlarla bağlanmıştır. Apsisler dışarıdan çıkıntılı olmayıp Suriye bazilikalarında olduğu gibi düz duvar halindedir. Yan apsislere bitişik olarak pastoforion hücreleri yer almaktadır. Yapının doğu ve batı kesimindeki bahçe kapılarının yanında yer alan bu hücrelerin karşısından çıkan merdivenli dehliz, pencerelerin üzerindeki taş konsollara oturan ve binanın iki yan duvarı ile iç narthex'in önünü dolaşan ahşap galeriye çıkmaktadır. Galerinin ahşap kısımları yıkılmış olup üzerine oturduğu duvara bağlı konsollar durmaktadır.

Plan 45. Selahattin Eyyubi Camii planı.

Fotograf 178. Selahattin Eyyubi Camii güney nef. (Restorasyondan önce).

Fotograf 179. "Urfa'da Ermeni Kilisesi derunu" (İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II.Abdülhamid (Yıldız) Albümlerinden).

Fotograf 180. 20. Yüzyıl başlarında Surp Astvadzadzin Katedrali. (Hans Lukas Kieser'den).

Fotograf 181. 19. yüzyıl sonlarında Surp Astvadzadzin Katedrali.

Fotograf 182. Selahattin Eyyubi Camii batı cepheden görünüm.(Restorasyondan sonra).

Fotograf 183. Selahattin Eyyubi Camii iç mekânı.

Yapının dış cephesi girişindeki yedi gözlü dış narthex'in her güzü çapraz tonozlarla örtülüdür. Tonozlar, yanlarda payelere, ortada iki sütuna oturmaktadır. İç narthex'in sağında ve solundaki kapılar yan bahçelere açılmaktadır. Her iki narthex'in üzerini örten gynakaion (kadınlar mahfili) kısmından binanın batı cephesine bir balkon taşmaktadır.

Yan neflerdeki pencerelerin pahlarındaki birbirine dolanmış ejder kabartmaları, orta apsisin iki yanındaki yarım sütunların başlıklarına işlenmiş haç taşıyan melek figürleri, kuş figürleri (camiye dönüştürme esnasında sıvanmıştır) ve batı cephesi orta kemerindeki palmet süslemeleri dışında yapıda süsleme bulunmamaktadır.

Pencere pahlarındaki gövdeleri onbeş düğümden oluşan ejderlerin ağızları açık ve karşılıklı olarak birbirine çakışır vaziyettedir. Dudak ve diller birbirine yapışık olup gözler badem biçiminde, kulaklar boynuz şeklindedir. (Şekil 55, 56, Fotograf 184). Bu ejderlerin benzerleri 1726 tarihli Rıdvaniye Camii harim portali pahlarında yılanbaşı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapının batı cephesinin değişiklik geçirdiği, bu cephenin önünden geçen ve 1924 yılında Vali Fuat Bey tarafından açılan yolun yerinde kiliseye ait mezarlığın bulunduğu, yapının çatı ile örtülü olduğu eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır.¹⁵³ (Fotograf 179, 180, 181).

Kilisenin kuzey avlusunun kuzey kenarı boyunca, ortada eyvan ve yanlarda odalar olmak üzere iki katlı bir yapı uzamaktadır. İkinci kattaki eyvan ortasından bir sütunla iki göze bölünmüştür. Ayrıca iki katlı bu yapının doğusuna bitişik olarak zemin katta bir eyvan bulunmaktadır. Bu eyvan camiye çevrilme işlemi sırasında abdest alma mekânı olarak düzenlenmiştir. Eyvanın doğuya bakan ve iki renkli taşların almaşık sıralanmasından oluşmuş kapısı, camiye dönüştürme sırasında sökülerek kuzey avlunun batısına yapılan kapıya monte edilmiştir. Bu kapı, Rıdvaniye camii avlu portalinin tekrarıdır. Alınlığın ortasındaki bitkisel süslemeden başlayıp portal kemerini aşarak yanlara açılan almaşık sıralanmış iki renkli taşlar bir merkezden yayılan ışık görünümü vermiştir. Kapının yuvarlak kemeri, Rıdvaniye Camii avlu portalinde olduğu gibi beyaz ve kahverengi mermerden oluşan palmetlerin almaşık sıralanmasından meydana gelmiştir. Kapının iki yanındaki köşe sütunçelerinin başlıkları kabartma palmet süslemelidir.

Eyvanın kuzey duvarında bulunan 8 satırlık Ermenice kitabe, camiye çevrilme işlemi sırasında yerinden sökülerek Urfa Müzesi'ne kaldırılmıştır. Büyük bir kısmı kırık olan kitabeden, zemin kattaki bu yapıların 1851 yılında yeniden temelden inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Fotograf 184. Selahattin Eyyubi Camii pencere pahlarında zincirleme dolanmış çift ejder kabartması.

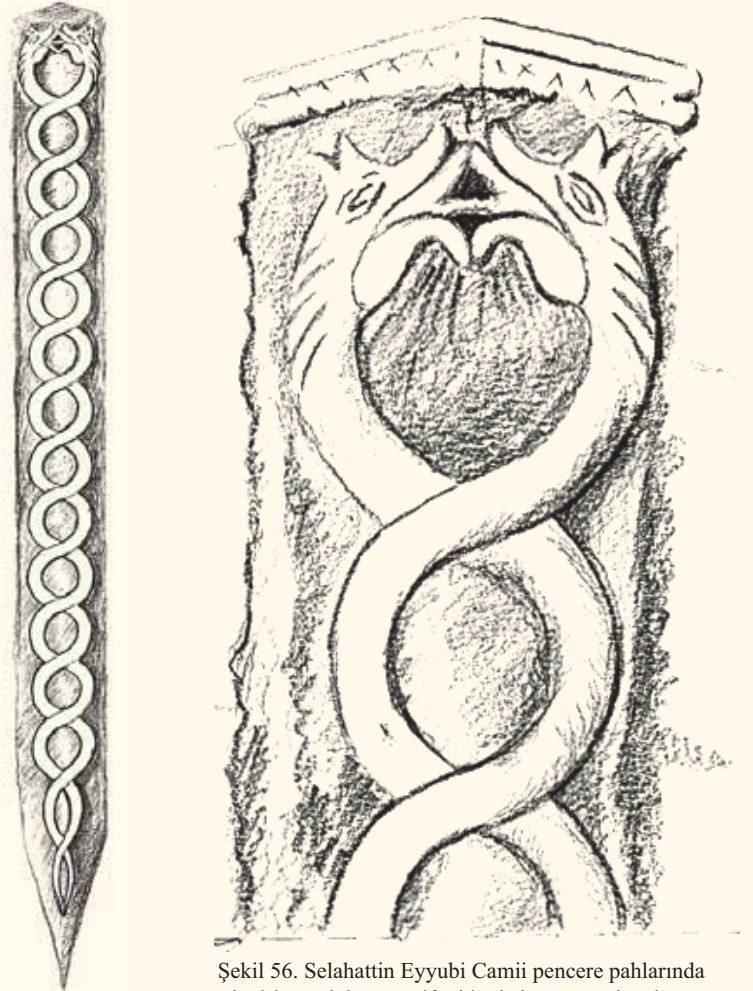
Avlunun doğu kenarına camiye dönüştürme sırasında kesme taşlardan imam-hatip odaları inşa edilmiştir.

Yapı uzun yıllar elektriksiz olarak kullanıldığından harap duruma gelmiş, uzun süre boş ve harap bir durumda kaderine terk edilmiş, 1994 yılında camiye çevrilme esnasında güzel bir restorasyondan geçirilerek kültür tarihimize kazandırılmıştır.

Kilisenin kuzey avlusundaki eyvandan Urfa Müzesi'ne götürülen Ermenice Kitabe:¹⁵⁴

“.....Halaskârın
 Binsekizyüzellibir.....
 Yeniden temelden inşa edildi
 Papaz Zakar'ın.....
 Aziz Karabed'in.....
 Herkesin mükâfatını

”

Şekil 55. Selahattin Eyyubi Camii pencere pahlarında zincirleme dolanmış çift ejder kabartması çizimi.

Şekil 56. Selahattin Eyyubi Camii pencere pahlarında zincirleme dolanmış çift ejder kabartmasından detay.

J. MAĞARA MESCİTLER

Urfa'da kayaya oyulmuş dört adet mağara mescit bulunmaktadır. Şehir yakınındaki dağlarda, tarikatların yüzyıllardan beri bir nevi tekke olarak kullandıkları mağaraların yanında yer alan bu mescitler kible duvarına oyulmuş sade bir mihraptan ibarettir. Bu mescitler hem namaz, hem derslik, hem de zikir amaçlı kullanılmış, çevresindeki mağaralar ise tarikat mensuplarının konaklamasına tahsis edilmiştir.

Dağlardaki mağaraları ibadet amaçlı kullanma geleneği 4.-5. yüzyıl Hıristiyan Urfa'sında da görülüyordu. O dönemde putperestlerin baskısından kaçan rahipler, şehir yakınındaki dağlarda yer alan Deyr Yakub ve Çardak, şehre uzak Tektek dağlarındaki Kasrül Benat, Senemağara, Çatalat ve merkeze bağlı Keşişlik'teki manastırlarda inzivaya çekiliyorlardı. Şehirden uzak bu tepeler dindar ve bilgili rahiplerle dolu idi. Ekmek ve et yemeyen, şarap içmeyen, sadece ot ile beslenen bu insanlar günlerini oruçla, sabahlara kadar uyanık kalıp ibadet ederek geçiriyorlardı.¹⁵⁵

BEŞ MAĞARA MESCİDİ

Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun beşinci kilometresinde, yolun sağındaki tepede "*Beş Mağara*" olarak adlandırılan mevkideki mağaralar uzun yıllardan beri Rufai Tarikatı mensupları tarafından ikamet ve zikir amaçlı, en büyük mağara ise kayaya oyulmuş mihrabı ile mescit olarak kullanılmıştır.

Rufai tarikatının Seyyadi kolunun İzzeddin şubesinin bilinen en eski şeyhi Seyyid Abdullah Sayyad Efendi'dir. Kendisi vefat edince yerine Naim Dede Ramazan Efendi geçmiştir. Onun da halifesi Süleyman Zeki Efendi'dir. Naim Dede Ramazan Efendi ve Süleyman Zeki Efendi aslen Urfalı olup Diyarbakır'a ikamet etmişlerdir. Süleyman Zeki Efendi'nin Urfa'daki Halifesi de Mustafa Nuri Baba'dır. Urfa'da Arabikâtibizadelerden Muhammed Efendi'nin oğlu olan Nuri Baba, Beş Mağarayı müritleriyle yıllarca kullanmıştır. 1 Aralık 1951 tarihinde vefat edince yerine iki halife bırakmıştır. Bunlardan biri Urfa'da Yusuf Halife (Yusuf Yoldaş), diğeri Gaziantep'te ikamet eden, ancak Urfalı olan Mahmut Halife (Mahmut Küçük)'dir. Her iki halife de vefat etmiştir.¹⁵⁶

DEDE'NİN SARNICI MAĞARA MESCİDİ

Bu mağara mescit, şehir merkezinin güney batısındaki dağlık alanda, Ağaçalı Mağara, Kanlı Mağara, Dip Karlık gibi antik taş ocaklarının, karlıkların ve sarnıçların yer aldığı bölgededir. Urfa halkı tarafından yüzyıllardan beri mesire yeri olarak kullanılan bu bölgede "*Dede'nin Sarnıcı*" adıyla anılan yerdeki mağaralar, Kadiri tarikatı Şeyhi Dede Osman Avni hazretleri ve müritleri tarafından ders ve ibadet amaçlı olarak kullanılıyordu. Bu mağaralar ve bunlardan mescit olarak kullanılan en büyüğü günümüze ulaşmış durumdadır. Mağara mescidin mihrabı kayaya oyulmuş olup sade ve süslemesizdir.

Peygamber soyundan gelen Dede Osman Avni Efendi'nin babası Seyyid Abdal Muhammed Baba da Kadiri şeyhidir. Mevlid-i Halil Camii'nde oturan Dede Osman Avni 1883 senesinin kasım ayında vefat edince buradaki hazireye defnedilmiştir. Kendisine ait tesbih, cübbe ve bazı eşyaları ile tarikat sancağı Mevlid-i Halil camiinde, İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağaranın girişindeki odada muhafaza edilmektedir.¹⁵⁷

MELİK'İN EYVANI MAĞARA MESCİDİ

Şanlıurfa kalesinin güneyindeki tepenin kuzeye bakan yamacındadır. Roma dönemine ait bir kaya mezarı İslami dönemde genişletilmiş ve güney duvarına mihrap nişi oyularak mescide dönüştürülmüştür. Genişletme sırasında kaya mezarının arkosolimleri yok edilmiştir. Kayadan oyma giriş kemeri üzerindeki Roma döneminden kalma süsleme bordüründe bir ters, bir doğru üreyen çatallı Rumilerin uçlarından palmetler çıkmıştır.¹⁵⁸ Bu mağara mescit, İslami dönemde mesire yeri olarak kullanılan bu dağlık alana gelenlerin namaz ihtiyacı için kullanılmıştır.

Fotograf 185. Melik'in Eyvani Mağara Mescidi kuzey cephesi.

ŞEYH MES'UD ZAVİYESİ MAĞARA MESCİDİ

Şeyh Mes'ud Zaviyesi'nin güneybatısında, doğu-batı yönünde uzayan kaya yamacının kuzeye bakan cephesinde Zaviye'nin öğrenci odaları ve bir de mağara mescit bulunmaktadır. Bu mağaralar ve mescit, Roma dönemine ait kaya mezarlarının genişletilmesiyle oluşturulmuştur. Mağara mescidin doğu duvarındaki kemerli niş buradaki eski bir kaya mezarının arkosoliumuna aittir. Bu nişin güney yukarısında kayaya Selçuklu çiçekli kûfisi ile yazılmış aşağıdan yukarıya doğru okunan üç satırlık *"Bismillah-Lailahe-İllallah"* yazısı yazı bulunmaktadır. (Fotograf 186). Ayrıca bunun aşağısında "Allah" yazısına başlanılmış, ancak çizgi halinde bırakılarak tamamlanmamıştır.

Enine dikdörtgen planlı olan mescidin mihrabı kayaya oyulmuş, mihrabın köşelerine kayadan oyma sütunçeler yapılmıştır.

Mescidin düz tavanında, ip asılmasına yarayan kayaya oyulmuş yedi adet delik bulunmaktadır. Mescitte sabahlara kadar ders çalışan ya da zikir yapan öğrenciler bu deliklere geçirilen ipleri boyunlarına bağlıyorlar, uykuları gelip boyunları düştüğünde boğulur gibi olduklarından hemen uyanıp çalışmalarına devam ediyorlardı.¹⁵⁹

Daha geç dönemlerde, mescidin ön cephesinin taş ocakçıları tarafından tıraşlanarak taş alındığı ve böylece mescidin daraldığı anlaşılmaktadır. Aynı tıraşlama doğu batı yönünde uzayan kaya yamacına da uygulanmış ve buradaki bazıları mihraplı öğrenci hücreleri de tahrip olmuştur. (Fotograf 187).

Fotograf 186. Şeyh Mes'ud Zaviyesi Mağara Mescidi duvarında *"Bismillah la ilahe illallah"* yazısı.

Fotograf 187. Şey Mes'ud Mağara Mescidi'nin kuzey cephesinin çevresiyle birlikte panoramik görünümü. (Fotograf İzzet Aran).

İkinci Bölüm İLÇELERDEKİ CAMİLER

I. MERKEZ İLÇE CAMİLERİ

Şanlıurfa merkez ilçeye bağlı köylerdeki camiler:

1. Tek kubbeli kare mekânlı camiler
2. Orta kubbenin yanlara tonozlarla genişlediği camiler
3. Eş değerde çok kubbeli camiler
4. Mihraba paralel iki sahnınlı lentolarla örtülü camiler
5. Örtü sistemi yıkılarak betonarme inşa edilen camiler olmak üzere başlıca beş ayrı plan tipindedir.

A. TEK KUBBELİ KARE MEKÂNLI CAMİLER

ÇAMURLU KÖYÜ CAMİİ

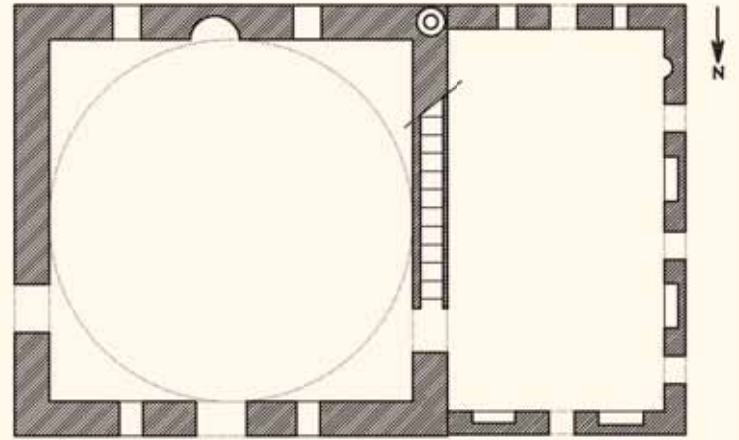
Şanlıurfa merkez ilçeye bağlı Çamurlu Köyündedir.

Kitabesi bulunmadığından ve her hangi bir kaynakta inşası ile ilgili bilgi yer almadığından yapılış tarihi bilinmemektedir. Caminin giriş cephesi önündeki

iki mezardan H.1335/M.1917 tarihli olanı camiye yaptırdığı söylenen Hacı Kâmilzade Hacı Hasan Ağa'ya diğeri ise hanımına aittir.

Hacı Hasan Ağa, bu günkü Haşimiye meydanına adını veren ve o meydanda 1958 yılına kadar bulunan çarşıları yaptıran Hacı Haşim Efendi'nin kardeşidir. Bediüzzaman mezarlığında medfun Kerküklü Hacı Adurrahman Efendi (Şih Efendi) ve Nadir Efendi 1890 yıllarında Kerkük'ten Urfa'ya geldiklerinde Çamurlu Köyü'nde uzun bir süre Hacı Hasan Ağa'nın misafiri olmuşlardır.¹⁶⁰

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami, yaklaşık 7x7 m. boyutundaki kare mekânın üzerini örten tek kubbeli bir plana sahiptir. Kubbe dışarıdan sekizgen kasnaklıdır.

Plan 46. Çamurlu Köyü Camii planı.

Fotograf 188. Çamurlu Köyü Camii güney batıdan görünüm.

Yarım yuvarlak niş şeklindeki taş mihrap sade ve süslemesizdir. Mihrap üzerindeki minber iki adet kısa taş konsolun üzerine yerleştirilmiş ileriye taşkın ağaç kütüklere oturmaktadır. Minbere çıkışı sağlayan ve ahşap olduğu tahmin edilen merdiven günümüzde yoktur. Minber ise harap vaziyettedir.¹⁶¹

Caminin esas giriş kapısı kuzey cephededir. Doğu ve batı cephelerde ayrıca iki giriş kapısı daha bulunmaktadır. Caminin güneybatı köşesi üzerindeki minber minare, altı sütun üzerine oturan piramidal külahlıdır. Minareye batıdaki giriş kapısının yanından, caminin batı duvarı içerisindeki taş merdivenle çıkılmaktadır. Kuzey cephedeki giriş kapısının sağında

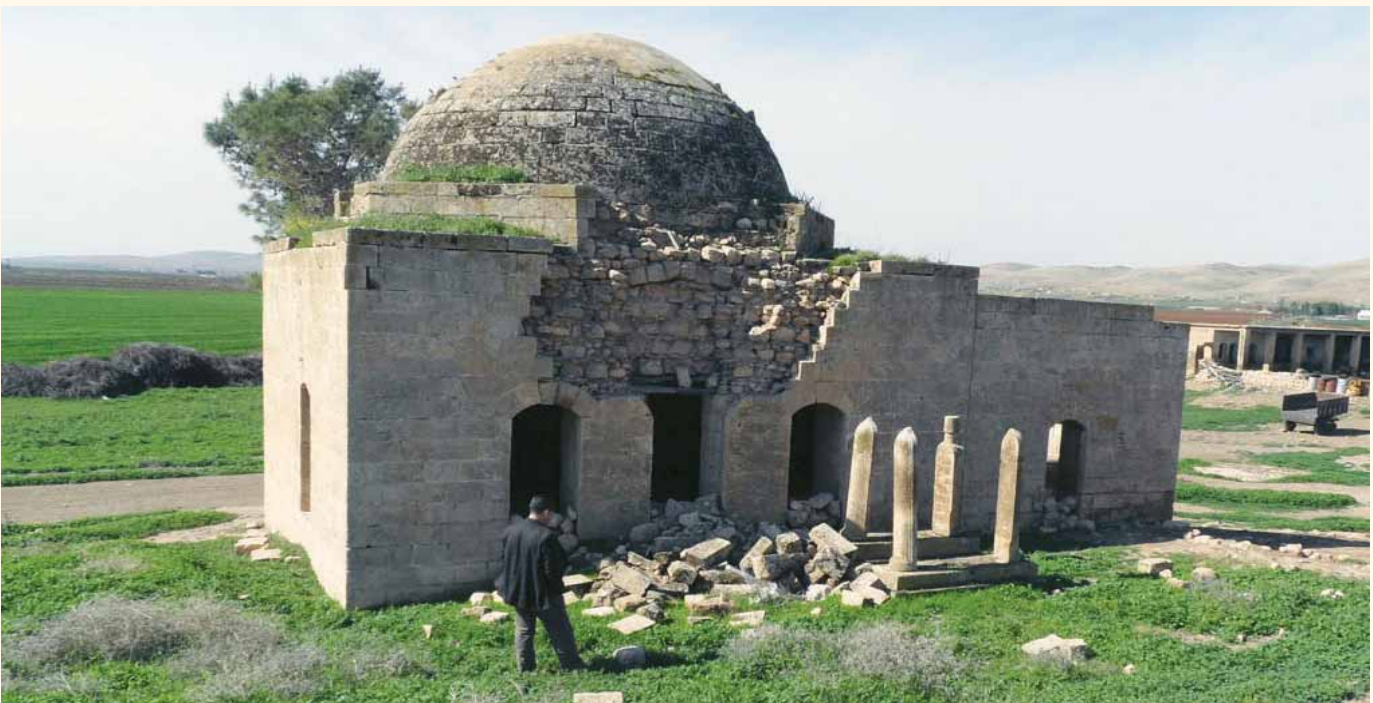
ve solunda birer, mihrabın sağında ve solunda birer olmak üzere camide toplam 4 pencere bulunmaktadır.

Caminin batı cephesine bitişik olarak cami ile bağlantılı bir imam odası yapılmıştır. Üzerinin ağaç direkler üzerine düz toprak damla örtülü olduğu anlaşılan bu odanın girişi güney cephededir. Odadan camiye giriş caminin batı cephesindeki kapıdan olmaktadır. Bu odanın tavanı günümüzde tamamen çökmüş bir durumdadır.

Adeta bir biblo güzelliğindeki bu cami, maalesef yıllardan beri kaderine terk edilmiş bir vaziyette olup içerisinde koyunlar otlamaktadır.

Fotograf 189. Çamurlu Köyü Camii iç görünüm.

Fotograf 190. Çamurlu Köyü Camii kuzey cephesi.

B. ORTA KUBBENİN YANLARA TONOZLARLA GENİŞLEDİĞİ CAMİLER

ABDURRAHMAN DEDE KÖYÜ CAMİİ

Şanlıurfa merkez ilçeye bağlı Hancıgaz Köyü'nün Abdurrahman Dede mezarındadır. Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan caminin yapılış tarihi bilinmemektedir. Camiye giriş kapısı doğusundaki kitabe cami içerisindeki türbe ile ilgili olup H.311 (M.923) tarihlidir. Bu kitabeye dayanarak türbe ve caminin 923 tarihinde (Arap Beylikleri dönemi) inşa edildiğini söylemek mümkündür. Ancak cami daha sonraları temelden itibaren önemli değişiklikler geçirmiştir. Harim kapısı batısında yer alan ve silik bir durumda olan H.1288 (M.1871) tarihli kitabenin temelden itibaren yapılan değişikliklerle ilgili olduğu tahmin edilmektedir. Caminin güney duvarında yer alan iki kitabe parçasının ise caminin ilk inşa dönemine ait olduğu, caminin temelden itibaren yenilenmesi sırasında duvarda örgü taşı olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir.¹⁶²

Uzun kenarı doğu-batı yönünde uzayan dikdörtgen planlı cami, ortada bir kubbe, yanlarda birer beşik tonozla örtülüdür. Kubbe ve tonozlar duvar payelerine oturmaktadır. Yaklaşık 75 cm. derinliğinde, eyvan şeklindeki bir girinti içerisinde yer alan cami kapısı düz lentoludur. Caminin doğu kesimindeki beşik tonozlu bölümde Abdurrahman bin Avf Hazretleri'ne ait olduğu söylenen bir mezar bulunmaktadır.

Yuvarlak kemerli mihrap nişi sade ve süslemesiz olup son yıllardaki onarımlar sırasında yeşil fayanslarla kaplanmıştır. Duvara asılı ahşap minber orijinal olmayıp yine son yıllardaki onarım sırasında yapılmıştır. Camide minare yoktur.

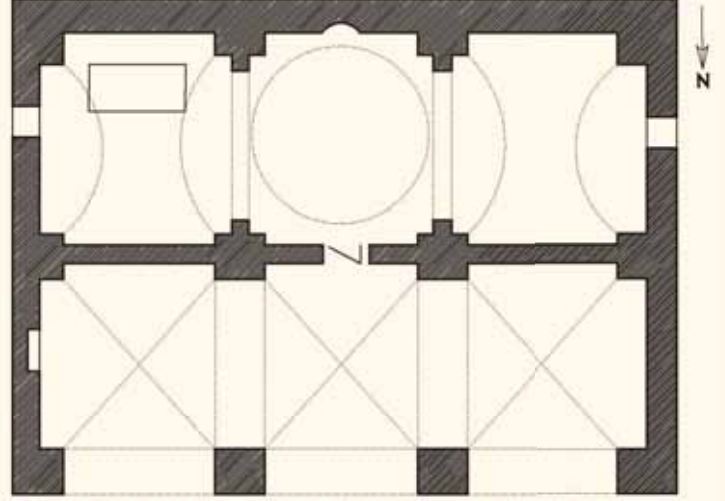
Önde iki payeye oturan üç gözlü son cemaat yerinin her gözü birer çapraz tonozla örtülüdür.

Camideki Kitabeler:¹⁶³

Cami Kapısı Doğusundaki Kitabe:

“...
Haza kabre'l-merhum Abdullah ibni
Abdurrahman Ebu Yusuf (el-Bermeki)
Tevaffa ila rahmetullahi fi tarih
Safer el-Hayr sene 311 (M.923)

Kitabede; ...Bu kabir, merhum el-Bermeki Ebu Yusuf Abdurrahman'ın oğlu Abdullah'ındır. Ölümü, Allah kendisine rahmet etsin, safer ayı 311 (Miladi Mayıs-Haziran 923) senesidir denilmektedir.

Plan 47. Abdurrahman Dede Köyü Camii planı.

Fotograf 191. Abdurrahman Dede Köyü Camii batıdan doğuya doğru iç görünüm.

Fotograf 192. Abdurrahman Dede Köyü Camii kuzey batıdan görünüm.

Cami Kapısı Batısındaki Kitabe:

“(Üç mısra okunamamıştır)

İki cihanda bulsun safayi

(İki mısra okunamamıştır)

Nail ola o peygamberinin

Şefaati amin

Sene 1288 şehri Şaban (Ekim-Kasım 1871)”

Cami Avlusu Duvarındaki Kitabe:

*“Haza makamu Şeyh Abdurrahman Dede
fi sene 1239 (M.1823-24)”*

Türbe Bölümündeki 1.Ahşap Kitabe:

*“Bismillahirrahmanirrahim
Haza darihu Abdurrahman
İbni Avf sahibi Resulallah
Salallahu aleyhi ve sellem”*

Kitabede, bu türbe Resulallah (S.A.V)’in sahabeti Avf oğlu Abdurrahman’ın türbesidir denilmektedir.

Türbe Bölümündeki 2.Ahşap Kitabe:

*“Ceddede Abdulfakirullah taala sa’di ibni Tahir
fi senetü hamsetü aşere ve semane mie”*

Kitabede, Allahu taala’nın fakir kulu Tahir oğlu Sa’di 815 hicri (M.1412-13) senesinde yenileyerek tamir etti denilmektedir.

Ahşap Sandukanın Baş Tarafındaki Kitabe:

*“... Amele el-fakirullah ta’ala el-Hac Bahaeddin ibni
Abdullah gafarallahu lehu...”* Kitabede, bunu yapan, Abdullah’ın oğlu Allah’ın fakir kulu Hacı Bahaeddin’dir. Allah onu mağfiret etsin denilmektedir.

C. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZLU-CAMİLER

MAŞUK CAMİİ

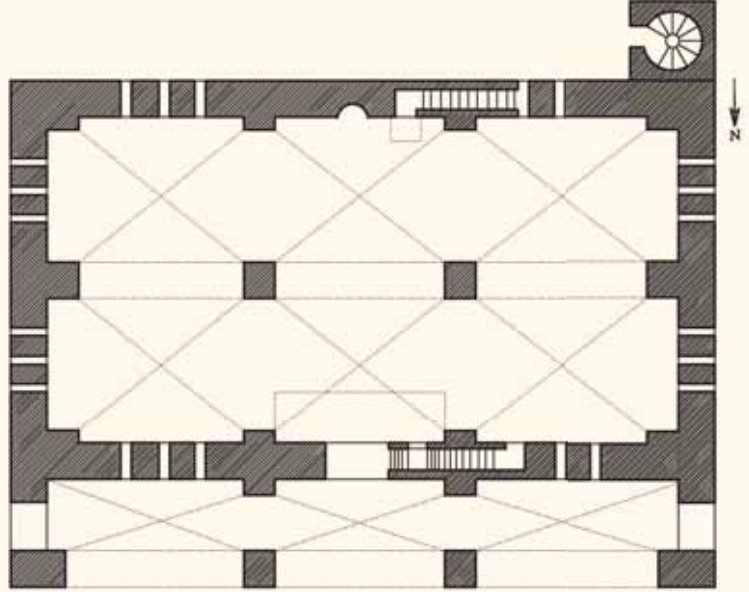
Şanlıurfa şehir merkezinin kuzeyinde, merkeze 10 km. uzaklıktaki Maşuk Köyü’ndedir. Urfalı din adamlarından Şeyh Müslüm Hafız Efendi tarafından 1952 yılında Sabri Subaşı ve Müslüm adlı ustalara yaptırılmaya başlanılmış, 1954 yılında ibadete açılmıştır. Avluyu çevreleyen duvarların güneydeki kapısı üzerindeki kitabede *“Bu camiyi yapan Hacı Müslüm Hafız sene 1374 (M.1954)”* yazılıdır.

Uzun kenarı doğu-batı yönünde, dikdörtgen planlı cami mihrap duvarına paralel iki sahına ayrılmış olup sahinler üçer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ortada iki payeye, yanlarda duvar payelerine oturur.

Önde 4 payeye oturan üç gözlü son cemaat yerinin her gözü birer dar çapraz tonozla örtülüdür. Son cemaat yerinin doğu ve batı yönleri açık olup kemerlidir.

Caminin duvarlarında düzgün kesme taş kullanılmıştır. Mihrap sade ve süslemesizdir. Duvar içinden merdivenle çıkılan minber, mihrabın batı tarafında duvardan taşkın balkon şeklindedir.

Caminin güney batı köşesine bitişik, silindir gövdeli, tek şerefeli minare düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olup, cami yüksekliğindeki kare bir kaide üzerinde yükselmektedir. Son cemaat yerinin doğu tarafı üzerindeki ikinci minare betonarme olup 6 sütun üzerine oturan, konik külahlı minber minare şeklindedir.

Plan 48. Maşuk Camii planı.

Fotograf 193. Maşuk Camii iç görünüm.

Fotograf 194. Maşuk Camii son cemaat yeri cephesi.

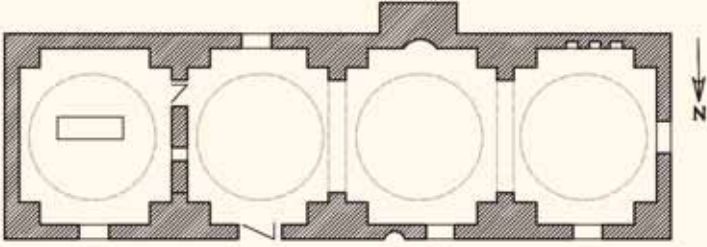
D. EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER

CABİR EL-ENSAR KÖYÜ CAMİİ

Şanlıurfa merkez ilçeye bağlı Yardımcı (Cabir el-Ensar) Köyü'ndedir.

Camideki tek kitabe oldukça silik olduğundan inşa tarihi hakkında bir fikir vermemektedir.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami mihrap duvarı boyunca sıralanmış eş değerde dört kubbe ile örtülü enine dikdörtgen planlıdır. Kubbeler duvar payelerine oturmaktadır. Mihrap sade ve süslemesizdir. Duvara balkon şeklinde asılı ahşap minber son yıllarda yapılmış olup orijinalliyi yoktur. Doğudaki kubbeli mekân bir duvar ve kapı ile cami mekânından ayrılmış olup burası Abdurrahman Dede Camii'nde olduğu gibi içerisinde bir mezarın yer aldığı türbe olarak kullanılmaktadır. Mezarda Cabir el-Ensar'ın (Cabir bin Abdullah) yattığına inanılmaktadır.

Plan 49. Cabir el-Ensar Köyü Camii planı.

Peygamber Efendimiz ile birçok savaşa katılan, O'nun vefatından sonra Şam'ın fethinde bulunan Cabir bin Abdullah'ın hicretten 16 yıl önce (M.607) Medine'de doğduğu, 697 yılında yine Medine'de vefat ettiği bilinmektedir. Bu zatın Hz.Ömer zamanında Harran ve Urfa'nın fethine katıldığı ve şehit düşen bir uzvunun gömüldüğü yere bu türbenin (meşhed) yapıldığına halk arasında inanılmaktadır.¹⁶⁴

Cami kapısı üzerindeki ve bu kapının doğusundaki pencerenin köşe sütunçeleri ile alınlığındaki geometrik ve bitkisel süslemeler Şanlıurfa köy camilerindeki tek süsleme örnekleri olması bakımından önemlidir.

Fotograf 195. Cabir el-Ensar Köyü Camii iç görünüm.

Fotograf 196. Cabir el-Ensar Köyü Camii güney cephesi.

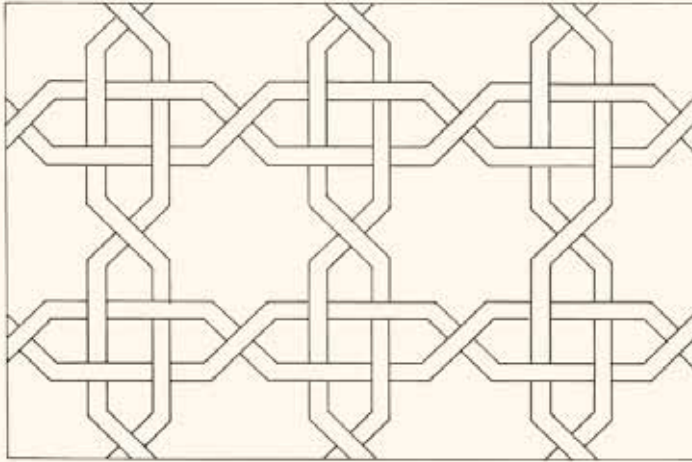
Harim Portali Süslemeleri:

Kesme taşlardan zikzak kemerli olarak yapılmış harim portalinin alınlığında, yatay konumdaki iki şeritli örgünün her düğümünden aşağıya sarkan iki şerit, ortada bir düğüm oluşturduktan sonra ters palmet motifi ile son bulmaktadır. (Şekil 59). Alınlıkta ayrıca, yatay ve dikey olarak kesişen iki şeritli örgülerin dörtlü düğümler ve sekiz kollu yıldızlar oluşturduğu bir kompozisyon yer almaktadır. (Şekil 58).

Türbe Penceresi Süslemeleri:

Harim portalini doğusundaki pencere alınlığı, bir sıra halinde kesişen çemberlerin üst taraflarından birleşerek palmet motifleri ile son bulduğu geometrik-bitkisel karışımı kabartma bir bordür ile süslenmiştir. Pencerenin pahlarında altı şeritli kabartma örgü süslemesi bulunmaktadır. (Şekil 57).

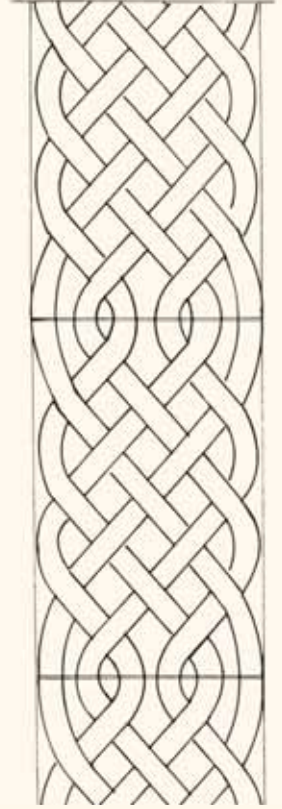
Son yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilen camiye köylüler tarafından uyumsuz bir minare eklenmiştir.

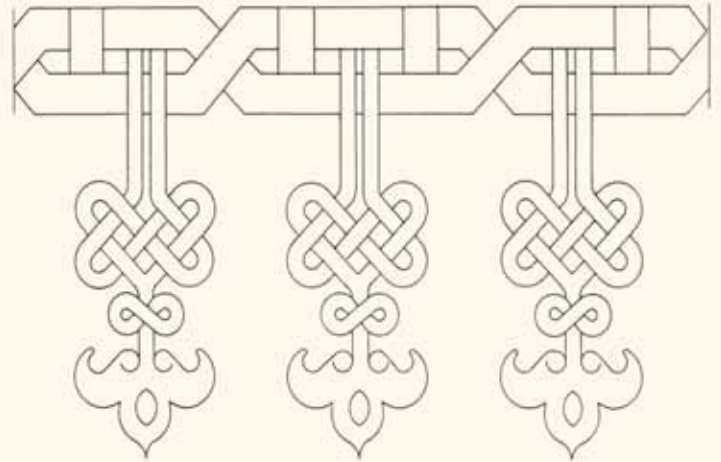
Şekil 58. Cabir el-Ensar Köyü Camii harim kapısı alınlığında geometrik süsleme.

Fotograf 197. Cabir el-Ensar Camii harim portalini doğusundaki pencere pahlarındaki örgü motifi.

Şekil 57. Cabir el-Ensar Camii harim portalini doğusundaki pencere pahlarındaki örgü motifinin çizimi.

Şekil 59. Cabir el-Ensar Köyü Camii harim kapısı alınlığında örgülü ve palmetli süsleme.

E. LENTOLARLA ÖRTÜLÜ İKİ SAHINLI CAMİLER

BETİK KÖYÜ CAMİİ

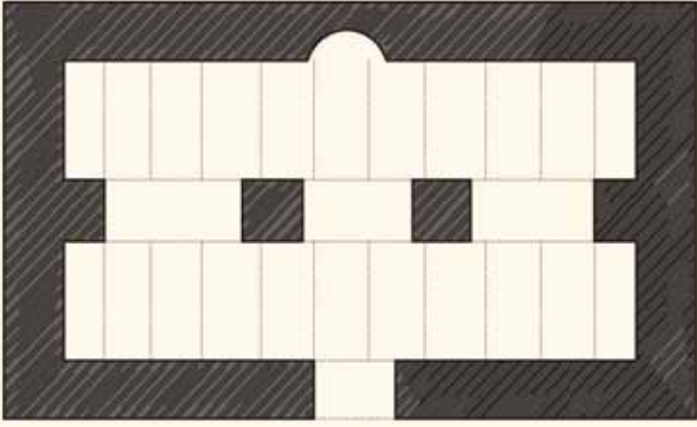
Şanlıurfa merkez ilçeye bağlı Soğmatar ören yerinin 7 km. kuzeydoğusunda, Sene Mağara'nın 4 km. güneydoğusundadır.

Roma dönemine ait bir yapı olan, ancak konumunun uygun olmasıyla Emeviler döneminde (8.yüzyıl) mescit olarak kullanıldığı tahmin edilen **Betik Camii**, düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş, 8x4 m. boyutunda dikdörtgen mekân, güney duvara paralel uzayan ve ortada iki payeye oturan üç gözlü bir kemerle

iki sahına ayrılmıştır. Sahınların üzeri kuzey güney yönünde atılmış lento taşlarla örtülmüştür. 8.yüzyılda güney duvarına bir mihrap nişi oyularak yapı mescit olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu mihrap son yıllarda köylüler tarafından delinerek tahrip edilmiştir.¹⁶⁵

Kuzey cephedeki giriş kapısı düz lentolu olup, lentonun ortasında sonradan kazındığı için anlaşılamayan yuvarlak bir rozet kabartma vardır.

Kaderine terkedilmiş olan ve yakın geçmişte saman deposu olarak kullanılan yapının üzerinin geç dönemlerde iskân amaçlı kullanıldığı kerpiç duvar kalıntılarından anlaşılmaktadır.

Plan 50. Betik Köyü Camii planı.

Fotograf 198. Betik Köyü Camii güney batıdan görünüm.

Fotograf 199. Betik Köyü Camii güney cephesi.

Fotograf 200. Betik Köyü Camii iç görünüm.

F. YIKILARAK BETONARMEYE DÖNÜŞTÜRÜLEN CAMİLER

ŞEYH HATTAB KÖYÜ CAMİİ

Şanlıurfa merkez Çamlıdere'ye bağlı Şenocak Köyü, Yarımsu (Şeyh Hattab) mezrasındadır. Çamlıdere'nin 2 km. güneyinde, Şanlıurfa il merkezine 25 km. uzaklıktadır.

İnşa tarihi bilinmemektedir. Cami kapısı üzerindeki 1968 tarihli kitabe onarım dönemine aittir. Caminin doğu bölümü içersinde yer alan Şeyh Hattab türbesinin kapısı üzerindeki H.1284 (M.1867) tarihli kitabe Murağlızade lakaplı biri tarafından türbe ve caminin yeniden inşa edilmesiyle ilgilidir.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami, uzun kenarı doğu batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Güney-doğu köşe cami içersine girinti şeklinde olup bu girinti nedeniyle caminin esas dikdörtgen formu bozulmuştur. Girintili bu kesimde Şeyh Hattab'ın türbesi yer almaktadır. Caminin giriş kapısı üzerinde yer alan ve onarım sırasında yazıldığı tahmin edilen 1968 tarihli kitabede ayet-i kerime yazılıdır. Yuvarlak kavsaralı kesme taş mihrabın köşe sütunçelerinin başlıkları ve mihrap kemeri taş süslemelidir. Mihraptaki bu süslemeler dışında camide başka bir süsleme yoktur. Mihrap üzerinde H.1388 (M.1968) tarihli Arapça bir ayet-i kerime yazılıdır.¹⁶⁶

1968 tarihli restorasyon sırasında caminin tonozlu veya kubbeli esas örtü sisteminin yıkılarak düz betona dönüştürüldüğü, doğu kesimindeki Şeyh Hattab'ın mezarı camiye dahil edilerek üzerinin betonarme bir kubbe ile örtüldüğü tahmin edilmektedir. Camide minare yoktur.

Camideki Kitabeler:¹⁶⁷

Cami Kapısı Kitabesi:

"Selâm'ül kavlel min Rabb'ül Rahim, Urfa 1968" yazılıdır. Kitabenin sol köşesinde Urfalı Hattat "Behçet Arabi" imzası bulunmaktadır.

Türbe Kapısı Kitabesi:

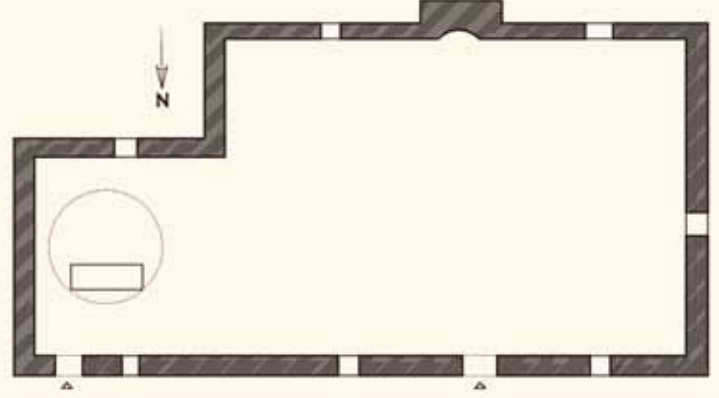
*Sünuf-i ehl-i hayr işbu keremden Murağlızade
Makamı Şeyh Hattabı görünce kılıb yeni başdan inşâ
Edüb ta'mire büyük masraftan bu cami'a bu cayı
yine ihya*

*Yevm-i mahşerde hem ecr-i cemilin kend'olan
h'abgah-ı has Mevlâ*

*Gelüb ehli yazınca bunun tarihi nehoş yaptı bu cami'i
mualla*

Sene 1284 (M.1867)"

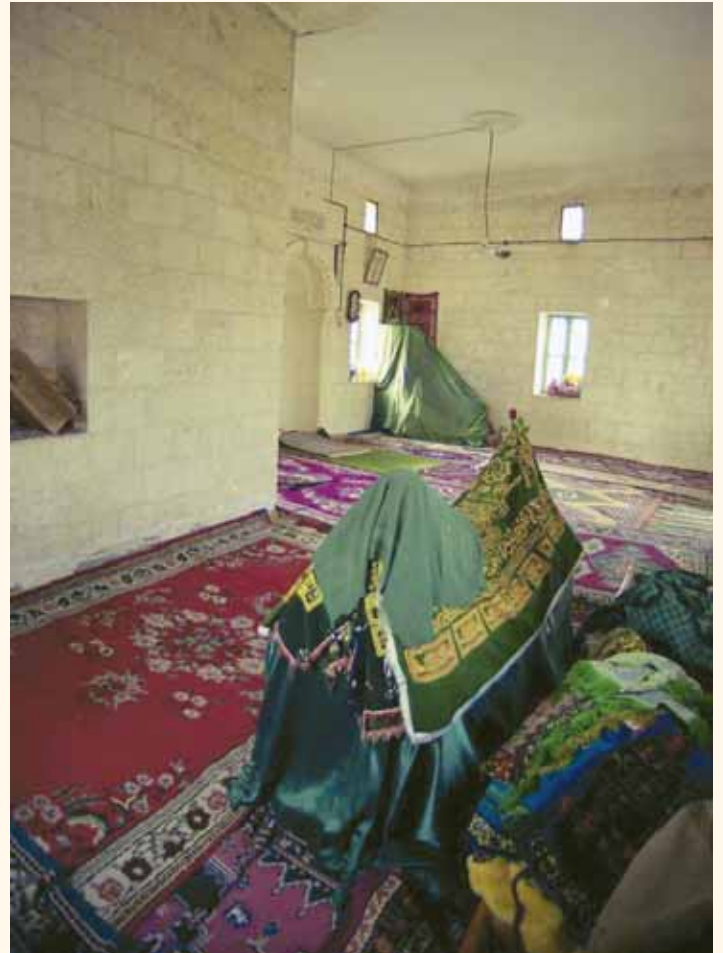
Kitabede türbe ve caminin H.1284 (M.1867) tarihinde Murağlızade lakaplı biri tarafından yeniden inşa edildiği belirtilmektedir.

Plan 51. Şeyh Hattab Köyü Camii.

Fotograf 201. Şeyh Hattab Köyü Camii güney doğudan görünüm.

Fotograf 202. Şeyh Hattab Köyü Camii içindeki Şeyh Hattab Türbesi.

II. BİRECİK İLÇESİ CAMİLERİ

Birecik ilçe merkezinde bu gün, tarihi değere haiz 7 cami, 2 mescid bulunmaktadır. Osmanlı'nın son döneminde yaşamış Tarihçi ve Coğrafyacı Ali Cevad; 1895-1899 arasında yazdığı ve Osmanlı ülkesindeki şehirlerin tarih ve coğrafyaları hakkında detaylı bilgiler verdiği **Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügâtı** adlı eserinde Birecik'te 12 cami ve 12 mescidin bulunduğunu belirtmektedir.¹⁶⁸

Urfa'daki Nimetullah Camii'ne adını veren Hacı Nimetullah bin Asker H.1134/ M.1722 tarihli vakfiyesinde; "...Haleb beldesine tabi Biret'ül Fırat beldesinde, Meydan mahallesinde, Şekeroğlu hanesi kurbinde halis malımdan bir mescid bina ettim..." demektedir.¹⁶⁹ Nimetullah bin Asker'in yaptırdığını söylediği bu mescidin Birecik'teki hangi mescid olduğu bilinmemektedir.

Adana Müzesi'nde bulunan 434 numaralı, 24 Zilhicce H.1327/M.1909 tarihli Şer'i Sicil Defterinde Şih Taha Vakfı'na ait Şih Taha Tekkesi'nden söz edilmektedir. Yine aynı müzedeki Mahmut Paşa vakfına dair H.1329/M.1911 tarihli bir ilâmda "*Servili Camii*" adına rastlanılmaktadır. Şeyh Taha Vakfı'na ait vakfiye bu gün kayıptır. Ancak, bu vakfa ait Şeyh Taha Tekkesi ile Servili Camii'nin bu günkü PTT İdaresi binasının yerinde bulunduğu, 1929 yılında Fırat Nehri'nin kabarması sırasında temelleri zarar gören her iki yapının yıkıldığı yaşlılar tarafından söylenmektedir. Sultan Abdülhamid'in ünlü Yıldız Albümlerindeki Fırat'ın karşı kıyısından çekilmiş bir fotoğrafta *Servili Camii* ve avlusundaki servi ağacı görülmektedir.¹⁷⁰

24 Zilhicce H.1327/M.1909 tarihli Şer'i Sicil Defterinde Şeyh Taha Tekkesi ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: "...Nehr-i Fırat üzerinde marru'l-beyan meydan mahallesinde iskele çarşısı kurbunda vaki olup, tahtani ve fevkani odaları ve başka havliyi müştamil olarak bahriye demekle ma'ruf hangâh odalarında sakin olan kâffe-i fukaranın külle yevm her birine kifayet miktarı ekmek ve üç defa çorba, fakat Cum'a geceleri pirinç çorbası maa lahm kış günlerinde fukara olan, hücrelerde ve odalarda yakmak için hatab ve bir çirağ zeyt verile". Ayrıca aynı sicilde bu tekke de bir de büyük "*semağhane*"nin bulunduğu yazılıdır. Buradan Şeyh Taha tekkesinin Mevlevilere ait olduğu anlaşılmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü 2344 nolu fihristte adları geçen Birecik camilerinden Kale Cami-i Şerifi, Feraş Camii, Hasan Baba Camii (Hasan Baba hamamının doğusunda idi) ve iskele üzerinde olduğu belirtilen Sakibiye Camii günümüze ulaşmamıştır. Yine aynı

defterde, Kefrekap Köyü, Ank Köyü, Büyük Göklü Köyü, Düztepe Köyü ve Argıl Köyü camilerinin adları geçmektedir.

Vakfiyelerde geçen bu mimari eserlerden başka, merkez mahallesi, medrese sokak 1 numaradaki *Sabunhane*'nin yerinde bir caminin ve Suphi Sözman caddesindeki Hasan Kayıcı'nın Verem Savaş Derneği'ne bağışladığı binanın yerinde de bir cami ve medresenin bulunduğu yaşlılar tarafından söylenilmektedir.

Bunların dışında; Gertrude Bell ve K.A.C.Creswell'in fotoğraflarında görülen iki caminin adı tespit edilememiştir. (Fotograf 206-207).

Birecik camileri plan bakımından;

A. Mihrap önü kubbeli camiler

a) İki sahnalı mihrap önü kubbeli camiler

b) Dört sahnalı mihrap önü kubbeli camiler

B. Orta kubbenin yanlara doğru genişlediği camiler

C. Mihraba paralel iki tonozlu sahnalı camiler

D. Tek sahnalı tonozlu camiler

E. Mağara camiler

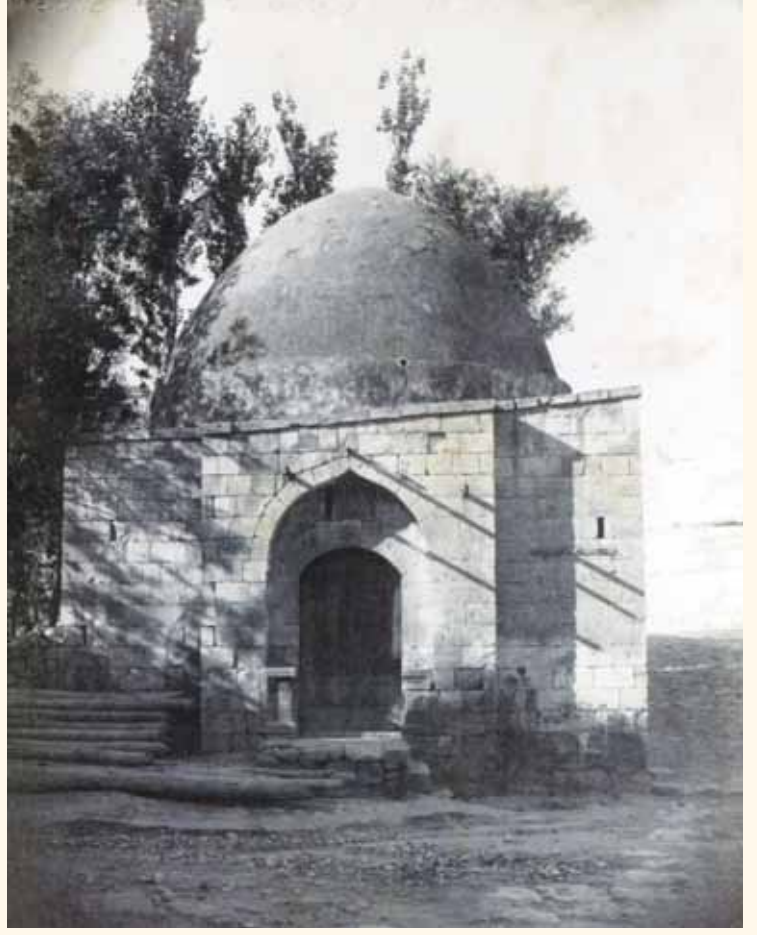
F. Yıkılarak betonarme inşa edilen camiler olmak üzere beş bölüme ayrılır. Bunlardan Mağara Camii dışındaki diğer camilerde Urfa camilerinin plan etkileri görülmektedir. Birecik minareleri, şerefelerinin üzerindeki ahşap sütunlara oturan saçaklar bakımından Gaziantep ve Maraş minarelerinin etkisindedir.

Fotograf 203. Servili Camii mihrabı.
(İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II.Abdülhamid (Yıldız) Albümlerinden).

Fotograf 204. "Nefsi Birecik'te Serveli Camii'dir".
(İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II.Abdülhamid (Yıldız) Albümlerinden).

Fotograf 205. "Nefsi Birecik'te Kale Camii Şerifi'nin resmidir".
(İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II.Abdülhamid (Yıldız) Albümlerinden).

Fotograf 206. 20. Yüzyıl başlarında Birecik'te adı ve yeri tespit edilemeyen bir cami. (Günümüzde yoktur). (Gertrude Bell'den).

Fotograf 207. 20. Yüzyıl başlarında Birecik'te adı ve yeri tespit edilemeyen bir cami. (Günümüzde yoktur). (K.A.C.Creswell'den).

A. MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ CAMİLER

CÜCÜK (ABDİ KETHUDA) CAMİİ

Saha Mahallesi'ndeki bu caminin inşa tarihi bilinmemektedir. Harim kapısı üzerindeki kitabede H.1243/M.1827) tarihinde harap iken Sabrizade Ali Baba tarafından onarıldığı yazılıdır.

Mihraba paralel iki sahnalı cami, uzun kenarı doğu batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Mihrap önündeki sahnında, ortada kasnaksız bir mihrap önü kubbesi ve yanlarında birer çapraz tonoz bulunur. Bunun gerisindeki ikinci sahnın doğu batı yönünde sıralanmış üç çapraz tonozla örtülüdür. Kubbe ve tonozlar ortada iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır.

Cücük Camii bu planıyla, Zengiler döneminden kaldığı tahmin edilen Urfa Pazar Camii ile büyük benzerlik göstermektedir. Pazar Camii'nden farklı olarak burada üç gözlü son cemaat yeri yoktur. Son cemaat yeri görevini caminin batısına ilave edilmiş olan düz direk damlı ve ön kısmı iki kemerli bölüm görmektedir.

Sade ve süslemesiz olan mihrabın iç kısmı yeşil boyanarak orijinalliğini kaybetmiştir. Harim kısmı payeler dâhil tümüyle sıvanarak badana edilmiş ve kesme taş inşaat malzemesi gizlenmiştir.

Balkon şeklindeki minbere yandaki pencereden açılmış bir kapıyla duvar içersindeki merdivenle çıkılmaktadır.

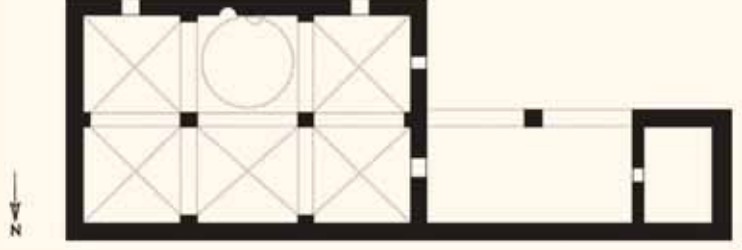
Avlunun güney batı köşesindeki silindirik gövdeli kesme taş minare tek şerefelidir. Şerefenin taş korkuluğu betonla sıvanarak orijinalliğini kaybetmiştir. Şerefeyi çevreleyen ağaç direkler üzerine oturan saçak, Gaziantep ve Maraş minareleriyle benzerlik göstermektedir. Bu saçığın yapılmasıyla müezzinin yağmurdan ve güneşten korunması sağlanmıştır. 208 nolu fotoğrafa bakıldığında bu saçığın orijinalinde olmadığı, sonradan yapıldığı anlaşılmaktadır. Cücük Camii'nin minaresi, Birecik'teki Sadeddin Camii minaresi ile benzerlik göstermektedir.¹⁷¹

Caminin güney ve batı cepheleri ile mihrap üzerinde taş rozet süslemeler dikkat çekmektedir. (Şekil 60).

Cami Kapısı Kitabesi:

*“Bu abd-i Hüda nev bina şerefbahşa-i feyzaver
Harab olmuş iken ziyb oldu meceddediyle revnakter
Sabrizade Al Baba edüb hayr ehlini terğib
Bu asare delalet etdi sad ecre ola mazhar
Hakem pür şeref buldukda bakub dedi tarihin
Ferahyab oldu nev tecdidle bu cami'i enver
1243” (m.1827-28)¹⁷²*

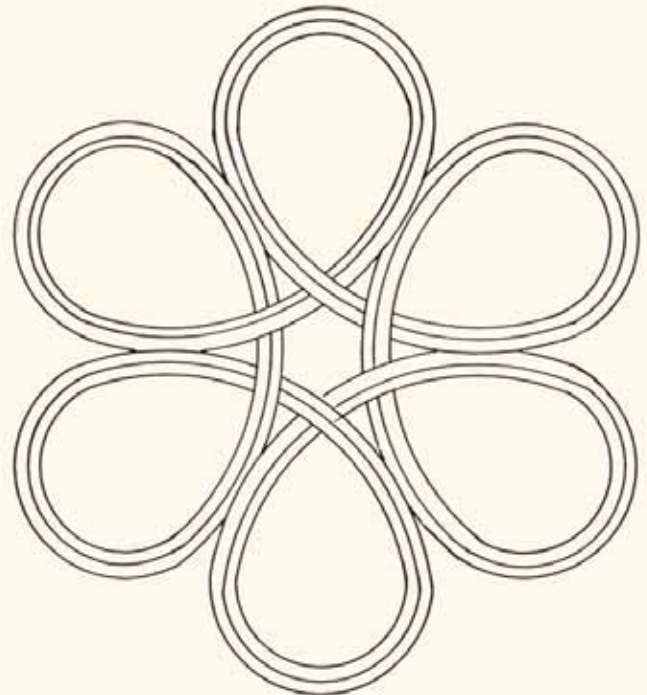
Kitabenin son mısrasında şair Hakem tarafından ebced hesabı ile h.1243 tarihi düşürülmüştür.

Plan 52. Cücük Camii planı.

Fotograf 208. “Birecik'te Cücük Camii Şerifi'nin resmidir”.
(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid (Yıldız) Albümlerinden).

Şekil 60. Cücük Camii güney cephesinde rozet süsleme.

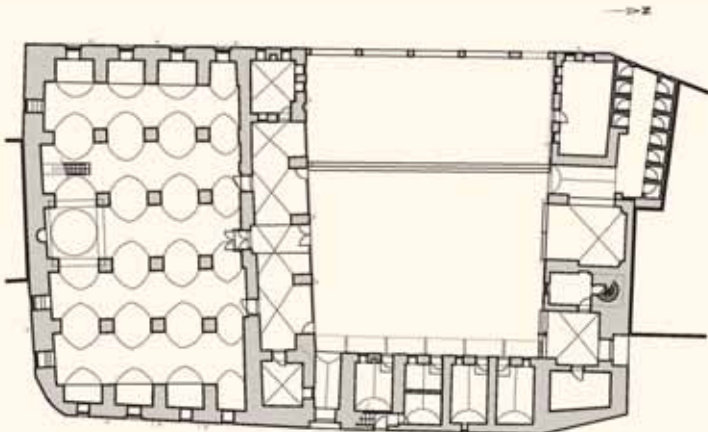
Fotograf 209. Cüçük Camii güney cepheden genel görünüm.

BİRECİK ULU CAMİİ

Birecik İlçesi, İskele Çarşısı, Kemal Yaşar Caddesi No: 19'dadır. Mevcut kitabeler onarım dönemlerine ait olduğundan yapının esas inşa tarihi hakkında bilgi vermemektedir. Başka kaynaklarda da bilgi bulunamadığından Ulu Caminin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Caminin kuzey kapısı üzerinde yer alan ve Max von Oppenheim tarafından 1899'da okunan, ancak günümüzde mevcut olmayan H.766/M.1364-65 (Memluklu dönemi) tarihli iki satırlık kitabede bani adı okunamamakta, sadece "adil ve yüce melik" ibaresi dikkati çekmektedir. O tarihte Memluklu sultanı Melik Eşref Şaban'ın

hükümdar olduğu dikkate alındığında caminin bu sultanın emriyle yaptırılmış olabileceği düşünülebilir.¹⁷³

Birecik Ulu Camii, payeler üzerine kible duvarına paralel dört sahnı enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Her sahnin birbirinden dörder paye ile ayrılmış olup camide toplam 12 paye bulunmaktadır. Mihrap önü kubbesi dışındatüm harim beşiktonozlarla örtülmüştür. Payelerin alçak tutulması, Urfa Ulu Camii'nde olduğu gibi cami içinde basık bir havanın doğmasına neden olmuştur. Düz damlı olan caminin örtüsünde dıştan sadece mihrap önü kubbesi yükselmektedir.

Plan 53. Birecik Ulu Camii planı. (Mim.Cevher İlhan'dan).

Fotograf 210. Birecik Ulu Camii kuzey cepheden genel görünüm.

Fotograf 211. “Birecik’te Ulu Camii Şerifi’nin resmidir”.
(İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II.Abdülhamid (Yıldız) Albümlerinden).

Zengiler dönemine tarihlenen (12. yüzyıl) Urfa Ulu Camii ile Artuklu dönemine ait Mardin Ulu Camii ile benzer plan özellikleri gösteren Birecik Ulu Camii, 12. yüzyılda Güneydoğu Anadolu’da uygulanmış bir plan tipi olan “Mihrap Önü Kubbeli Çok Ayaklı Ulu Camiler” planından etkilenmiş olmalıdır. Urfa ve Mardin Ulu Camilerindeki mihraba paralel üç sahnin yerine, Birecik Ulu Camii’nde dört sahnin vardır.¹⁷⁴

Mihrap sade ve süslemesizdir. Taş minberin korkuluğu şebekeli oyma sekizgenlerden meydana gelmiştir. Ayrıca minberin yan duvarlarında yuvarlak yıldız rozet süslemeler vardır.

Dört gözlü son cemaat yeri önde üç bağımsız payeye oturan dört çapraz tonozla örtülüdür. Son cemaat yerinin doğu ve batı kanatlarında çapraz tonozla örtülü birer hücre bulunmaktadır. Harime giren üç kapıdan ortada olanın üzerindeki kitabeye göre son cemaat yeri Serdar Ahmet Ağa tarafından H.1217/M.1802 tarihinde yaptırılmıştır.

Burmali silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare cami avlusunun kuzey-doğu köşesindeki abdest alma eyvanının üzerine yapılmıştır. Şerife korkuluğu şebekeli oyma geometrik motiflidir. Minare kaidesinin üst kısmında bir sıra örgü motifi ve aralarında yuvarlak rozet süslemeler bulunur. (Şekil 62, 63, 64, 65, 66). Gövde yapısı yönüyle Birecik Mahmut Paşa Camii minaresini hatırlatan Ulu Cami minaresinin

Fotograf 212. 20. Yüzyıl başlarında Birecik Ulu Camii minaresi.

Birecik Kalesi’ndeki “Selimiye Camii”nden indirildiği söylenmektedir. Minare kapısı üzerindeki iki satırlık sülüs kitabe minarenin H.1232/M.1816-17 tarihinde yenilendiği yazılıdır.

J.S.Müller’in “*Travels Through Different Cities of German, Italy, Greece and Several Parts of Asia, as far as the Bank of the Ephrates*” adlı eserinde yer alan Birecik Kalesi gravüründe görülen minarenin bu minare olması kuvvetle muhtemeldir. (Fotograf 213)

Cami avlusunun kuzey kanadında tuvaletler ve imam odası yer almaktadır.

Cami avlusunun kuzey cephesindeki duvarda kırık çizgilerin kesişerek sekiz kollu ve beş kollu yıldızlar meydana getirdiği süsleme (Şekil 61), son cemaat yerinde dairesel bir eksen etrafında dönen ok ucu biçimindeki dörtgenlerin oluşturduğu sekiz kollu yıldızlardan meydana gelmiş sekizgen rozet (Şekil 67) minare gövdesi dışındaki diğer süslemelerdir.

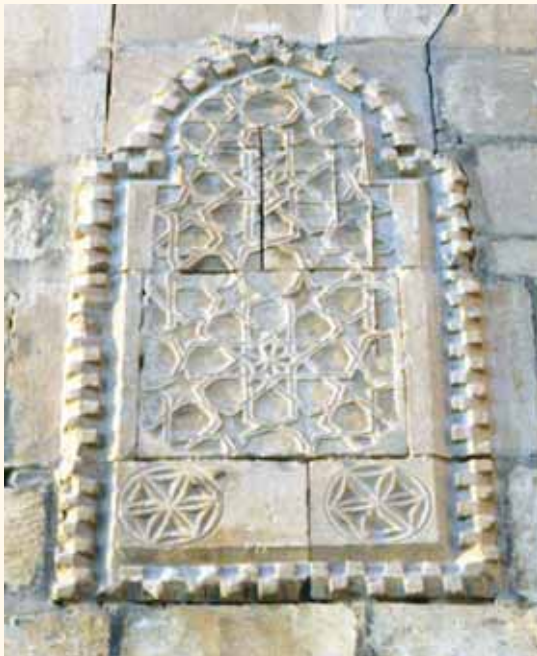
Avlunun doğu kanadında günümüzde Müftülük hizmet binası olarak kullanılan iki katlı medrese yer alır. Medresenin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak cami ile birlikte inşa edildiği tahmin edilmektedir. Medresenin güneydoğu ucundaki sivri tonoz örtülü eyvanlı avlu kapısı doğudaki sokakla bağlantı sağlamaktadır. Sokağın daha yüksek kotta olması nedeniyle kapı beş basamakla yola ulaşmaktadır.

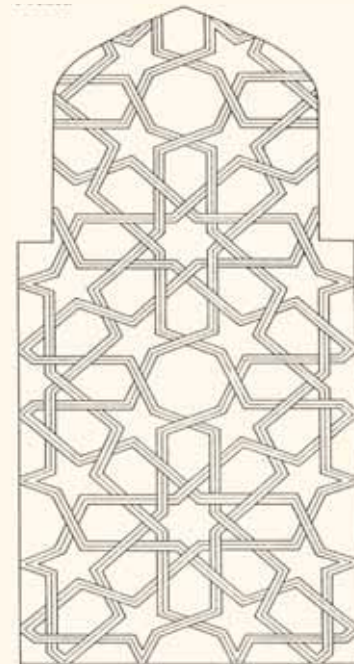
Fotograf 213. Birecik Kalesi gravürü. (J.S.Müller "Travels Through Different Cities of German, Italy, Greece and Several Parts of Asia, as far as the Bank of the Euphrates")

Fotograf 214. Birecik Ulu Camii iç görünüm.

Fotograf 215. Birecik Ulu camii avlusunun doğusunda, kuzey avlu kapısı eyvanının güney duvarındaki geometrik süsleme.

Şekil 61. 215 nolu fotoğraftaki süslemenin çizimi.

Medresenin zemin katında, doğu batı yönünde uzayan sivri tonoz örtülü 4 oda yer alır. Odalar avluya dikdörtgen forumlu küçük birer pencere ve kapı ile açılmaktadır. Ayrıca her odanın üzerinde birer küçük pencere daha bulunmaktadır. Medresenin üst katının güney kanadında önlerinde ahşap direkli revak bulunan, yuvarlak kemerli bir eyvan ve bunun sağında ve solunda birer oda yer alır. Her iki odanın girişi eyvan içersindedir. Eyvanın kuzeyine bitişik odanın kuzeyinde yer alan üçüncü odanın girişi avluya açılan revaktan olmaktadır. İkinci kattaki bu mekânların üzeri çatı ile örtülüdür.

Camideki Kitabeler:¹⁷⁵

Kuzey Kapısı Üzerinde Max von Oppenheim Tarafından Okunan Kitabe: (Bu kitabe günümüzde mevcut değildir).

“.....el-Melik el-Eşref el-Adil.....

izze'l-mansure.....sene sitte ve sittin ve seba mie”
(Adil ve yüce Melik el-Eşref –Allah yardımcılarını aziz eylesin- yıl H.766/M.1364-65.

Güney Cephenin Doğusundaki Pencere Kitabesi:

“Lemma vasele ez-zeman bi-tarih sene hamse ve aşere ve maeteyn ve elf sa’a

Bi-imaret haze'l-mescid....el-Hac Mstafa bin Ahmed fendi rahimah-lah”

Bu kitabede H.1215/M.1800-01 tarihinde caminin yapılmasına Ahmed Efendi oğlu Hacı Mustafa'nın çaba gösterdiği anlatılmaktadır.

Harimin Orta Kapısı Kitabesi :

“Ma vasala'z-zamani bitarihi sene seb'a aşeretin ve mieteyn ve elf. Se'a bi'imareti haza'l-bab ve'l-eyva Serdar Ahmet Ağa. Şekerallahu sa'yuhu ve ecruhu da'if amin.

Harimin Batı Kapısı Kitabesi:

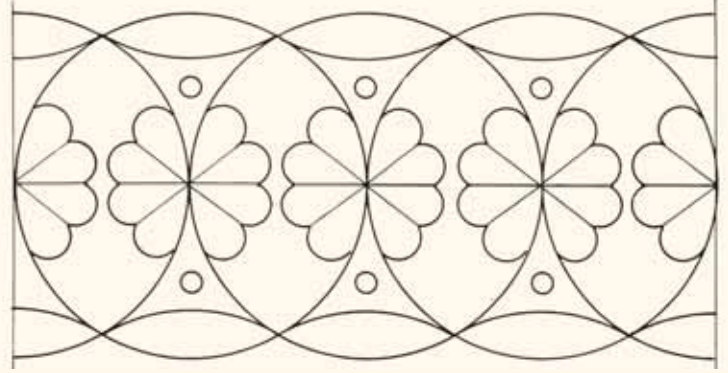
“Binbaşı Ahmed Cevdet ruhuna fatiha. Sene 1337 muharrem” (M.1918-19).

Minare Kapısı Kitabesi:

“Yine Hak feyz old aşikare Sa'yi cedide olundu bu minare

İcrasına seyr-i tarih Yusuf feda de ücret kaldı vecd-i kerd-i kare

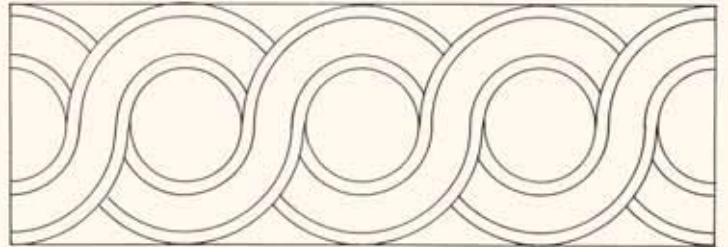
Sene 1232” (m. 1816-17).

Şekil 62

Şekil 63

Şekil 64

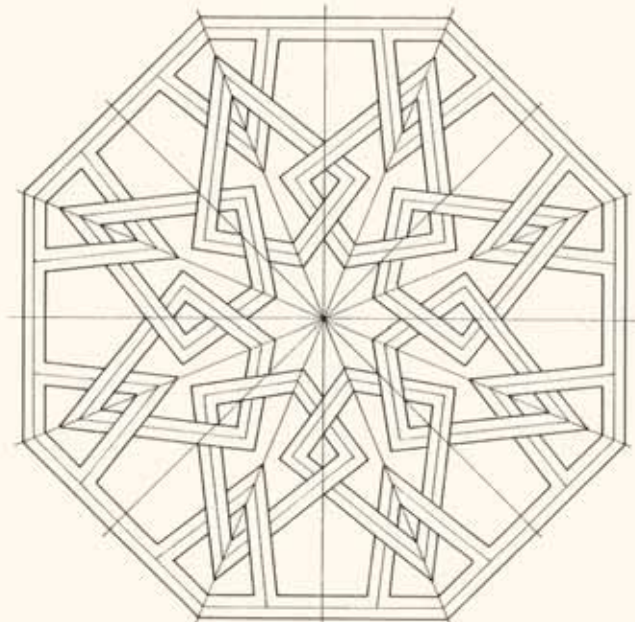

Şekil 65

Şekil 66

Şekil 62 - 66. Birecik Ulu Camii minaresindeki taş süslemeler.

Şekil 67. Birecik Ulu Camii son cemaat yeri doğu duvarındaki sekizgen rozet süsleme.

B. ORTA KUBBENİN YANLARA DOĞRU GENİŞLEDİĞİ CAMİLER

ÇARŞI CAMİİ

Birecik İlçesi, Attar Pazarı'ndadır. Harim Kapısı üzerindeki kitabede H.1168/M.1755 tarihinde Seyyid Muhammed oğlu Hacı Seyyid tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Ancak, minare kapısı üzerindeki iki kitabeden altta olanında minarenin H.771/M.1370 senesinde Hacı Bingazi el-Mifras'ın yönetiminde Antepli Ahmed oğlu, Ömer oğlu Muhammed tarafından yaptırıldığı yazılıdır.¹⁷⁶ Buna dayanarak, caminin de bu tarihte yaptırılmış olduğunu söylemek mümkündür. Ancak 1755 tarihinde yıkılan bu caminin yerine Seyyid Muhammed oğlu Hacı Seyyid tarafından bugünkü cami yaptırılmış olmalıdır.

Çarşı Camii kuzey ve güneyde duvarlara, ortada iki kalın payeye oturan büyük bir kubbenin yanlara doğru ikişer çapraz tonozla genişlediği enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Cami bu planıyla, 1437-1447 tarihli Edirne Üç Şerefeli Cami ve XVI. yüzyılın ilk çeyreğine ait Urfa Nimetullah Camii ile benzerlik göstermektedir. Ancak Çarşı Camii'nde ortadaki kubbenin yanlarında yer alan ikişer tonoz yerine, Edirne ve Urfa'daki camilerde ikişer kubbe yer almıştır. Esasında bu plan şemasının ilk öncüsü, Eski Merv'in 30 km. yakınındaki XI. yüzyıl sonu, XII. yüzyıl başı Karahanlılar döneminden kalma Talhatan Baba Camii'dir.¹⁷⁷

Çarşı Camii'nin kesme taş mihrabı sade ve süslemesizdir. Ahşap minber yeni olup bir orijinallik göstermemektedir. Caminin poligonol gövdeli tek şerefeli minaresi, kitabesine göre H.771/M.1369 tarihinde sünnetçi Hammad'ın oğlu Ali'nin oğlu Muhammed ve ikinci defa Hacı Abdurrahman tarafından yaptırılmıştır.

Camideki Kitabeler:¹⁷⁸

Minare Kitabeleri:

Birinci Kitabe:

“Bismillahirrahmanirrahim. Binae hazihi minare'l-mübarek Muhammed bin Ali bin Hammad el-Hattani tareten el-Hac Abdurrahman rahimehullah. Es-sene ihda ve seb'ine ve seb'amie”

Bu kitabede minarenin sünnetçi Hammad'ın oğlu Ali'nin oğlu Muhammed ve ikinci defa Hacı Abdurrahman'ın h.771 (m.1369) senesinde yaptırdığı yazılıdır.

İkinci Kitabe:

Bu kitabenin başlangıcı tamamen bozulmuş olup sadece;

“Selase mie ve elf-1300” (M.1883) tarihi okunabilmektedir.

Plan 54. Çarşı Camii planı.

Fotograf 216. “Birecik Çarşı Camii Şerifi'nin resmidir”.
(S.İ.Ü. Merkez Kütüphane, Sultan II. Abdülhamid (Yıldız) Albümlerinden).

Fotograf 217. Çarşı Camii genel görünümü.

Harim Kapısı Kitabesi:

“Bismillahirrahmanirrahim. İnnema Ya’muru mesacidallahi men amene billahi ve’l-yevmi’l-ahiri. Sa’e bi’imareti haza’l-cami’iş-şerif el-Hac Seyyid İsmail bin es-seyyid Muhammed fi sene semane ve sittine ve mietin ve elf”

Kitabede, besmeleden sonra, muhakkak ki Allah’a ve ahiret gününe iman edenler Allah’ın mescitlerini imar ederler” anlamındaki ayetten sonra bu caminin imaretini Seyyid Muhammed oğlu Hacı Seyyid İsmail 1168 senesinde (M.1755) yaptırdı denilmektedir.

Mihrap Kitabesi :

“Bismillahirrahmanirrahim. İnnema ya’muru mesacidallahi men amene billahi afallahu anhu. bise’a bi’imareti haza el-Cami’iş-şerif es-seyyid Abdürrezzak ibni es-seyyid Mecd”

Bu kitabede de harim kapısı kitabesindeki ayetten sonra bu camiyi Seyyid Mecid’in oğlu Seyyid Abdürrezzak’ın tamir ettiği belirtilmektedir. Kitabede tarih belirtilmemiştir.

Avlu Kapısı Kitabesi:

*Belediye reisi Nuri Efendi Mirkelam
Lücce-i ğufrane ğark etsun anı Rabb’l-ibad
Çarşular yandı pazarlar ateş aldı bi’l umum
Nazlı mallar yandı amma yaptı b ali nihad
Cami’ buldu harab evkaflı yanmış ateşe
Cümle vakfullah’ı yaptı hayrı etdi ‘tiyad
Ve aldı Muhlis beka-yi namına dedi tarih
Yapdı vakfullah’ı bu necl-i necibhayr el-ibad
1333 – 1331”*

Kitabenin sonundaki tarihler H.1333/M.1915, rumi 1331/M.1915 tarihlerine tekabül etmektedir.

C. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZLU CAMİLER

KURAL (ASMAN-ASUMAN) KÖYÜ CAMİİ

Birecik İlçesi, Kural (Asman-Asuman) Köyü’ndedir. Harim kapısı üzerindeki beş satırlık silik kitabe inşa tarihiyle ilgili olup sadece H.1269 (M.1853) tarihi okunmaktadır.

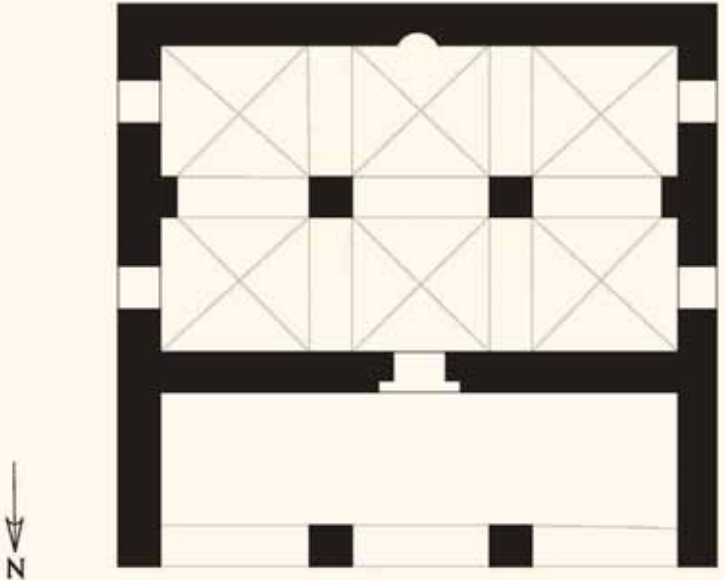
Uzun kenarı doğu-batı yönünde, dikdörtgen planlı cami mihrap duvarına paralel iki sahına ayrılmış olup sahinler üçer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ortada iki payeye, yanlarda duvarlara otururlar.¹⁷⁹

Önde iki payeye oturan üç gözlü son cemaat yeri beton örtülü olup 1966 yılında yapılmıştır.

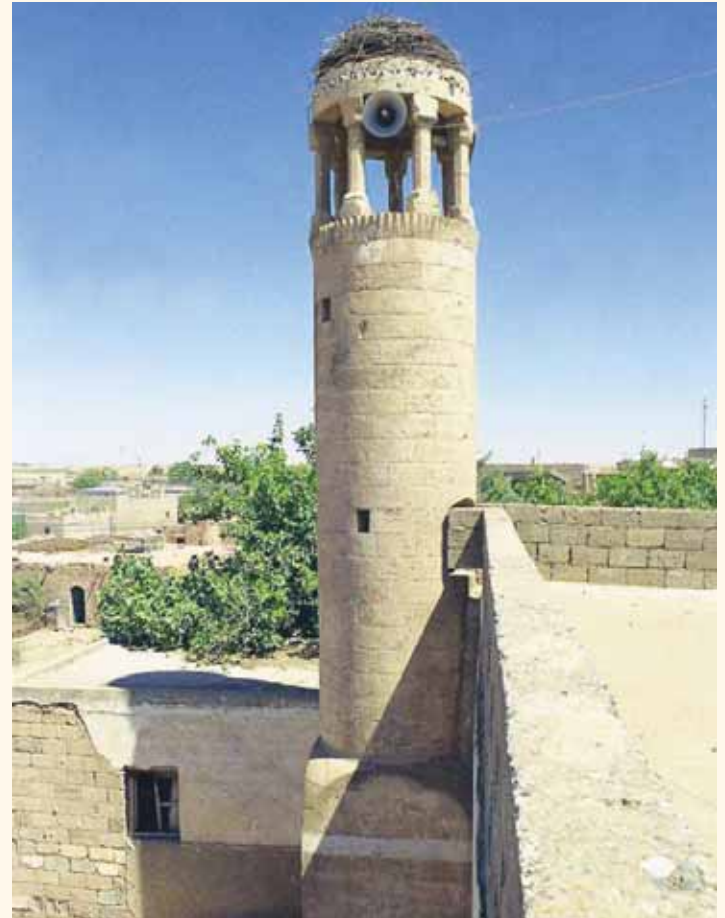
Caminin duvarlarında düzgün kesme taş, tonozlarında moloz taş kullanılmıştır. Ancak, tüm

duvarlar içten ve dıştan betonla sıvanmıştır. Mihrap sade ve süslemesizdir. Ahşap minber son yıllarda yenilenmiş olup her hangi bir özelliği yoktur.

Caminin kuzey batı köşesine bitişik, silindir gövdeli, tek şerefeli minare düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olup, 2 m. yüksekliğinde kare bir kaide üzerine yükselmektedir. Taş kubbeli minare külahı, şerefeyi çevreleyen 7 adet sütunçenin üzerine oturmuştur. Şerefe bu şekliyle Urfa camilerindeki “minber minare”leri hatırlatmaktadır. Bu minare ayrıca İstanbul Mimar Sinan Mescidi minaresine büyük ölçüde benzemektedir.¹⁸⁰

Plan 55. Kural (Asman) Köyü Camii planı.

Fotograf 218. Kural (Asman) Köyü Camii minaresi.

MAHMUT PAŞA CAMİİ

Birecik ilçesi, Kurtuluş Mahallesi, Mahmut Paşa Sokağındadır. Caminin kuzey cephesinin doğusundaki kapısı üzerinde üst üste yer alan iki kitabeden alta olanında caminin H.981/M.1573 tarihinde Mahmut Paşa tarafından yaptırıldığı, bunun üzerindeki iki satırlık kitabede ise caminin H.1135 senesi Şaban ayında (M.1723 Mayıs) yenilediği yazılıdır.¹⁸¹ Buradaki diğer bir kitabe ise 1952 yılındaki onarım ve ilavelerle ilgilidir.

Uzun kenarı doğu-batı yönünde, dikdörtgen planlı cami, kibleye paralel iki sahnıdır. Her sahnin kible duvarı boyunca dörder çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ortada üç bağımsız payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Bu plan şeması, h.1329 (m.1911) tarihinde onarım gören Birecik'teki Sadeddin Camii'ne her sahnına bir tonoz daha eklenmesiyle örnek olmuştur.¹⁸²

Taş mihrabın iç kısmı fayansla kaplanarak orijinalliğini kaybetmiş, ancak son yıllardaki restorasyonda bu fayanslar sökülerek mihrap orjinal şekline kavuşturulmuştur. Balkon şeklindeki minbere duvar kenarından merdivenle çıkılmaktadır. Harime giriş kapısı üzerinde ahşap müezzin mahfili yer almaktadır. Caminin kuzey cephesinin doğu köşesine eklenen iki çapraz tonozlu bölüm son cemaat yeri işlevini görmektedir.

Avlu kapısının doğusunda yer alan minare burmalı silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Bu minare burmalı gövdesi ile Birecik Ulu Camii minaresine benzemektedir.

Caminin doğusuna bitişik olarak Mahmut Paşa Hamamı yer almaktadır.

Camideki Kitabeler:

Caminin Kuzey Cephesi Doğu Kapısı Kitabeleri:¹⁸³

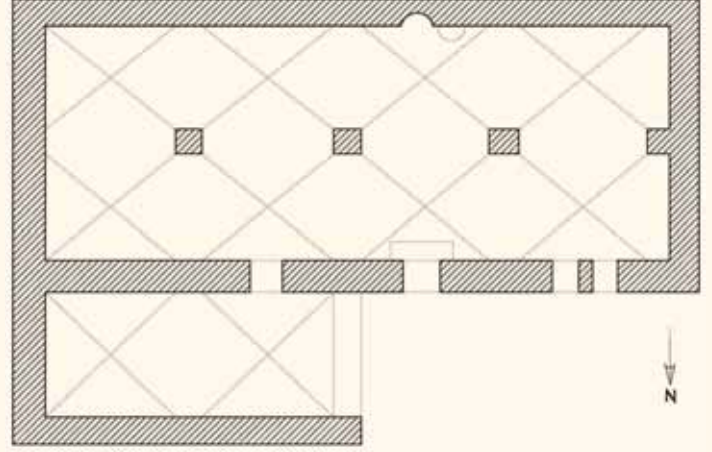
Alttaki Kitabe:

*İnşau haza'l cami'îş-şerif el-mübarek el-abde'l-fakir
Mahmud Paşa fi sene ihda ve semanine ve tis'amie"*

Üsteki Kitabe:

*"Ceddede haza'l cami'îş-şerif fi şehri şa'ban el-
mu'azzam*

sene 1135" (M.1723).

Plan 56. Mahmut Paşa Camii planı.

Fotograf 219. "Birecik Mahmut Paşa Camii Şerifi".
(İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II.Abdülhamid (Yıldız) Albümlerinden).

Fotograf 220. Mahmut Paşa Camii genel görünüm.

ŞEYH SADEDDİN CAMİİ

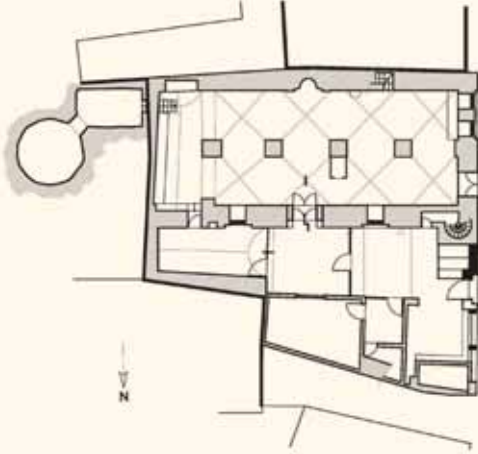
Birecik İlçesi, Saha Mahallesi, Bağlar Kapısı Caddesi, No: 22'dedir. Esas inşa tarihi bilinmemektedir. Avlu portalı üzerindeki kitabede harap olan caminin H.1329/M.1911 tarihinde Şeyh Mustafazade Ayşe Hatun tarafından bir hayli masraf edilerek yenilendiği yazılıdır.

Cami, kibleye paralel iki sahnın örttüğü enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Her sahnın beşer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ortada dört bağımsız payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Aynı plan, H.981/M.1573 tarihli Birecik Mahmut Paşa Camii'nde her sahnında bir tonoz eksik olarak uygulanmıştır. Sadeddin Camii'nin bu planı Urfa'daki Şehbenderiye Camii ile büyük benzerlik göstermektedir. Ancak Şehbenderiye Camii'nde görülen beş gözlü son cemaat yeri, Sadeddin Camii'nde harim cephesinin doğu köşesine, harimin iki tonozunu karşılayacak ölçüde beşik tonozlu olarak yapılmıştır. Son cemaat yerinin bu şekli Birecik Mahmut Paşa Camii'nde de karşımıza çıkmaktadır.¹⁸⁴

Harimin güneydoğu köşesinden bir merdivenle, yer altında kayaya oyulmuş iç içe iki mekândan oluşan itikâf mağarasına (Çilehane) inilir. Çilehanenin içersi günümüzde su ile doludur. (Fotograf 221).

Harim kısmına, ikisi kuzeyden, biri batıdan olmak üzere iki kapıdan girilir.

Mihrap, siyah-beyaz fayansların kaplanmasıyla orijinalliyini kaybetmiş, son yıllardaki restorasyonla eski şekline dönüştürülmüştür.

Plan 57. Şeyh Sadeddin Camii planı. (Mim.Cevher İlhan'dan).

Fotograf 221.Şeyh Sadeddin Camii itikaf mağarası.

Caminin kuzeybatı köşesindeki tek şerefeli, silindirik gövdeli kesme taş minare Birecik'teki Cüçük Camii minaresine benzemektedir. 222 ve 223 nolu fotoğraflar karşılaştırıldığında şerife üzerindeki ahşap yağmurluğun sonradan eklendiği anlaşılmaktadır.

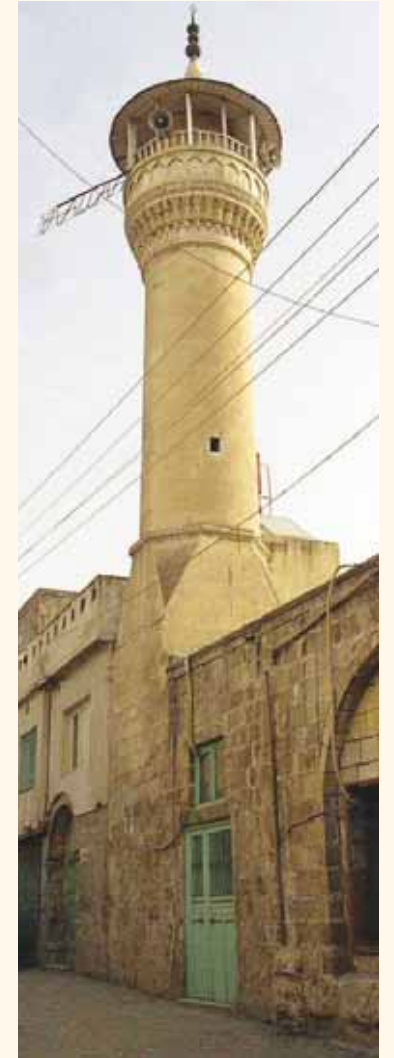
Kesme taşlardan inşa edilmiş olan Sadeddin Camii'de süslemeye yer verilmemiştir.

Avlu Portalı Üzerindeki Kitabe:¹⁸⁵

"Eğer ister isen olmak sa'adet-i ukbadar
Rehnüma-yı hakkı tahsile gayret eyle dünyade
Olub sa'yi fikre işte bu hatun-i bi hemta
Ki ismi Ayşe Hatun'dur Şeyh Mustafa zade
Makam-ı Şeyh Sa'adeddin harab bulacak bu meskeni
Edüb bir hayli masraf sa'i kıldı anı bünyade
Karin etsün kul Rabbi hırkasını gözün
Kiyametde ana şah-ı risalet ersün imdade
Çıkub bir münci Kamil dedi mu'cemle tarihin
İlahi şu makamı yapdıran sana olsn ciran
Fi sene 1329" (m.1911).

Fotograf 222. Şeyh Sadeddin Camii minaresi. (İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II.Abdülhamid (Yıldız) Albümlerinden).

Fotograf 223. Şeyh Sadeddin Camii minaresinin günümüzdeki görünümü.

D. TEK SAHINLI TONOZLU CAMİLER

ALABURÇ MESCİDİ

Birecik ilçesini çevreleyen şehir surlarının güney batı kesiminde, Meydan Kapısı denilen yerdeki, Alaburç içersindedir. Burcun dış cephelerindeki yuvarlak rozetlerde surların ve mescidin Memluklu Sultanı "Mevlana Sultan Melik el-Eşref Ebunasr Kayıtbay" döneminde "Fakir Yunus" tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Kare planlı bir burcun içersinde yer alan bu mescit uzun yıllar kapalı olup "Muhammed Buhari Türbesi" olarak bilinmekte idi. 1996 yılında Şanlıurfa Valiliğince burcun restorasyonu sırasında içersine girilmiş, Muhammed Buhari'ye ait olduğu ileri sürülen mezarın aslında, demirden yapılmış ve üzerine yeşil bir örtü örtülmüş seyyar bir sanduka olduğu ve bunun altında herhangi bir mezarın bulunmadığı görülmüştür. İç mekânın kible duvarında bulunan mihrap nişinin üzerinde mescitlerle ilgili bir ayetin yer almış olması bu yapının esasında türbe olmayıp, bir mescit olduğuna kesinlik kazandırmıştır.¹⁸⁶

Günümüzde yıkılmış olan "Meydan Kapı" kapandığında şehir dışında kalan insanların ibadeti için mescit fonksiyonu verilmiş olan bu burç iki katlı olduğundan "Burc-i âla" (Alaburç-Yüksekburc) adıyla anılmıştır. Ancak, ikinci kat yıkılmış olup taş konsolları günümüze ulaşmıştır. Mescide giriş batı cephedeki kapıdan olmaktadır. Batı cephenin önünden Fırat Nehri akmakta iken burası doldurularak yola dönüştürülmüştür.

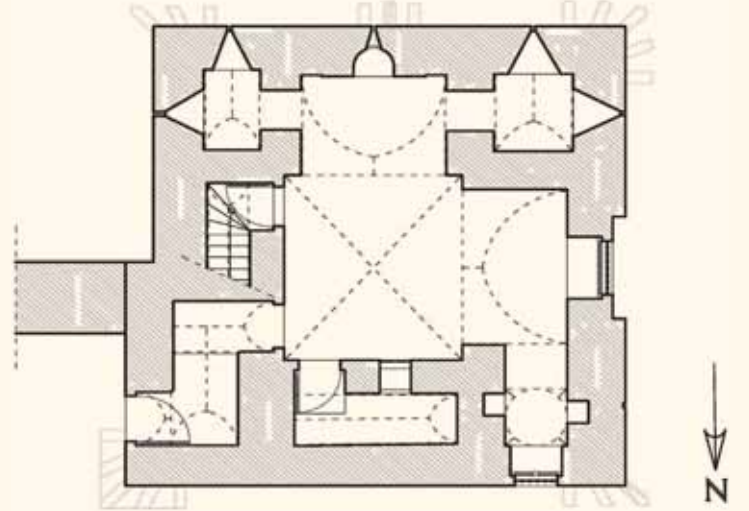
Dıştan kare planlı burcun içersindeki mescit, ortada çapraz tonozlu kare bir mekân, bunun güney ve batı tarafında eyvan şeklinde beşik tonozlu iki mekânla genişletilmiştir. Orta mekânın kuzey tarafında; orta mekândan duvarla ayrılmış beşik tonozla örtülü doğu batı yönünde dikdörtgen bir mekân ve doğu tarafında dama çıkan merdiven bulunur. Merdivenin kuzeyinde L şeklinde beşik tonozlu bir bölüm bulunmaktadır. Eyvan şeklindeki mihrap önü bölümünün doğusunda ve batısında (burcun güneydoğu ve güneybatı köşeleri) beşik tonozla örtülü, kare şeklinde iki küçük mekân bulunmaktadır.

Harap durumdaki Alaburç Mescidi 2006-2007 yıllarında Birecik Belediyesi, Doğa Derneği ve Esnaf Sanatkârlar Kooperatifi'nin ortak çalışması ile restore edilerek Birecik Etnografya Müzesi'ne dönüştürülmüştür.

Mescitteki Kitabeler:

Mescit Mihrabı Kitabesi:

"Bismillahirrahmanirrahim. Ve ennelmesacide lillahi fela ted'u ma'allahi ehade"

Plan 58. Alaburç Mescidi planı. (Mim. Cevher İlhan'dan).

Fotograf 224. 1900'lü yılların başlarında Alaburç Mescidi'nin güney batıdan görünümü. (Batısındaki yol yapılmadan önce). (Gertrude Bell'den).

Fotograf 225. Alaburç Mescidi mihrap üzerindeki kitabe.

Meydan Kapı Duvarındaki Kitabe:¹⁸⁷

“Bismillahirrahmanirrahim. (.....)’azze limevlana es-Sultan el-a’zam (.....) Seyfullah el-mürhef el-Melik el-Eşref ebi’n-Nasr Kayıtbay bitevelli el-fakir ilaallahi ta’ala Yunus. Sene seb’a ve semanine ve semanemie ve semanemie Allahümme ve edame el-’izze (limevlana) es-Sultan el-Melik el-Eşref Ebu’n-Nasr Kayıtbay fi şehri cemaziel-ahir sene seb’a ve semanine ve semanemie.”

Kitabe: Besmeleden sonra, “büyük sultan, aziz efendimiz..... Allah’ın kılıcı, en şerefli melik Ebu Nasr Kayıtbay (1468-1496)’ın idareciliği ile fakir Yunus tarafından H.887/M.Temmuz 1482’de yaptırıldı, tamir

edildi. Ey Allah’ım, izzetli sultanımız şerefli Ebu Nasr Kayıtbay’ın mülkünü devam ettir. Hicri Cemazi’al-ahir 887 /M.Temmuz 1482” anlamındadır.

Günümüze ulaşmamış olan Meydan Kapı’nın bu kitabesi Max Freihern von Oppenheim tarafından okunarak 1889 yılında yayınlanmıştır.

Alaburç Üzerindeki Rozet Kitabeler:¹⁸⁸

Alaburç’un dış cephelerindeki yuvarlak rozetler üzerindeki kitabeler birbirinin tekrarı olup bu kitabelerde: “Ebu’n-nasr Kayıtbay eazze li-mevlana es-sultan el-Melik el-Eşref Eazze nasrehu” yazılıdır.

Fotograf 226. “Birecik’te Meydan Kapısı”. (İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II.Abdülhamid (Yıldız) Albümlerinden).

Fotograf 227. Alaburç Mescidi’nin güney doğu cepheden görünümü (Restorasyondan önce).

KULE MESCİDİ

Birecik ilçe merkezi, Urfa Kapısı kuzeyine bitişiktir. Şehir surlarının ve Urfa Kapısı'nın M.1482 senesinde Memluk Sultanı Kayıtbay tarafından yaptırılması sırasında bu mescidin de inşa edildiği tahmin edilmektedir.

Doğu-batı istikametinde dikdörtgen planlı mescit ortada büyük bir çapraz tonozla örtülüdür. Çapraz tonozun doğu batı uçları beşik tonoz şeklinde uzayarak mescidin dikdörtgen şekil almasını sağlamıştır.

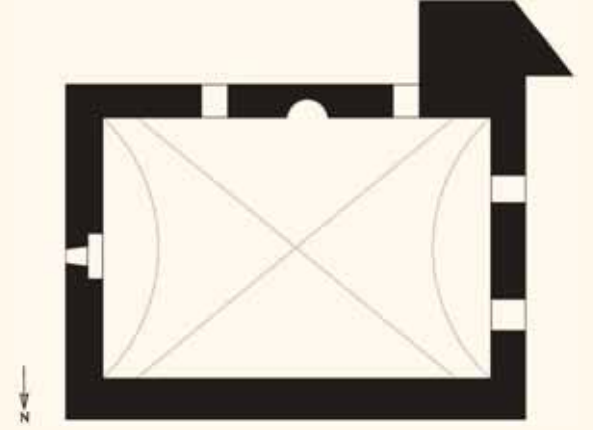
Mescidin kible duvarı şehir surudur. Bu sur üzerinde Urfa Kapısı'nın inşası ile ilgili şerit kitabenin başlangıç kısmı bulunmaktadır.¹⁸⁹

Süslemeye yer verilmemiş olan yapının malzemesi duvarlarda düzgün kesme taş, tonozda moloz taştır.

Oldukça harap bir durumda olan ve kullanılmayan mescit, 1993 yılında Şanlıurfa Valiliği tarafından orijinaline uygun bir şekilde restore edilmiştir. Ahşap minber bu restorasyon sırasında yapılmıştır.

Fotograf 228. Kule Mescidi batı cephesi. (Restorasyondan önce).

Plan 59. Kule Mescidi planı.

Fotograf 229. Kule Mescidi batı cephesi. (Restorasyondan sonra).

Fotograf 230. Kule Mescidi mihrap önu bölümü. (Restorasyondan önce).

Fotograf 231. Kule Mescidi mihrap önu bölümü. (Restorasyondan sonra).

Fotograf 232. 1993 yılındaki restorasyondan sonra Kule Mescidi'nin açılış töreni.

SANCAK MESCİDİ

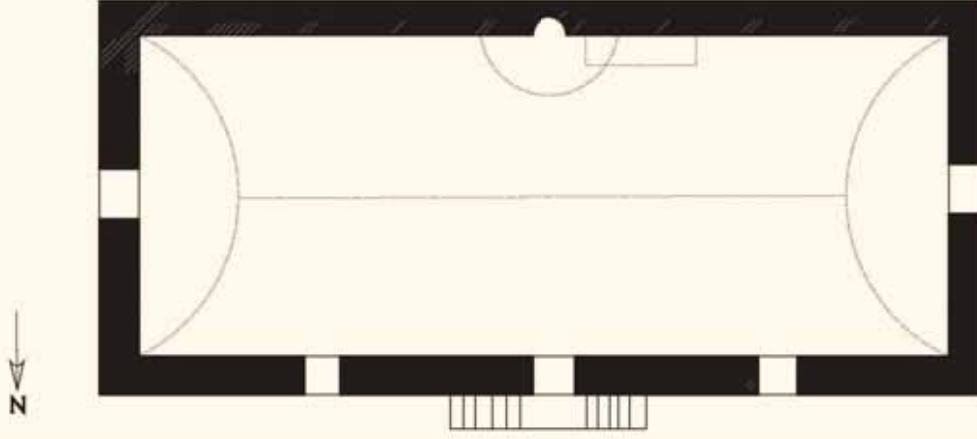
Birecik İlçesi, Sancak Mahallesi, Topuzağa Sokağı'ndaki bu mescidin esas inşaa tarihi bilinmemektedir. Harim Kapısı üzerindeki üç kitabe de onarım devirlerine aittir. Bunlardan ortadaki büyük kitabede, harap olan mescidin H.1341 (M.1922–23) tarihinde Haydarzade Şakir Efendi ile Hacı Salih Efendi tarafından yıktırılarak yeniden yapıldığı yazılıdır. Harim kapısı üzerindeki büyük kitabenin sağında yer alan iki satırlık kitabede H.1344/M.1925 yılında Abdi Usta tarafından yapıldığı yazılıdır.

Mihrap duvarı boyunca uzayan dikdörtgen planlı mescit, doğu batı yönünde boydan boya büyük bir beşik tonozla örtülüdür. Sancak Mescidi'nin bu planı, Urfa'daki İmam Sekkaki, Behramlar ve Müderris mescitlerine büyük ölçüde benzemektedir.¹⁹⁰

Mescidin doğu ve batısında birer, kuzey cephesinde iki pencere bulunmaktadır. Mihrap sade ve süslemesiz olup üzerinde iç içe geçmiş beş kollu iki yıldızın oluşturduğu on kollu bir yıldız kabartması vardır. Son zamanlarda ahşaptan yapılmış olan ve bir özelliği bulunmayan balkon şeklindeki minbere duvar kenarından ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Demir konstrüksiyonlu minber minare orijinal olmayıp sonradan yapılmıştır.

Mescidin kible duvarı, arazinin topoğrafik yapısı nedeniyle yola gelmekte, kuzeye bakan giriş cephesi ise alçakta olup camiye iki yandan merdivenlerle çıkılmaktadır.

Kuzeye bakan cephenin doğusunda yer alan pencerenin lento taşında, ortada baklava dilimi şeklinde bir çerçeve içersine makılı tarzında "La

Plan 60. Sancak Mescidi planı.

Fotograf 233. Sancak Mescidi kuzey cephesi.

ilahe illallah Muhammedün Resulallah” yazılmıştır. Bu yazının sağında ve solunda, rumi ve palmet motiflerinin girift olarak oluşturduğu dairesel birer kompozisyon bulunur. Bu taşın mescidin ilk inşasından kaldığı tahmin edilmektedir.

Camideki Kitabeler:¹⁹¹

Harim Kapısı Üzerindeki Orta Kitabe:

*“Şakir Efendi Haydar-zade ehl-i vicdan
Hacı Salih Efendi ile kıldı azm ü peyman
Şu ma’bed-i mua’lla olmuş idi harab
İcra olunmuyordu ayin-i farz-ı Yezdan
Bu iki ehl-i gayret bezl eyleyub mesa’i
Erbab-ı hayri tahrik etmekle açdı meydan
Yıkırdılar binayı inşa için mücedded
İhya olundu tekrar bu secdegah-ı viran
Bitdikde çıkdı Lazıb tarihin etdi inşad
Cami’ yapıldı işte şad oydu ehl-i iman
Mart 1341” (M.1922-23).*

Harim Kapısı Üzeri Soldaki Kitabe:

*“Sancak Mahallesi Mescid-i Şerifi
Sene 1344 Muharrem” (M. 22 Temmuz-20
Ağustos1925).*

Harim Kapısı Üzeri Sağdaki Kitabe:

*“Banisi Abi (Abdi) Usta
Sene 1344 Muharrem” (M.22 Temmuz-20 Ağustos
1925).*

Şekil 68. Sancak Mescidi kuzey cephesindeki pencere lentosu üzerindeki “ma’kâli” tarzında kelime-i tevhid yazısı.

Şekil 69. Sancak Mescidi kuzey cephesindeki pencere lentosu üzerindeki bitkisel süslemeli rozet.

Fotograf 234. Sancak Mescidi kuzey cephesindeki pencere lentosu üzerindeki “ma’kâli” tarzında kelime-i tevhid yazısı ve bitkisel süslemeli rozetler.

TEKKE CAMİİ (BAHRİYE TEKKESİ MESCİDİ)

Birecik İlçesi, Meydan Mahallesi, Belediye Caddesi üzerindedir. Yapının üzerinde inşa tarihini veren herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Oppenheim, Bahriye Tekkesi Mescidi'ne ait olduğunu söylediği bir kitabeyi 1899'da okumuş ve bunu 1913'te yayınladığı kitabelerle ilgili kitabında okuyucuya sunmuştur. Söz konusu kitabe caminin H.981 (M.1573-74) tarihinde Sultan Süleyman Han devrinde inşa edildiğini belirtmiştir.¹⁹²

Birecik şehrinin güney kesimindeki surlara bitişik olarak şehir tarafına inşa edilmiştir. Surlar caminin kible duvarını oluşturmaktadır. Kible duvarı boyunca enine dikdörtgen plana sahip cami, tek çapraz tonozla örtülüdür. Çapraz tonoz, doğu ve batıda biraz derin, kuzey ve güneyde fazla derin olmayan eyvana benzer bölümlerle dört yöne doğru genişlemiştir. Bu plan, Urfa'daki Hayrullah Camii planına büyük ölçüde benzemektedir.¹⁹³

Mihrap sade ve süslemesizdir. Balkon şeklindeki minbere, pencereden duvar içersindeki merdivenle çıkılmaktadır.

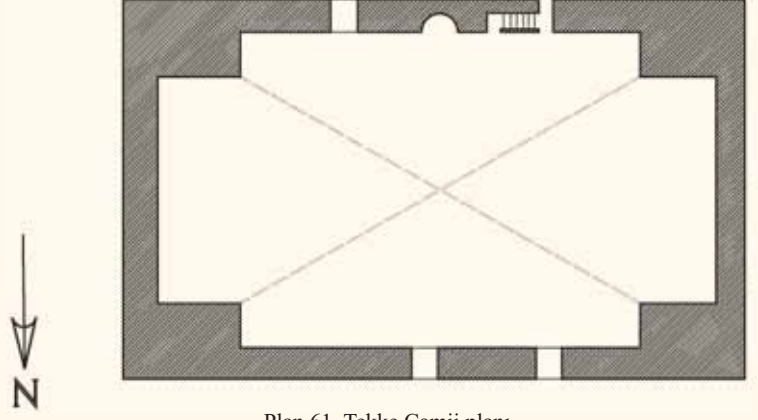
Ahşap sütunlar üzerine oturan minber minare, caminin batısına bitişik hücrenin damının güneybatı köşesindedir. (Fotograf 235). Minareye avlunun batı duvarı üzerindeki merdivenle çıkılmaktadır. Son yıllardaki restorasyonda ahşap bu minarenin yerine yine minber minare şeklinde taş bir minare yapılmıştır. (Fotograf 236).

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan Tekke Camii'nin avlusunda, Kadiri Şeyhi Hacı Fakı Baba (?-1889) ile oğlu Şeyh Hacı Ali Baba'nın (1844-1913) mezarları bulunmaktadır.

Caminin 1899'da Oppenheim Tarafından Okunan Kitabesi:¹⁹⁴

"İnşau haza'l cami'el-mübarek es-Sultan Süleyman Han azze nasruhu tarihi sene ihda ve semanine ve tis'amine."

Kitabede; "Bu mübarek caminin inşası Sultan Süleyman Han Allah onun yardımını yüceltsin zamanında yapıldı. Senesi H.981/M.1573-74'dür" anlamı ifade edilmektedir. Oppenheim, yukarıdaki kitabe noktalı kısmı okuyamamıştır. Mahmut Karakaş kitabedeki 1573 tarihinin II.Selim Han devrine denk geldiğini söyleyerek bu boşlukta "es-Sultan Selim ibni", yani Sultan Süleyman oğlu Sultan Selim Han adının olması gerektiğini belirtmiştir.¹⁹⁵

Plan 61. Tekke Camii planı.

Fotograf 235. Tekke Camii'nin güney batı cepheden görünümü. (Restorasyondan önce).

Fotograf 236. Tekke Camii'nin güney batı cepheden görünümü. (Restorasyondan sonra).

E. MAĞARA CAMİLER

MAĞARA CAMİİ

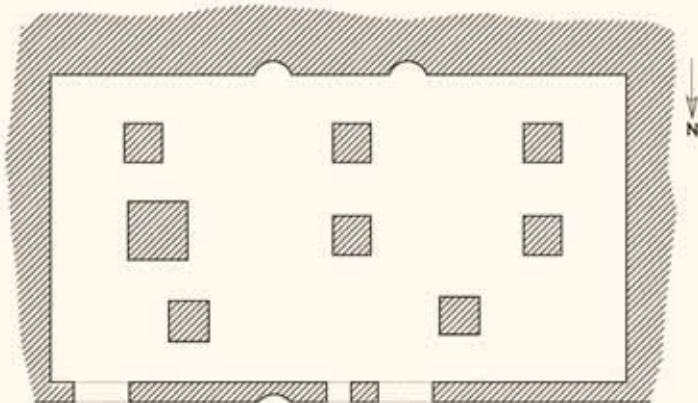
Birecik İlçesi, Hoca Şeref Mahallesi, Mağara Camii Sokağındadır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Mağaranın batıya bakan giriş cephesinde bulunan iki kitabeden kuzeyde olanında H.1221/M.1806 tarihinde tamir ettirildiği yazılıdır. Güneyde olan tarihsiz kitabede “Bu büyük hücreyi eski müftü Seyyid Hacı Abdülkadir Efendi inşa etti” yazılıdır.

Kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 13.78x15.95 m. boyutlarında düzensiz dikdörtgen planlı bir mağaradan oluşur. Halk tarafından eski bir kilise olduğu söylenen mağara tamamen kaya kütlesi içine oyularak biçimlendirilmiştir. Mağara üç sıra halinde, düzensiz kare ve dikdörtgen biçimli kayadan oyulmuş yedi payeye, kuzey duvarın doğusundaki duvar payesine oturan düz tavanla örtülüdür. Harimin doğu duvarı güneye doğru 0.80 m. derinleştirilmiştir. Mihrap doğuya kaymış durumdadır. Güney duvarda mihrapla birlikte beş niş bulunmaktadır. Yarım yuvarlak nişli ve sivri kemerli mihrabın batısındaki nişlerden biri yarım yuvarlak, diğerleri dikdörtgen biçimlidir.¹⁹⁶

Yapıya sürekli su sızması, özellikle kible duvarında sekinin hemen üzerindeki bölümün oyulmasına neden olmuştur. Güney duvardaki seki, batı duvarda da devam etmektedir.

Abdülhamid han tarafından çektirilen ve Yıldız Sarayı’nda muhafaza edildiği için “Yıldız Albümleri” olarak nitelenen albümlerdeki 1890 yılına ait olduğu tahmin edilen bir fotoğrafta bu caminin minaresi mağara cephesinin doğusuna bitişik olarak görülmektedir.¹⁹⁷ (Fotograf 237).

Üzerindeki evlerden ve kanalizasyonlardan dolayı su sızdıran Mağara Camii, boşaltılmış ve 1964 yılında ön tarafına aynı adla anılan yeni bir cami yapılmıştır.

Plan 62. Mağara Camii planı.

Bu sırada, mağara cephesinin doğusuna bitişik orijinal minare de yeni yapılan caminin önüne taşınmıştır.

Camideki kitabeler:¹⁹⁸

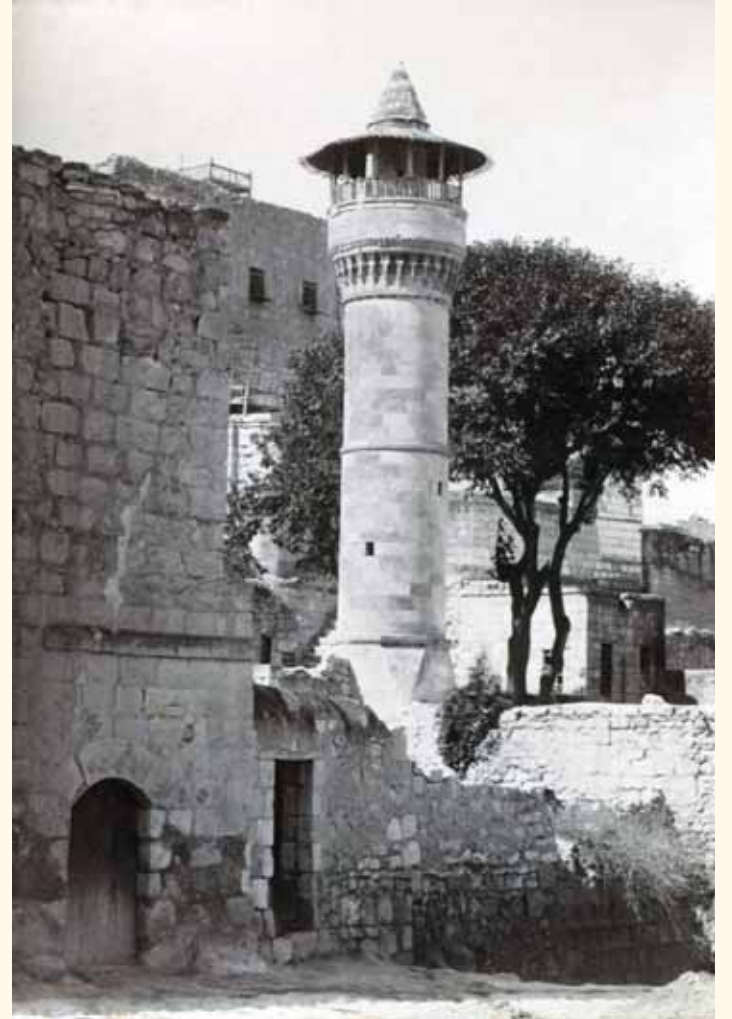
Giriş Cephesi Solundaki Kitabe:

“Ne güzel oldu imaretin bu eyvan-ı na’im
Vere mahşerde Huda andadır ecr-i azim
Şaniya söyler bunda tamirine tarih
Eseri pakin makbul ede Mevla-yı kadim
Sene 1221” (M.1806).

Kitabenin sonunda 1221 tarihi verilmiş olmasına rağmen, şiirde şair Şani tarafından düşürülen tarih ebced hesabı ile H.1223’ü vermektedir.

Giriş Cephesi Sağındaki Kitabe:

“İnşau ve binau hazihî’l hücreti’ş-şerifeti
es-Seyyid el-Hac Abdülkadir el-müfti-i sabıka
.....”

Fotograf 237. “Birecik’te Mağara Camii”. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid (Yıldız) Albümlerinden).

Fotograf 238. Mağara Camii iç görünüm.

Fotograf 239. Yeni Mağara Camii ve minaresi.

F. YIKTIRILARAK BETORME İNŞA EDİLEN CAMİLER

ZEHRAVEY MESCİDİ

İskele Çarşısında, Ulu Cami'nin güneyindedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü 2344 numaralı fihrist defterinde, "Mehmet Caferil Gazi, diğer adı Endülüslü Şeyh Mehmet Zehravey" camii olarak geçmektedir.

Doğuya bakan giriş kapısı üzerindeki kitabede, burasının Endülüslü Şeyh Muhammed Zehravey'in türbesi olduğu, bu türbe-mescit harap iken H.1340/M.1921 tarihinde Muhlis Efendi tarafından yenilediği ve Muhlis Efendi'nin oğlu Muhammed Nuri'nin de buraya defnedildiği yazılıdır. Ancak günümüzdeki mevcut yapıda herhangi bir mezar bulunmamaktadır. Bu kitabe dışında elimizde herhangi bir bilgi mevcut olmadığından yapının ilk şekli ve tarihi bilinmemektedir.

Uzun kenarı kuzey-güney yönünde uzayan dikdörtgen planlı mescit tamamen betonarme olup üzeri de beton damlıdır. Yapının doğuya bakan cephesindeki kesme taşlardan yapılmış eyvan kapının mescidin ilk döneminden kaldığı tahmin edilmektedir.¹⁹⁹

Betonarme mihrap üzerindeki H.1340/M.1921 tarihli kitabede mescidin adı "Mirkelam Mescidi" olarak geçmektedir.

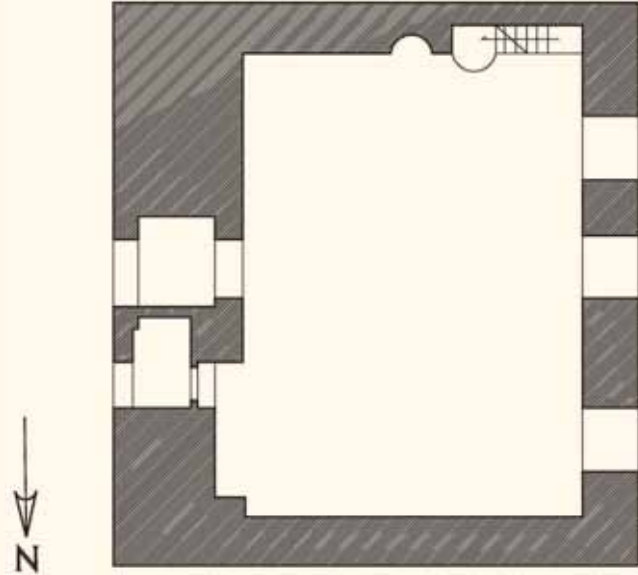
Camideki kitabeler:²⁰⁰

Doğu Cephedeki Kapı Kitabesi:

"Harab olmuş görünce bu ibadethaneyi ancak
Rıza-yı Bariye tahsil için ez nev bina etdim
Bu merkad Endülüslü Şeyh Zehravi Muhammed'dir
Harab idi yapub nur gühere ben iltica ettim
Dahi defn eyledim oğlum Muhammed Nuri'yi burda
Garik-i lücce-i gufranetini Hak'dan rica etdim
Bu türbe mescidin banisi Muhlis düşdü bir tarih
Saladır ehl-i imane bir nev mescd bina etdim".

Mihrap Kitabesi:

"Sene 1340
Oniki İmamların aşkı ile yaz tarihini
Mirkelam Mescidin yaptım Huda makbul ede".

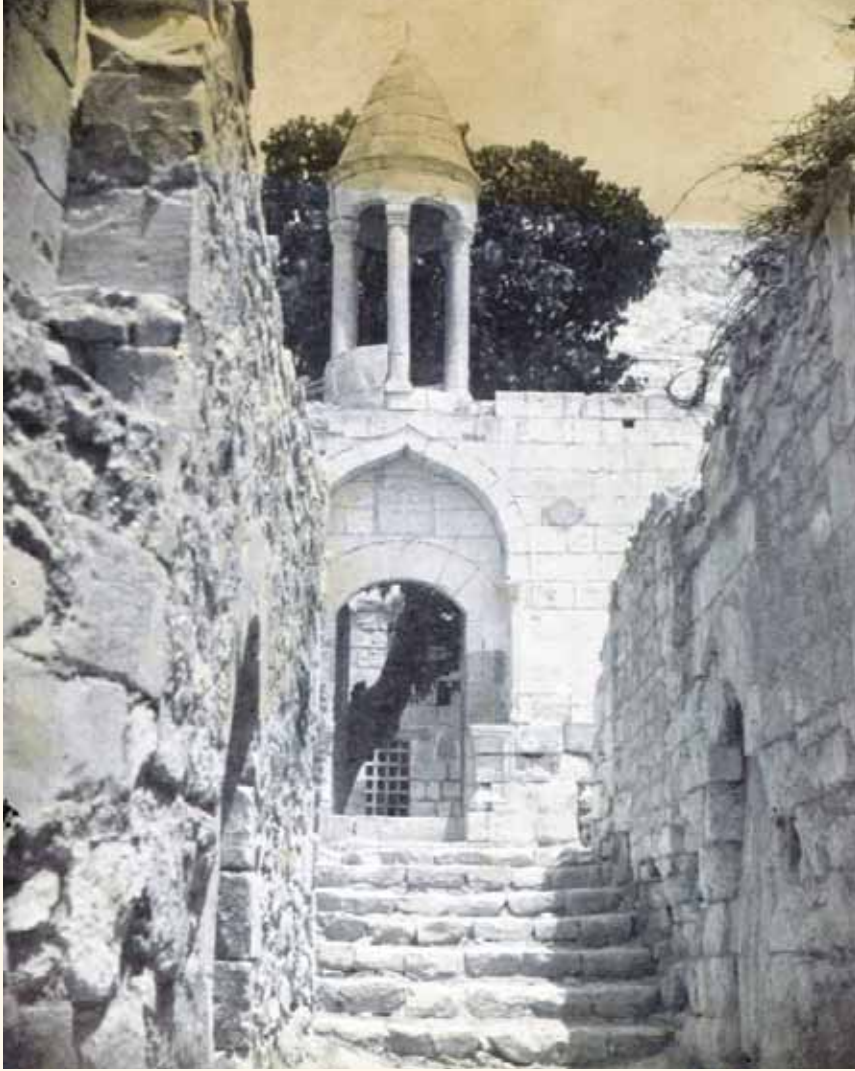
Plan 63. Zehravey Mescidi planı.

Fotograf 240. Zehravey Mescidi kitabesi.

İNNAPLI CAMİİ

Birinci Dünya Savaşı'nda sonra uzun bir süre harap durumda kalan bu cami, yıktırılarak yerine betonarme bir cami inşa edilmiştir. Eski caminin planı ve yapılış tarihi ile ilgili olarak bilgi bulunmamaktadır. Sultan II.Abdülhamid tarafından hazırlattırılan "Yıldız Albümleri"nde bu caminin kapısı ve üzerindeki minaresinin görüldüğü bir fotoğraf mevcuttur. (Fotograf 241).

Fotograf 241. "Nefs-i Birecik'te İnnaplı Camii Şerifi'nin resmidir".
(S.İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II.Abdülhamid (Yıldız) Albümlerinden).

III. BOZOVA İLÇESİ CAMİLERİ

Bozova ilçe merkezindeki ve köylerindeki camiler; mihraba paralel iki sahnalı tonoz örtülü camiler, mihraba paralel iki sahnalı eş değerde çok kubbeli camiler ve transeptli camiler olmak üzere üç bölüme ayrılır.

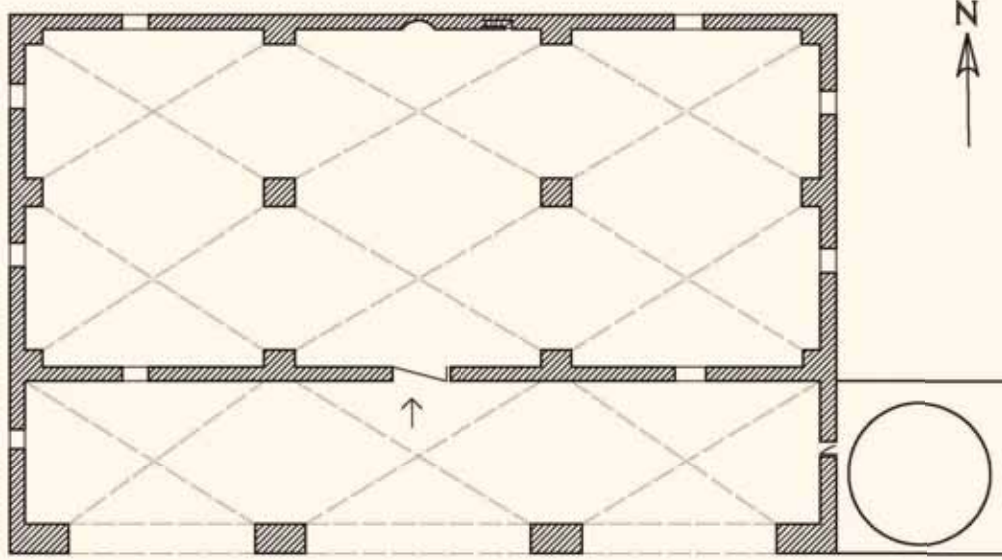
A. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZ ÖRTÜLÜ CAMİLER

KARASUNGUR CAMİİ

Bozova İlçesi Yaylak Köyü'ndedir. Cami kapısı alınışındaki kitabede Hüseyin oğlu Yusuf tarafından H.1166/M.1753 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır.

Kesme taşlardan inşa edilmiştir. Cami, ortada mihraba paralel sıralanmış iki paye ile iki sahına ayrılmış ve sahnaların üzeri üçer çapraz tonozla örtülmüştür. Yarım yuvarlak mihrap nişi sade ve süslemesizdir. Mihrabın batısında yer alan balkon şeklindeki minbere duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır. Harim Kapısı kemeri üzerinde ikisi ortada, diğer ikisi yanlarda olmak üzere dört adet kitabe yer almaktadır. Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye oturmakta olup üç adet çapraz tonozla örtülüdür. Tek şerefeli ve poligonal gövdeli minare son cemaat yerinin kuzey batı köşesinde yer almaktadır.²⁰¹

Mevcut mimari izlerden son cemaat yerinin kısmen, caminin ise tamamen yenilendiği anlaşılmaktadır. Cami kapısı üzerindeki esas inşa kitabesinin doğusunda yer alan kitabede caminin H.1237 (M.1821-22) tarihinde onarıldığı belirtilmiş, ancak onarımı yapan şahıstan söz

Plan 64. Karasungur Camii planı.

edilmemiştir. Esas kitabenin batısında yer alan kitabe caminin H.1266 (M.1850) senesinde Hüseyin oğlu Hasan ile Yusuf oğlu Musa tarafından onarılmasıyla ilgilidir. Cami kapısının büyük kemerinin üzerinde yer alan diğer bir kitabe ise H. 1389/M.1973 tarihli son onarıma aittir.

Camideki kitabeler:²⁰²

Cami Kapısı Üzerindeki Orta Kitabe:

“Bismillahirrahmanirrahim.

Hüve’l-Hallak el-Baki La ilahe illallah Muhammedün Resulallah. Maşaallah 1166 (M.1753) Sahib el-hayrat Yusuf ibni Hüseyin”

Cami Kapısı üzerindeki Orta Kitabenin

Doğusundaki Kitabe:

“Bismillahirrahmanirrahim La yedi’u ecre’l muhsin

Allah

İlahi kıl lütfunla bu camii küşad eyle

Bu camii tamir eyleyen bu beyt hürmetin şad eyle sene 1237 (M.1821-22)”

Cami Kapısı Üzerindeki Orta Kitabenin Batısındaki Kitabe:

“Bismillahirrahmanirrahim

La ilahe illallah Muhammedün Resulallah

Maşaalah la kuvvete illa billah

Sahib el-hayrat

Hasan ibni Hüseyin ve Musa ibni Yusuf

ummire fi sene 1266 (M.1850)”

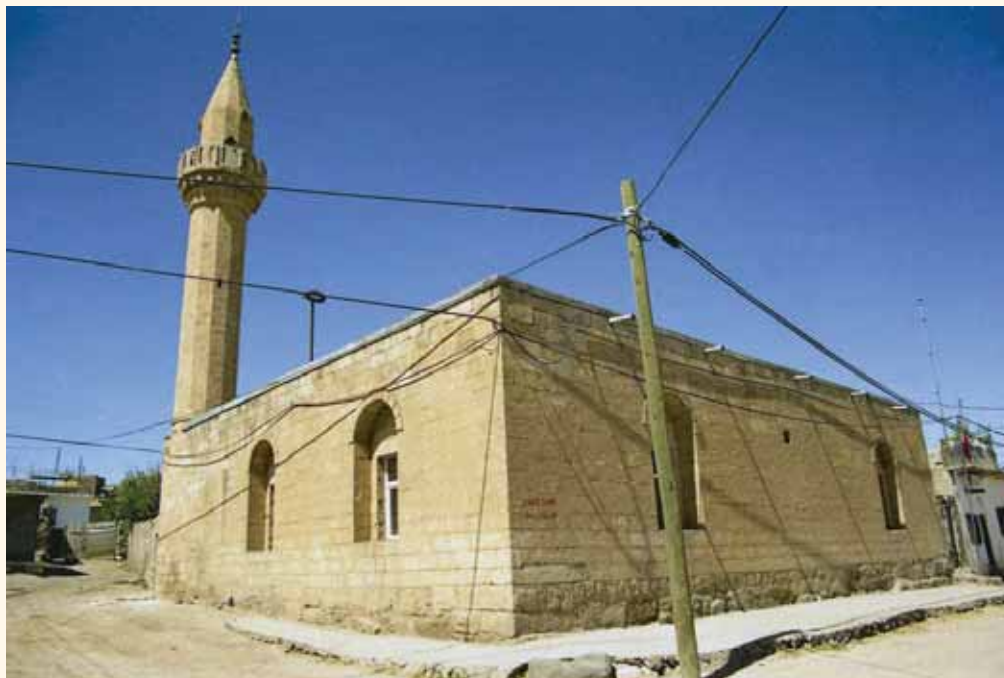
Cami Kapısı Büyük Kemerinin Üzerindeki Kitabe:

“ Ammeru el-cami’e devmen bi’l-cema’ati

Eyyuha’l-ahhar lienneha hamse ve işrone

Kema ammerehu bi’l-lisani ve bezli’l-emval el-ebrar

fi sene 1973-1389”

Fotograf 242. Karasungur Camii güney batı cepheden görünüm.

KIRMIZI PINAR CAMİİ

İnşa tarihi bilinmemektedir. Cami kapısı üzerinde bulunduğu söylenen ve günümüzde siva altında kalmış bulunan 1865 tarihinin caminin inşasına ait olduğu tahmin edilmektedir.

Kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami doğu batı doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahiptir. Cami, mihraba paralel iki sahına ayrılmış, her sahin beşer çapraz tonozla, sadece güneydoğu köşe yarım çapraz tonozla örtülmüştür. Tonozlar ortada dört payeye oturmaktadır.

Sade ve süslemesiz mihrap nişi son zamanlarda beton sivanarak yağlı boya ile boyanmıştır.

Önde iki sütuna oturan üç gözlü son cemaat yerinin üzeri beton örtülüdür. Son cemaat yerinin H.1388/M.1968 tarihinde eklendiği kitabeden anlaşılmaktadır.

Cami avlusunun doğusundaki minare kapısı üzerindeki kitabede minarenin H.1378/ M.1958 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır. Son yıllarda düşen bir yıldırım sonucunda minare gövdesi yıkılmış olup sadece pabuç ve kaide kısmı ayakta.

Camideki kitabeler:

Son cemaat yerinin orta kemeri kilit taşındaki kitabe:

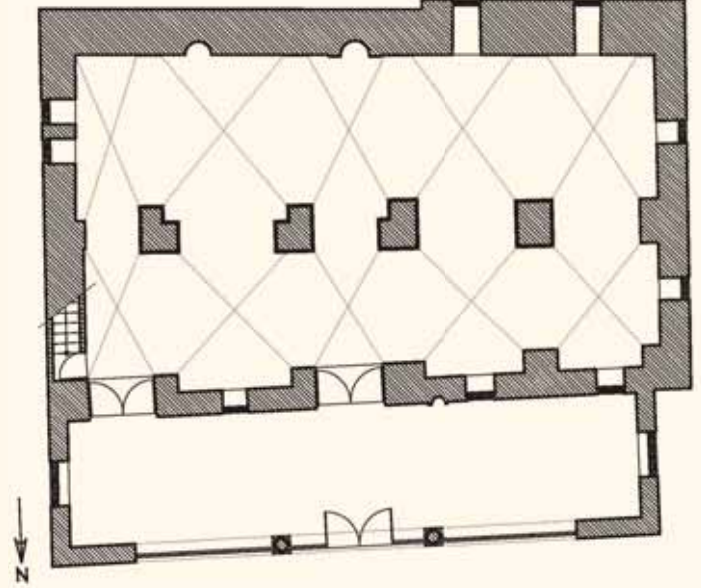
“1388 (1968) Maşallah”

Son cemaat yeri kemerlerinden batıda olanı üzerindeki kitabe:

Madalyon içersinde “Allah Celle Celaluhu”, bunun sağındaki sivri kemercikli ve üzeri yıldız kabartmalı çerçeve içersinde; “El-Necatü fi’s-sadaka” hadis-şerifi yazılıdır.

Son cemaat yeri kemerlerinden doğuda olanı üzerindeki kitabe:

Madalyon içersinde; “Muhammed aleyhisselam”, bunun solundaki sivri kemercikli ve üzeri ay yıldız kabartmalı çerçeve içersinde ,”Er-rizku Alâallah” hadis-i şerifi yazılıdır.

Plan 65. Kırmızı Pınar Camii planı. (Mim.Cevher İlhan'dan).

Fotograf 243. Kırmızı Pınar Camii son cemaat yeri kuzey cephesi ve minaresi.

Fotograf 244. Kırmızı Pınar Camii iç görünüm.

B. EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER

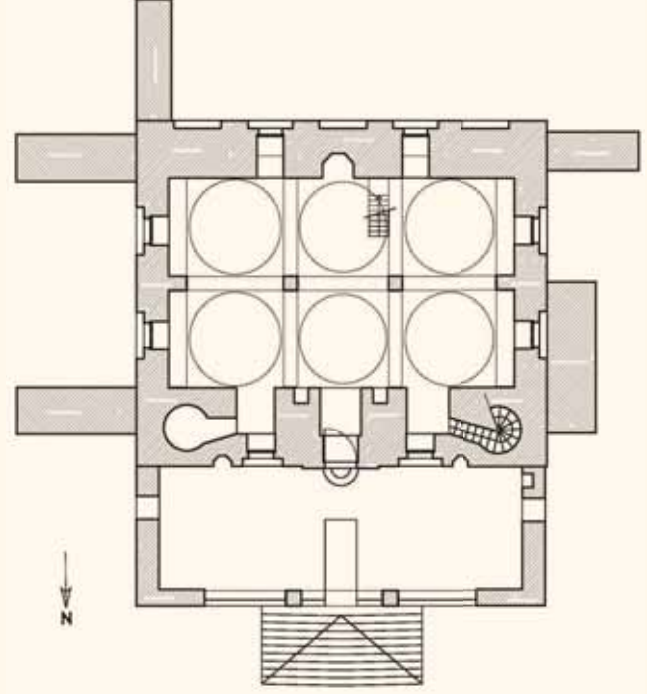
ÇARMEKİK KÖYÜ (BÜYÜKHAN) CAMİİ

Bozova İlçesi, Büyükhan (Çar Melik) köyündedir. Kitabesi yoktur. Güneyindeki Çarmelik Kervansarayı'na gelen yolcular için kervansarayla birlikte inşa edildiği tahmin edilmektedir.

Caminin batısındaki mezarlıkta yatan iki zatın camiye ve kervansarayı inşa eden kardeşler olduğu köylüler tarafından söylenmektedir.²⁰³ Mezarların şahidelerindeki yazılar ölümle ilgili ayetleri içermektedir. Şahidelerin birinde Arapça H.1030 (M.1621) tarihi ve Ali oğlu Ahmet Ağa'nın adı geçmektedir. Kervansaray'daki ocak nişlerinin Beylikler ve Osmanlı döneminde ortaya çıktığı düşünüldüğünde, caminin kervansarayla birlikte bölgenin 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılmasına müteakip inşa edildiğini söylemek mümkündür.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde her iki yapıdan uzunca bahseder.²⁰⁴ Aynı yüzyılda Anadolu'yu dolaşmış diğer bir seyyah olan Tavernier, Çarmelik'in sadece kalesinden söz etmektedir. XIX. yüzyılda bölgeyi gezen seyyah Sachau ise köyün hanını ve güzel suyu olan kuyusunu anlatmaktadır.²⁰⁵

Düzyük kesme taşlardan iki katlı (fevkani) olarak inşa edilmiş olan cami, mihraba paralel iki sahnalı olup, her sahnın mihrap boyunca eş değerde üçer kubbe ile örtüldür. Kubbeler ortada iki ince payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Payeler son zamanlarda güçlendirilmek amacıyla beton harç ile kalınlaştırılmıştır.²⁰⁶

Plan 66. Çarmelik Köyü Camii planı. (Mim.Cevher İlhan'dan).

Köşe sütunçeli, mukarnas kavsaralı mihrabın çevresini mukarnas bordürü dolaşmaktadır. Aynı bordür son cemaat yerindeki harim kapısı çevresinde de görülmektedir. Harim kapısının alınlığında, iki yanında palmet motifleri bulunan boş kitabe çerçevesi yer almaktadır. Minber 7 basamaklı taş merdiven şeklindedir. Camide minare yoktur. Mevcut izlerden, beton örtülü üç gözlü son cemaat yerinin camiye sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Caminin dört cephesi de ikişer pencerelidir. Güney cephedeki üç dilimli iki pencerenin alınlıklarında pembe mermer, yanlarında almaşık olarak sarı ve kahverengi mermer taşlar kullanılmış, pencerelerin arasına ve yanlarına birer sağır pencere yerleştirilmiştir. Sağır pencereler ancak dış cepheden görülebilmektedir.

Fotograf 245. Çarmelik Camii ve kervansarayının kuzeyden genel görünümü.

Fotograf 246. Çarmelik Camii güney batı cepheden görünüm.

Fotograf 247. Çar Melik Camii iç görünüm.

İki katlı cami yüksekte kaldığı için, buraya kuzey cepheden 10 basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Zemin kattaki bölümün girişi batı cephedeki kapıdandır. Güney cephenin zemininde atların bağlanması için beşik tonozlu, eyvan şeklinde iki mekân bulunmaktadır.

Caminin doğu cephesindeki iki, güney ve batı cephelerindeki birer payanda yapıyı güçlendirmek amacıyla son yıllarda yapılmıştır.

Örtü sistemindeki çatlaklar içeriye yağmur sularının girmesine neden olmuş ve yapıda ciddi hasar oluşmuştur.

Kitabeler:

Çarmelik Köyü mezarlığındaki iki adet mezar, köydeki kervansarayı yaptıran iki kardeşe atfedilmektedir. Bu mezarların kitabeleri şöyledir:²⁰⁷

1 Nolu Mezar Baş Şahidesi Doğu Cephesi

Bismillahirrahmanirrahim

Küllü nefsün zaikatü'l mevt

Küllümen aleyha fanin ve yebka

Vechü Rabbike zül-celali

Ve'l ikram

1 Nolu Mezar Ayak Şahidesi Doğu Cephesi

Haza kabr el-merhum

Ahmet Ağa ibni Ali

Gafarallahu lehu

Tevaffa ila rahmetullahi

Taala fi safer el-muazzam

Fi sene selesune ve elf

(Sefer H.1030/M.Ocak 1621)

1 Nolu Mezar Ayak Şahidesi Batı Cephe

Kale alallahu taala

.....
.....
.....
.....

2 Nolu Mezar Baş Şahidesi Doğu Cephe

Bismillahirrahmanirrahim

Küllü nefsün zaikatü'l-mevt

Küllü men aleyha fanin ve yebka vechü

Rabbike zü'l-celali v'el-ikram

Fatihatu'l-kitab

2 Nolu Mezar Ayak Şahidesi Batı Cephe

Yevme'l-haşrde mağfur eyle

Makam-ı menzilin ma'mur eyle

Fenadan gitdi çü nale mahzun

.....
.....

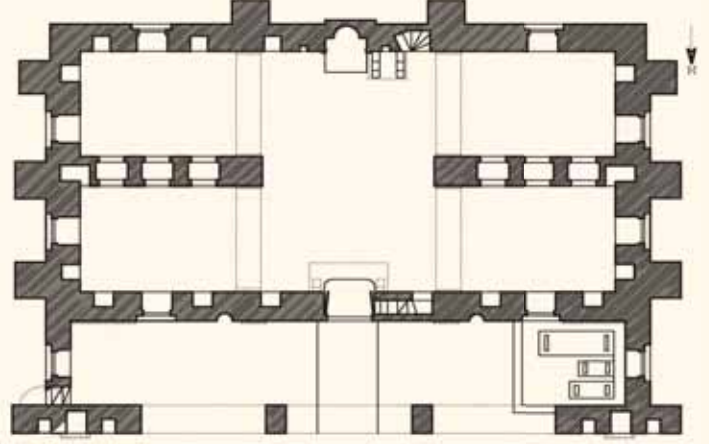
C. TRANSEPTLİ CAMİLER

AĞVIRAN KÖYÜ HÜSEYİN PAŞA CAMİİ

Bozova İlçesi, Ağvıran Köyü'ndedir. Cami kapısı üzerindeki kitabede H.1319/M.1901 tarihinde Hartavizade Hafız Muhammed Selim Efendi'nin oğlu Hüseyin Ferideddin (Hüseyin Paşa) tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Hüseyin Paşa, Urfa şehir merkezindeki Hüseyiniye Çarşılarını da yaptırmıştır.

Kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami, mihraba dikey beşik tonozlu bir sahnın (transept) ve bunun iki yanında beşik tonozlu ikişer sahnından oluşan yatık dikdörtgen bir plana sahiptir. Yapıdaki tüm tonozlar, orta sahnın sağında ve solundaki üçer payeye oturur. Payeler yanlara doğru kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Bu payelerden orta sahnın oturduğu iki adedi diğerlerine nazaran daha kalındır. Yapı bu planı ile Urfa camileri içerisinde tek örnektir.²⁰⁸

Yuvarlak kemerli mihrabın iki yanı bitkisel süslemeli başlıklı köşe sütunçelidir. Mihrap kemeri

Plan 67. Ağvıran Köyü Hüseyin Paşa Camii planı.

içerisinde H.1319 (M.1901) tarihli dört satırlık kitabe bulunmaktadır.

Üç kademeli iki taş konsol üzerine oturan balkon şeklindeki sade ve süslemesiz ahşap minbere duvar içerisinden taş merdivenle çıkılmaktadır.

Çapraz tonozlarla örtülü üç gözlü son cemaat yeri ortada dikdörtgen iki payeye oturmaktadır. Son cemaat yerinin batıdaki bölümü içerisinde yer alan üç adet mezardan biri camiyi yaptıran Hüseyin Paşa'ya, diğerleri oğulları Ali Selim Bey ve Muhammed Selim Bey'e aittir.

Minber minare son cemaat yerinin kuzeydoğu köşesindedir. Caminin doğu ve batı cephelerinde üçer, güney cephesinde iki payanda yer almaktadır.

Fotograf 248. Hartavizade Hüseyin Paşa.
(Dr.Burhan Vural aile albümünden).

Fotograf 249. Ağvıran Köyü Hüseyin Paşa Camii mihrap önu bölümü.

Fotograf 250. Ağvıran Köyü Hüseyin Paşa Camii mihrap önu bölümünün batı kanadı.

Fotograf 251. Ağvıran Köyü Hüseyin Paşa Camii güney cephesi.

Fotograf 252. Ağvıran Köyü Hüseyin Paşa Camii güney doğu cepheden görünüm.

Fotograf 253. Ağvıran Köyü Hüseyin Paşa Camii minaresi.

Camideki kitabeler:²⁰⁹

Cami Kapısı Kitabesi:

*“Sahibü’l hayrat ve’l hasanat ve banii
haza’l camii’ş-şerif li merdati talaben vechi
Rabbihi’l kerim Hüseyin Paşa bin saadetli Şeyh
Muhammed
Selim Hafız el-Nakşibendi el-Halidi er-Ruhavi
Eş-şehir bi-Hartavizade
Fi sene tis’a aşere ve selase mietin ve elfün min
lehu’l hicreti . Fi sene 1319 (1901)”*

Mihrap Kitabesi:

*“Bismillahirrahmanirrahim
La ilahe illallah Muhammedün Resulallah. Hakka
Küllema dahale aleyha Zekeriyya el-mihrab
Çırağ-ı minber (u) mihrab
Ebubekir, Ömer, Osman, Haydar, sene 1319
(M.1901)”*

IV. HALFETİ İLÇESİ CAMİLERİ

Halfeti ilçe merkezindeki Merkez (Ulu) Camii; mihraba paralel üç sahnı tonozlar ve tek kubbe ile örtülü camiler, ilçe merkezinin 1 km. yakınında yer alan ve günümüzde Birecik Barajı gölü altında kalmış bulunan Çekem Mahallesi'ndeki mescit; mihraba paralel iki sahnı tonoz örtülü camiler, Saylakkaya köyündeki İbrahim Halilullah Camii; kiliseden dönüştürülen camiler grubuna girmektedir.

A. MİHRABA PARALEL İKİ SAHNLI TONUZ ÖRTÜLÜ CAMİLER

ÇEKEM MAHALLESİ CAMİİ

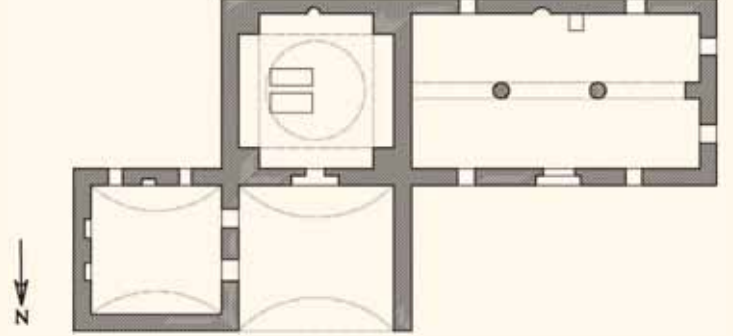
Halfeti İlçesi, Çekem Mahallesi'ndedir. 1999 yılında Birecik Barajı gölü altında kalan bu eser, A.Cihat Kürkçüoğlu tarafından 1998 yılında incelenmiştir. Caminin inşa kitabesi yoktur ve inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak bitişiğinde yer alan ve baraj gölü altında kalan Şeyh Hacı Ali Türbesi'nin H.797/M.1395 tarihli kitabesinde türbeyi yaptıranın Sultan Melik Zahir abu Sa'id Berkuk olduğu yazılıdır.²¹⁰ Buna dayanarak caminin de aynı tarihte yapıldığı tahmin edilmektedir.

Çekem Mahallesi, adını Halfeti'yi fetheden Mısır Memlûklularının komutanı Emir Çekem'den almıştır. Bu komutan 1407'de Urfa'yı kuşatırken ölmüştür.

Uzun kenarı doğu-batı yönünde uzayan dikdörtgen planlı cami, mihraba paralel iki sahnıdır. Her iki sahnı ortada, iki alçak sütuna oturan üç kemerle birbirinden ayrılmıştır. Orijinalinde ağaç direkler üzerine düz damlı olan cami örtüsü son yıllarda betonarmeye dönüştürülmüştür. Yuvarlak nişli mihrap sade ve süslemesizdir. Son yıllarda cami içersi ve mihrap çeşitli renkte yağlıboya ile boyanarak esas inşaat malzemesi olan kesme taşlar gizlenmiştir. Boyama esnasında mihrap üzerine siyah yağlıboya ile ayetler yazılmıştır.

Mescidin kuzeyinde, beton kolonlar üzerine düz beton damla örtülü son cemaat yerinin sonradan eklendiği anlaşılmaktadır.²¹¹

Caminin güney, kuzey ve batı cephelerinde ikişer pencere bulunmaktadır. Doğu cephesinde ise bitişik olarak Şeyh Hacı Ali Türbesi bulunduğu pencere yer almamaktadır.

Plan 68. Çekem Mahallesi Camii planı.

Fotograf 254. Çekem Mahallesi Camii harim kapısı.

Fotograf 255. Çekem Mahallesi Camii harim kapısı üzerindeki kitabe.

Fotograf 256. Çekem Mahallesi Camii ve Şeyh Hacı Ali Türbesi'nin güney cepheden görünümü.

Fotograf 257. Çekem Mahallesi Camii iç görünüm.

B. MİHRABA PARALEL ÜÇ SAHINLI TONOZLAR VE TEK KUBBE İLE ÖRTÜLÜ CAMİLER

HALFETİ MERKEZ (ULU) CAMİİ

Halfeti İlçe Merkezi, Gökçek Sokak'tadır. Cami kapısı üzerindeki kitabelerden sağda olanında H.1219 (M.1804) tarihinde inşa edildiği yazılıdır.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami, uzun kenarı doğu-batı yönünde, içten 11.60x16.60 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Mihraba paralel üç sahinli caminin birinci ve üçüncü sahinleri üçer çapraz

tonozla örtülüdür. Tonzlar ortada kubbenin oturduğu dikdörtgen payelere, yanlarda duvar payelerine oturmaktadır. Orta sahin, yanlarda birer çapraz tonoz ve ortada dört adet dikdörtgen payeye oturan bir kubbe ile örtülüdür. Sekizgen kasnaklı kubbenin her yüzüne birer dikdörtgen pencere açılmıştır.²¹²

Köşe sütunçeli, yuvarlak kemer kavsaralı mihrabın sütunçe başlıkları ve kemeri taş süslemelidir. Mihrap sütunçeleri ve yuvarlak kavsarası yeşil-beyaz renklere yağlıboya ile boyanmıştır. Caminin kafesli orijinal ahşap minberi (Fotograf 262) son yıllarda suntuadan yapılmış basit minberle değiştirilmiştir.

Caminin çapraz tonozlarla örtülü üç gözlü son cemaat yeri önde iki dikdörtgen payeye oturmaktadır. Caminin kuzey doğu köşesindeki tek şerefeli, silindirik gövdeli kesme taş minare, kitabesine göre H.1326 (M.1908) tarihinde İbrahim Efendi tarafından yaptırılmıştır.

Caminin Güney ve doğu duvarları önüne dış cephede tonozlu dükkânlar inşa edildiğinden bu duvarlarda pencere bulunmamaktadır. Batı cephede avluya, kuzey cephede son cemaat yerine açılan üçer adet pencere yer almaktadır.

Yer aldığı arazinin topoğrafyasına uygun bir biçimde inşa edilmiş olan caminin batı cephesi aşağısından geçen yoldan oldukça yüksekte olup bu cephenin güney-batı köşesinden bir merdivenle avluya çıkılmakta idi. Ancak Birecik Barajı'nın yapılmasıyla bu merdiven ve caminin zemin kodu sular altında kalmıştır. (Fotograf 259,261).

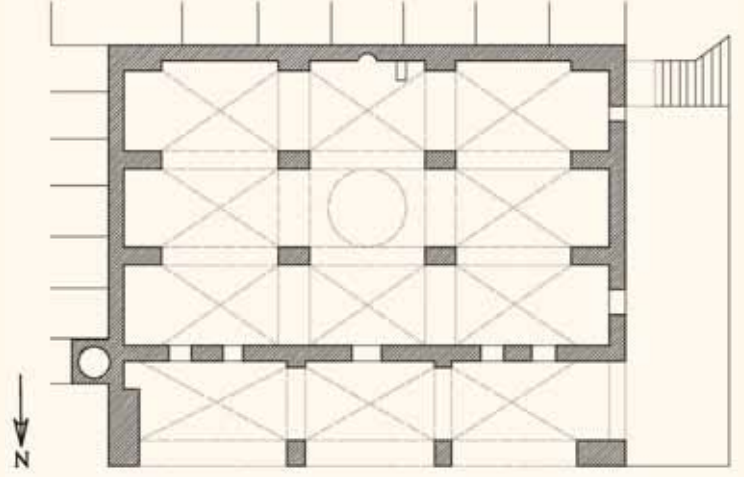
Camideki kitabeler:²¹³

Harim kapısı üzerinde sağdaki kitabe:

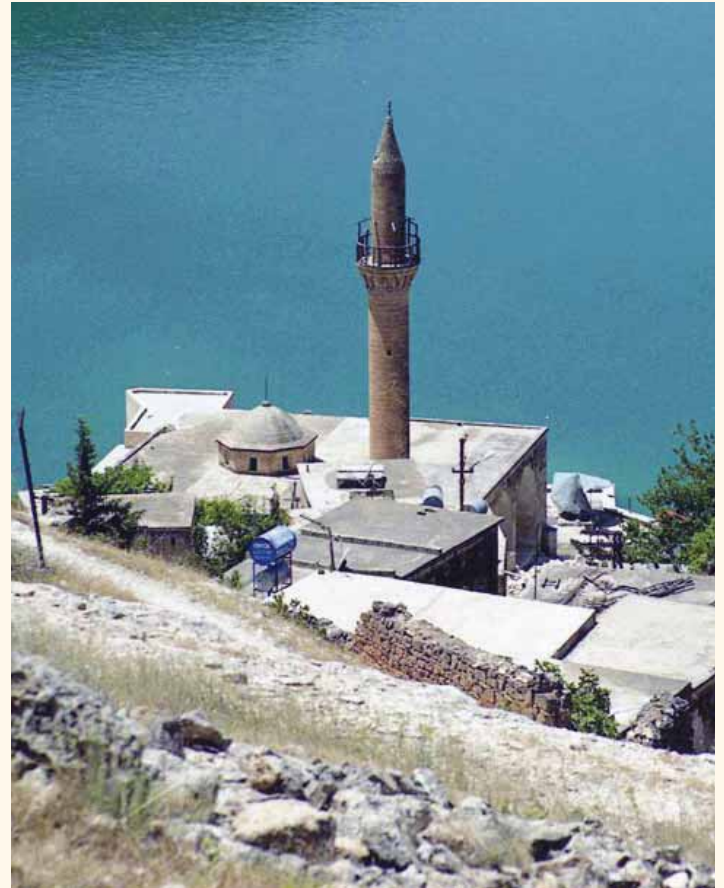
*“Bu beytü’l –Celil-i Hazret-i Allahu a’zamdır
Ki her kim etdi ta’zimin du alemde mükerremdir
Hulusiyle icabetgah-ı hacate kılın tekrim
Buna can ile hizmet cümle eşyadan mukaddemdir
Riyasız eyledi inşa ibadethane-i İslamı
Reh-i Hakk’a bu denlü hizmet ol zate müsellemdir
Yine ta’mir edüb Abdülatifzade Muhammed kim
Efendi bu kadr-i latif namiyle meşhur-i alemdir
Binaye mu’cem ve ta’mire mühmel Nafi’a tarih
Cümle mü’mini muhlislere bu dar-ı hayratdır
Sene 1219 bina (M.1804) sene 1286 (M.1869)”*

Harim kapısı soldaki kitabe:

*“.....
Saye-i lütfünde oldu her taraf berr-i huldin
Bize de erdi o lütf-i münteha-yi hayrden
Günbegün oldu mu’ammer câ becâ erkân-ı din
İnhidamına mail iken işbu cami’ kâmilin
İbrahim Reşid Efendiler kılub devletin
Şem’i ikbali firuzan ola hem rahmet karin
Hem de sair mü’minin müstağrik-i gufran ola
Ma’bed-i İslam’ı tevsî’ eylediler müslimin
Sene 1324(Rumi), (M.1908) şemsiye”*

Plan 69. Halfeti Merkez (Ulu) Camii planı.cepheden görünümü.

Fotograf 258. Halfeti Merkez (Ulu) Camii genel görünüm.

Minare Kitabesi:

*“Hulûs ile temessük et ezane
Yetişür emri mevla’nın cihane
Dikildi arza ziya-yı ber serv-i masnû’
Hezar-i mü’minine oldu lâne
Kılub imar İbrahim Efendi
Yok iken böyle bir hayrden nişane
Seherde şakirâ temcid oku kim
Gide asvat-ı tekbir asumâne
1324 sene 1326 h.arabi” (M.1908)*

Fotograf 259. Birecik Barajı yapılmadan önce Halfeti Merkez Camii'nin batısındaki caddeden çıkış merdivenleri ve abdestlikleri.

Fotograf 260. Birecik Barajı yapılmadan önce Halfeti Merkez Camii'nin iç görünümü.

Fotograf 261. Birecik Barajı yapıldıktan sonra Halfeti Merkez Camii'nin zemin kotunun su altında kalmış hali.

Fotograf 262. Halfeti Merkez Camii'nin eski ahşap minberi.

C. KİLİSEDEN DÖNÜŞTÜRÜLEN CAMİLER

SAYLAKKAYA KÖYÜ İBRAHİM HALİLULLAH CAMİİ (KİLİSE CAMİİ)

Halfeti İlçesi Saylakkaya Köyü'ndedir. İnşa kitabesi olmadığından ve her hangi bir kaynakta inşa tarihi ile ilgili bilgi bulunmadığından yapılış tarihi bilinmemektedir. Mimari özelliklerine dayanarak yapının V. Yüzyıl Bizans dönemine ait olduğunu söylemek mümkündür.

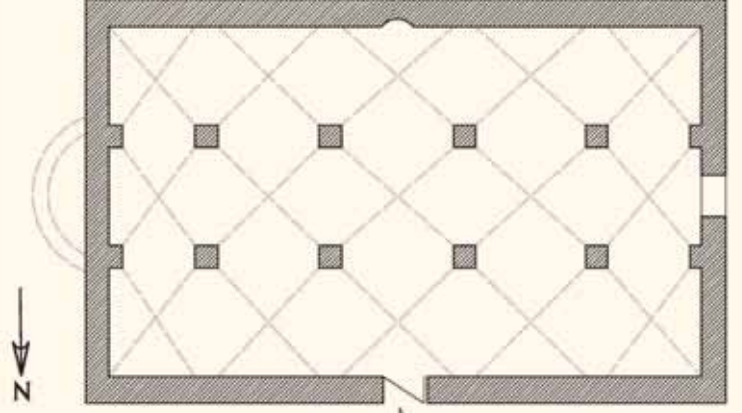
Uzun kenarı doğu batı yönünde dikdörtgen planlı yapı apside dikey üç nefli bir plana sahip olup düzgün kesme taşlardan inşa edilmiştir. Her nef doğu batı yönünde sıralanmış beşer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar, ortada beşerli iki sıra halinde sıralanmış toplam 10 adet payeye oturmaktadır. Yapının apsis bulunması gereken doğu cephesinde tadilatlar yapılmıştır. Dışarıya çıkıntılı olduğu düşünülen apsis duvarının bu tadilatlar sonucunda düz şekle getirildiği düşünülmüştür.²¹⁴

Düğü kesme taş ve kaba yonu taş ile inşa edilmiş olan yapının içi badanalı olduğundan, özgün görünümünü büyük ölçüde yitirmiştir.²¹⁵

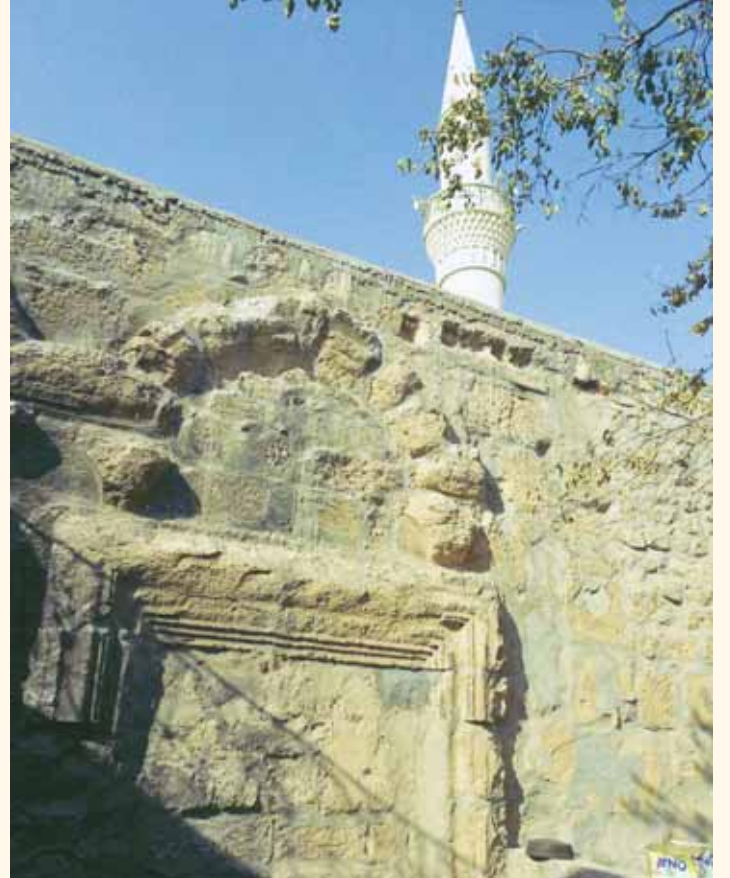
Mevcut mimari izlerden kilisenin güney cephesinde silme çerçevesi ve yuvarlak hafifletme kemerli iki kapı, batı cephesinde bir kapısının bulunduğu anlaşılmaktadır. Her üç kapı da camiye çevrilme işlemi esnasında taşla örülerek iptal edilmiş, kuzey cepheden cami kapısı açılmıştır.

Yapının kuzey cephesine camiye çevrilme işlemi esnasında betonarme bir son cemaat yeri eklenmiştir.

Yapıda, güney cephede yer alan ve sonradan kapatılmış iki kapının silme çerçeveleri dışında süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Plan 70. Saylakkaya Köyü İbrahim Halilullah (Kilise) Camii planı.

Fotograf 263. Saylakkaya Köyü İbrahim Halilullah Camii'nin güney duvarında kiliseden kalma kapı ve hafifletme kemeri.

Fotograf 264. Saylakkaya Köyü İbrahim Halilullah Camii iç görünüm.

V. HARRAN İLÇESİ CAMİLERİ

Harran ilçesindeki camiler, çatı ile örtülü transeptli camiler, tek sahınlı tonoz örtülü camiler, eş değerde çok kubbeli camiler ve örtü sistemi tespit edilemeyen harabe camiler olmak üzere başlıca dört ayrı gruptadır.

A. ÇATI İLE ÖRTÜLÜ TRANSEPTLİ CAMİLER

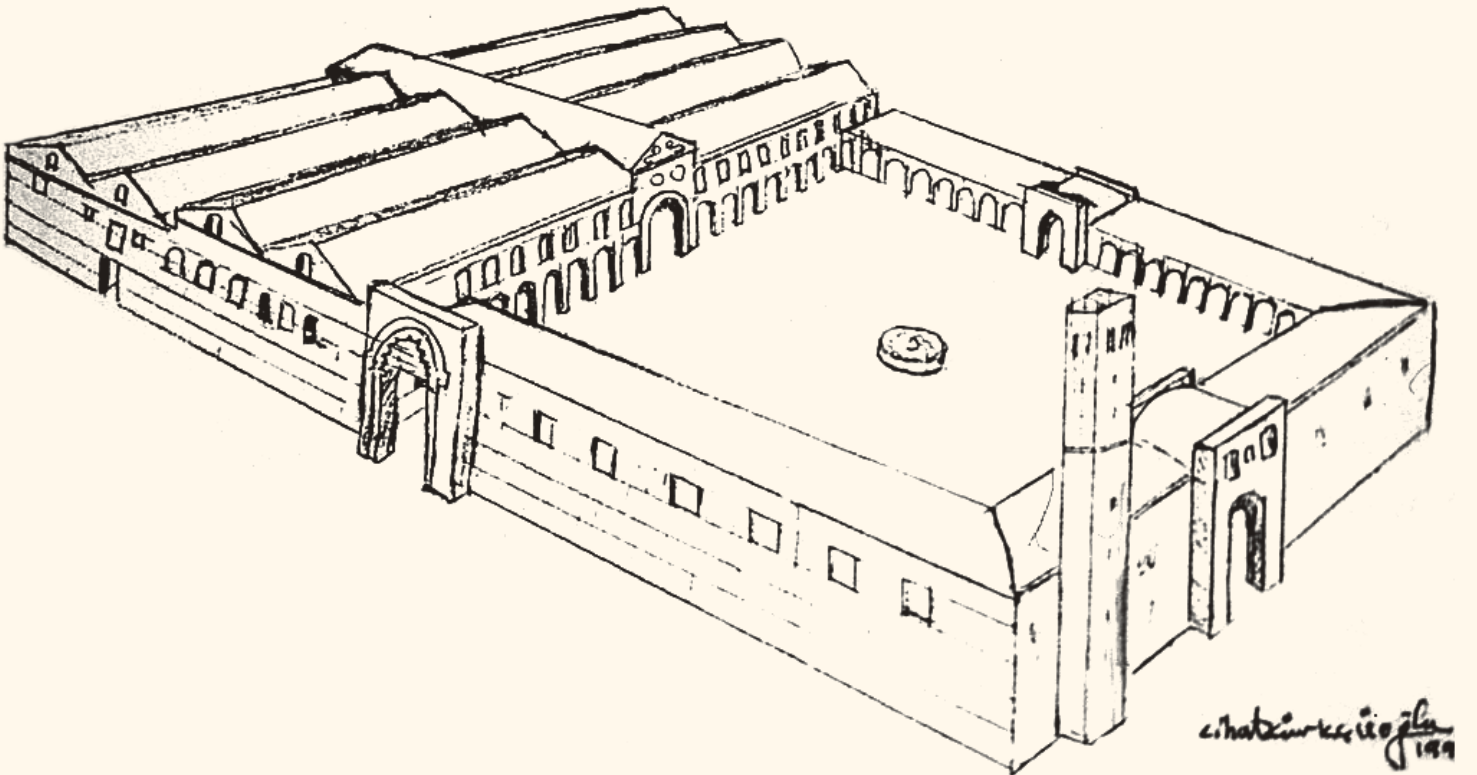
HARRAN ULU CAMİİ

Harran höyüğünün kuzeydoğu eteğinde yer alan Ulu Cami, Anadolu'nun ilk anıtsal camii, ilk revaklı avlulu ve şadırvanlı camii, en zengin taş süslemeli camii olma gibi daha birçok önemli özelliğe sahiptir. Çeşitli kaynaklarda "Cami el-Firdevs (Cennet Camii) veya "Cuma Camii" adlarıyla geçen Harran Ulu Camii ile ilgili en eski bilgileri İbni Cübeyr bizlere şu cümlelerle aktarmaktadır: "Cami ağaç direklerle ve kemerlerle tavanlanmışır. Direklerin uzunluğu 15 adım tutar ve mermer döşemenin üstünde boydan boya uzanır. Bu camiden daha geniş kemerli olan cami görmedim. Camiye giriş sahninin duvarlarının her tarafından kapılar açılmıştır. Bunlardan dokuzu ana kapının sağında, dokuzu solundadır. Ondokuzuncu kapı olan ana kapı ortada olup büyük kemerlidir. Bu kapı sanki şehir kapıları gibi heybetli ve güzeldir. Bu caminin kapılarının hepsi ağaçtan olup son derece süslü ve ustaca yapılmış kilitleri vardır. Bu caminin yapısında ve

ona bitişen çarşıların planlanmasında şehirlerde nadir görülen bir güzellik ve intizam gördük".²¹⁶

İbni Şeddad, caminin esasının Sabiilerin büyük Ay Mabedi (Sin Tapınağı) olduğunu, Hz.Ömer zamanında İslam orduları komutanlarından İyaz b. Ganem 640 yılında şehri alınca bu mabedi camiye çevirdiğini, Sabiilere kendi mabedlerini yapmaları için başka bir yer verdiğini söylemektedir. Rice tarafından caminin üç avlu kapısının girişinde bulunan ve Babil Kralı Nabonid dönemine tarihlenen (M.Ö. V.yüzyıl) biri Ay Tanrısı Sin, diğeri Güneş Tanrısı Şamas'ı temsil eden (üçüncünün mahiyeti bilinmiyor) üç stele dayanarak İbni Şeddad'ın bu görüşüne itibar etmek mümkündür. İbni Şeddad ayrıca, caminin Nureddin Mahmud b. Zengi tarafından XII. asrın ortalarında restore edilip genişletildiğini ve süslendiğini bildirmektedir. Bu tamirle ilgili olarak caminin doğu cephesinde yer alan kitabe İbni Şeddad'ı doğrular mahiyettedir.

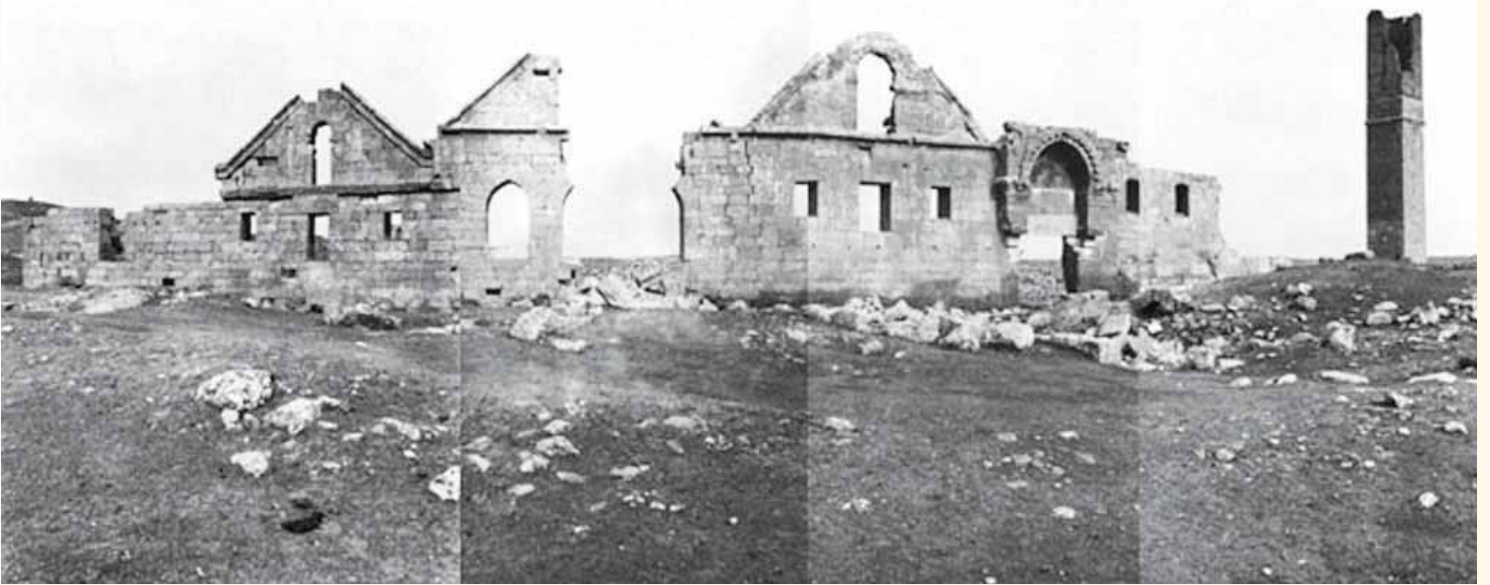
114/732 yılında Halife olan Hişam b. Abdülmelik; el-Cezire, Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesine Vali olarak II.Mervan'ı tayin edince Harran Mervan'ın vilayet merkezi oldu. Mervan daha sonra Halife olduğunda (744-750) Harran'ı Emevi Devleti'nin başkenti yaptı ve İbni Şeddad'ın İyaz b. Ganem zamanında inşa edildiğini belirttiği caminin yerine daha büyük ölçüde bugün kalıntıları mevcut olan Ulu Cami'yi inşa ettirdi. Başta Rice ve Dr.Nurettin Yardımcı olmak üzere birçok araştırmacı Harran Ulu Camii'in II.Mervan tarafından inşa edildiğini kabul etmektedirler.

Şekil 70. Harran Ulu Camii restitüsyonu. (Çizim A.Cihat Kürçüoğlu).

Fotograf 265. Harran Ulu Camii doğu cephesi. (Yağlıboya tablo: Nihat K rk iođlu).

Fotograf 266. Harran Ulu Camii doğu cephesi. (Gertrude Bell'den).

Fotograf 267. Harran Ulu Camii kalıntıları. (Gertrude Bell'den).

Fotograf 268. Harran Ulu Camii doğu duvarındaki avlu kapısı.

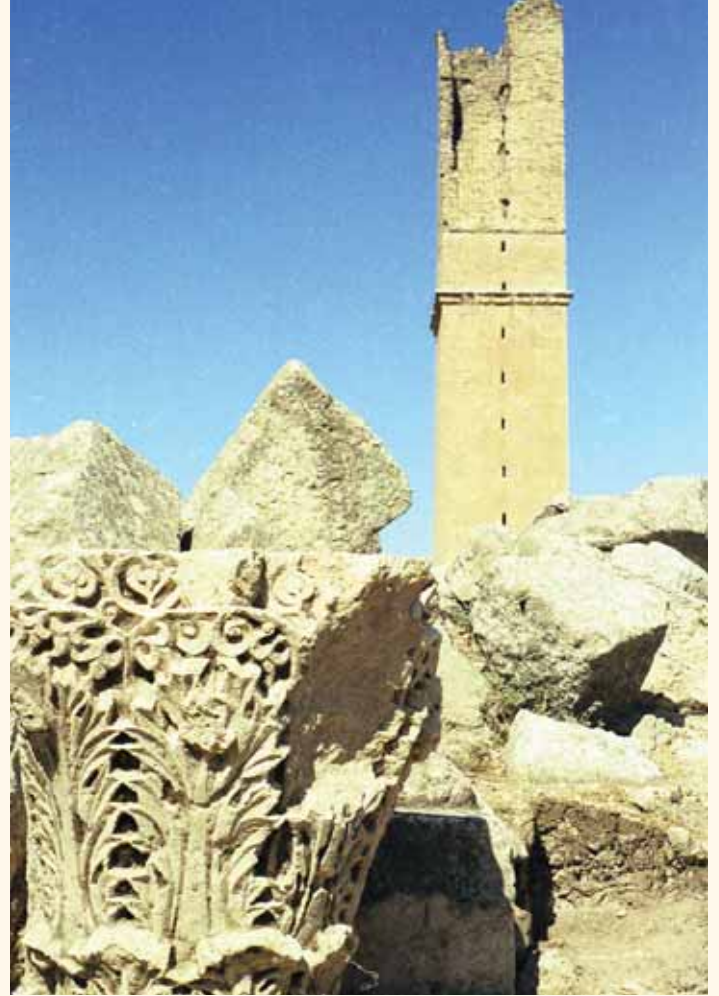
Fotograf 269. Harran Ulu Camii iç mekânına giriş veren orta kapı kemerini.

Fotograf 270. Harran Ulu Camii genel görünüm. (Fotograf: Münir Uludağ).

Fotograf 271. Harran Ulu Camii kalıntılarında "Allah" yazılı bir mimari eleman. (Bu yazı son yıllarda kimliği belirsiz şahıslar tarafından kırılarak silinmiştir).

Fotograf 272. Harran Ulu Camii kalıntılarında sütun başlığı.

Fotograf 273. Harran Ulu Camii avlu revaklarında mermer sütun.

Fotograf 274. Harran Ulu Camii avlu şadırvanından cami kalıntılarına bakış.

Zengi, Harran Ulu Camii'ne bu bölümü yaparken, bir zamanlar dünyanın harikalarından biri olarak görülen ve o dönemde oldukça harap bir durumda olan Urfa Ayasofya'sını yıktırılmış ve bazı mimari elemanlarını İçkale'ye ve Harran Ulu camii'ne taşımıştır.²²⁰ Caminin büyük giriş kemerinin avluya bakan sağ tarafındaki sütün başlığının akantus yapraklı süslemeleri ve caminin kalıntılarında Urfa müzesine taşınmış olan çeşitli mimari elemanlardaki süslemeler bunların Urfa Ayasofyası'nın Roma dönemine ait mimari parçaları olduğunu göstermektedir. (Fotograf 275-278).

Fotograf 275

Fotograf 276

Fotograf 277

Fotograf 278

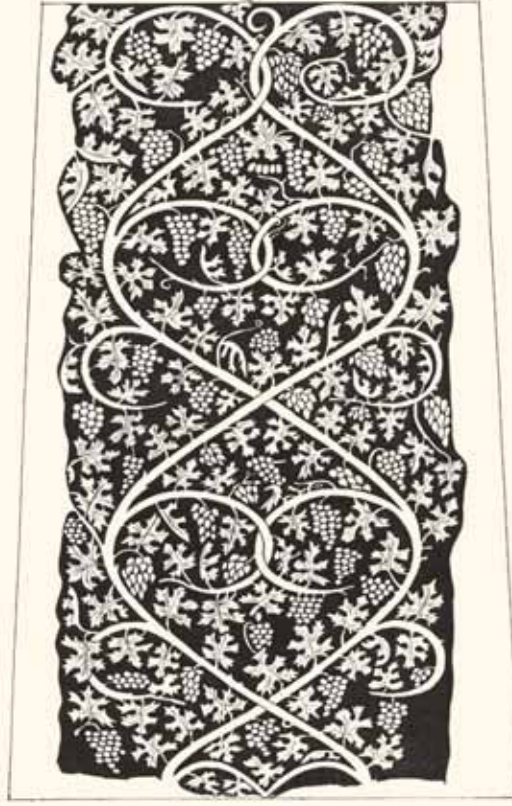
Fotograf 279

Fotograf 275-279. Harran Ulu Camii kalıntılarında Roma dönemi süsleme özelliklerini taşıyan mimari elemanlar.

Camide ayrıca gerek Emevi devrinden kalma ve gerekse XII. yüzyıldan kalma taş süslemeler Türk-İslam taş süsleme sanatının şahaser örnekleri arasındadır. Creswell, Harran Ulu Camii'ndeki Emevi dönemi bazı mimari süslemeleri Bizans etkisindeki kuzey Suriye sanatına bağlamaktadır.²²¹ Bu döneme ait üzüm salkımlı kıvrık asma dallarının tüm yüzeyi kapladığı taş sütunlar Urfa Müzesi'nde sergilenmektedir.²²²

Fotograf 280. Harran Ulu Camii kalıntılarından Urfa Müzesi'ne getirilmiş asma dalı süslemeli sütun.

Şekil 71. Harran Ulu Camii kalıntılarından Urfa Müzesi'ne getirilmiş asma dalı süslemeli sütunun çizimi.

Fotograf 281. Harran Ulu Camii kalıntılarından Urfa Müzesi'ne getirilmiş girift bitkisel süslemeli sütun parçası.

Şekil 72. Harran Ulu Camii kalıntılarından Urfa Müzesi'ne getirilmiş girift bitkisel süslemeli sütun parçasının çizimi.

Fotograf 282-283. Harran Ulu Camii kalıntılarında sütun başlıkları.

Şekil 73. Harran Ulu Camii kalıntılarında meander motifi.

Sonsuza doğru üreyen çatallı iri rumilerin altından ve üstünden geçerek ilerleyen, uçlarında palmet motiflerinin yer aldığı kıvrık dallı bordürlere Harran Ulu Camii'nin Zengiler dönemine ait kemerlerinde bolca yer verilmiştir. Bu bordürlerdeki kıvrık dallar üzerinde görülen palmet motifleri zengin bir çeşitlilik göstermektedir. Bu şekildeki bazı bordürlerin iri rumileri üzerine sıralar halinde düğme biçiminde kabartmalar işlemiştir. Çatallı rumiler, bunların uçlarından çıkan küçük palmetler ve aralarda oluşan daha büyük palmetlerin girift bir kompozisyon oluşturduğu bazı bordürlerde üç motif birbiri üzerine bindirilerek ve ayrı ayrı oyularak güzel bir plastik etki sağlanmıştır. (Şekil 107-126). Bazı bordürlerde stilize rumi ve lotus motifleri birleşerek "Elibelinde" motifine benzer bir kompozisyon oluşturmuştur.

Harran Ulu Camii'nin sütun ve sütun başlıklarında kapalı bitkisel süslemenin en zengin örnekleri yoğun olarak yer almıştır. Caminin Emeviler döneminden kalma sütunlarına üzüm salkımlı kıvrık asma dallarından meydana gelen kapalı kompozisyonlar işlenmiştir. Caminin kalıntıları arasında Urfa Müzesi'ne getirilen bu döneme ait kalker bir sütun üzerindeki üzüm salkımlı asma dalı kompozisyonu İslâm Taş Süsleme Sanatı'nın ünik örneklerindedir. Derin oyma tekniğinde işlenmiş olan bu sütun üzerindeki üzüm salkımları, dallar ve yapraklar plastik bir görünüme kavuşmuşlardır. (Fotograf 280, Şekil 71).

Harran Ulu Camii, rumi ve palmetli girift süsleme açısından adeta bir taş eserleri müzesi gibidir. Kıvrık rumiler ve palmetlerin girift bir şekilde iç içe geçerek meydana getirdikleri arabeskkompozisyonlarınengüzel örnekleri Zengiler döneminde ilave edilen dördüncü sahına ait sütunların başlıklarında görülmektedir. Kalıntılar arasındaki ve Urfa müzesindeki bu başlıkların oval biçimdeki yan yüzlerinde birbirinin tekrarı olmayan değişik kompozisyonların boşlukları derin bir şekilde oyularak plastik bir etki sağlanmıştır. (Fotograf 284-288, Şekil 92,96).

Caminin mihrabı orta eksenden batıya kaymış bir durumdadır. Harran Ulu Camii'nde en ilgi çeken hususlardan biri, kible duvarı arkasındaki sokaktan mihraba inen merdivenli yol ve bu yol ile bağlantılı iç içe geçen iki küçük odadır. Creswell, Lloyd ve Brice'in görmediği, Dr.Nurettin Yardımcı'nın kazılarında ortaya çıkartılan bu merdiven ve odalar Anadolu camilerinde tek örnek olması açısından önem taşımaktadır. İmamın bu kısa yoldan mihraba inerek namaz kıldırıldığı ve mihrap üzerindeki iki küçük odayı elbise değiştirme amacıyla kullandığı tahmin edilmektedir. Sokaktan gelen bu kısa yolun cami planına dahil edilmesinin diğer önemli bir nedeni de Sultanın kısa ve emniyetli bir yoldan camiye inmesini sağlamak olmalıdır. Ayrıca mihrap üzerindeki küçük odanın minber olarak kullanılma ihtimalini de gözardı etmemek gerekir.²²³

Cami harimine giriş, İbni Şeddad'ın belirttiği avlu cephesindeki 19 kapıdan, güneydeki sokaktan mihraba inen merdivenli kapıdan, doğu duvardaki küçük kapıdan ve yine Dr.Nurettin Yardımcı'nın kazılarda ortaya çıkardığı güney batı köşedeki "görmeli kapı"dan olmaktadır. Bu kapıdan harime giriş, kuzeye doğru inen ve camiye yarım dönüş yapan 15 basamaklı merdivenle olmaktadır. Bu merdivenin yapımında sütun kaideleri ve antik bazalt taşlar devşirme olarak kullanılmıştır.

Harran Ulu Camiinin örtü sisteminin nasıl olduğu sorusuna İbni Şeddad, "Cami 15 adım uzunluğunda ağaç direklerle ve kemerlerle tavanlanmıştır" cümlesiyle açıklık getirmektedir. Dr.Nurettin Yardımcı'nın kazılarında kubbe ya da tonoz örtüsünde kullanılan taş-tuğla malzemeye rastlanılmayışına karşılık yanmış vaziyette süslemeli ağaç elemanlara rastlanılmış olması İbni Şeddad'ı doğrulamaktadır.

Yaklaşık 100x65 m. boyutlarındaki revaklı avlunun ortasında kesme taşlardan içe doğru basamaklı olarak yapılmış, fıskiyesi zarif işçilikli bir havuz (şadırvan) yer almaktadır. Şadırvana su getiren kanallar ile tahliye kanalları günümüze kadar gelmiştir. Avlunun kuzey batı tarafında geniş ve derin bir kuyu bulunmaktadır.

Avluya giriş; doğu, batı ve kuzey cephelerdeki kapılardan olmaktadır. Bu kapılardan at nalı kemerli ve Nureddin Mahmud'un 588/1192 tarihli onarımı ile ilgili kitabeli doğu kapısı sağlam olarak günümüze ulaşmıştır. Diğer iki kapının sadece basamakları günümüze ulaşmıştır.

Avlunun doğu ve kuzey duvarı dışında yer alan ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1976 yılı kazılarında ortaya çıkartılan tuğla duvarlı küçük hücrelerin medresenin öğrenci odaları olduğu tahmin edilmektedir.

Avlunun kuzey duvarının doğu kesiminde minare yer almaktadır. Dr.Nurettin Yardımcı'nın ölçümlerine göre 5.20x5.20 m. boyutundaki kare gövdeli minarenin yüksekliği 33.30 m.dir. Bunun 22 m.'lik kısmı düzgün kesme taşlardan, geri kalan kısmı tuğladan inşa edilmiştir. Tuğlalı kısmın H.508/M.1114 ve H.522/M.1128 depremlerinden sonra inşa edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Minarenin ahşap merdivenleri günümüze ulaşmamıştır. Merdivenler, Dr.Yardımcı'nın restorasyon çalışmaları sırasında orijinaline uygun bir biçimde ve çok güzel bir şekilde yeniden yapılmıştır.

Üst kısmı yıkılmış olan minarenin şerefesinin ne şekil olduğu konusunda bilgi bulunmamaktadır.

Harran Ulu Camii ile ilgili en eski detaylı fotoğraflar K.A.C.Creswell ve Gertrude Bell tarafından çekilmiştir.^{224,225}

Camideki kitabeler:²²⁶

Caminin doğu kapısı kitabesi:

“.....biyedi'l-vezir el-ekmel
.....el-kaimu mu'azzam bi'avnillahi fi
sene semaneve semanine ve hamsemine (Kitabede
Arapça H.588/M.1192 tarihi verilmiştir.

Harim yıkıntıları arasındaki mimari bir elemanın kitabesi:

“Kâne ferağehu senetü seb'ine ve hamse mietin”
(Burada arapça H.570/M.1174 tarihi okunmaktadır)

Fotograf 286

Fotograf 284

Fotograf 287

Fotograf 285

Fotograf 288

Fotograf 284-288. Harran Ulu Cami kalıntılarından İslam süsleme sanatları özelliklerini taşıyan mimari elemanlar.

Fotograf 289

Fotograf 290

Fotograf 291

Fotograf 292

Fotograf 293

Fotograf 294

Fotograf 289-294. Harran Ulu Cami kalıntılarında İslam süsleme sanatları özelliklerini taşıyan mimari elemanlar.

Fotograf 295

Fotograf 296

Fotograf 297

Fotograf 298

Fotograf 299

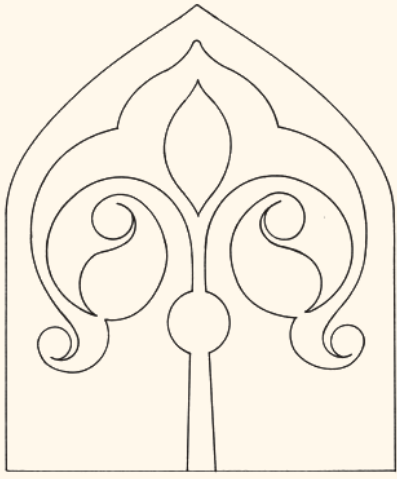

Fotograf 300

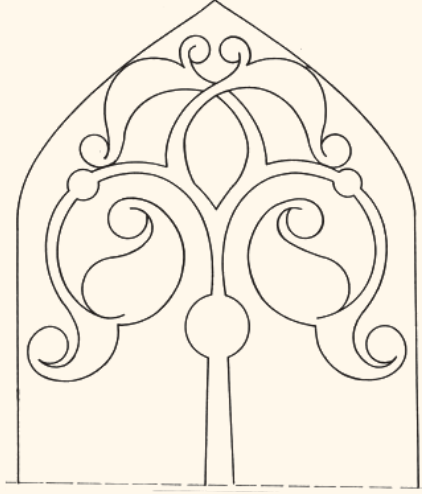

Fotograf 301

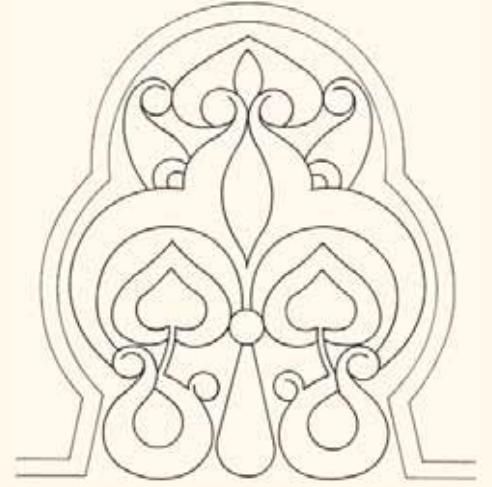
Fotograf 295-301. Harran Ulu Cami kalıntılarında İslam süsleme sanatları özelliklerini taşıyan mimari elemanlar.

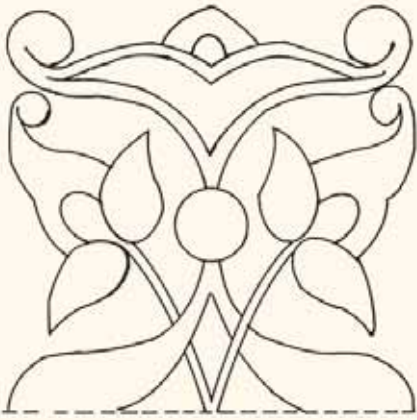
Şekil 74

Şekil 75

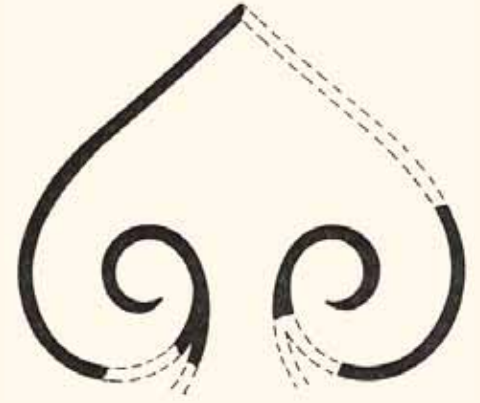
Şekil 76

Şekil 77

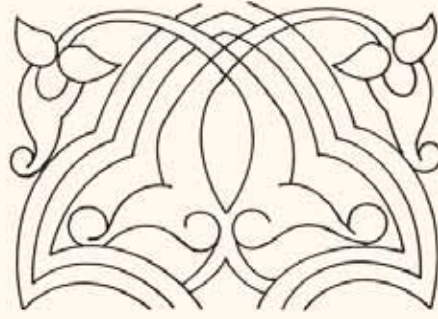
Şekil 78

Şekil 79

Şekil 80

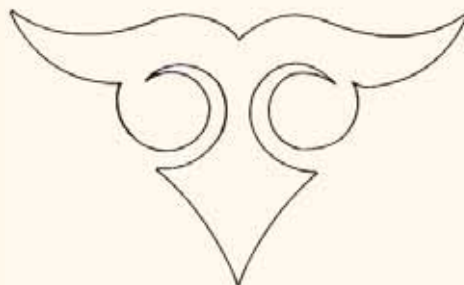
Şekil 81

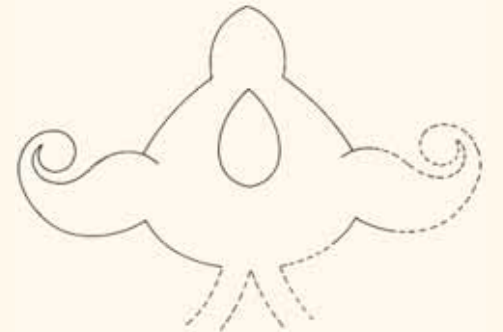
Şekil 82

Şekil 83

Şekil 84

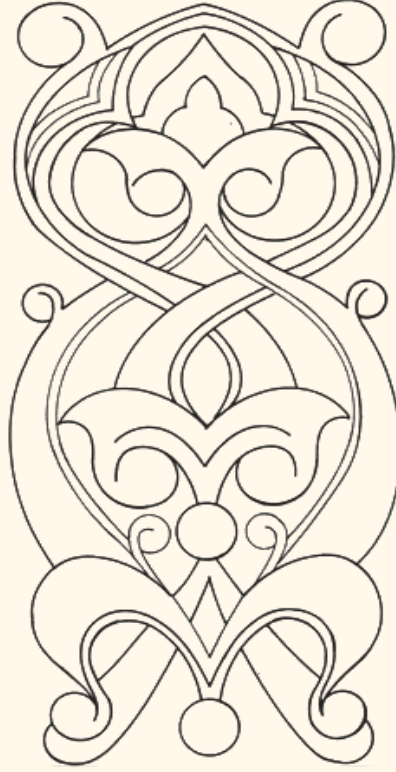

Şekil 85

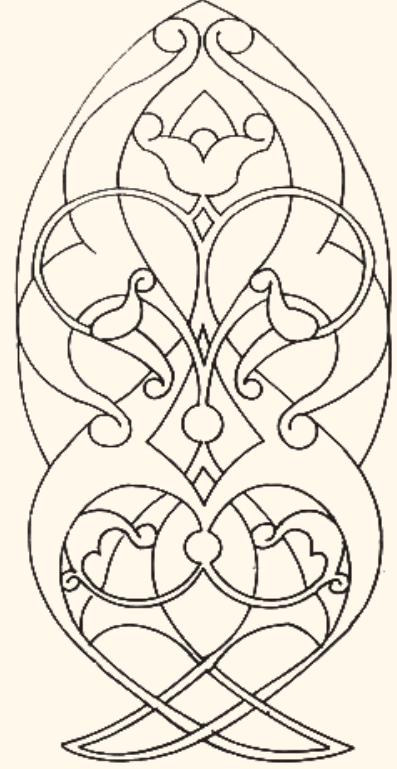
Şekil 74-85. Harran Ulu Camii kalıntılarında İslami dönemlere ait hayat ağacı, palmet ve lotus motifleri.

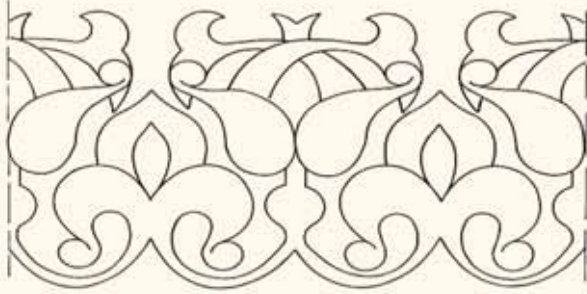
Şekil 86

Şekil 87

Şekil 88

Şekil 89

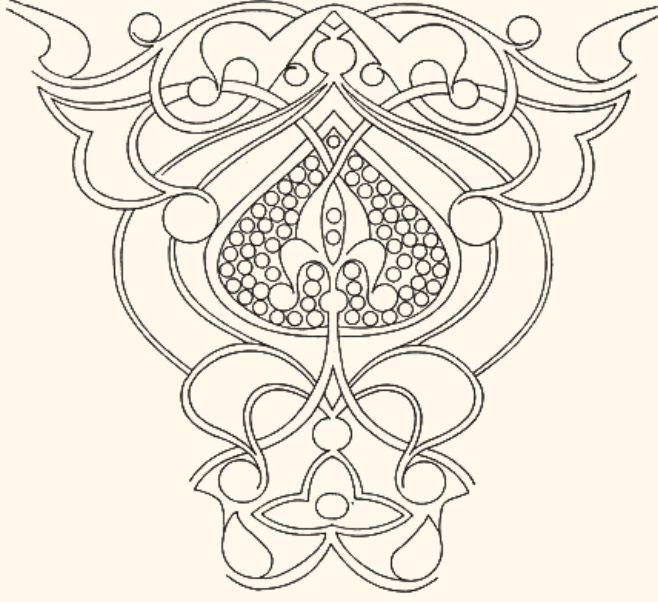

Şekil 90

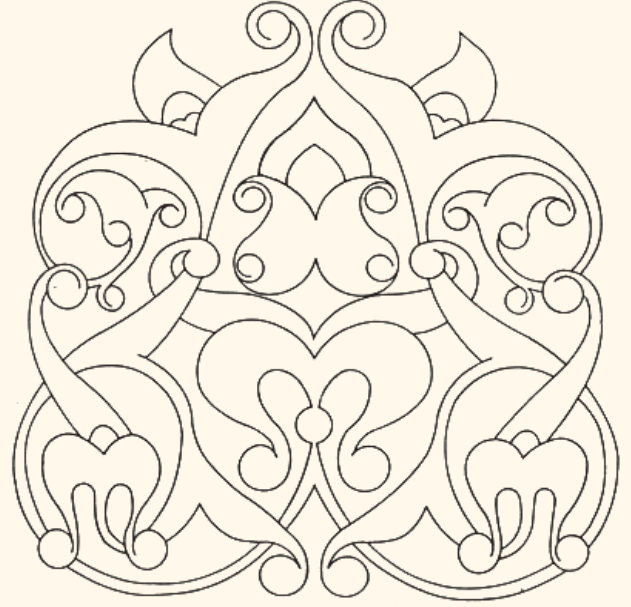

Şekil 91

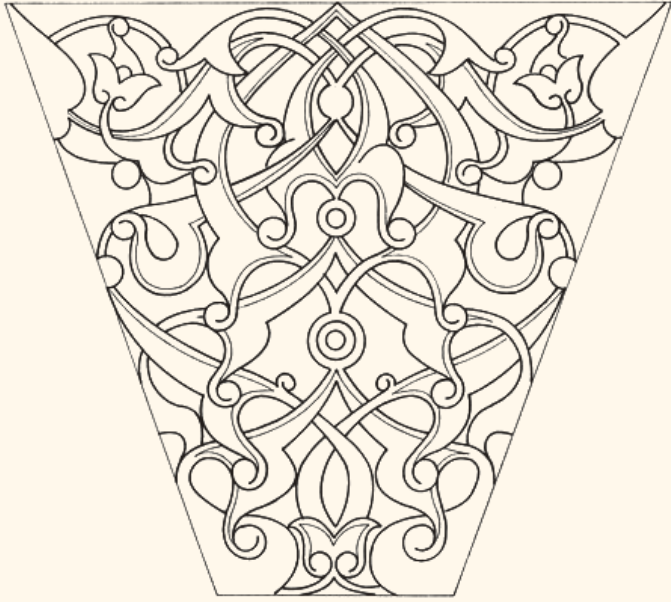
Şekil 86-91. Harran Ulu Camii kalıntılarında İslami dönemlere ait süslemeler.

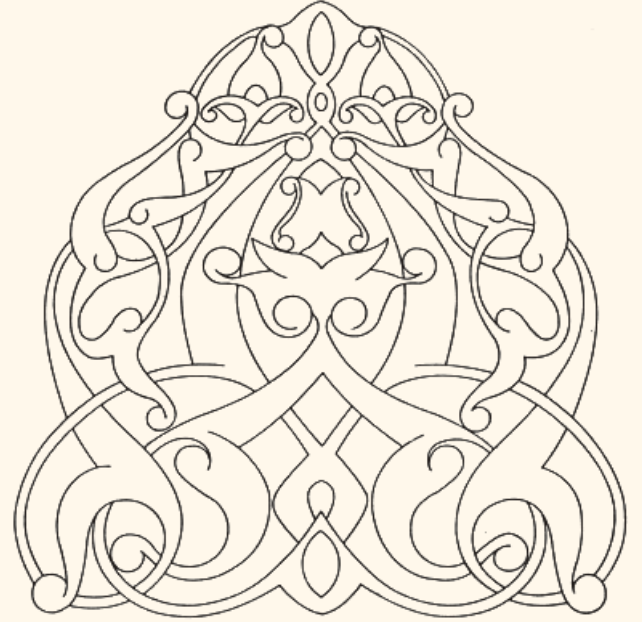
Şekil 92

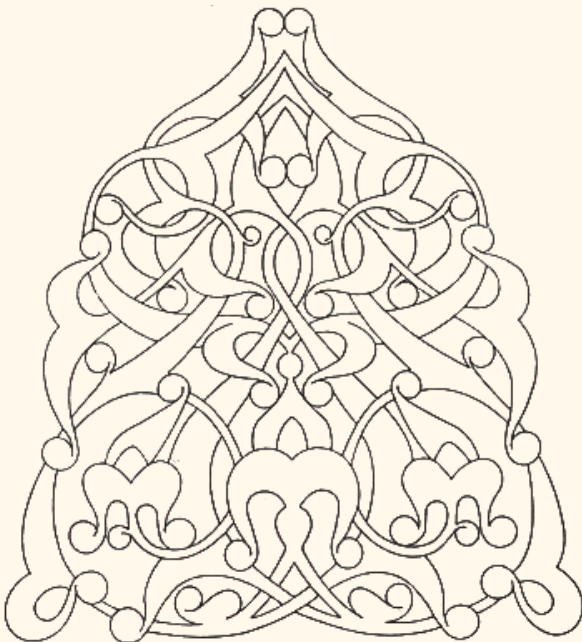
Şekil 93

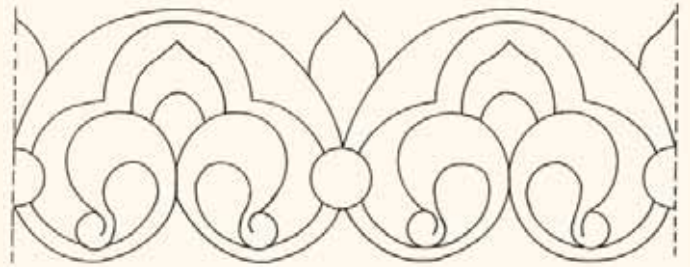
Şekil 94

Şekil 95

Şekil 96

Şekil 97

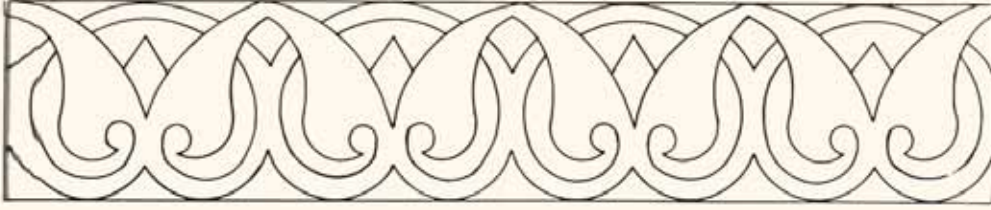

Şekil 98

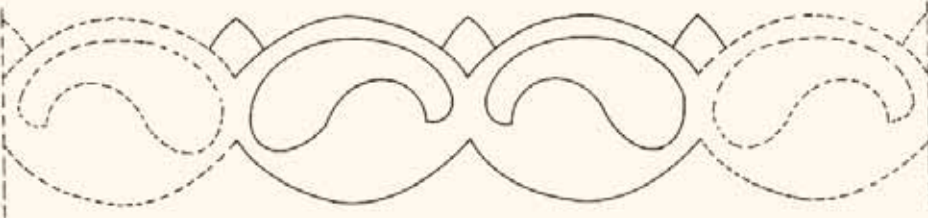
Şekil 92-98. Harran Ulu Camii kalıntılarında İslami dönemlere ait süslemeler.

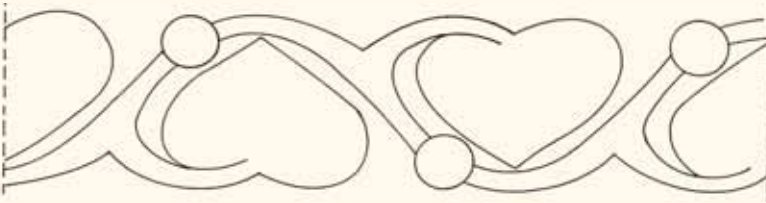
Şekil 99

Şekil 100

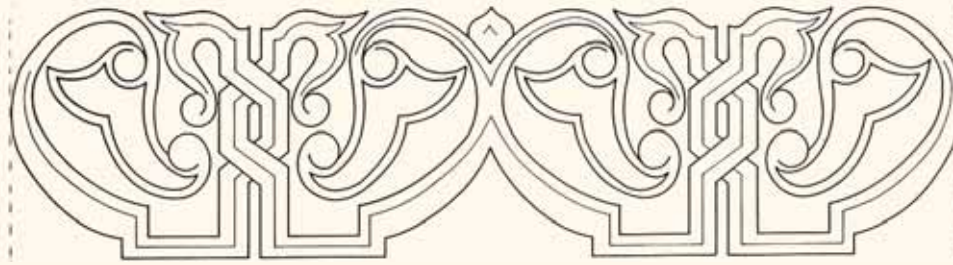
Şekil 101

Şekil 102

Şekil 103

Şekil 104

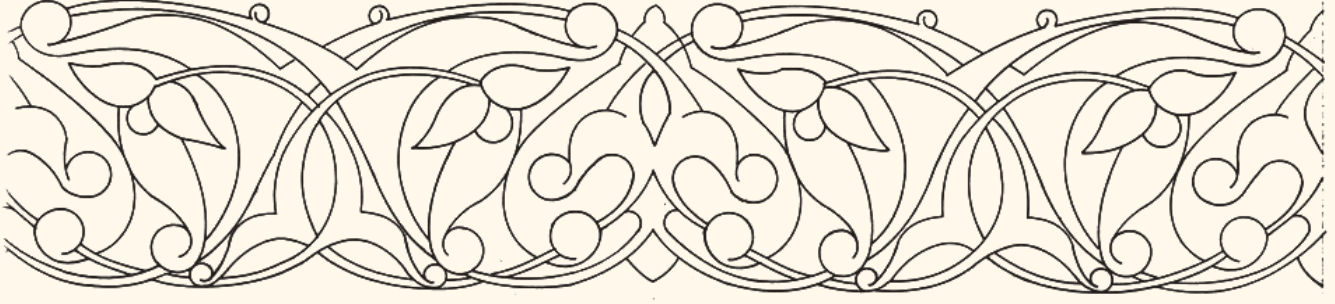

Şekil 105

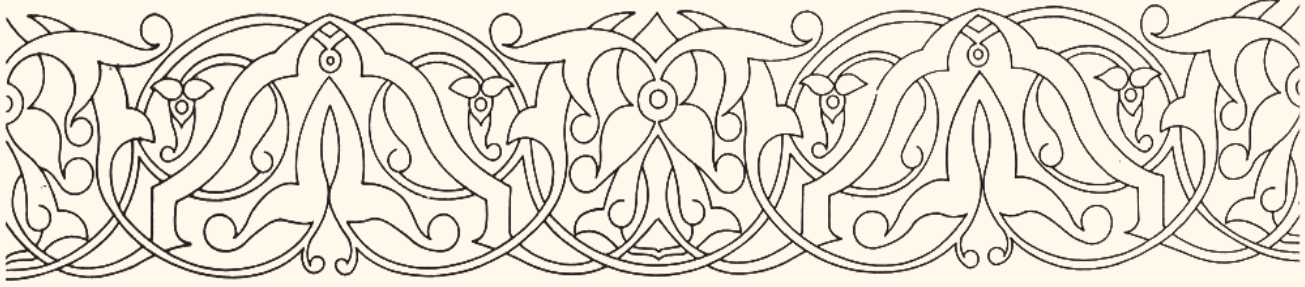
Şekil 99-105. Harran Ulu Camii kalıntılarında İslami dönemlere ait süslemeler.

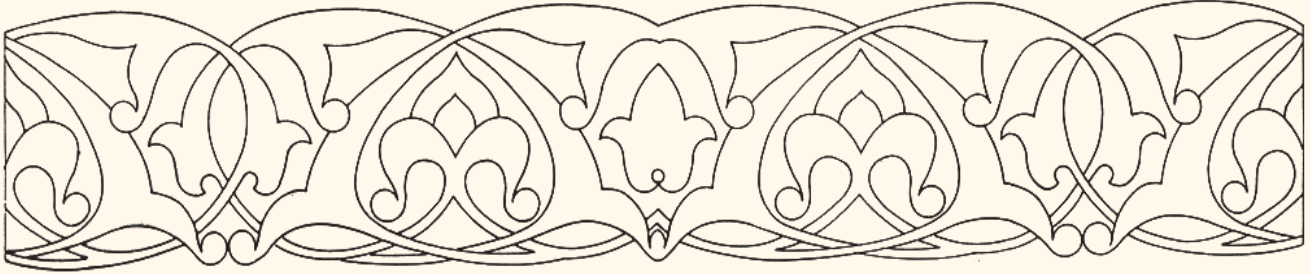
Şekil 106. Harran Ulu Camii kalıntılarında Urfa Müzesi'ne getirilen bir mimari elemanda kanatları üzüm salkımı biçiminde karşılıklı stilize çift ejder ve aralarındaki örgü motifi.

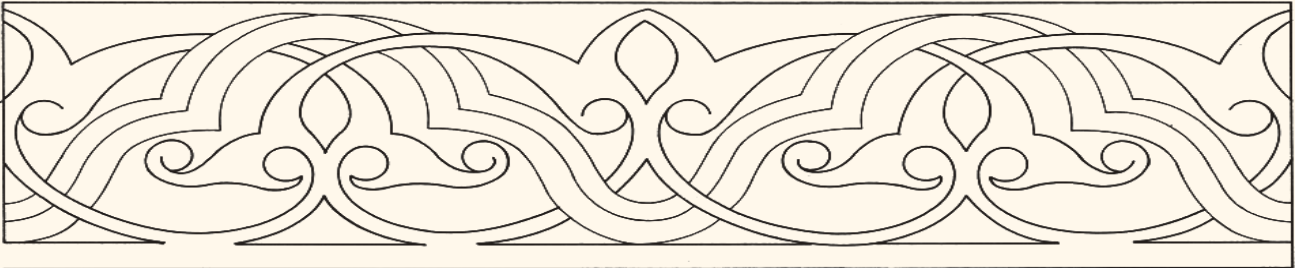
Şekil 107

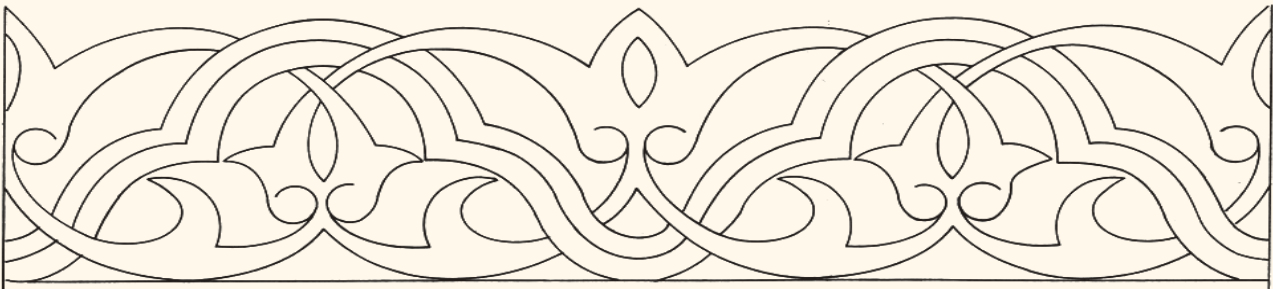
Şekil 108

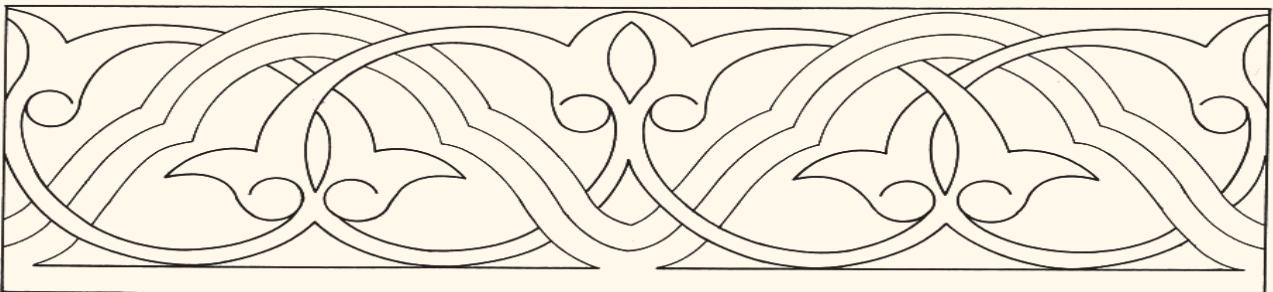
Şekil 109

Şekil 110

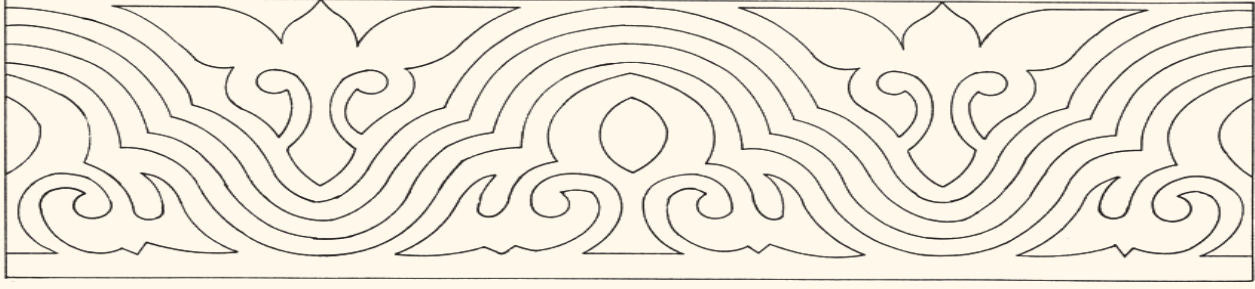

Şekil 111

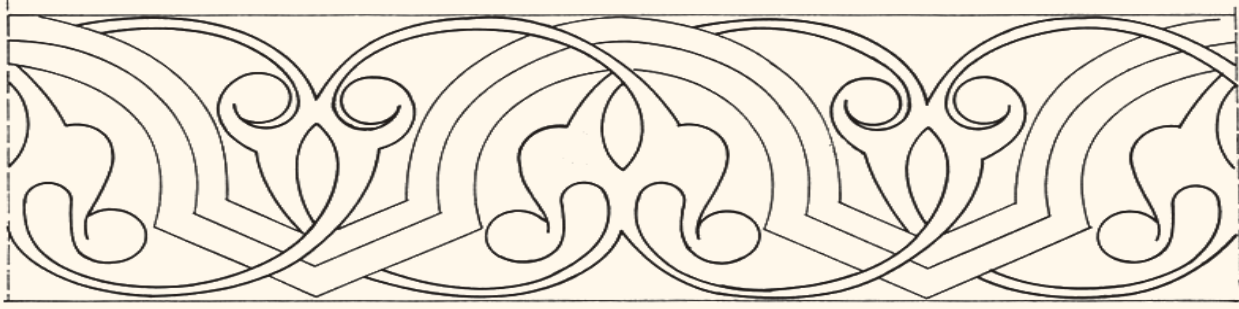

Şekil 112

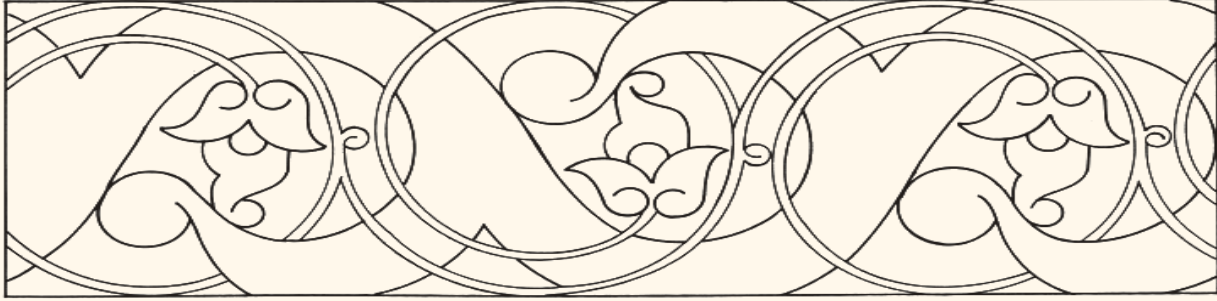
Şekil 107-112. Harran Ulu Camii kalıntılarında İslami dönemlere ait bitkisel bordürler.

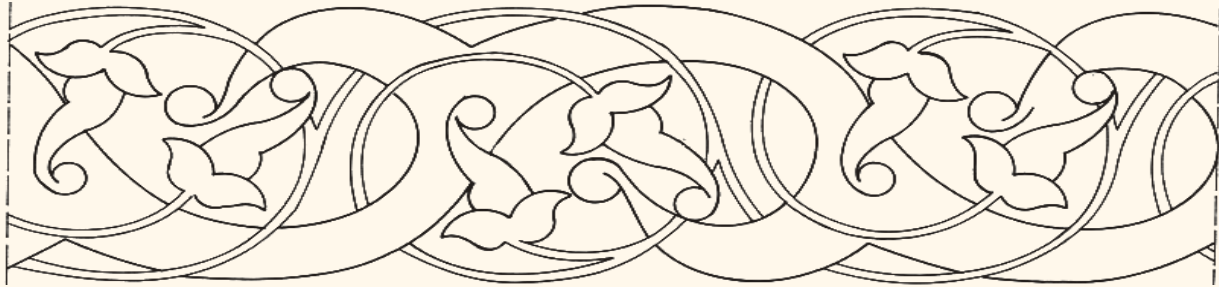
Şekil 113

Şekil 114

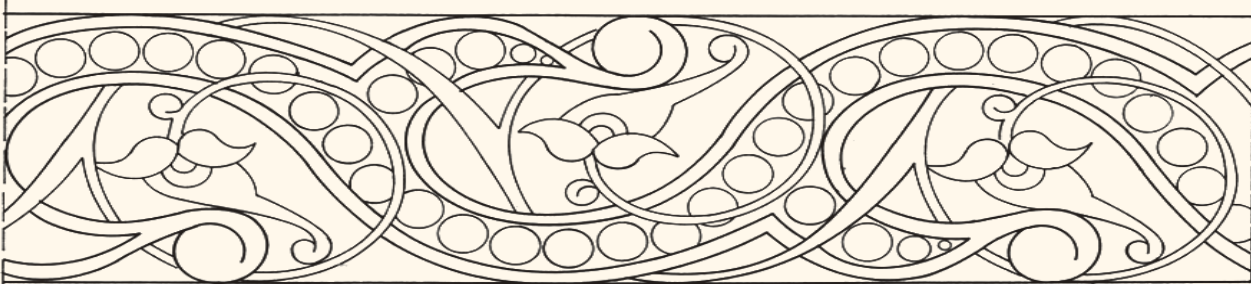
Şekil 115

Şekil 116

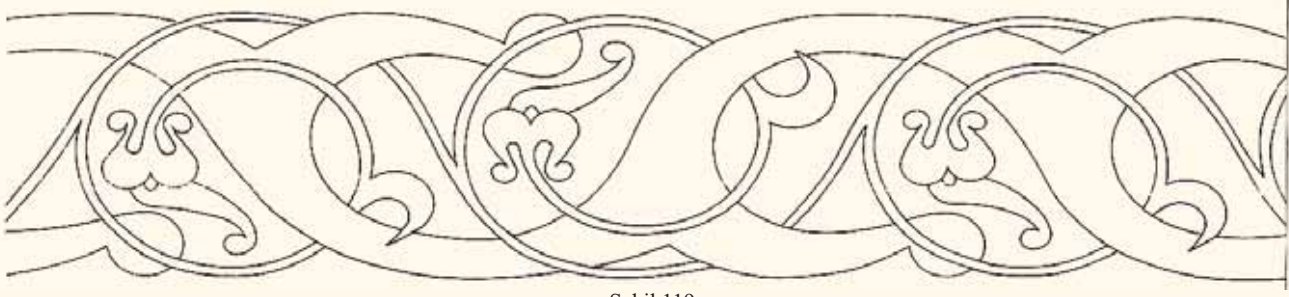

Şekil 117

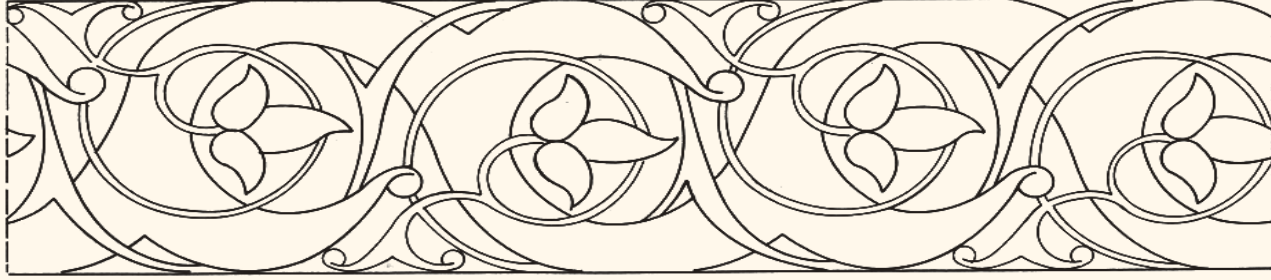

Şekil 118

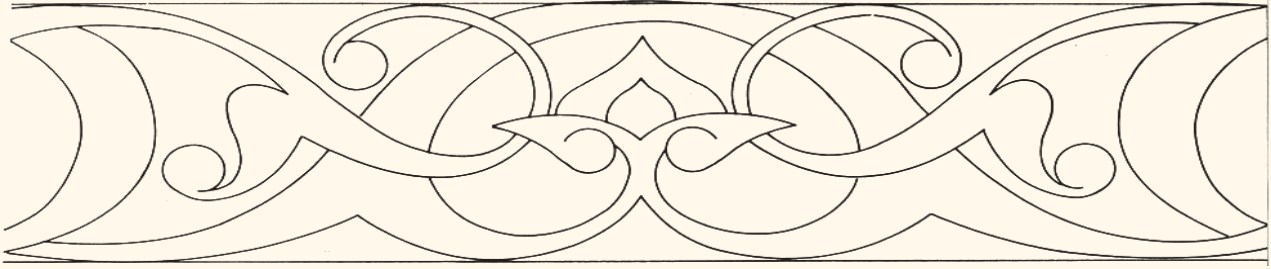
Şekil 113-118. Harran Ulu Camii kalıntılarında İslami dönemlere ait bitkisel bordürler.

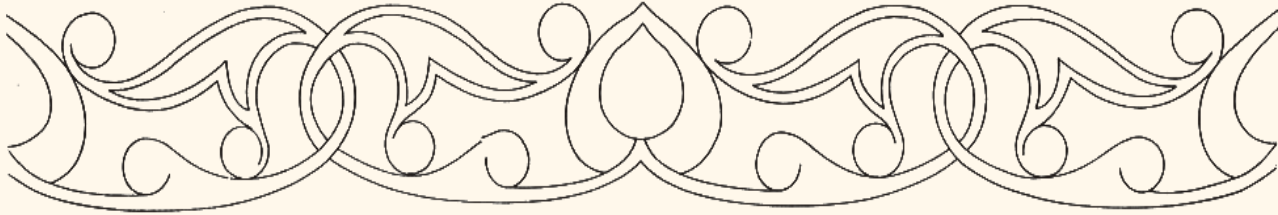
Şekil 119

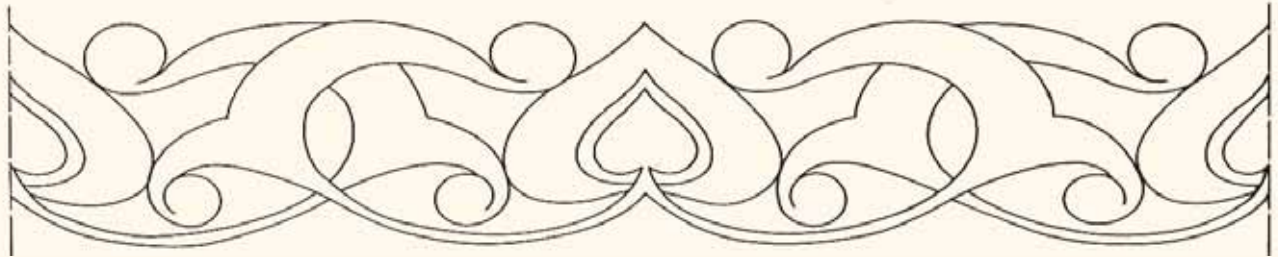
Şekil 120

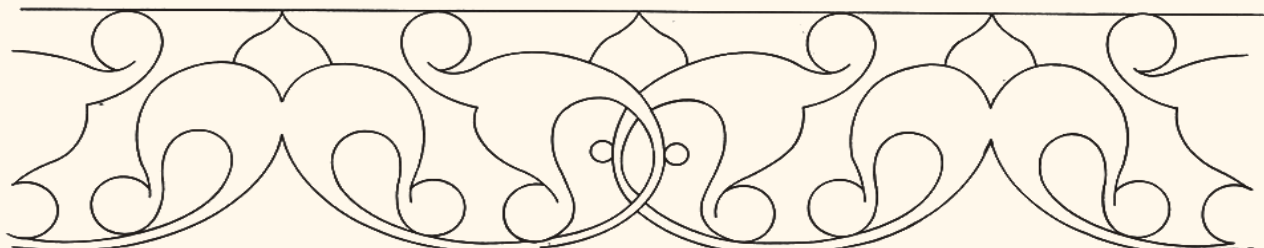
Şekil 121

Şekil 122

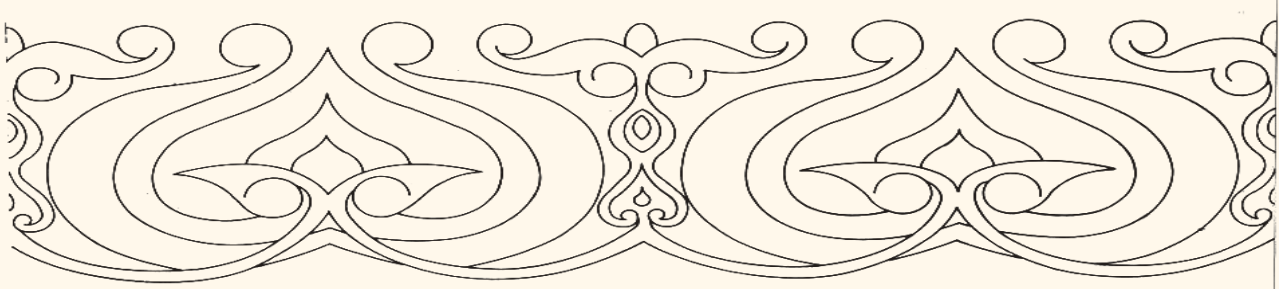

Şekil 123

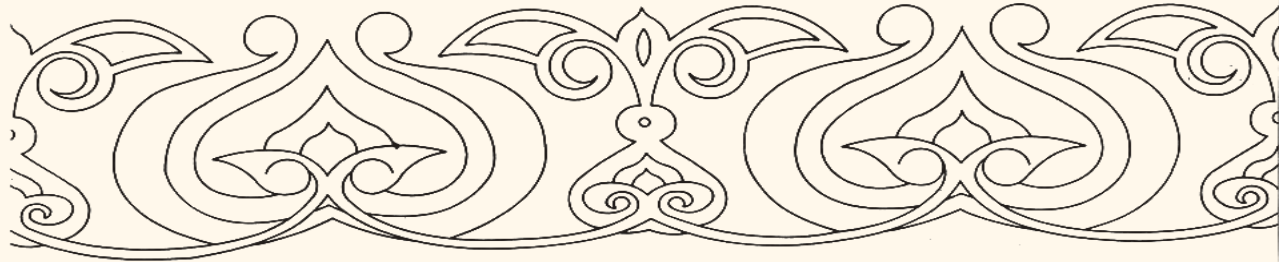

Şekil 124

Şekil 119-124. Harran Ulu Camii kalıntılarında İslami dönemlere ait bitkisel bordürler.

Şekil 125

Şekil 126

Şekil 125-126. Harran Ulu Camii kalıntılarında İslami dönemlere ait bitkisel bordürler.

B. TEK SAHINLI TONOZ ÖRTÜLÜ CAMİLER

HARRAN İÇ KALE MESCİDİ

Harran şehrinin güney doğusunda yer alan İçkale surların o kesimdeki parçasını oluşturmaktadır .

Kaynaklarda kalenin yerinde bir Sabii mabedinin bulunduğundan söz edilmektedir. İslam kaynaklarında kaleden ilk kez bahseden el-Mukaddesi (Hicri IV.-Miladi X.asır) burasının Kudüs Kalesi gibi taştan yapıldığını, güzel ve sağlam olduğunu söylemektedir.²²⁷

Emevi hükümdarı II.Mervan'ın 10 milyon dirhem harcayarak yaptırdığı söylenen sarayın kalenin esasını oluşturduğu ihtimali vardır.

İbni Cübeyr Harran kalesinden “Şehrin doğusunda boş bir arsa ile ayrılmış müstahkem bir kalesi vardır. Bu kalenin etrafına döşenmiş taşlarla yapılmış derin ve geniş bir hendek bulunur. Bu hendek şehrin suru ve kaleyi birbirinden ayırır. Hendeğin suru da çok sağlamdır” cümleleriyle bahsetmektedir.²²⁸

İbni Şeddad ise, şehrin doğusunda bulunan kaleye eskiden El-Müdevver denildiğini, burasının Harran Sabiilerinin mabedlerinden biri olduğunu, 1192 başlarında kaleyi ağabeyi Selahaddin Eyyubi'den devralan Melik el-Adil'in o tarihte kaleyi yenilediğini söylemektedir. (Melik Adil'in adı halep kapısı üzerindeki 1192 tarihli kitabede geçmektedir). Hamdullah el-Müstevfi Harran kalesine “Kaletü Necm” dendiğini, çevresinin 1350 adım, yüksekliğinin 50 karış olduğunu söyleyerek, bu bölgedeki Kaletü necm ile karıştırır.²²⁹

XVII. yüzyılın ortalarında Harran'ı ziyaret eden Evliya Çelebi Harran Kalesi için, “Urfa'dan güney tarafında 9 saat giderek Harran Kalesi'ne geldik. Burayı da Nemrud yapmıştır. Çöl içinde gayet sağlam bir kaledir. Beşgen şeklinde olup sanki usta elinden yeni çıkmış gibidir” demektedir.²³⁰

Harran Kalesi ile ilgili en detaylı incelemeyi Lloyd ve Rice yapmışlardır. Kalenin rölöve ve kesitlerini çizerek 1951 yılında yayınlayan bu iki araştırmacıya göre 90x130 m. boyutlarındaki kale üç katlı olup, bazıları tonozlu 150 odaya sahiptir. Her iki araştırmacıya göre kale, İslam öncesi, İslami devirler ve güney batı kulesinin arkasındaki süslü bir geçit dolayısıyla el-Melik el-Adil zamanı (1192) olmak üzere üç dönemde inşa edilmiş olmalıdır. Melik el-Adil dönemi olarak tarihlenen bölüm kalenin batı kesiminde olup burada beşik tonozlu büyük bir mescid, bir galeri ve çeşme olduğu tahmin edilen zikzak kemerli ve köşe sütunçeli bir niş bulunmaktadır.²³¹

Fotograf 302. Harran İç Kalesi'nin genel görünümü.
(Fotograf: Münir Uludağ).

1951 yılı kazılarında, kalenin doğuya bakan cephesinin güney kesiminde bazalt taşından yapılmış at nalı kemerli bir kapı ortaya çıkartılmıştır. Bu kazıda bulunan ve kapıya ait olan kitabe parçalarında Numeyrilerin üçüncü hükümdarı Meni'in (Kavvam) adı ve 451/1059 tarihi geçmektedir. Rice, bu kitabeyi kalenin ikinci devre inşaatına bağlamaktadır. Kapının her iki yanında başlarını arkaya çevirmiş, tasmaları zincirli birer çift köpek kabartması bulunmaktadır. Rice, yıkılmış olan bu kapının restitüsyonunu yayınlamıştır.

Rice, kalenin güney cephesinin batı kesimindeki duvarda yer alan Memluk stilindeki tarihsiz kitabe şeridinin 715/1315 yılında Malatya üzerine ordu gönderen el-Nasır'a ait olduğunu söylemektedir.

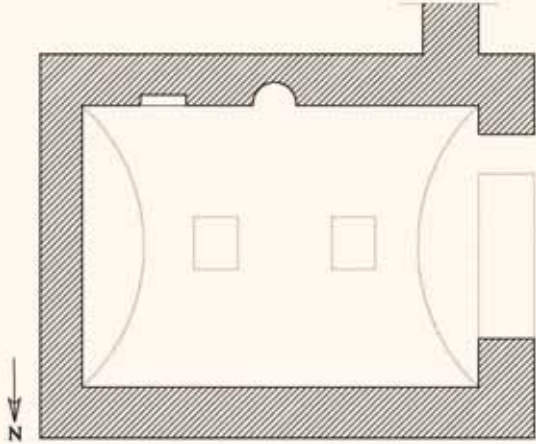
Mescit:

Kale mescidi, kalenin batı tarafında, ikinci katta yer almaktadır. Doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı mescit düzgün kesme taşlardan yapılmış, üzeri yine kesme taşlardan beşik tonozla örtülmüştür. Yuvarlak nişli mihrap sade ve süslemesizdir. Doğu taraftaki giriş duvarı tamamen yıkılmış olup temel izlerinden kapı girişi görülebilmektedir.

HAN EL-BA'RÜR KERVANSARAYI MESCİDİ

Han el-Ba'rür Kervansarayı, Harran'ın 20 km. güney doğusundaki Göктаş Köyü'ndedir.

Biri kuzey cephedeki anıtsal portalin üzerinde, diğeri portalin batısındaki duvar üzerinde olmak üzere Kervansarayın iki kitabesi bulunmaktadır. Portal üzerindeki iki satırlık nesih kitabeden kervansarayın

Plan 73. Harran İç Kale Mescidi planı.

Fotograf 303. Harran İç Kale Mescidi batıdan doğuya doğru görünüm.

İsa oğlu el-Hac Hüsameddin Ali tarafından 626/1228-29 senesinin (Eyyübiler dönemi) zilhicce ayı ile aynı senenin cemaziyelevvel ayı arasında (beş-altı ayda) yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

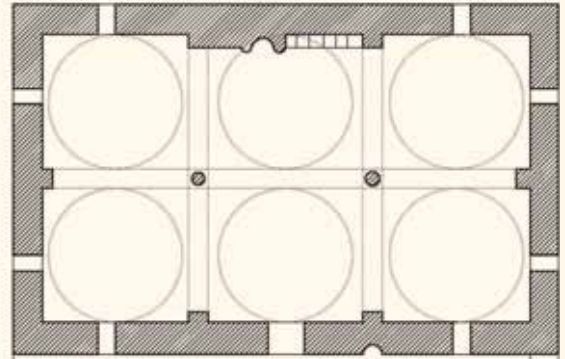
Kervansarayın mescidi giriş eyvanının sağında yer alır. Mihraba dikey dikdörtgen planlı mescit düzgün kesme taşlardan örülmüş beşik tonozla örtülüdür. Yuvarlak kemerli taş mihrabının kavсарası mukarnaslı olup mukarnasların ortasında ve kenarlarında rumili kompozisyonlar dikkati çeker.

C. EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER

HARRAN KÖY CAMİİ

Harran iç kalesinin batısındadır. Kitabesi bulunmayan caminin inşa tarihi bilinmemektedir. 1900 yılı başlarında inşa edildiği köylüler tarafından söylenmektedir. Uzun kenarı doğu-batı yönünde, dikdörtgen planlı cami kibleye paralel iki sahnıdır. Her sahnin kible duvarı boyunca sıralanmış üçer kubbe ile örtülüdür. Toplam 6 kubbe, yanlarda duvar payelerine, ortada iki adet sütuna oturmaktadır. Camide inşaat malzemesi olarak duvarlarda taş, kubbelerde tuğla kullanılmıştır. Ancak, duvarlar ve kubbeler içten ve dıştan sıvanmış olduğundan bu malzemeler gizlenmiştir.

Mihrap sade ve süslemesizdir. Mihrap üzerinde yer alan minbere, kible duvarına bitişik taş merdivenle çıkılmaktadır. Caminin her cephesinde ikişer olmak üzere toplam 8 penceresi vardır.

Plan 74. Harran Köy Camii planı.

Fotograf 304. Harran Köy Camii kuzey doğudan görünüm (1978 yılı).

Fotograf 305. Harran Köy Camii mihrap ve minberi.

ŞEYH YAHYA HAYAT EL-HARRANİ CAMİİ

Şeyh Hayat'ın Camisi ve bunun kuzeyine bitişik olan türbesi Harran şehir surlarının kuzey batı dışarısındaki mezarlık alanındadır. Cami, türbe ve mezarlıktan ibaret bir külliye halindedir. Türbe ve caminin günümüze kadar önemli değişiklikler geçirdiği duvar ve payelerdeki izlerden anlaşılmaktadır.

Şeyh Yahya Hayat el-Harrani XII. yüzyılda Harran'da yaşamış ve 1185 tarihinde burada vefat etmiş büyük bir mutasavvıftır. 1184 yılında Şeyhin sağlığına yetişen ve O'nu ziyaret eden İbni Cübeyr bizlere şu bilgileri vermektedir: " Allah bu şehri (Harran) dindar, iyi kişilerin oturduğu, kendini Allah'a adanmış seyyahların uğradığı bir yer yapmış. Bu kişilerden Ebü'l Berakat Hayat b. Abdülaziz'i kendi adını taşıyan mescidin kiblesine inşa ettiği zaviyede ziyaret ettik. Bu zaviyenin yanında oğlu Omar'ın zaviyesi de bulunur. Babasının yolunu tutmuştu. Onda zahitlerde gördüğümüz halleri gördüm. Şeyh Ebü'l Berakat'ın yanına vardık. Seksen yaşını aşmıştı. Bizimle el sıkıştı, bize hayırlı dualarda bulunup oğlu Ömer'i görmemizi tavsiye etti. Onun yanına vardık".²³² İbni Cübeyr'in verdiği bu bilgilerden, şeyhin vefatından önce burada kendisine ait bir mescid ve zaviyenin bulunduğu anlaşılmaktadır.

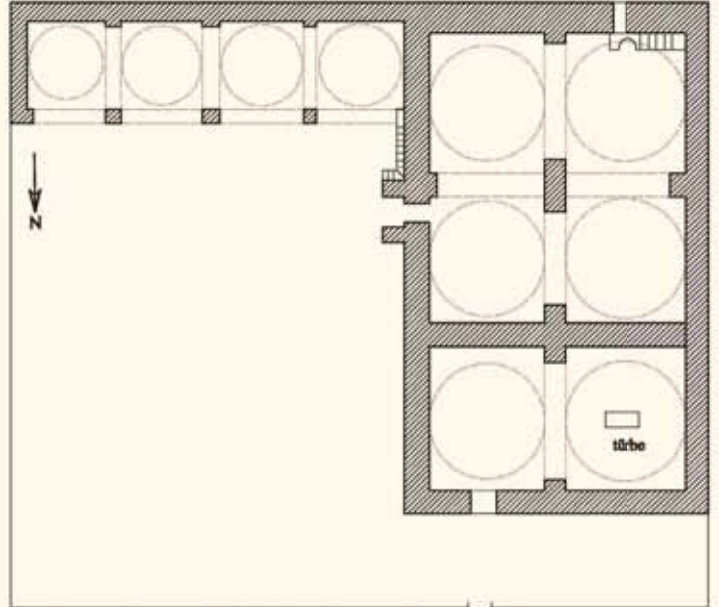
Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Şeyh Yahya Hayat el-Harrani'den şu cümlelerle bahsedir: "Şeyh Yahya (Hayat) ziyaret yeri Harran dibindedir. Kutupluğa ayak basmış ulu sultandır. Harran kalesinin yanında

Fotograf 306. Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii doğu cephesi.

çöl tarafında büyük bir kubbe içinde medfundur. Çöl Arapları bu sultana son derece bağlıdırlar. Hatta Araplar arasında mühim bir mesele için yemin ettirmek icabetse, ta Basra, Lahsa, Umman, Cezayir, Kurna'dan gelip bu sultan üzerine "be ser-i Yahya hayati" deyip duvarına el süsrerse Allah'a yemin etmiş gibi sayarlar. Bu sultana Yahya Hayati demelerinin aslı bir seccade üzerinde tahiyatta ve hayatta oturur gibi oturduğundandır".²³³

Türbe ve girişinin güney tarafına bitişik olarak ikişerli sıra halinde dört kubbenin örttüğü cami bulunmaktadır. Kubbeler, yanlarda duvar payelerine, ortada bağımsız bir payeye oturur. Orta eksenenden batıya kaymış durumdaki mihrabın sonradan yapılmış olması, duvar ve payelerdeki bazı mimari izler bu caminin esasının İbni Cübeyr'in sözünü ettiği mescit ve zaviye olduğunu, sonradan önemli değişiklikler geçirerek bugünkü şekli aldığını göstermektedir.

Plan 75. Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii planı.

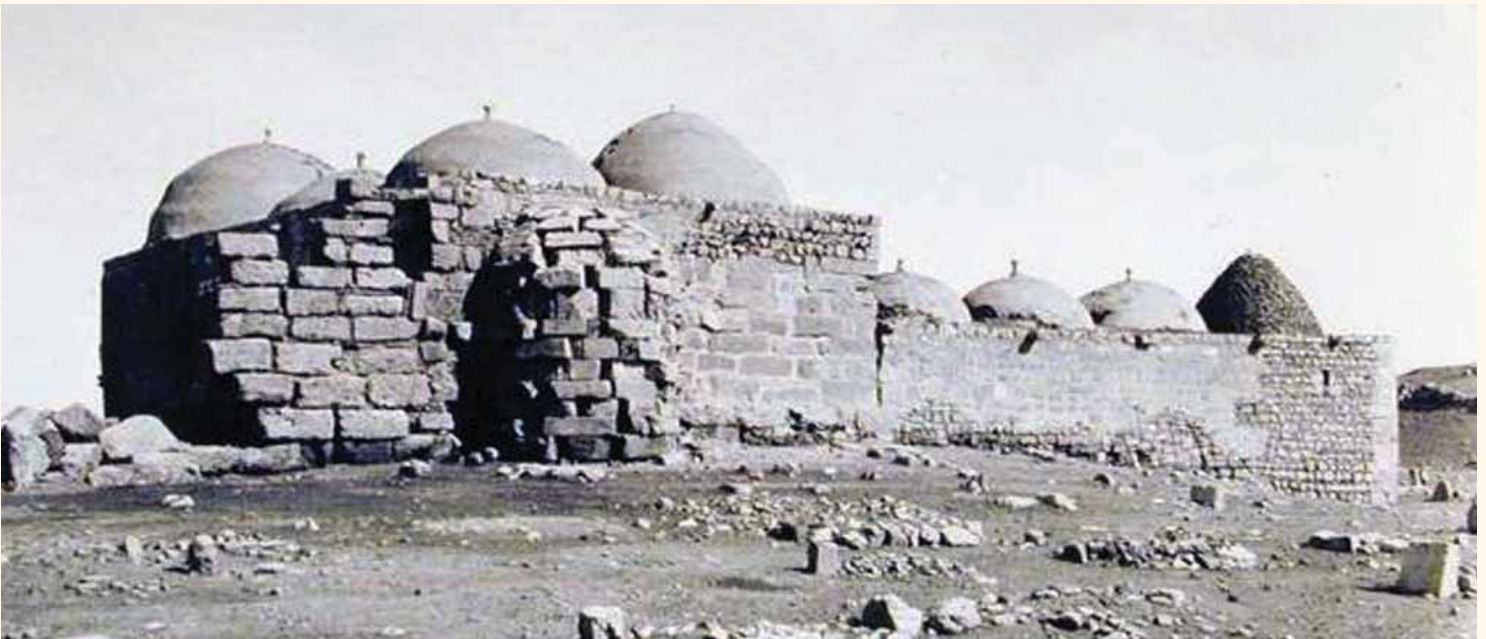
Fotograf 307. Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii mihrap ve minberi.

Fotograf 308. Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii ve Türbesi'nin doğu cepheden görünümü. (K.A.C.Creswell'den).

Fotograf 309. Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii ve Türbesi'nin kuzey batı cepheden görünümü. (K.A.C.Creswell'den).

Fotograf 310. Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii ve Türbesi'nin güney cepheden görünümü. (K.A.C.Creswell'den).

Camiye giriş doğu cephedeki taş kapıdan olmaktadır. Kapı üzerindeki kitabede; bu meşhed'in (türbe) Hayat İbni Kays'ın (İbni Cübeyr, İbni Abdülaziz diyor) oğlu Omar'ın emri ve kız kardeşinin oğlunun eliyle 592/1195 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır. Tabakat el-Kübra'da şeyh'in vefat tarihi olarak 581/1185 verilmiştir. Buradan, türbenin şeyhin vefatından 10 yıl sonra inşa edildiği ortaya çıkmaktadır.

Cami ile türbeyi ayıran duvarın camiye bakan tarafında iki tamir kitabesi bulunmaktadır. Bunlardan solda olanında Şeyh Hayat İbni Kays'ın adı ve ebced hesabı ile 882/1399 tarihi kayıtlıdır. Sağdaki iki satırlık kitabede ise bu cami ve makamın 1168/1755 tarihinde tamir edildiği yazılıdır.

Caminin güney doğusuna bitişik olarak, doğu-batı istikametinde, dört kubbeli, kuzeye açık bir revak eklenmiştir. Cephesindeki kitabeden bu revakın 1275/1858 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Caminin doğuya bakan taş kapısının üzerinde dört sütuna oturan, taş kubbeli minber minare bulunmaktadır. Cami ve Türbe son yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğünce esaslı bir onarımdan geçirilmiştir.

Fotograf 311. Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii portalı ve üzerindeki minare.

Camideki Kitabeler:²³⁴

Caminin doğu kapısı kitabesi:

"Bismillahirrahmanirrahim. Emere inşaü haza'l-meşhed

el-mübarek efakir ila rahmetullahi ta'ala eŞeyh

es-Salih ez-Zahid el-abid Ömer ibni eş-Şeyh Ebubekir kadesallahu

ta'ala ala yedi'l fakir ibni uhtuhi Ali gafarallahu

lehu ve licemi'i'l-müslimin ve kâne'firag min imaretihi

fi şehri cemazielahir es-sene isneyn ve tes'ine hamsemie"

Kitabede; bu mübarek meşhed'in (türbe) inşasına Kays'ın oğlu Şeyh Hayat'ın oğluabid, zahid, salih, Şeyh Ömer ve kardeşi Şeyh Ebubekir'in oğlu emretti. Kız kardeşinin oğlu Ali'nin eliyle yapıldı. Allah onu ve bütün müslümanları mağfiret etsin. Yapımı 592 (m.1195) senesinin cemazielahir ayındadır denmektedir.

Caminin doğusundaki son cemaat yerinin cephe kitabesi:

"Bismillahirrahmanirrahim

La ilahe illallah

Muhammedün Resulallah

Maşaallah 1275" (m.1858)

Fotograf 312. Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii ve Türbesi'ni ayıran duvarın cami içerisinden görünümü.

D. ÖRTÜ SİSTEMİ TESPİT EDİLEMİYEN HARABE CAMİLER

HARRAN HARABE CAMİ

Harran harabelerinde, Ulu Cami'nin 300 m. kuzey doğusundaki bu cami tamamen yıkılmış olup temel duvarları yerden itibaren iki sıra kesme taş halinde günümüze ulaşmıştır. Güney duvardaki yuvarlak mihrap nişi görülebilmektedir.

Uzun kenarı kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı cami, 25x15 m. ölçüsündedir. Duvarlar yıkılan büyük blok taşlar altında kaldığından caminin girişlerini tespit etmek mümkün olmamıştır. Orta mekândaki taş ve toprak yığınlarının az olmasına dayanarak caminin çatı ile örtülü olduğunu söylemek mümkündür.

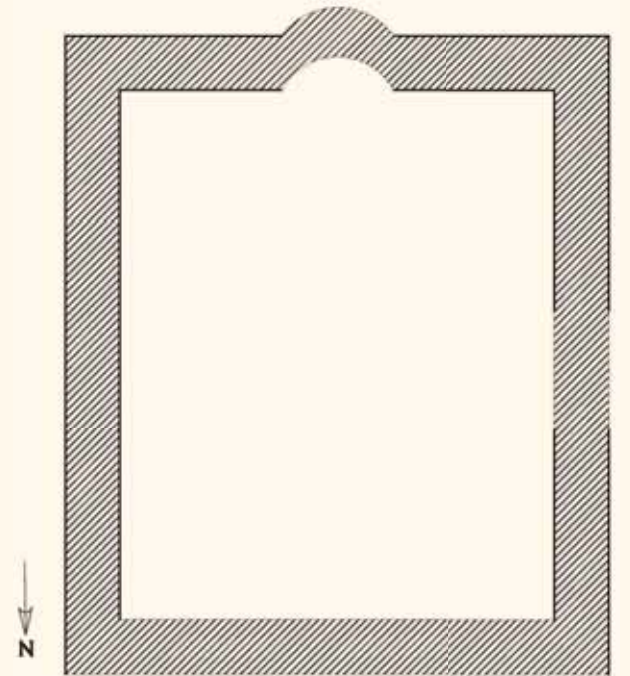
Kalıntılar arasında süslemeli herhangi bir mimari elemana rastlanılmamıştır.

Fotograf 313. Harran Harabe Camii kalıntıları.

Fotograf 314. Harran Harabe Camii mihrap nişi kalıntıları.

Plan 76. Harran Harabe Camii planı.

HARRAN KÜÇÜK CAMİ

Harran ören yerinin güneybatısında, temelleri bulunmaktadır. İnşa tarihi bilinmemektedir.

Conrad Preusser tarafından yayınlanmış eski bir fotoğrafı bulunan bu cami Harran ören yerinin güney batı kesiminde idi.²³⁵ Gertrude Bell, 1911 yılında C.Preusser'in çektiği açıya yakın bir yerden caminin kible duvarının içten görünümünü çekmiştir.²³⁶ Her iki fotoğrafta mihrap önündeki sahnın örtüsünün oturduğu iki yuvarlak mermer sütun ve ikinci sahnın bir sütunu görülmektedir. Fotoğraflarda üç dilimli

kemerli mihrabın, sonradan tahrip edilerek kapı şeklinde delindiği anlaşılmaktadır. 20 yıl öncesine kadar temel izleri rahatlıkla görülebilen bu caminin kalıntıları üzerine son yıllarda betonarme evler inşa edilmiş ve izler kaybolmuştur.

Eski fotoğraflara bakıldığında caminin kibleye dikey üç sahnı olduğu, sahnın örtü sisteminin sütunlara oturduğu anlaşılmaktadır. Ancak, fotoğraflar caminin yıkık durumunu gösterdiğinden örtü sistemi hakkında fikir edinilememektedir.

Fotoğraf 315. Harran Küçük Camii mihrap önü bölümü. (Conrad Preusser'den).

Fotoğraf 316. Harran Küçük Camii mihrap önü bölümü. (Gertrude Bell'den).

E. MAĞARA MESCİTLER

ŞUAYBŞEHİRİ MAĞARA MESCİTLERİ

Şuayb şehri harabelerine Roma döneminden kalma kaya evlerinden üç adedi İslami dönemde mescit olarak kullanılmıştır.

1. KİTABELİ MAĞARA MESCİT

Roma döneminden kalma yaklaşık 5x4 m. boyutundaki mağara bir ev, İslami dönemde güney duvarının doğu kesimine bir mihrap oyularak mescide dönüştürülmüştür. Girişi batıdan olan mescitte; biri mihrabın üzerinde, ikisi doğu duvarında, biri kuzey duvarın batı kesiminde ve biri de girişin sağında olmak üzere kırmızı boya ile yazılmış 5 adet kitabe bulunmaktadır. Mihrap üzerindeki kitabede kelime-i tevhit yazılıdır. Diğer kitabeler silik olduğundan okunamamaktadır.

2. KİTABESİZ MAĞARA MESCİT

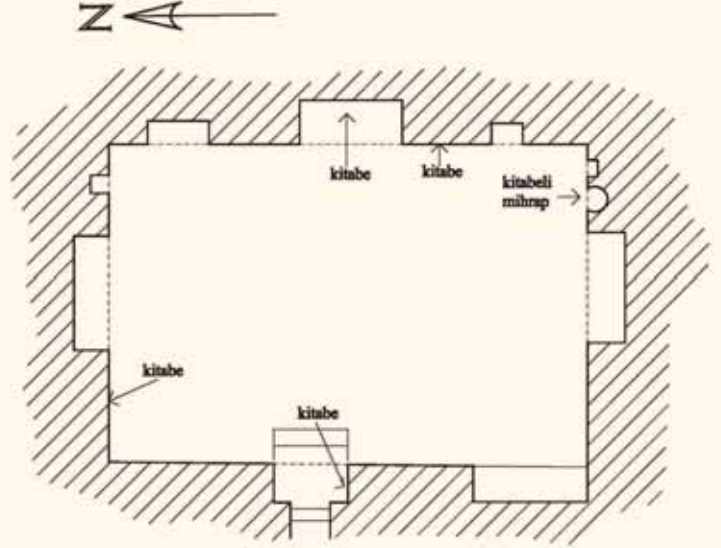
Kitabeli Mağara mescit gibi, Şuaybşehri harabelerinde Roma döneminden kalma bir mağara ev, güney duvarının doğu kesimine bir mihrap oyularak mescide dönüştürülmüştür. Girişi kuzeyden olan mağaranın batı kesimi kayadan oyma, iki payeli iki kemerli bir bölüme ayrılmıştır.

3. ŞUAYB PEYGAMBER MAĞARA MESCİDİ

Şuayb şehri harabelerinde Şuayb peygamber Makamı olarak ziyaret edilen bir mağara güney duvarına oyulan bir mihrapla İslami dönemde mescit olarak kullanılmıştır. 6x3.5 m. Boyutundaki mescidin girişi batı taraftandır.

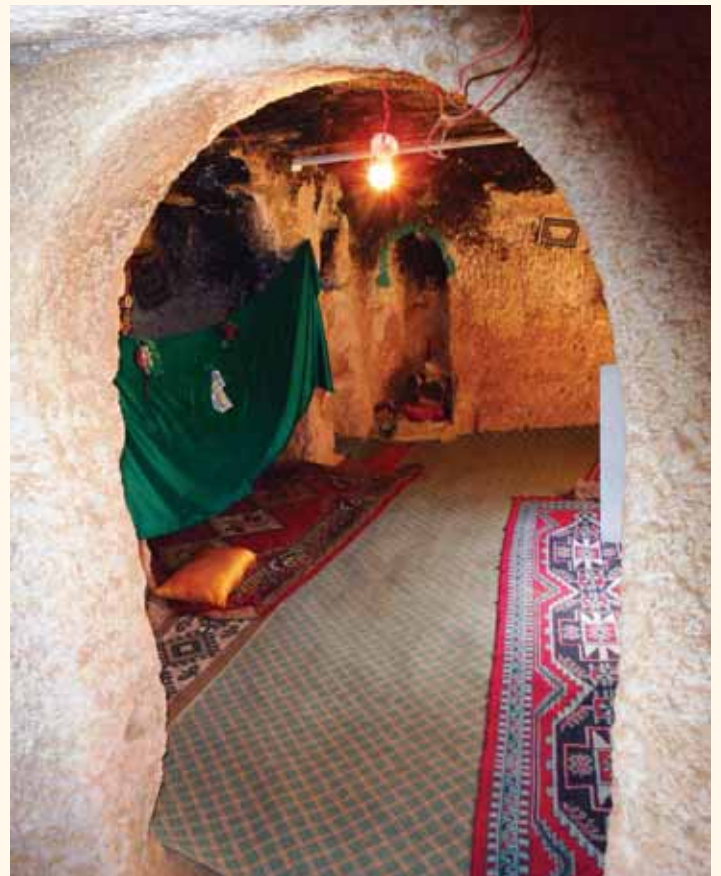
Fotograf 318. Şuaybşehri Kitabesiz Mağara Mescidi mihrabı.

Plan 77. Şuaybşehri Kitabeli Mağara Mescidi planı.

Fotograf 317. Şuaybşehri Kitabeli Mağara Mescidi mihrabı.

Fotograf 319. Şuaybşehri Şuayb Peygamber Mağara Mescidi.

VI. SİVEREK İLÇESİ CAMİLERİ

Siverek'teki camilerde; eş değerde çok kubbeli camiler, mihraba paralel tek sahınlı - tek kubbeli ve tonozlu camiler, mihraba paralel iki sahınlı tonoz örtülü camiler, mihraba paralel iki sahınlı direk örtülü camiler, mihraba paralel üç sahınlı direk örtülü camiler olmak üzere başlıca beş plan görülmektedir.

A. EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER

SİVEREK ULU CAMİİ

"Keşkül" adlı elyazması eserde, Ulu Camii'nin kiliseden bozularak H.982/M.1574 tarihinde Artukoğulları Devletinin atası Firavus'un oğlu Karaarslan'ın oğlu Muhammed'in oğlu Hamdullah tarafından yaptırıldığı ifade edilerek bununla ilgili kitabelerin minarenin doğusundaki sokak tarafında olduğu belirtilmektedir.²³⁷

Gerçekten de minarenin doğu cephesinde yer alan iki kitabeden beyaz kalker taşına yazılmış üstte olanında "*Tarih sene 982 (M.1574)*", altta bazalt taşına şerit halinde yazılmış olanında "*Hamdullah bini Muhammed bini Karaarslan bini Firavus*" yazılıdır. Ancak yazı karakterlerine bakarak bu iki kitabenin birbirinin devamı olmadığı, ayrı dönemlere ait olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Artukoğulları XII.-XIII. yüzyıllarda hüküm sürmüş bir Türk devletidir. Oysa üstteki H.982 tarihli kitabe Artukoğullarından çok sonraları bir tarihte hüküm sürmüş olan Osmanlı dönemine aittir.

Kanaatimize göre Artukoğulları döneminde inşa edilen caminin minaresi 1574 tarihinde yenilenmiş ve Artukoğulları dönemine ait kitabenin bir parçası minarenin doğu cephesindeki bugünkü yerine yerleştirilmiştir. Ayrıca minarenin son cemaat yerine bakan batı kapısı üzerindeki ayrı bir kitabede de minarenin H.982/M. 1574 senesinde yaptırıldığı yazılıdır.

Caminin son cemaat yeri revakları ise Şair Zeki'nin yazdığı kitabesine göre H.1306/M.1888-89 tarihinde yaptırılmıştır.

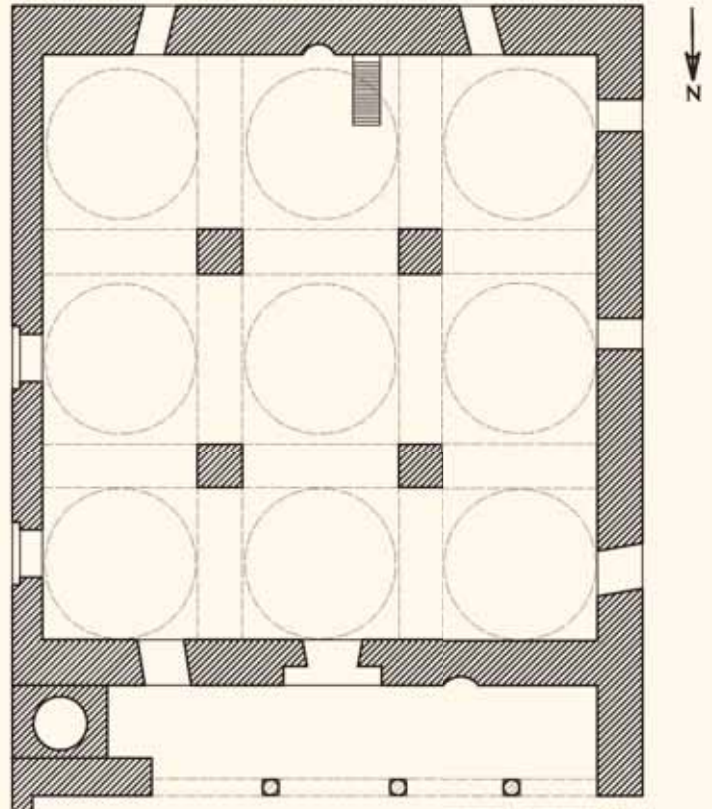
Bu duruma göre, XII. yüzyılda Artukoğulları döneminde inşa edilen camiye, Osmanlı döneminde (1574) minare, 1888 tarihinde de son cemaat yeri eklenmiştir.

Bazalt taşlardan inşa edilmiş olan Siverek Ulu Camii, uzun kenarı kuzey güney yönünde uzayan, 26 x 18.60 m. ölçülerinde dikine dikdörtgen bir plana sahiptir. Eşdeğerde çok kubbeli camiler grubuna giren cami, mihraba paralel üç sahına ayrılmış, her sahında üçer kubbe olmak üzere toplam dokuz kubbe ile

örtülmüştür. Kubbeler ortada düzgün bazalt taşlardan yapılmış kalın ve kısa dört adet payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Payelerin kısa tutulmasıyla camide basık ve kasvetli bir hava doğmuştur. Caminin kubbeli örtüsü dıştan çatı ile gizlenmiştir. Genellikle mihraba paralel enine dikdörtgen planlı, iki ya da üç sahınlı, mihrap önü kubbeli, diğer bölümleri tonozlu Artuklu camilerine karşın Siverek Ulu Camii'nde dokuz kubbenin kullanılmış olması ilgi çekici bir husustur.

Harime giriş dört gözlü son cemaat yerinin doğudan ikinci gözünün karşısına gelen kapı ve ayrıca doğu ve batı cephelerin kuzey kesimlerindeki birer kapıdan olmaktadır. Son cemaat yerindeki kapının tam karşısına gelen mihrap kible duvarı ortasındadır. Dikdörtgen nişli, kavsarası sivri kemerli ve alınlığı renkli kalem işi süslemeli mihrabın üslubuna bakarak XIX. yüzyıl sonlarına ait olduğunu söylemek mümkündür. Mihrabın 70 cm. batısında yer alan düzgün kesilmiş kalker taşından yapılmış minber de orijinal olmayıp XIX. Yüzyıl sonlarına ait olmalıdır. Zengin taş süslemeli minberin korkulukları kesişen kırık çizgilerin baklava dilimleri oluşturduğu şebekeli oyma süslemelidir. Minberin köşk kısmının sütunçeleri burmalı, sütunçeler üzerine oturan dilimli kemerciklerin yanlarındaki alanlar taş süslemelidir.

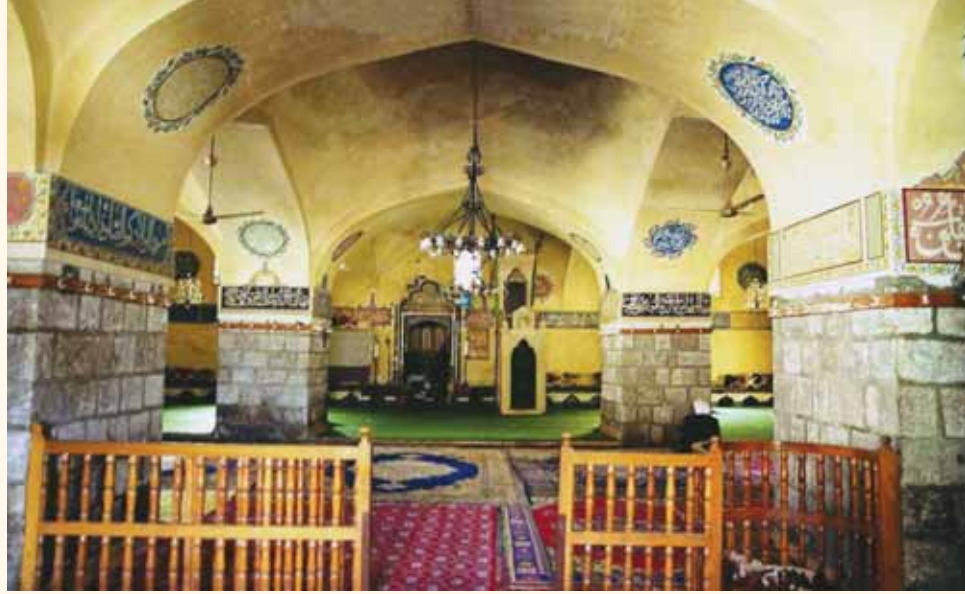
Harimin kuzey duvarı boyunca uzayan ahşap müezzin mahfili, giriş kapısının iki yanındaki sekiler üzerinde yer alan ağaç direklere oturmaktadır.

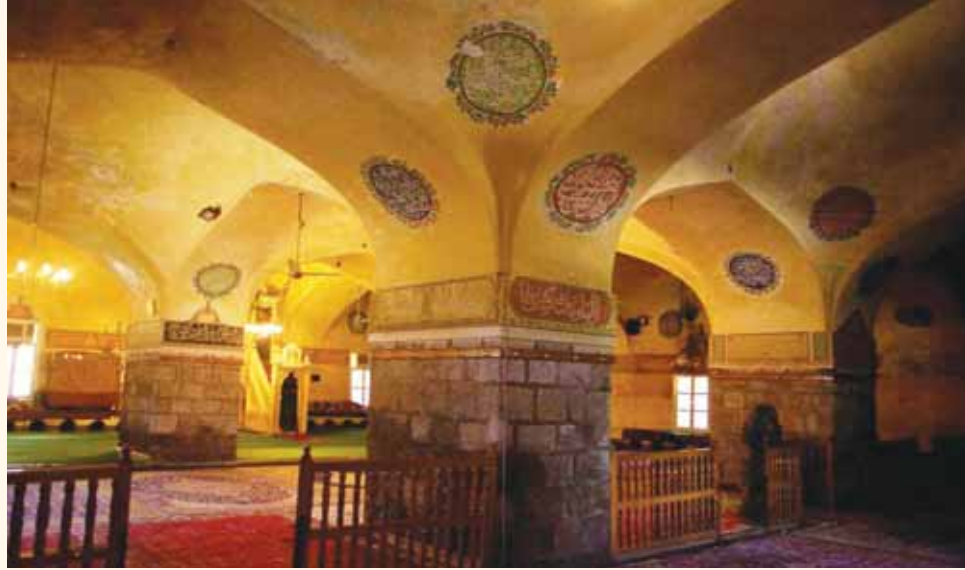
Plan 78. Siverek Ulu Camii planı.
(H.Fehmi Gür'den revize edilmiştir.)

Harimin duvarlarında ve payelerinde şeritler halinde, payelerden kemerlere geçiş kısımlarında ve bazı kubbelerin pandantiflerinde yuvarlak formlar halindeki istifli renkli yazılar XIX. yüzyıl sonlarında yaşamış olan Siverekli hattat ve şair Hacı Yusuf

Sami Efendi'ye (1846-?) aittir. 1968 yılında yapılan restorasyon sırasında yenilenen bu yazıların orijinalliği bozulmuştur. Hacı Yusuf Sami Efendi Siverek'teki Gülabibey Camii'ne de yazılar yazmıştır.

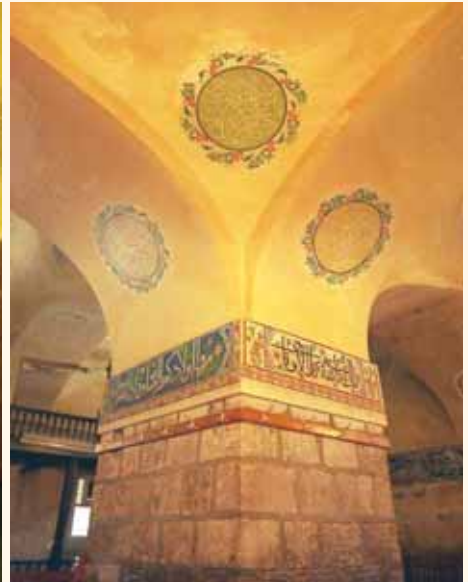
Fotograf 320

Fotograf 321

Fotograf 322

Fotograf 323

Fotograf 320-323.Siverek Ulu Camii iç görünüşleri ve hattat Hacı Yusuf Sami Efendi'ye ait yazılar.

Önde bazalt üç sütuna oturan dört gözlü son cemaat yeri dikine atılmış beton kirişler üzerine düz beton damlıdır. Cephesindeki şair Zeki tarafından yazılmış kitabesine göre son cemaat yeri H.1306/M.1888-89 tarihinde cami önüne eklenmiştir.

Son cemaat yerinin doğu kesimindeki alt kısmı poligonal, yukarı kısımları silindirik gövdeli, tek şerefeli ve sivri külahlı düzgün kesilmiş kalker taşından yapılmış minare, doğu cephesindeki ve kapısı üzerindeki kitabelere göre H.982 / M. 1574 tarihinde inşa edilmiştir. Minare üzerindeki altıgen çini panolar, bir sürahidenden çıkan haşhaş bitkisi kompozisyonları, aşağı kısmının poligonal oluşu ve batı kapısı üzerindeki kitabe çerçevesi hemen hemen aynı yıllara ait Urfa Dabbakhane Camii ile büyük benzerlik göstermekte ve her iki minarenin aynı usta elinden çıkmış olabileceğini akla getirmektedir.

Cami avlusunun doğusunda bir medresenin bulunduğu, ancak 1951 yılında bu medresenin yıkılarak yerine bugünkü iki katlı müezzin ve imam odalarının yapıldığı söylenilmektedir.

Camideki Kitabeler:²³⁸

Minare Kaidesinin Doğu Cephesindeki Bazalt Taşına Yazılmış Şerit Kitabe:

“Hamdullah bini Muhammed bini Karaarslan bini Firavus”

“Keşkül” adlı elyazması Siverek tarihini yazan Abdülcélilzade Zühtü, kitabede geçen Karaarslan’ın Artuklu Devleti ecdadından olduğunu söylemektedir.

Minare Kaidesinin Doğu Cephesindeki Beyaz Kalker Taşına Yazılmış Kitabe:

“Tarih sene 982 (M.1574)”

Minarenin Son Cemaat Yerine Bakan Batı Kapısı Kitabesi:

“Bismillahirrahmanirrahim

Kad ammere nazihi’l-minareti’l-mübareketi

Sene isna ve semanini ve tis’amie elhamdülillah”

Kitabede minarenin H.982 (M.1574) senesinde yaptırıldığı yazılıdır.

Son Cemaat Yeri Revakları Cephesindeki Kitabe:

“Dedi ra’na oldu bu tak-ı mu’alla

.....inşasına badi olan

Mübarek eylesün Allahu a’la

Dedi Zeki’ya bir tarih-i revakın

Ede avni ğinasın Hak Taala

1306 (M.1888-89)”

Fotograf 324. Siverek Ulu Camii avlusundan son cemaat yeri cephesi ve minaresi.

B. MİHRABA PARALEL TEK SAHINLI-TEK KUBBELİ VE TONOZLU CAMİLER

GÜLABİBEY CAMİİ

Siverek Müsellimi (Osmanlı İmparatorluğunda vilayet teşkilleri yapılıncaya kadar eyalet bölümlerinde Vali adına iş gören kimse) Gülabibey tarafından yaptırılmıştır. Bu zat, görev yaptığı Halep ve Erzincan'da da aynı adla camiler yaptırmıştır. Viranşehir Varidat Katibi Abdülcelilzade Zühtü Efendi tarafından 1926-1927 yıllarında yazılan ve Siverek'in tarihini konu alan "Keşkül" adlı elyazması eserde "Siverek'in Hasan Çelebi Camii ve Gülabibey Camii ve Kasım Paşa Camii gibi mebanî-i hayriyye o zamanlar Siverek müsellimliklerinde bulunan zevatın hayratı olarak yaptırılmıştır" cümleleriyle Gülabibey Camii'nin banisinden söz edilmektedir.²³⁹

Son cemaat yerinden harime geçilen iki kapıdan sağda olanının üzerindeki H. 1121/M. 1709 tarihli kitabe camideki en eski tarihli kitabe olup eyvanın inşası ile ilgilidir. Caminin inşası bu tarihten daha eskiye ait olmalıdır.

H.1125 (M.1713) tarihli bir tevcih belgesinde caminin "Vakf-ı Camii Gülabi" adında bir vakfının olduğu, vakıfta dört kişinin çalıştığı, vakfın günlük 9, yıllık 3240 akçe giderinin olduğu, H.1266 (M.1850) tarihli bir mazbatada ise gider miktarının değişmediği görülmektedir.²⁴⁰

Uzun kenarı doğu-batı yönünde uzayan dikdörtgen planlı Gülabibey Camii 8.20 x 25.71 m. ölçülerindedir. Harim, doğudan başlamak üzere, beşik tonoz ve kubbenin örtüğü birinci bölüm ve batıya doğru taş kemerlere oturan 5 adet beşik tonoz ile örtülü ikinci bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Hanefiler, ikinci bölümün Şafiiler tarafından kullanılmaktadır. Harime giriş, son cemaat yeri revaklarının doğu kesimindeki ikinci kemer karşısına gelen kapıdan ve altıncı kemer karşısına gelen batıdaki kapıdan olmaktadır. Doğudaki kapıdan esas mihrap ve minberin bulunduğu kubbeli

bölüme geçilir. Bu bölümün batısındaki ikinci beşik tonozun kible duvarında ikinci mihrap yer almaktadır. Kubbeli bölümdeki esas mihrap, köşe sütunçeli ve yuvarlak nişlidir. Köşe sütunçelerinin başlıkları, niş kemeri ve mihrabın çevresi mukarnas süslemelidir. Ancak mihrap son yıllarda yeşil ve kahverengi renklere yağlıboya ile boyanmıştır. Daha geç tarihlerde yapıldığı tahmin edilen ahşap minberin yanları renkli yağlıboya ile bitkisel süslemelidir. Harimin batı kesimindeki Şafiilere ait bölümde yer alan yuvarlak nişli ikinci mihrabın çevresi basit mukarnas bordürlü olup alınlığı alçı kabartma bitkisel süslemelidir. Ancak bu mihrap da son yıllarda yağlıboya ile boyanmıştır.

Harimin kible duvarındaki pencereler üzerinde, mihraplar üzerinde ve kubbe kasnağında yeşil, lacivert ve kırmızı zeminler üzerine Siverekli hattat Hacı Yusuf Sami Efendi (Doğumu: 1846) tarafından yazılmış ayetler yer almaktadır.

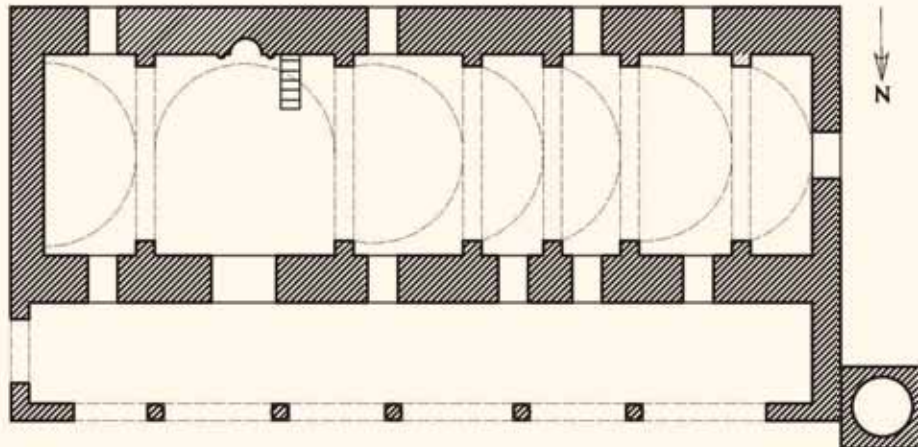
Harimin kible ve kuzey duvarlarında dörder, doğu ve batı duvarlarında birer olmak üzere camide toplam 10 pencere bulunmaktadır.

Önde 5 bazalt sütuna, yanlarda -L- şeklinde payelere oturan 6 gözlü son cemaat yerinin üzeri orijinalinde direk örtülü iken, son yıllarda mihraba dikey kirişler üzerine betonla örtülmüştür. Bu örtü kuzey cephede, bazalt taş konsollar üzerine öne taşkın bir vaziyettedir. Son cemaat yerinin doğu tarafı -L- şeklinde payeye oturan açık kemerli, batı tarafı harim duvarıyla bitişir vaziyette düz duvar şeklindedir.

Camide inşaat malzemesi olarak düzgün kesilmiş bazalt taşı kullanılmıştır.

Düzgün kesilmiş kalker taşlarından iki şerefeli olarak inşa edilmiş olan minare, son cemaat yerinin batısına bitişik olup 1955 yılındaki onarım sırasında yaptırılmıştır.

Camide, biri son cemaat yerinin doğu kesimindeki harim kapısı üzerinde, ikisi son cemaat yeri revakları kuzey cephesinde olmak üzere üç adet kitabe bulunmaktadır.

Plan 79. Gülabibey Camii planı. (H.Fehmi Gür'den revize edilmiştir.)

Camideki Kitabeler:²⁴¹

Son Cemaat Yeri Doğu Kesimindeki Harim Kapısı Kitabesi:

“Sene binyüz yirmibirde ey can
Tamam oldu bi’avnillah bu eyvan
Binasına olub her kim mu’avin
Müyesser kıl ana kevser şarabın”

Son Cemaat Yeri Revakları Kuzey Cephesi Doğudaki Kitabesi:

Reşk etse bu taka nola ze tak-ı semavat
Ol tak-ı mu’alla ise bu mevc-i ta’at
Her kim ki bu eyvanda iysar-ı mikati

Mahşerde Hudayi eyleye ecrini mükafat

.....

Tarihine birde etmededir sahib-i hayrat

Sene 1312 (M.1894-95)”

Son Cemaat Yeri Revakları Kuzey Cephesi Batıdaki Kitabesi:

“Eyvanın ta’mirine söyledi Kul Mustafa

Hayrat yapanın kabul et ve cümle ilka

Zenbini afv et sevabın eyle makbul ya Huda

Ruziçe-i mahşerde şefi’ ola Muhammed Mustafa

Sene 1183 (M.1769)”

Fotograf 325. Gülabibey Camii iç görünüm. (Restorasyondan önce).

Fotograf 326. Gülabibey Camii’nde Siverekli hattat Hacı Yusuf Sami Efendi’ye ait yazılardan.

C. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONUZ ÖRTÜLÜ CAMİLER

HAMİDİYE CAMİİ

Son cemaat yeri cephesinde, bazalt taşlar arasında yerleştirilmiş beyaz kalker taşı üzerine yazılı "1894 M" yazısı caminin miladi inşa tarihini vermektedir.

Hamidiye Camii'nin Osmanlı padişahlarından Sultan Abdülhamid Han döneminde Osmanlı ordusu içerisinde kurulan "Hamidiye Alayları" paşalarından Viranşehir Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın vekillerinden Molla Halil tarafından Abdülhamid Han adına yaptırıldığı söylenmektedir.

1894 yılında Molla Halil tarafından direkler üzerine düz toprakdamla örtülü olarak inşa edilen cami, H.1336 (M.1916) yılında Hacı Bekir Karahan'ın masrafları üstlenmesi, Vaiz Hacı Hüseyin Efendi'nin gayretleri ile yapı ustası Ahmet Kuran tarafından 6 çapraz tonozla örtülü bu günkü şekline getirilmiştir. Uzun kenarı mihrap duvarı boyunca uzanan enine dikdörtgen planlı, mihraba paralel iki sahinlidir. Sahinler mihrap duvarı boyunca ortada sıralanmış 2 bazalt sütun üzerine oturan 3 kemerle birbirinden ayrılmıştır. Her sahin üçer çapraz tonozla örtülüdür. Harime giriş, son cemaat yeri orta gözündeki kapıdan olmaktadır. Güney duvarda 3, doğu, batı ve kuzey duvarlarda ikişer olmak üzere camide toplam 9 pencere bulunmaktadır. Pencereler, diğer Siverek camilerinde olduğu gibi soğuk demir işçiliğinin ürünü işlemeli demir kafeslidir.

Kible duvarından dışarıya taşkın durumdaki yuvarlak nişli mihrap sade ve süslemesiz olup son yıllarda yağlıboya ile boyanmıştır. Ağaç minber orijinal olup

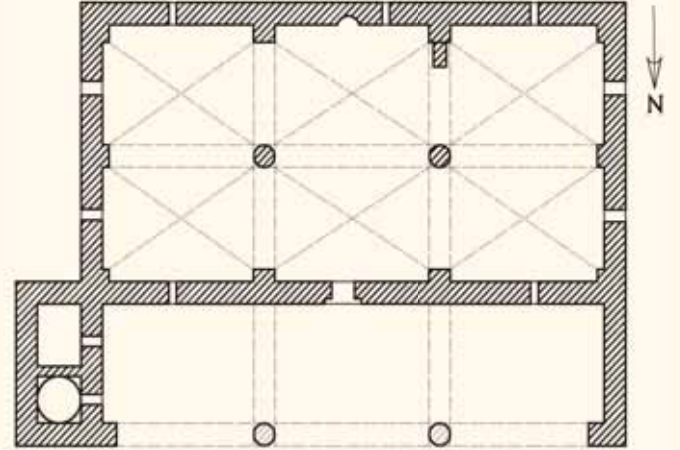
üzerinde basit geometrik ve bitkisel süslemeler yer almaktadır.

Son cemaat yeri önde iki sütuna oturan kemerli üç gözlüdür. Son cemaat yerinin üzeri kuzey-güney yönünde ağaç görünümü veren beton kirişler üzerine düz beton örtülüdür. Son cemaat yerinin ön cephesi dam kenarı boyunca sıralanmış bazalt konsollar üzerine oturan saçaklıdır.

Tek şerefeli, sivri külahlı, silindirik gövdeli minare düzgün kesilmiş kalker taşlarından inşa edilmiştir.

Camide inşaat malzemesi olarak düzgün kesilmiş bazalt taşı kullanılmıştır. Caminin batı duvarı kenarından bazalt merdivenle dama çıkılmaktadır. Cami avlusunun kuzey kenarı boyunca düz damlı olarak bazalt taşlardan yapılmış imam ve müezzin odaları sıralanmaktadır.

Cami duvarının batısında (avluda) Tillo evliyalarından Fakirullah hazretlerinin torunlarından Şeyh Lütfü Efendi'nin 1956 tarihli türbesi bulunmaktadır. Bu türbeden dolayı halk arasında camiye "Şeyh Lütfü Efendi Camisi" de denilmektedir.

Plan 80. Hamidiye Camii planı.

Fotograf 327. Hamidiye Camii iç görünüm.

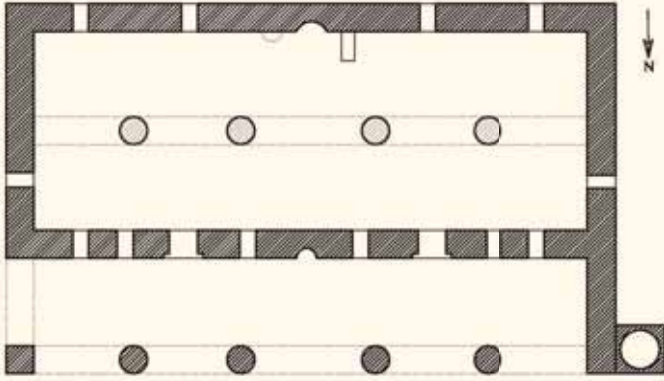
D. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI DİREK ÖRTÜLÜ CAMİLER

HALİLİYE CAMİİ

Son cemaat yerinden harime geçen ik kapıdan batıda olanının üzerinde yer alan ve caminin tamamlandığını belirten iki satırlık kitabede ebced hesabı ile düşürülen H.1281 / M. 1864 tarihi ve son cemaat yeri mihrabı üzerindeki aynalı tarzdaki “Muhammed” yazısının altında ve bunun aşağısındaki gülçe kabartması üzerindeki H. 1281 tarihi caminin inşa tarihini vermektedir. Halk arasında caminin Çerkozadelerden Hacı Halil Ağa tarafından yaptırıldığı söylenilmektedir.

Cami, ilk yapıldığı yıllarda “Yeni Cami” olarak isimlendirilmiş, daha sonra banisi Hacı Halil Ağa'nın adına izafeten Haliliye Camii olarak adlandırılmıştır. Caminin ilk şeklinin küçük olduğu, direkler üzerine düz toprak damla örtülü olduğu, son cemaat yerinin üç gözlü kemerli olduğu söylenmektedir. 1956-57 yıllarında “Camiler İmar Cemiyeti” tarafından yapılan onarım sırasında cami genişletilmiş, direk örtülü düz dam kaldırılarak beton dam yapılmış ve üç gözlü son cemaat yeri beş gözlü şekle getirilmiştir.²⁴²

Uzun kenarı mihrap duvarı boyunca uzanan enine dikdörtgen planlı Haliliye Camii bu günkü şekliyle mihraba paralel iki sahinlidir. Sahınlar mihrap duvarı boyunca sıralanmış 4 bazalt sütun üzerine oturan

Plan 81. Haliliye Camii planı.

Fotograf 328. Haliliye Camii iç görünüm.

5 kemerle birbirinden ayrılmıştır. Bazalt sütun başlıklarına köşelerinde stilize koç boynuzunu andırır kıvrımlar, bunların altlarındaki pahlarda istridye motifleri ve geniş yüzlerde çiçek ve palmet motifleri kabartma olarak işlenmiştir. Ortadaki kemerin açıklığı yanlardaki iki kemere göre daha geniştir. Sahınların ve son cemaat yerinin üzeri kuzey-güney yönünde diklemesine atılmış ağaç direkler üzerine düz damlı iken son yıllarda düz beton damla örtülmüştür. Harimin girişteki kuzey duvarı ortalarına doğu batı yönünde boydan boya uzayan betonarme bir müezzin mahfili yapılmıştır.

Kible duvarından çıkıntı halindeki yuvarlak nişli mihrap son yıllarda fayansla kaplanarak orijinalliğini kaybetmiştir. Sonradan yağlıboya ile boyanarak orijinalliğini kaybetmiş olan ağaç minberin korkulukları şebekeli oyma, yanlarındaki panolar bitkisel süslemelidir.

Beş gözlü son cemaat yerinin kemerleri önde 4 sütuna, yanlarda payelere oturmaktadır. Son cemaat yeri cephesinin üst kısmı bazalt konsol dizisi üzerine oturan saçakla dekore edilmiştir.

Düzgün kesilmiş kalker taşından inşa edilmiş olan tek şerefeli ve silindirik gövdeli minare son cemaat yerinin batısına bitişiktir. Minare kaidesinin cami avlusuna bakan doğu cephesindeki iki satırlık kitabede tarih olmayıp, Arap harfleriyle Türkçe bir beyit yazılıdır.

Fotograf 329. Haliliye Camii harimi batı kapısı.

Camide inşaat malzemesi olarak bazalt taşı kullanılmıştır. Caminin harim cephesi ve son cemaat yeri cephesi duvarları düzgün kesilmiş bazalt ve beyaz kalker taşlarının almaşık dizilmesi ile Diyarbakır yapılarını hatırlatmaktadır.

Cami avlusunda bazalt taşlardan yapılmış yuvarlak havuz formunda şadırvan yer almaktadır. Şadırvanın çevresi soğuk demir işçiliğinin ürünü kafes süslemeli korkulukla çevrilidir.

Camideki Kitabeler:²⁴³

Son Cemaat Yeri batı Harim Kapısı Kitabesi:

“Çünkü oldu bu Haliliye tamam

Lafz-i fariğ oldu tarih ey hümmam”

Kitabede geçen “Fariğ” kelimesi harflerinin toplamı ebced hesabı ile H.1281/M.1864 tarihini vermektedir.

Minare Kaidesi Kitabesi:

“Hak tecelli eyleyince her işi asan eder

Halk eder esbabını bir lahza ihşan eder”

HASAN ÇELEBİ CAMİİ

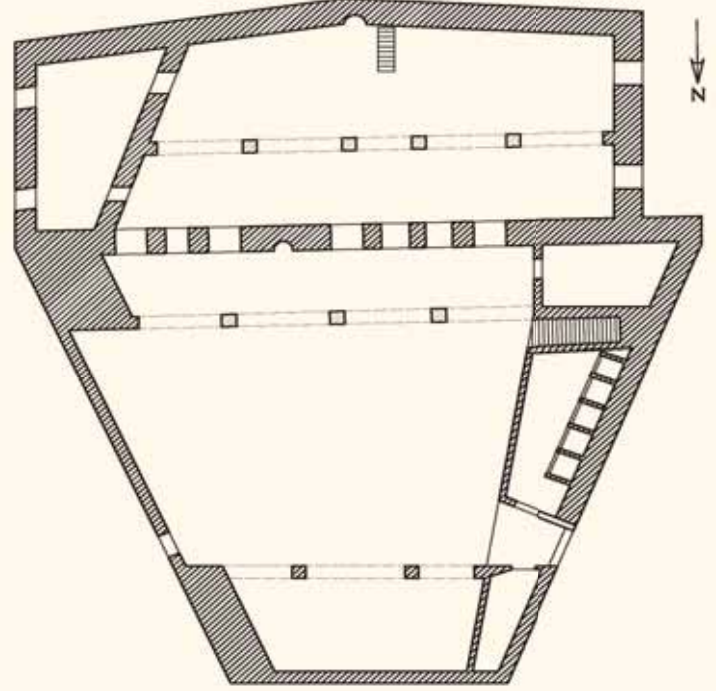
Son cemaat yerinden harime geçiş veren iki kapı üzerindeki kitabelere göre cami H.1259/M.1843 tarihinde tamamlanmıştır. Cami avlusunun kuzeyinde yer alan üç gözlü revaklı abdest alma yeri H.1310/M.1892 - H.1312/M.1894 tarihlerinde yaptırılmıştır.

“Keşkül” adlı elyazması eserde *“Siverek’in Hasan Çelebi Camii ve Gülabibey Camii ve Kasım Paşa Camii gibi mebani-i hayriyye o zamanlar Siverek müsellimliklerinde bulunan zevatın hayratı olarak yaptırılmıştır”* cümleleriyle Hasan Çelebi Camii’nin banisinden söz edilmektedir.²⁴⁴

Cami avlusunun kuzeyindeki üç gözlü revaklı abdest alma yeri Terzizade Mustafa, Abdülhadizade Mahmut ve Rahime Hatun tarafından yaptırılmıştır.

Hasan Çelebi Camii, uzun kenarı mihrap duvarı boyunca uzanan enine dikdörtgen planlı, mihraba paralel iki sahnıdır. Harimin doğu duvarı eğri olup bunun gerisinde cami içersinden girişi olan düz damlı bir hücre yer almaktadır. Güney duvar da tam düz olmayıp mihrabın bulunduğu yerden dışarıya doğru hafif bir kırılma yapmaktadır. Sahnlar mihrap duvarı boyunca ortada sıralanmış 4 adet bazalt sütun üzerine oturan 5 kemerle birbirinden ayrılmıştır.

Sütunlar siyah, kemer içleri almaşık olarak siyah-beyaz taş görünümü veren yağlıboya ile boyanmıştır. Her sahnın kuzey-güney yönünde diklemesine atılmış ağaç direkler üzerine düz dam ile örtülüdür. Harimin giriş duvarı üzerinde beton kirişlere oturan ve duvar boyunca uzanan balkon şeklindeki müezzin mahfili yer almaktadır. Harime giriş, son cemaat yeri revaklarının doğu ve batı gözleri karşısına gelen kitabeli kapılardan olmaktadır.

Plan 82. Hasan Çelebi Camii planı.
(H.Fehmi Gür'den revize edilmiştir).

Kible duvarından dışarıya taşkın durumdaki yuvarlak nişli mihrap sade ve süslemesiz olup son yıllarda fayansla kaplanmıştır. Önemli bir özelliği bulunmayan ağaç minber orijinal olmayıp son zamanlarda yapılmıştır.

Son cemaat yeri önde üç sütuna oturan dört gözlü kemerlidir. Son cemaat yerinin üzeri kuzey-güney yönünde ağaç görünümü veren beton kirişler üzerine düz beton örtülüdür. Son cemaat yerinin batısında düz damlı bir hücre yer almaktadır. Son cemaat yerinin ön cephesi diğer Siverek camilerinde olduğu gibi dam kenarı boyunca sıralanmış bazalt konsollar üzerine oturan saçaklıdır. Harimin son cemaat yerine bakan duvarında, ortada bir mihrap, yanlarında üçer pencere ve pencerelerin yanlarında ise harime açılan birer kapı yer almaktadır.

Camide inşaat malzemesi olarak düzgün kesilmiş bazalt taşı kullanılmıştır. Son Cemaat yeri cephesindeki kemerlerin içlerinde ve ön yüzlerinde düzgün kesilmiş bazalt ve kalker taşı almaşık olarak kullanılmıştır.

Son cemaat yerinin doğusuna bitişik bulunan ve kapısı son cemaat yerinden olan tek şerefeli, sivri külahlı, silindirik gövdeli minarenin gövdesi tuğlalardan,

şerefeden külaha kadar olan kısım düzgün kesilmiş kalker taşlarından inşa edilmiştir.

Cami avlusunun kuzey kenarında önde iki sütuna oturan, üç gözlü kemerli abdest alma revakı bulunmaktadır. Kemerlerin sütunlar üzerine oturan geniş alanlarında revakın inşası ile ilgili biri H.1310/M.1892, diğeri H.1312/M. 1894 tarihli iki kitabe bulunmaktadır. Kitabelerin altında, sütun başlıklarının hemen üzerinde görülen yuvarlak beyaz zemin üzerindeki siyah renkli sekiz kollu yıldız rozetler, kemerlerdeki zikzak ve kemerlerin üzerine gelen bordürdeki baklava dilimi siyah taş-beyaz alçı süslemeler Diyarbakır yapılarının Siverek'e yansımış süsleme özellikleridir.

Camideki Kitabeler:²⁴⁵

Son Cemaat Yeri Doğusundaki Harim Kapısı Kitabesi:

"Binikiyüz elli dokuzda oldu tamam

Sahib el-hayratın ver ahiretde ya Rab ihyasını

Sene 1259 (M.1843)

Maşaallah""

Son Cemaat Yeri Batısındaki Harim Kapısı Kitabesi:

"Cümle Hayrat-i ehlişan ede Hak yevm el-kıyam

Fotograf 330. Hasan Çelebi Camii son cemaat yeri cephesi.

Fotograf 331. Hasan Çelebi Camii abdest alma revakı kemerlerindeki kitabe.

Sene 1259 (M.1843)

Bin ikiyüz elli dokuzda oldu cami hitam"

Abdest Alma Revakı Cephesi Doğusundaki Kitabe:

"Beş vakidde iş bu mescid dopdolu insan ola

Haklarında rahmet-i Hak daima ihsan ola

Minnet-i cema'atden fehm eder ki bu nolsun

Ol Rahime Hatununçeşm-i iki eyvan ola sene 1312
(M.1894)

Digeri Rahime Hatundur u hayratta

Cennet içre hizmetinde huriler handan ola"

Abdest Alma Revakı Cephesi Batısındaki Kitabe:

"Ma-i cariyesidir Terzizade Mustafa

Ol dahi ahir nefesde sahib-i iman ola

Abdülhadizade Mahmud'un da hasbi hizmeti

Ola makbulu Huda'nın lütfüne şayan ola sene 1310
(M.1892)

Durmaya Bican-ı ezman dergah-ı Hak'dan kıl niyaz

Ruz-i mahşer bunlara şafi' iki sultan ola"

Abdest alma yeri revakı cephesindeki bu kitabe Siverekli halk şairi Bican (Ahmet) tarafından yazılmıştır.

Fotograf 332. Hasan Çelebi Camii'nin batıdan doğuya doğru iç görünümü.

KARAKEÇİLİ CAMİİ

Harim kapısı üzerinde günümüz rakamları ile yazılmış H.1317 (M.1899) tarihi caminin inşa tarihini vermektedir.

Düzgün kesilmiş bazalt taşlarından inşa edilmiş olan cami, uzun kenarı mihrap duvarı boyunca uzanan enine dikdörtgen planlı, mihraba paralel iki sahnıdır. Sahnlar mihrap duvarı boyunca ortada sıralanmış 2 bazalt sütun üzerine oturan 3 kemerle birbirinden ayrılmıştır. Her sahn kuzey-güney yönünde dikine sıralanmış ağaç direkler üzerine düz damla örtülüdür. Harime giriş, son cemaat yeri doğu gözündeki kapıdan olmaktadır. Bu kapı üzerindeki “Maşaallah” yazısının altında yer alan “1317” tarihi hicri olup miladi 1899 tarihine tekabül etmekte ve caminin inşa tarihini göstermektedir. Tüm duvarlarda ikişer olmak üzere camide toplam sekiz pencere bulunmaktadır. Pencereleler, diğer Siverek camilerinde olduğu gibi soğuk demir işçiliğinin ürünü işlemeli demir kafeslidir.

Kible duvarından dışarıya taşkın durumdaki yuvarlak nişli mihrap sade ve süslemesiz olup son yıllarda fayansla kaplanmıştır. Ağaç minber orijinal olup korkuluklarında şebekeli oyma altıgen panolar, iki yanındaki üçgen alanlarda güneş kursu ve ikişer ay yıldız motifi yer almaktadır. Minber köşkünün altına gelen dikine dikdörtgen panolarda ve yanlardaki üçgen panoların altına gelen bölümlerde birer kolu uzatılmış karelerin oluşturduğu çarkıfelek kabartmaları yer almaktadır.

Son cemaat yeri önde iki sütuna oturan kemerli üç gözlüdür. Son cemaat yerinin üzeri kuzey-güney yönünde ağaç görünümü veren beton kirişler üzerine düz beton örtülüdür. Son cemaat yerinin ön cephesi dam kenarı boyunca sıralanmış bazalt konsollar üzerine oturan saçaklıdır.

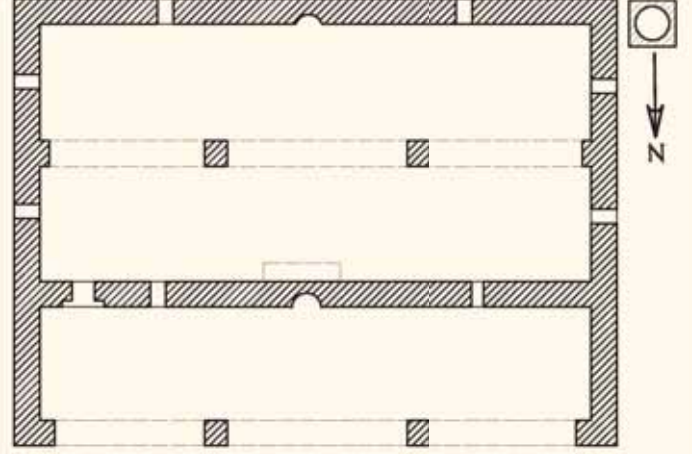
Caminin güneybatı köşesine inşa edilmiş olan tek şerefeli, sivri külahlı, silindirik gövdeli minare düzgün kesilmiş kalker taşlarından inşa edilmiştir.

Camideki Kitabeler:

Harim Kapısı Kitabesi:

“Maşaallah

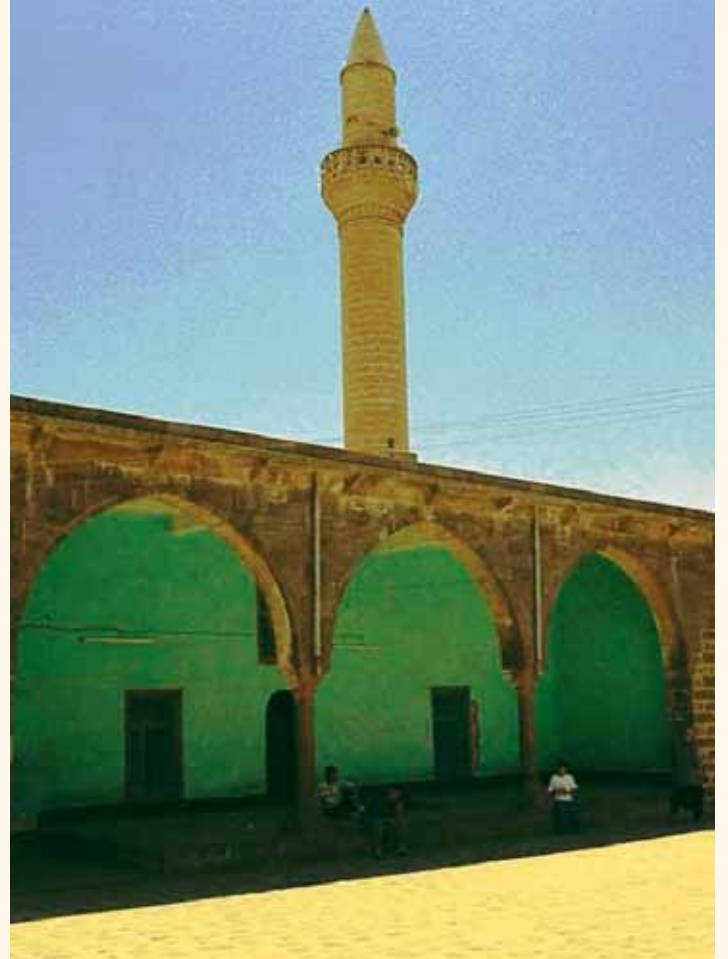
1317 (M.1899)”

Plan 83. Karakeçili Camii planı.

Fotograf 333. Karakeçili Camii'nin doğudan batıya doğru iç görünümü.

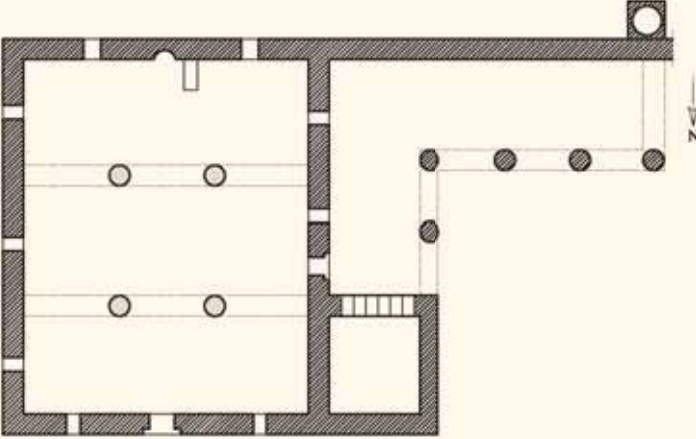
Fotograf 334. Karakeçili Camii son cemaat yeri cephesi ve minaresi.

E. MİHRABA PARALEL ÜÇ SAHINLI DİREK ÖRTÜLÜ CAMİLER

HACI ÖMER CAMİİ

1847 yılında yapılan ve planı hakkında elimizde bilgi bulunmayan Hacı Ömer Camii, 1957 yılında Camileri Onarma Derneği tarafından onarıldığı sırada yüzde kırk oranında büyütülüp 1 m. yükseltilerek bu günkü şeklini almıştır.

Kibleye dikey, kareye yakın dikdörtgen planlı cami mihraba paralel üç sahinlidir. Sahınlar, ortada ikişer bazalt sütuna oturan, iki sıra halindeki üçer kemerle birbirinden ayrılmıştır. Her sahnın üzeri kuzey güney yönünde yerleştirilmiş ahşap direklerle düz damlı olarak örtülmüştür. Harime giriş, kuzey cephedeki kitabeli ve üzeri sundurmali ana kapıdan ve batı cephede önünde iki gözlü revak bulunan yan kapıdan olmaktadır.

Plan 84. Hacı Ömer Camii planı.

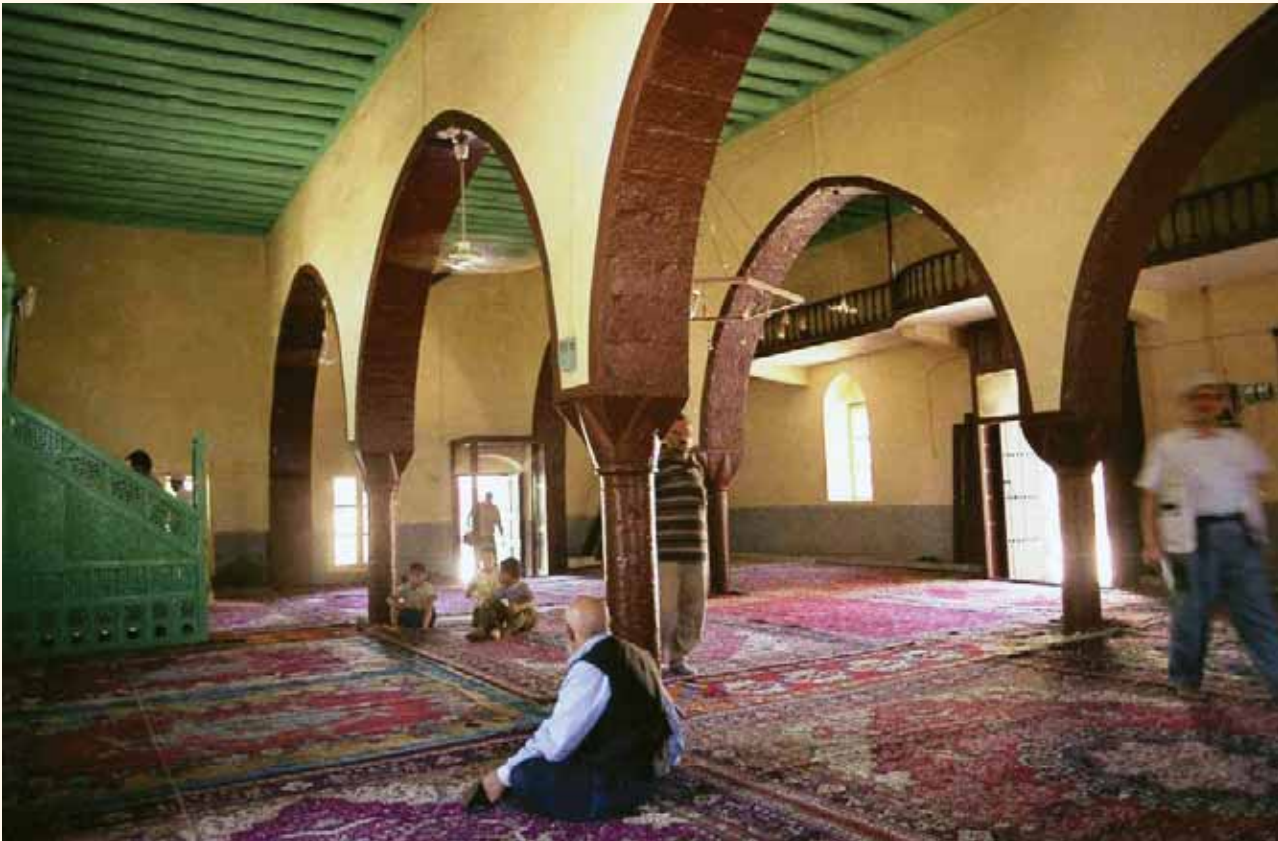
Yuvarlak nişli mihrap sade ve süslemesiz olup sonradan yeşil yağlıboya ile boyanmıştır. Mihrap güney cepheden dışarıya taşkın bir biçimde kendini hissettirmektedir. Ahşap minberin korkulukları ve zemine yakın kısımları şebekeli oyma; iki yanındaki üçgen panolar kesişen kırık çizgilerin ortada 8 kollu yıldız oluşturduğu geometrik oyma süslemelidir. Minber köşkünün iki yanındaki dikine dikdörtgen panolarda kesişen kırık çizgilerin ortada altı kollu yıldızlar oluşturduğu oyma bir geometrik kompozisyon bulunmaktadır. Minber de mihrap gibi son zamanlarda yeşil yağlıboya ile boyanarak orijinalliğini kaybetmiştir.

Caminin son cemaat yeri alışılmışın aksine kuzey cephede olmayıp, caminin güney-batı köşesine 5 sütuna oturan altı kemerli -L- planında inşa edilmiştir. Harimin batı cephesindeki iki gözlü revakın kuzey kısmında merdivenle çıkılan müezzin odası yer almaktadır.

Yapıda inşaat malzemesi olarak düzgün kesilmiş bazalt taş kullanılmıştır.

Güney cephedeki avlu kapısının hemen yanından iki şerefeli olarak yükselen minare, Cami İmamı İsmail Hazman'ın girişimiyle 1972 yılında, sekizgen kaide üzerine silindirik gövdeli olarak beyaz kesme taş görünümü verilmiş beyaz beton taşlarla yapılmıştır.

Abdest alma yerleri ve tuvaletler cami avlusunun kuzeybatı köşesinde -L- planlı olarak yer almakta ve -L-'nin her kolu önünde bazalt sütunları oturan revak bulunmaktadır.

Fotograf 335. Hacı Ömer Camii iç görünüm.

Caminin kuzey, güney ve batı cephelerindeki ikişer pencere ile doğu cephedeki üç pencere ve bunların üzerlerinde yer alan küçük havalandırma pencereleri, soğuk demir işçiliğinin ürünü, ayak saplarıyla dairesel biçimde kavranmış sıralar halinde ters-doğru palmetlerden oluşan kafes süslemelidir.

Siverekli araştırmacı-yazar Ramazan Özgültekin Hacı Ömer Camii'nin yapılışı ile ilgili olarak halk arasında şöyle bir hikâyenin anlatıldığını söylemektedir:

“Çiftçilikle uğraşan Ömer ibni Nebi'nin ekinlerinin o yıl çok iyi gelmesi üzerine eline iyi bir para geçmiştir. Bir gün hanımına “Hanım paraları getir de sayalım” demiş. Hacı Ömer Efendi bir taraftan paraları sayarken, diğer taraftan ağlıyormuş. Hanımı, “Hacı Efendi niye ağlıyorsun, mahsülümüz iyi gelir getirdi. Eğer sattığına üzülüyorsan satmasaydın” demiş. Hacı Ömer hanımına: “Hanım ben buğdayı sattığım için değil, bu parayı veren Allah'ın ahirette benden nereye harcadığıma dair hesap sorduğunda ne cevap vereceğime ağlıyorum” demiş.

Aradan günler geçmiş. Hacı Ömer Efendi'nin evi Caminin bugünkü yerinin yakınında imiş. Bir gün evine giderken bazı kişilerin araziyi ölçüp biçtiklerini görmüş ve onlara ne yaptıklarını sormuş. Adamlar:

-“Hacı Efendi biz buraya bir cami yapmayı düşünüyoruz” demişler. Bunun üzerine Hacı Ömer:

-“Buralarda cami yoktur, çok iyi olur. Ancak kim yapıyor, kim yardım ediyor” diye sorar. Adamların “Halktan hayırseverlerin yardımı ile yapacağız” demesi üzerine Hacı Ömer:

-Bu güne kadar hayırseverlerden topladığınız paraları harcayın, eksileni ben karşılayacağım, ancak inşaatın takibini ben yapamam, siz yaparsınız” demiş ve camiyi o yılki mahsülün gelirinden yaptırmış.”

Camideki Kitabeler:²⁴⁶

Kuzey Cephedeki Harim Kapısı Kitabesi:

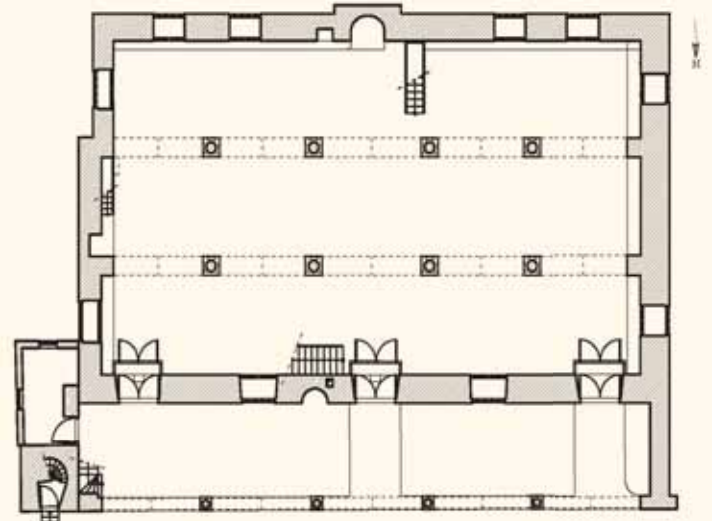
*Ba'de sela bani ehl-i hayrat-ı ihsan
Du cihande lütf-i Hak'la la cürm me'cur ola
Bu mescidde eda eyler salat-i hamse
Ya ilahi cürm-i isyanı kamu mağfur ola
Du'lu da'vet ile Rif'at dedi tarih-i nev
Cami-i Hacı Ömer tevhid-i delile nur ola
1263” (M.1847)*

SULU CAMİ (ÇERİBAŞI HÜSEYİN CAMİSİ)

“Keşkül” adlı elyazma eserde; kalenin kuzeydoğusunda “Sulu Cami” namıyla yad olunan caminin Nizip Savaşı sırasında Siverek Ordugahı kumandanı “Çeribaşı Hüseyin” tarafından yapıldığını ve bu nedenle “Çeribaşı Hüseyin Camisi” adıyla anıldığını belirtmektedir. Nizip Savaşı'nın H.1255/ M.1839'da cereyan ettiği dikkate alındığında caminin de bu tarihlerde yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁴⁷

Son cemaat yerinden camiye geçilen üç kapı üzerindeki ve girişteki sahnın kemerlerinin müezzin mahfiline yakın kısmındaki Siverekli Şair ve Hattat Sami Efendi tarafından yazılmış kitabelerde, yıkılmaya yüz tutmuş ve küçük caminin H.1307, 1308/M.1890, 1891 tarihlerinde Osman Ağa tarafından temelden yenilediği, son cemaat yeri cephesindeki kitabede eyvanın (son cemaat yeri) H.1308 (M.1891) tarihinde Ömerzade Süleyman tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Düzgün kesilmiş bazalt taşlardan inşa edilmiş olan Sulu Cami, uzun kenarı kible duvarı boyunca uzanan, 13 x 20 m. ölçülerinde enine dikdörtgen planlı olup mihraba paralel üç sahnıdır. Dikdörtgenin doğu kenarı düz olmayıp kırıktır. Sahnlar, ortada dörder bazalt sütuna oturan, iki sıra halindeki beşer kemerle birbirinden ayrılmıştır. Her sahnın üzeri kuzey güney yönünde yerleştirilmiş ahşap direklerle düz damlı olarak örtülmüştür. Harime giriş, kuzey cephedeki son cemaat yerinden, siyah-beyaz taşlardan alması k kemerli üç kapı ile olmaktadır. Ağaç işçiliğinin XIX. yüzyıl sonlarına ait güzel örneklerinden kanatları bulunan bu kapılara kabartma olarak zengin bitkisel ve geometrik motifler, değişik istiflerde hat süslemeleri işlenmiştir. Harimin kuzey duvarı boyunca uzayan betonarme müezzin mahfili (Fotograf 339), bulunduğu sahnı ayıran sütunlar üzerine oturmaktadır.

Plan 85. Sulu Cami (Çeribaşı Hüseyin Camisi) Planı.
(Mim.Cevher İlhan'dan)

Yuvarlak nişli mihrap sade ve süslemesiz olup son yıllarda renkli fayanslarla kaplanmıştır. Mihrap güney cepheden dışarıya taşkın bir biçimde kendini hissettirmektedir. Son yıllarda yağlıboya ile boyanmış olan ahşap minberin korkulukları ve zemine yakın kısımları şebekeli oyma, iki yanındaki üçgen panolar bitkisel süslemelidir. Minber köşkünün iki yanındaki dikine dikdörtgen panolarda kesişen kırık çizgilerin ortada altı kollu yıldızlar oluşturduğu geometrik bir kompozisyon ve birer kolu uzatılmış karelerin oluşturduğu çark-ı felek motifleri bulunmaktadır.

Kuzey cephedeki son cemaat yeri, önde dört sütuna

oturan kemerlerin oluşturduğu beş gözlüdür. Son cemaat yeri kemerleri siyah bazalt ve beyaz kalker taşlarının almaşık sıralanması ile örülmüştür.

Son cemaat yerinin doğusuna bitişik silindirik gövdeli, tek şerefeli, konik taş külahlı fazla yüksek olmayan minare düzgün kesilmiş kalker taşlarından inşa edilmiştir.

Cami avlusunun batı kısmında, yer altındaki bir su kaynağı camiye "Sulu Camii" adının verilmesine neden olmuştur. Cami avlusunda ayrıca, bazalt bir sütun üzerindeki yine bazalt dikdörtgen bir tablaya monte edilmiş güneş saati bulunmaktadır.

Fotograf 336. Siverek kent dokusu ile birlikte önde Sulu Camii, geride Siverek Ulu Camii'nin görünümü. (Ramazan Özgültekin arşivi).

Fotograf 337. Siverek kent dokusu ile birlikte önde Sulu Camii, geride Siverek Ulu Camii'nin görünümü. (Ramazan Özgültekin arşivi).

Fotograf 338. Siverek kent dokusu ile birlikte önde Sulu Camii, geride Siverek Ulu Camii'nin görüntümü. (Ramazan Özgültekin arşivi).

Fotograf 339. Sulu Cami müezzin mahfili.

Fotograf 340. Sulu Cami'nin batıdan doğuya doğru iç görünümü.

Camideki Kitabeler: ²⁴⁸

Son Cemaat Yeri Revakları Cephesindeki Kitabeye:

*“Huda’ya ehl-i kiram Ömerzade Süleymanı
Cihan fahri Muhammed hakkı için.....şad eyle
Bu eyvane dedim ben de tarih-i tam Sami mısra’ı
(Fani ve hem beka ile eyvan-i nev ra’na eyle)
sene 1308 (M.1891)”*

Kitabenin son mısraı bozuk olduğundan tahmini okuma parentez içinde yazılmıştır.

Son Cemaat Yeri Doğusundaki Harim Kapısı Kitabesi :

*“Huda ashab-ı hayrı her du alem ber murad eylesün
Dahi hifz u himaye eylesün kabrin zulmetden
Sular kim sarf etdiler sa’i ta’mir u tevsî’
Kamusu hissedar olsun o gün dar-ı selametden
Nazm eyleyüb Sami dedi bu tarih-i tamı
Mesacid beyt-i Yazdan’dır sakın dünya kelimından”*

Kitabenin son mısraındaki harfler ebced hesabı ile toplandığı zaman hicri 1307 (M.1890) tarihi çıkmaktadır.

Son Cemaat Yeri Ortasındaki Harim Kapısı Kitabesi:

*“Ehl-i hayrin dembedem isyanını afv eyleyüb
Rahmetin deryasına gark eylesün ol bi niyaz
Sarf edenler vas’ini bu cami’in ihyasına
Olalar müzeyyen..... du alemde ede serfiraz
Ben de mühmel harf ile dedim Sami bir tarih*

Kıl cami’i etmeye rükn-i İslamdır namaz”

Kitabenin son mısraında okunamayan bir bölüm olduğundan şairin düşürdüğü tarih çıkartılamamıştır.

Son Cemaat Yeri Batısındaki Harim Kapısı Kitabesi:

*“Cenab-ı Hazret-i Bari kamusun.....
Muazzez kılsun muhterem hemen esub şusseden hali
Bu cami hem küçük hem de haraba müşrif olmuşdu
Esasından yıkub tevsî’ine sarf etdiler mali
Dedi Sami bünyadına heman mu’cemle bir tarih
Feyz-i Rabbani eyledi bu sene mescid-i ali”*

Şair Sami Efendi kitabenin son mısraında ebced hesabı ile hicri 1307 (M.1890) tarihini düşürmüştür.

Girişteki Sahın Kemerlerinin Müezzen Mahfiline Yakın Kısımındaki Kitabeye:

*“Tarih-i tam
Sahib el-hayr Osman Ağa şad olub
Her du alem ola mihnetden ba’id
İki surre yani on göz katre
Yabdırub asarını kıldı mezid
Sami’ya bünyadına dedi tarih-i tam
Sa’yini meşkur ede Rabb-i şehid
Sene 1307 (M.1890)”*

Şair Sami Efendi kitabenin son mısraında tam tarih düşürmüş olup, bu mısradaki harflerin toplamı caminin yeniden yapılış tarihi olan hicri 1307 (M.1890) tarihini vermektedir.

Fotograf 341. Sulu Cami son cemaat yeri cephesi.

VII. SURUÇ İLÇESİ CAMİLERİ

Suruç ilçesindeki camiler; Mihraba Paralel Tek Sahınlı Direk Örtülü Camiler, Mihraba Paralel İki Sahınlı Direk Örtülü Camiler ve Mihraba Paralel Tek Sahınlı Tonz Örtülü Camiler olmak üzere başlıca üç tiptedir.

A. MİHRABA PARALEL TEK SAHINLI DİREK ÖRTÜLÜ CAMİLER

SURUÇ ULU CAMİ

Suruç ilçe merkezindedir. Cami, avlunun kuzey batısındaki medrese ile birlikte bir külliye halindedir.

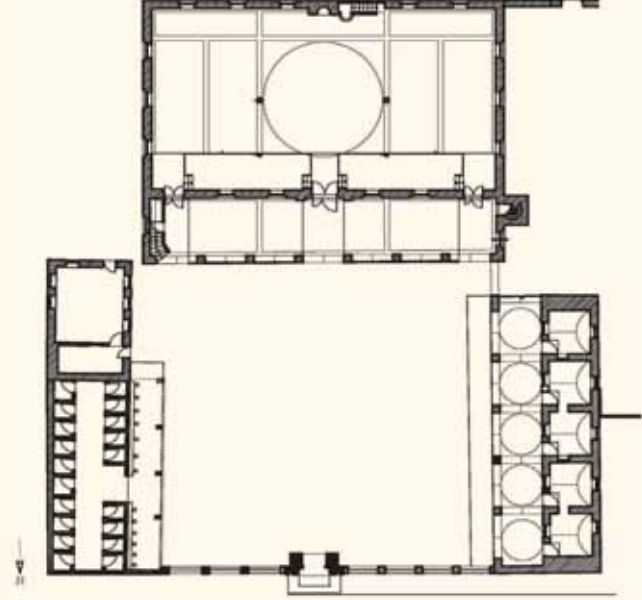
Düzgün kesme taşlardan enine dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiş olan caminin üzeri önceleri direkler üzerine tek sahınlı düz damlı iken sonradan betonla örtülmüş ve mihrap önüne büyük bir kubbe yapılmıştır. Tavan ve kubbe dört adet yuvarlak beton sütunla taşınmaktadır. Sade ve süslemesiz olan taş mihrap sonradan yeşil yağlıboya ile boyanarak orijinallliğini kaybetmiştir. Balkon şeklindeki minbere duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır. Cami içersinde her hangi bir süsleme unsuru yer almamaktadır.

Altı adet taş paye üzerine oturan yedi kemerli son cemaat yerinin üzeri beton örtülüdür. Son cemaat yerinin batı köşesinde tek şerefeli ve silindirik gövdeli kesme taş minare yer almaktadır.

Yapının doğu ve batı cepheleri simetrik düzenlenmiştir. Her iki cephede de sivri kemerli nişler içine üsttekiler daha küçük olmak üzere çift katlı pencere düzenlemesi mevcuttur.²⁴⁹

Cami avlusunun kuzey batı kenarında kubbeli medrese odaları yer almaktadır.

Caminin biri kuzeyde, diğeri güney batıda olan avlu kapılarından kuzeyde olanı bölgeye özgü zengin taş motiflerle süslüdür.

Plan 86. Suruç Ulu Camii plan. (Mim.Cevher İlhan'dan).

Fotograf 342. Suruç Ulu Camii avlusundan son cemaat yeri cephesi ve avlunun batısındaki medrese odaları.

Fotograf 343. 1951 yılında Suruç. (Fotograf: Muvaffak Uyanık, MEB, EĞİTEK Genel Müdürlüğü Arşivi).

B. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI DİREK ÖRTÜLÜ CAMİLER

ÇENGELLİ (ALİZERA) KÖYÜ CAMİİ

Suruç ilçesi Çengelli (Alizera) Köyü'ndedir. Cami kapısı üzerindeki silik kitabenin üst satırında besmele ve alt satırda H.1281 (M.1868) tarihi okunabilmektedir.

Düzen kesme taşlardan, enine dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiş olan caminin üzeri önceleri direkler üzerine düz damlı iken sonradan betonla örtülmüştür. Mukarnas kavsaralı mihrabın iki yanı köşe sütunçelidir. Herhangi bir orijinallığı bulunmayan ahşap minber son yıllarda yapılmıştır.²⁵⁰

Caminin doğu ve batı cepheleri ikişer pencere olup kuzey ve güney cephelerde pencere bulunmamaktadır. Kuzey cephenin ortasında camiye geçilen kitabeli kapı, batı ucunda altı adet sütuna oturan, üzeri kubbeli minber minare bulunur.

Mihrabın mukarnas kavsarası dışında camide herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

C. MİHRABA PARALEL TEK SAHINLI TONOZ ÖRTÜLÜ CAMİLER

SURUÇ AHMED-İ BİCAN CAMİİ

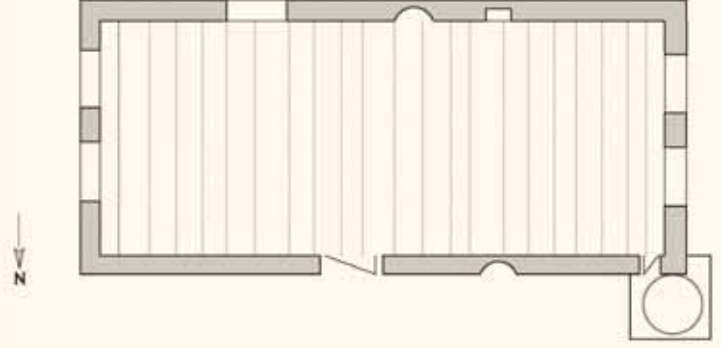
Suruç ilçe merkezindedir. İnşa kitabesi yoktur. Suruç Kaymakamlığı'na yayınlanan "96 Suruç İlçe Yıllığı"ndaki bilgiye göre 5 Ramazan 1304 (28 Mayıs 1887) tarihinde, Urfa Cami-i Kebir mahallesi sakinlerinden Kürkcüzade izzetli Ahmed Bican Efendi tarafından inşa ettirilmiştir.

Düzen kesme taşlardan inşa edilmiş olan ve doğu-batı doğrultusunda enine dikdörtgen planlı cami harimine, son cemaat yerinin güney duvarı doğusundaki kapıdan girilir. Doğu-batı yönünde uzun bir beşik tonozla boydan boya örtülü olan caminin nişlerinden çıkan beşik tonozlar uzun tonozu kesmiştir.

Taş mihrap sade ve süslemesizdir. Duvar içersinden merdivenle çıkılan minber birçok Urfa camisinde olduğu gibi balkon şeklinde duvardan taşkın biçimdedir.

Önde üç bağımsız payeye, yanlarda duvarlara oturan üç gözlü son cemaat yerinin üzeri beton örtülüdür. Son cemaat yerinin batı duvarı buradaki sokağın şekline bağlı kaldığından eğridir.

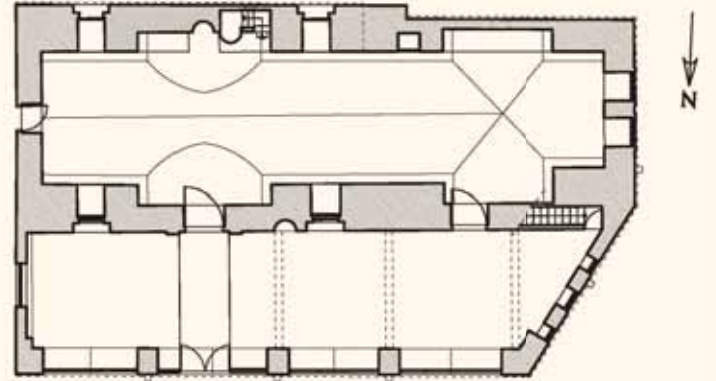
Altı adet küçük sütuna oturan ve üzeri kubbeli minber minare caminin damında yer almaktadır. Camiyi genişletmek amacıyla doğusuna bitişik olarak yapılan betonarme kubbeli ikinci caminin önüne ayrıca betonarme bir minare daha yaptırılmıştır.

Plan 87. Çengelli (Alizera) Köyü Camii planı.

Fotograf 334. Çengelli (Alizera) Köyü Camii kuzey doğudan görünüm.

Plan 88. Ahmed-i Bican Camii Planı. (Mim. Cevher İlhan'dan).

Fotograf 345. Ahmed-i Bican Camii son cemaat yeri cephesi.

1996 yılında geniş çapta onarım geçiren camide herhangi bir süsleme yoktur. Dışta batı cephede alt seviyede yer alan pencerelerin söveleri dışa taşkın tutulmuş ve lentoları silmelerle hareketlendirilmiştir.²⁵¹

Fotograf 346. Ahmed-i Bican Camii minaresi.

Fotograf 347. Ahmed-i Bican Camii iç görünümü.

Fotograf 348. Ahmed-i Bican Camii iç görünümü.

ŞEYH MÜSLÜM (ZİYARET) KÖYÜ CAMİİ

Suruç İlçesi Ziyaret köyündedir. Ziyaret Köyü'nde doğan ve orada H.564 (M.1168) tarihinde vefat eden Şeyh Müslüm, Na'me es-Seruci'nin (Suruçlu Na'me) oğludur.

Cami, Şeyh Müslüm türbesi, hazire ve hazire içerisindeki Said Efendi Türbesi'nden oluşan bir külliye halindedir. İnşa tarihi bilinmeyen camideki mevcut kitabeler onarım dönemlerine aittir. Son cemaat yeri kuzey cephesindeki bu onarım kitabeleri de silik olduklarından bir fikir vermemektedir. Son cemaat yerinin batı köşesindeki minare kapısı üzerindeki H.1367 (M.1948) tarihli kitabe onarım dönemine aittir. Külliye'deki en eski kitabe Şeyh Müslüm türbesinin kuzey kapısı üzerinde yer alan üç satırlık kitabedir. Bu kitabede, türbenin H.945 (M.1538) tarihinde yaptırıldığı yazılıdır. Türbenin kuzey duvarındaki diğer bir kitabe ise H.1284 (M.1867) tarihindeki onarım ile ilgilidir.²⁵²

Bütün bu bilgilere dayanarak caminin türbe ile birlikte 1538 tarihinde inşa edilmiş olabileceği söylenilebilir.

Kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami, türbenin doğu duvarının kuzey kesimine bitişik olarak inşa edilmiştir. 6.80 x 18.10 m. boyutlarındaki cami mihraba paralel iki sahnalı, enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Sahnınların üzeri boydan boya beşik tonozla örtülmüş olup tonozlar ortada dört adet payeye oturmaktadır.

Taş mihrap ve minber sade ve süslemesiz olup son yıllarda yeşil yağlıboya ile zevksizce boyanmıştır. Mihrabın solunda yarım yuvarlak biçimde duvara yapışmış vaziyette vaiz kürsüsü yer almaktadır.

Caminin beş gözlü son cemaat yeri beşik tonozla örtülü olup tonozlar ön tarafta dört adet dikdörtgen biçimli kalın payeye oturmaktadır. Silindirik gövdeli, tek şerefeli kesme taş minare son cemaat yerinin kuzey batı köşesinde yer almaktadır.

Cami avlusunun son cemaat yeri önüne gelen kısmında bir kuyu bulunmaktadır.

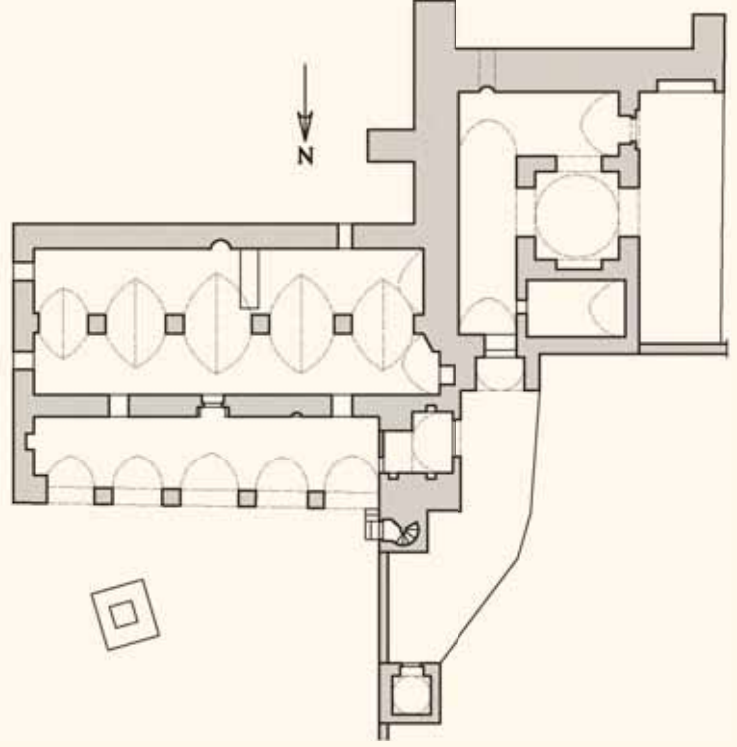
Minare Kapısı Üzerindeki Kitabe

"Maşaallah kâne

fi şehr-i Ramazan

Sene 1367 (M.8 Temmuz-6 Ağustos 1948)

Mimar Muhammed Sarime (Sabir)"

Plan 89. Şeyh Müslüm (Ziyaret) Köyü Camii planı.
(Rölöve: M.Acara, E.Eser, M.Terzi, S.Gündüz, A.Durukan-Mayıs 1998
Çizen: E.Eser - Haziran 1998)

Fotograf 349. Şeyh Müslüm (Ziyaret) Köyü Camii son cemaat yeri ve minaresi.

Fotograf 350. Şeyh Müslüm (Ziyaret) Köyü Camii iç görünüm.

Fotograf 351. Şeyh Müslüm (Ziyaret) Köyü Camii son cemaat yeri cephesi ve minaresi.

VIII. VİRANŞEHİR CAMİLERİ

Viranşehir ilçesindeki camiler, Mihraba Paralel İki Sahınlı Tonozlu Camiler, Mihraba Paralel Tek Sahınlı Direk Örtülü Camiler, Kubbeli ve Direk Örtülü Camiler olmak üzere başlıca üç tiptedir.

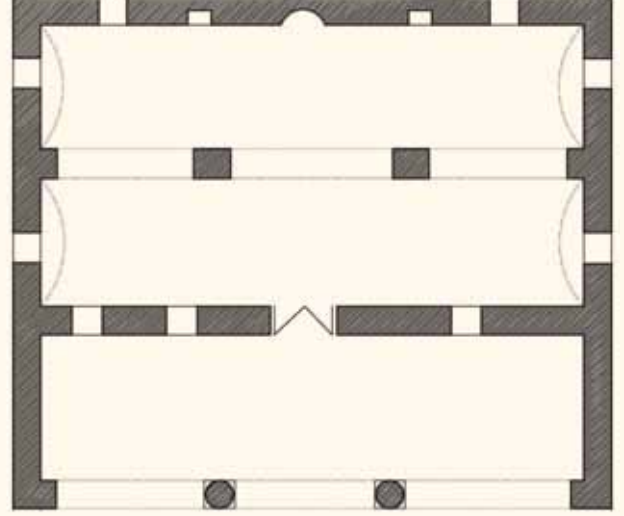
A. MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZLU CAMİLER

EYYÜP NEBİ KÖYÜ CAMİİ

Viranşehir İlçesi, Eyyüp Nebi köyündedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. XIX. yüzyıl sonlarına ait olduğu tahmin edilmektedir.

Uzun kenarı doğu-batı yönünde uzayan dikdörtgen planlı cami mihraba paralel iki sahnınlıdır. Ortada iki payeye oturan her iki sahnın boydan boya beşik tonozla örtülüdür. Camide inşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Mihrap nişi süslemesiz olup sonradan beton sıvanarak yağlıboya ile boyanmıştır. Ağaç minber son yıllarda yapılmış olup herhangi bir özelliği yoktur.

Caminin giriş cephesindeki üç gözlü son cemaat yeri önde iki sütuna oturmaktadır. Son yıllardaki onarımlar sırasında son cemaat yerinin camiye eklendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca aynı onarımlar sırasında caminin batı kısmına eklemeler yapılarak genişletilmiştir.²⁵³

Plan 90. Eyyüp Nebi Köyü Camii plan.

Fotograf 352. Eyyüp Nebi Köyü Camii son cemaat yeri cephesi.

Fotograf 353. Eyyüp Nebi Köyü Camii iç görünüm.

B. MİHRABA PARALEL TEK SAHINLI DİREK ÖRTÜLÜ CAMİLER,

VİRANŞEHİR ULU CAMİİ (KIŞLA CAMİİ)

Viranşehir İlçe merkezi, Kışla Mahallesi'ndedir. Caminin esas inşa tarihi bilinmemektedir. Caminin XIX. Yüzyıl sonlarında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Minare kaidesinin doğu cephesindeki H.1343/M.1923 tarihli kitabe esasında mezar kitabesi olup caminin inşası ile ilgili değildir. Cami içindeki kitabe ise caminin genişletilmesi ile ilgili olup tarihsizdir.

Önceleri düzgün kesme taşlardan, mihrap boyunca uzayan dikdörtgen planlı ve direk örtülü olarak inşa edilmiş olan caminin örtü sistemi son yıllarda düz betona dönüştürülmüştür. Giriş yönünde, kuzey duvarı boyunca uzanan ahşap müezzin mahfili önde iki sütuna oturmuştur.²⁵⁴

Yuvarlak nişli kesme taş mihrap ve ahşap minber sade ve süslemesizdir. Düzgün kesme taşlardan yapılmış, tek şerefeli ve silindirik gövdeli minare, caminin kuzey doğu köşesindedir. Minarenin şerefesi mukarnaslı olup, şerife korkuluğu demirdendir. Minare kaidesinin doğu cephesindeki 5 satırlık kitabe minare ile ilgili olmayıp Babizade Müslüm Efendi, Hacı Adile Hanım ve Yüzbaşı Osman Efendi'nin mezar kitabeleridir.

Caminin ön tarafına son yıllarda betonarme bir son cemaat yeri eklenmiştir.

Cami avlusunun kuzey kenarı boyunca, ortada bir eyvan, yanlarda odalardan oluşan direk örtülü Medrese yer almaktadır.

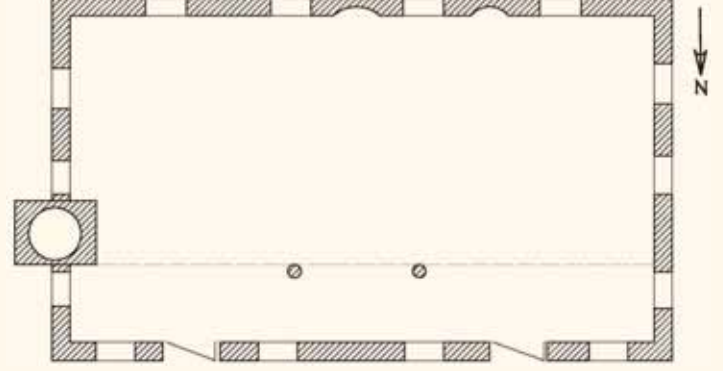
Camideki Kitabeler:²⁵⁵

Cami içindeki kitabe:

*"Ehl-i hayrın yardımıyla
Büyük oldu bu camimiz
Razı oldun cümlesinden
Gaffar-u ahad Allahımız"*

Minare Kaidesi Doğu Cephesi Kitabesi :

*Rızalillahi'l-fatıha
Merhum Babizade Müslüm Efendi
İbrahim Paşa'nın zevcesi Hacı Adile Hanım
Ve Yüzbaşı Osman Efendiler burada medfundurlar
Ki el-hamdülillah Taala aleyhima rahmetün vasi'a
amin
Sene hicri 1342/1, 1343/2, 1935/3*

Plan 91. Viranşehir Ulu (Kışla) Camii planı.

Fotograf 354. Viranşehir Ulu (Kışla) Camii iç görünüm.

Fotograf 355. Viranşehir Ulu (Kışla) Camii kuzey doğu cepheden görünüm.

Fotograf 356. Viranşehir Ulu (Kışla) Camii minare kaidesi doğu cephesindeki kitabe.

C. DİREK VE KUBBE ÖRTÜLÜ CAMİLER

VİRANŞEHİR TEKYE (TEKKE) CAMİİ

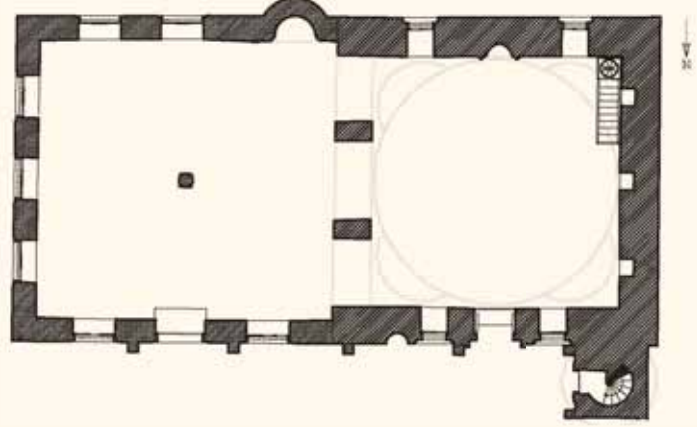
Viranşehir ilçe merkezi, Tekye Mahallesi'ndedir. Medresesi ile birlikte külliye halindedir. Viranşehir Müftülüğü kayıtlarında H.1295/M.1885 tarihihinde inşa edildiği kayıtlıdır. Hamidiye Alayları Kumandanı, Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır.²⁵⁶

Uzun kenarı mihrap boyunca uzayan dikdörtgen planlı olarak düzgün kesme taşlardan inşa edilmiştir. Ortasından iki bölüme ayrılmış olan harimin doğu bölümü düzgün kesme taşlardan örülmüş büyük bir kubbe ile örtülüdür. Cami ortasında iki payeye oturan bu kubbe, payeler arasındaki üç kemer açıklığı ile düz betonarme damlı batı bölümüne bağlanmıştır. Betonarme damın orijinalinde direklerle örtülü olduğu, son yıllarda direk örtünün kaldırılarak yerine beton damın yaptırıldığı söylenilmektedir.²⁵⁷

Caminin her iki bölümünde mihrap vardır. Doğu bölümdeki mihrap çevresi süslemeli olup, batı bölümdeki mihrap sade ve süslemesizdir. Beyaz yağlıboya ile boyanmış ahşap minber doğu bölümdeki mihrabın önünde yer almaktadır.

Sivri külahlı, tek şerefeli, silindirik gövdeli kesme taş minare caminin kuzey-batı köşesinde. Minarenin şerefe korkuluğu demir kafeslidir.

Cami avlusunun kuzey kenarı boyunca ortada bir eyvan ve yanlarda odalardan oluşan medresesi yer almaktadır.

Plan 92. Viranşehir Tekye Camii planı. (Mim.Cevher İlhan'dan).

Fotograf 357. Hamidiye Alayları Kumandanı Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa.

(İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II.Abdülhamid (Yıldız) Albümlerinden).

Fotograf 358. Tekye Camii iç görünüm.

IX. HİLVAN İLÇESİ CAMİLERİ

A. MİHRABA PARALEL ÜÇ SAHINLI DİREK ÖRTÜLÜ CAMİLER

ULUYAZI KÖYÜ CAMİİ

Hilvan İlçesine bağlı Uluyazı Köyü'ndeki bu cami 1875 tarihinde düzgün kesme taşlardan inşa edilmiştir. Mihraba paralel üç sahinli plana sahip olan caminin sahinleri ikişer payeye ortan üçer kemerle birbirinden ayrılmıştır. Sahinlerin üzerini kuzey-güney doğrultusunda ahşap direkler örter. Direklerin üzeri toprak damlıdır.

Mihrap sade ve süslemesizdir. Caminin duvarları içten ve dıştan sıvanmış olup renkli plastik boya ile boyanmıştır. Orijinal taş malzeme sadece son cemaat yeri kemer ve payelerinde izlenebilmektedir.

Üç gözlü son cemaat yerinin kemerleri yanlarda duvarlara, ortada iki payeye oturmaktadır.

Camide minare bulunmayıp, son zamanlarda metal bir minare dam üzerine konulmuştur. 2000 yılında mimar Cevher İlhan tarafından fotoğrafları çekilen bu cami sonraları yıkılmıştır.

Fotograf 359. Uluyazı Köyü Camii iç görünüm. (Fotograf, Mim.Cevher İlhan).

Fotograf 360. Uluyazı Köyü Camii son cemaat yeri cephesi. (Fotograf, Mim.Cevher İlhan).

DİPNOTLAR

1. Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul, 1971, s. 15.
2. Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa, 2005, s. 160.
3. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı, Şanlıurfa Fihristi, Defter No: 2344.
4. A.Cihat Kürkçüoğlu, *Yıldız Albümlerinde Urfa*, (Metin düzeltilmeleri ve İngilizce çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 42.
5. Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara, 2001, s. 132.
6. Adil Saraç, *Şair Abdi*, Şanlıurfa, 1986, s. 5.
7. A.Cihat Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 34.
8. A.Cihat Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.43.
9. A.Cihat Kürkçüoğlu, *Urfa Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde*, Ankara,2011, s.352,fotoğraf, 589.
10. Halit Çal., *"Urfa'daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma"*, *Yeni Harran Çevresi*, 1. Yıl, 4.Sayı, 1993, s. 49-70.
11. Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara, 2001, s. 44-48.
12. A.Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens. Sanat tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, s.46.
13. A.Cihat Kürkçüoğlu, *a.g.t.*, s.46.
14. Atsız (Hazırlayan), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Seçmeler*, İstanbul 1972, Cilt II, s.219.
15. Mahmut Karakaş, *a.g.e.*, s. 44-48.
16. J.B.Segal, *Edessa The Blessed City*, Oxford, 1970, s.263.
17. Bu bilgi Urfalı şair ve yazar A.Naci Pek'ten alınmıştır.
18. A.Cihat Kürkçüoğlu., *"Şanlıurfa'da Yapılan Arkeolojik Araştırmalar, Kazılar ve İl Sınırları içindeki Sit Alanları"*, *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Hazırlayanlar: A.Cihat Kürkçüoğlu, Müslüm Akalın, S.Sabri Kürkçüoğlu, Selahattin Güler, Ankara, 2002, s. 125.
19. Halit Çal., *a.g.m.* s.49-70.
20. Oktay Aslanapa., *Türk Sanatı*, C.II, İstanbul, 1973, s.16-19.
21. Mahmut Karakaş, *a.g.e.*, s. 139-142.
22. A.Cihat Kürkçüoğlu, *Urfa Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde*, Ankara 2011, s. 772, fotoğraf 1552.
23. A.Cihat Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 772, fotoğraf 1552.
24. A.Cihat Kürkçüoğlu., *a.g.e.*, s. 755, fotoğraf 1487.
25. Aynur Durukan, Doç.Dr., *"Şanlıurfa Ulu Camii"*, *Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Dergisi*, Sayı 14, Ankara, 1992, s. 8-10.
26. A.Cihat Kürkçüoğlu, *a.g.t.*, s. 45.
27. Erdem Yücel., *"Mimar Sinan Mescidi"*, *Sanat Tarihi Yıllığı*, III, İstanbul, 1970, s. 49-50.
28. Mahmut Karakaş., *Şanlıurfa Evliya ve Alimleri*, Şanlıurfa, 1996, s. 36, 56, 92, 134.
29. Cihat Kürkçüoğlu., *Şanlıurfa Su Mimarisi*, Ankara, 1992, s. 68-69.
30. Mahmut Karakaş., *a.g.e.*, s. 139-142.
31. J.B.Segal., *a.g.e.* s.190,263.
32. A.Cihat Kürkçüoğlu, *Yıldız Albümlerinde Urfa*, (Metin Düzeltilmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 50.
33. Mahmut Karakaş., *a.g.e.*, s.40-41.
34. Atsız (Hazırlayan), *a.g.e.*, s.216.
35. J.B.Segal., *a.g.e.*, s.263
36. Mahmut Karakaş., *a.g.e.*, s. 51,52.
37. Mahmut Karakaş., *a.g.e.*, s. 53.
38. Mahmut Karakaş., *a.g.e.*, s. 51-55
39. Ahmet Nezihi Turan., *a.g.e.*, s. 160.
40. Halit Çal., *a.g.m.*, s. 49-70.
41. Mahmut Karakaş., *a.g.e.*, s. 119-122.
42. Mahmut Karakaş., *a.g.e.*, s. 119-122.
43. A.Cihat Kürkçüoğlu., *a.g.e.*, s. 29.
44. Mahmut Karakaş., *a.g.e.*,s.
45. J.B. Segal., *a.g.e.*, s.213
46. Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1971, s.254.
47. Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Alimleri*, Şanlıurfa 1996, s. 26, 180, 189, 239, 240, 261; aynı yazar *Şanlıurfa Mezar Taşları*, Şanlıurfa, 1996, s. 119-121.
48. Mahmut Karakaş., *a.g.e.*, s.64-68.
49. Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi.
50. Bedri Alpay, *Şanlıurfa Şairleri*, Şanlıurfa, 1986, s.256.

51. Mahmut Karakaş, **a.g.e.**, s. 84.
52. Mahmut Karakaş, **a.g.e.**, s.86.
53. Mahmut Karakaş, **a.g.e.**, s. 86-87; Ahmet Vefik, **Anadolu Aşiretleri**, İstanbul, 1930, s.93
54. Mahmut Karakaş, **a.g.e.**, s. 84-85.
55. Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi.
56. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 100.
57. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 96-100.
58. Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi.
59. J.B.Segal., **a.g.e.** s.36-40.
60. A.Cihat Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, s. 51.
61. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s.35-38, 155, 182.
62. Ahmet Nezihi Turan., **a.g.e.**, s. 160.
63. A.Cihat Kürkçüoğlu, **Yıldız Albümlerinde Urfa**, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 52.
64. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 57-60.
65. J.B.Segal., **a.g.e.** s.263.
66. Ahmet Nezihi Turan, **a.g.e.**, s. 160.
67. Mahmut karakaş., **a.g.e.**, s.68,71,7374,75.
68. Ahmet Nezihi Turan., **a.g.e.**, s. 160
69. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 116-117.
70. J.B.Segal., **a.g.e.**, s.169,263.
71. A.Cihat Kürkçüoğlu., **Urfa Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde**, Ankara, 2011, s. 772, fotoğraf 1553.
72. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 126-128, 163.
73. J.B.Segal., **a.g.e.**, 190,263.
74. Eskiler halen Ulu Cami doğusundaki Yıldız Meydanı'na "Mahkeme Önü" demektedirler. Ayrıca Yıldız Meydanı'ndan Ellisekiz Meydanı'na inen Güven Sokağın (Kazancı Bedih Sokak) ortalarından güneye doğru inen sokağın adı da "Mahkeme Sokak"tır.
75. Bu bilgiler Urfalı şair Mehmet Hulûsi Kılıçarslan (1905-1990)'dan alınmıştır.
76. Nabi, **Divan**, İstanbul, 1992, s.101-102.
77. Bedri Alpay., **Şanlıurfa Şairleri**, 1986, s. 256.
78. Mahmut Karakaş, **Şanlıurfa Evliya ve Alimleri**, Şanlıurfa, 1996, s. 164, 203, 220.
79. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 147-150.
80. Bu kitabe Mahmut Karakaş tarafından okunmuştur.
81. A.Cihat Kürkçüoğlu (Yayına Hazırlayan)., **Urfa Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde**, Ankara, 2011, s. 756, fotoğraf 1494.
82. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 241-242.
83. Bedri Alpay., **a.g.e.**, s.240.
84. Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi.
85. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 81-83.
86. J.B.Segal.,ü **a.g.e.**, s. 213, 263.
87. Cemil Cahit Güzelbey, **Gaziantep Camileri Tarihi**, Gaziantep, 1984, s. 92,93.
88. Cemil Cahit Güzelbey., **a.g.e.**, s. 92,93.
89. Cemil Cahit Güzelbey., **a.g.e.**, s. 93.
90. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 88.
91. Mescitte uzun yıllar imamlık yaparak dersler vermiş olan Halil Taşkın Hoca, mescitle ilgili şu bilgileri vermiştir: "Bu mescit, Kıbrıs'tan misafir olarak Urfa'ya gelen adını bilmediğimiz, ancak sonraları Hacı Mihman dıyla tanınan bir zat tarafından Kadiri tekkesi olarak inşa edilmiştir. 19. yüzyıl sonlarında Kerkük'ten gelen Şeyh Abdurrahman Kerküki burayı Nakşî tekkesine dönüştürmüştür. Arap Hoca Efendi (Muhammed Tokmak 1923-1991) bu mescitte uzun yıllar tefsir, hadis ve fıkıh dersleri vermiştir."
92. A.Cihat Kürkçüoğlu., "Urfa Mevlevihanesi", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi, II.Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevihaneler Kongresi, Tebliğler**, Konya, 1996, s. 304.
93. Ziya Kazıcı., "Osmanlı arşiv belgelerine göre Vakıfların Urfa'daki hizmetleri", **Güneydoğu Gazetesi**, Şanlıurfa, 1-10 Haziran 1988 tarihli nüshaları.
94. Celal Esad Arseven., **Sanat Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, 1966, s. 1310-1313,
95. A.Cihat Kürkçüoğlu., **a.g.m.**, s. 303.
96. Ahmet Nezihi Turan., **a.g.e.**, s. 160.
97. Mahmut karakaş., **a.g.e.**, s. 70-71.
98. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 143.

99. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 49.
100. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s.277,278.
101. A.Cihat Kürkçüoğlu., **Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens.Sanat tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, s.71,203.
102. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 277.
103. J.B.Segal., **a.g.e.**, s.183, 263.
104. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 62,63.
105. J.B.Segal., **a.g.e.**, s.182,263.
106. A.Cihat Kürkçüoğlu, **Yıldız Albümlerinde Urfa**, (Metin Düzeltilmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 49.
107. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 77.
108. J.B.Segal., **a.g.e.**, s. 190, 263.
109. Ahmet Nezih Turan., **a.g.e.**, s. 160.
110. Halit Çal., **“Urfa’daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma”**, **Yeni Harran Çevresi**, 1. Yıl, 4.Sayı, 1993, s. 49-70.
111. Mahmut Karakaş., **Şanlıurfa Evliya ve Alimleri**, Şanlıurfa, 1996, s. 107.
112. Mahmut Karakaş., **Şanlıurfa Evliya ve Alimleri**, Şanlıurfa, 1996, s. 106, 107.
113. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 62-66.
114. A.Cihat Kürkçüoğlu., **a.g.e.**, s. 56.
115. Ahmet Nezih Turan., **a.g.e.**, s. 160.
116. Mahmut Karakaş., **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara, 2001, s. 253-255.
117. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 137-138.
118. Ziya Kazıcı., **“Osmanlı Belgelerine Göre Urfa’daki Vakıf Hizmetleri”**, **Güneydoğu Gazetesi**, 8-10 Haziran 1998 sayıları, Şanlıurfa.
119. Urfa maddesi, **Yurt Ansiklopedisi**, İstanbul, 1984, s.7375.
120. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 118.
121. Selahattin Eyyubi Güler, **“Urfalı Hacı Müslüm Hafız Efendi”**, **ŞURKAV Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi**, Sayı 10, Mayıs 2011, s. 40.
122. A.Cihat Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Su Mimarisi.**, Ankara 1992, s. 32.
123. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s.134,136.
124. Kur’an-ı Kerim., Ali İmran suresi, ayet, 92.
125. Ahmet Nezih Turan., **a.g.e.**, s. 160
126. Mahmut Karakaş., **Şanlıurfa Mezar Taşları**, Şanlıurfa, 1996, s. 122.
127. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s.78-79.
128. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s.105.
129. A.Cihat Kürkçüoğlu, **Yıldız Albümlerinde Urfa**, (Metin Düzeltilmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 27.
130. A.Cihat Kürkçüoğlu, **Urfa Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde**, Ankara, 2011, s.746, fotoğraf, 1456,1457.
131. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 110, 11.
132. J.B.Segal., **a.g.e.**, s.182, 263.
133. Bu bilgiler Urfalı şair Mehmet Hulûsi Kılıçarslan (1905-1990)’dan alınmıştır.
134. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 114.
135. Bu bilgi, Urfa folklorunun kaynak kişilerinden, mevlithan ve gazelhan Tenekeci Mahmut Güzelgöz (1919-1988)’den alınmıştır.
136. A.Cihat Kürkçüoğlu, **Urfa Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde**, Ankara, 2011, s.770, fotoğraf 1548.
137. Mahmut Karakaş., **Şanlıurfa Evliya ve Alimleri**, Şanlıurfa, 1996, s. 12, 61, 70, 94, 126, 162, 188, 199, 219, 224, 235, 250, 282, 310, 311, 312, 322, **Şanlıurfa Mezar Taşları**, Şanlıurfa, 1996., s. 126-146.
138. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 41, 42, 43, 55, 68, 69, 98, 112, 133., **a.g.e.**, s. 123, 124, 125.
139. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 115.
140. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 244, 245.
141. Ahmet Nezih Turan., **a.g.e.**, s. 160
142. Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi.
143. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 94.
144. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 90-94.
145. J.B.Segal., **a.g.e.**, s. 183, 184, 263.
146. J.B.Segal., **The Church of Saint George at Urfa (Edessa)**, London, 1972, s. 607.
147. Bu kitabe, Yerel Tarih Araştırmacısı Selahattin E.Güler tarafından okunmuştur.
148. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 125
149. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 123.

150. J.B.Segal, **a.g.e.**, s. 239, 263.
151. A.Cihatürkçüoğlu, **Urfa Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde**, Ankara, 2011, s.526, fotoğraf, 975.
152. J.B.Segal., **a.g.e.**ks. 122, 183, 184, 263.
153. A.Cihatürkçüoğlu, **Yıldız Albümlerinde Urfa**, (Metin Düzeltilmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 62.
154. Bu kitabe araştırmacı yazar Selahattin E.Güler tarafından okunmuştur.
155. Judah Benzion Segal (Çev: Prof.Dr.Ahmet Arslan), **Edessa (Urfa) Kutsal Şehir**, İstanbul, 2002, s. 155.
156. Mahmut Karakaş, **Şanlıurfa Evliya ve Alimleri**, Şanlıurfa, 1996, s.110-11.
157. Mahmut Karakaş., **a.g.e.**, s. 112,113.
158. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, **Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens.Sanat tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, şekil 84.
159. Bu bilgi, araştırmacı-yazar Mahmut Karakaş'tan alınmıştır.
160. Bu bilgiler Urfa eşrafından Yusuf Demirkol'dan alınmıştır.
161. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, "Şanlıurfa Köy Camileri", **ŞURKAV Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi**, sayı 2, Şanlıurfa, 2008, s. 22.
162. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, **a.g.m.**, s. 20.
163. Mahmut Karakaş, **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara, 2001, s. 266-270.
164. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU., **a.g.m.**, s. 21.
165. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU., **a.g.m.**, s. 21.
166. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU., **a.g.m.**, s.22,23.
167. Mahmut Karakaş., **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara, 2001, s. 271-272.
168. "Urfa" maddesi, **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt 10, s. 7388, İstanbul 1984.
169. Şanlıurfa Vakıflar Müdürlüğü Arşivi.
170. A.Cihatürkçüoğlu, **Yıldız Albümlerinde Urfa**, s. 90, 95, Ankara, 2009.
171. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU., **Birecik**, Ankara, 1996, s. 26-30 .
172. Mahmut KARAKAŞ, **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara 2001, s.321
173. Meryem ACARA-Ceren EREL., "Ortaçağ'da Birecik ve Çevresi", Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara 1999, s. 40.
174. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, **Birecik**, Ankara 1966, s. 14-18.
175. Mahmut KARAKAŞ, **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara 2001, s. 335;
176. ALP, Suat, "Çarşı Camii", Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara, 1999, s. 72-77 .
177. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, **Birecik**, Ankara, 1996, s. 30-32 .
178. Mahmut KARAKAŞ, **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara , 2001, s. 322-325
179. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, "Şanlıurfa Köy Camileri", **ŞURKAV Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi**, Sayı 2, Şanlıurfa 2008, s. 23.
180. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, **a.g.m.**, s.23.
181. Suat ALP, "Mahmut Paşa Camii", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ankara 1999, s. 83-84;
182. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, **Birecik**, Ankara 1966, s. 18-21.
183. Mahmut KARAKAŞ, **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara 2001, s. 327.
184. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, **Birecik**, Ankara 1966, s. 22-25.
185. Mahmut KARAKAŞ, **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara 2001, s. 332-333.
186. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, **Birecik**, Ankara, 1996, s. 60, 61. ;
187. Max Freihern von OPPENHEIM, **Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien gesammelt im Jahre 1899**, Leipzig, J.C.Hinrichs 1913, s. 102-103.
188. Mahmut KARAKAŞ, **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara , 2001, s.313.
189. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, **Birecik**, Ankara 1966, s. 32-33.
190. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU., **Birecik**, Ankara 1966, s. 34-37.
191. Mahmut KARAKAŞ., **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara 2001, s. 330-331 ;
192. Max Freihern von Oppenheim, **a.g.e.**, s. 102.
193. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, **Birecik**, Ankara 1966, s. 38-40.
194. Max Freihern von Oppenheim, **a.g.e.**, s. 102.
195. Mahmut KARAKAŞ, **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara 2001, s. 337
196. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, **Birecik**, Ankara 1966, s. 40-41.
197. A.Cihatürkçüoğlu, **Yıldız Albümlerinde Urfa**, s.97, Ankara, 2009.
198. Mahmut KARAKAŞ, **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara 2001, s. 326.
199. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, **Birecik**, Ankara 1966, s. 42-43.
200. Mahmut KARAKAŞ, **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara 2001, s. 328-329.

201. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, “Şanlıurfa Köy Camileri”, *ŞURKAV Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, Sayı 2, Şanlıurfa 2008, s. 25.
202. Mahmut KARAKAŞ, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001, s.345-348.
203. Gönül GÜREŞSEVER., “Urfa’da İki Kervansaray”, *İTÜ Mimarlık Fakültesi MTRE Bülteni*, Sayı 9-10, İstanbul, 1977, s.12-17 ; “Two Newly Discovered Caravanserais Of Urfa”, *Fifth International Congress of Turkish Art*, Akademia Kiado-Budapest 1978.
204. Evliya Çelebi, *Seyahatname. Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-72)*, İstanbul, 1314 (1896).
205. Selahattin Eyyubi GÜLER, *Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi*, Ankara, 2010, s. 13, 83.
206. Cihat KÜRKÇÜOĞLU., “Çar Melik – Han el- Ba’rür”, *Vakıf ve Kültür Dergisi*, Sayı 5, Ankara, 199, s.16-20.
207. Kitabeler Araştırmacı Mahmut Karakaş tarafından okunmuştur.
208. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, “Şanlıurfa Köy Camileri”, *ŞURKAV Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, Sayı 2, Şanlıurfa 2008, s. 24,25.
209. Mahmut KARAKAŞ, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001, s. 343-344.
210. Mahmut KARAKAŞ, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001, s. 360,
211. Suat ALP, “Çekem Mahallesi Mescidi ve Türbesi”, *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, Ankara 199, s. 242-246.
212. Suat ALP, “Merkez Camii”, *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, Ankara 199, s. 234-241
213. Mahmut KARAKAŞ, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001, s. 351-354.
214. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU., “Şanlıurfa Köy Camileri”, *ŞURKAV Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, Sayı 2, Şanlıurfa 2008, s. 26.
215. Meryem ACARA., *Merkez Bucağı Saylakkaya (Cibin) Köyü İbrahim Halilullah (Kilise) Camii”*, *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, Ankara 199, s. 265-267
216. Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1993, s. 23.
217. K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, PartI, Oxford 1932.,
218. D.S. Rice, “Medival Harran” *Anatolian Studies II*, 1951.
219. Nurettin Yardımcı, “Harran Kazıları”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eki Eserler ve Müzeler Bülteni*, Sayı 7, Ankara 1986. ; “1985 Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1986.İstanbul 1989.
220. Judah Benzion SEGAL, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, Çeviren, Prof.Dr.Ahmet Arsalan, İstanbul, 2002, s. 322.
221. K.A.C., Creswell, *Early Muslim Architecture, V.I., Part I*, Newyork, 1979, s.25.
222. K.A.C., Creswell, a.g.e. s.25.
223. A.Cihat Kürkçüoğlu., “Harran Ulu Camisi”, *Harran Kültür ve Folklor Dergisi*, Sayı 2, Urfa 1979. ; “Anadolu’nun İlginç Turistik Değerlerle Dolu Bir Yöresi: Harran”, Türkiye İş Bankası Kültür Sanat, Sayı 7, Ankara 1990; *Tarih ve Tarım Şehri Harran*, Ankara 1995.; *The Mysterious City of History HARRAN*, Ankara 1996; *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Konya 1998.
224. K.A.C.Creswell, http://arcnet.org/library/images/thumbnails.tcl?location_id=9915 - Creswell Archive, Ashmolean Museum. neq. Image courtesy of Fine Arts Library, Harvard College Library.Gertrude Bell., <http://www.gerty.ncl.ac.uk/> Photograph Album T, Turkey, Syria 1911).
225. Gertrude Bell., <http://www.gerty.ncl.ac.uk/photograph> Album T, Turkey, Syria 1911.
226. Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler.*, Ankara, 2001, s. 367-368.
227. Ramazan ŞEŞEN, *Harran Tarihi*, Ankara, 1993, s. 40.
228. Ramazan ŞEŞEN, a.g.e., s. 40.
229. Ramazan ŞEŞEN, a.g.e., s. 40.
230. Ramazan ŞEŞEN, a.g.e., s. 29.
231. Lloyd, S. - Brice, W., “Harran”, *Anatolien Studies I*, 1951, Rice, D.S., “Medival Harran” *Anatolian Studies II*, 1951.
232. Ramazan ŞEŞEN., a.g.e., s. 21,22.
233. Ramazan ŞEŞEN., a.g.e., s. 30
234. Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara, 2001, s. 369-370.
235. Conrad PREUSSER, *Nordmesopotamische Baudenkmaler.....*, Leipsig, 1911.
236. Gertrude BELL, <http://www.gerty.ncl.ac.uk/Photograph> Album, Turkey, Syria 1911.
237. Ramazan ÖZGÜLTEKİN, Ekrem AKMAN, Hüseyin DEMİRBAĞ., *Dünden Bugüne Siverek*, Konya (1997), s. 37, 71, 72.
238. Mahmut KARAKAŞ., *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001, s. 399-402 .
239. Ramazan ÖZGÜLTEKİN, Ekrem AKMAN, Hüseyin DEMİRBAĞ, *Dünden Bugüne Siverek*, s. 38, 72.
240. Alpay BİZİRLİK, “XVI. Yüzyılın Sonlarında Siverek Sancağı ve Vakıfları”, *Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri*, Şanlıurfa 2002, s. 99.
241. Mahmut KARAKAŞ, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001, s. 380-383
242. Ramazan ÖZGÜLTEKİN, Ekrem AKMAN, Hüseyin DEMİRBAĞ., *Dünden Bugüne Siverek*, s. 73.
243. Mahmut KARAKAŞ, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001, s. 386,387
244. Ramazan ÖZGÜLTEKİN, Ekrem AKMAN, Hüseyin DEMİRBAĞ, *Dünden Bugüne Siverek*, s. 149
245. Mahmut KARAKAŞ, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001, s. 388, 391
246. Mahmut KARAKAŞ, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001, s. 384,385
247. Ramazan ÖZGÜLTEKİN, Ekrem AKMAN, Hüseyin DEMİRBAĞ, *Dünden Bugüne Siverek*, Konya (1997), s. 38, 72.

248. Mahmut KARAKAŞ, **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Ankara 2001, s. 393-398.
249. Erdal ESER, "*Suruç'taki Eserler-Ahmed-i Bican Camii*", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ankara 1999, s.275-278.
250. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU, "*Şanlıurfa Köy Camileri*", **ŞURKAV Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi**, Sayı 2, Şanlıurfa, 2008, s. 27.
251. Erdal ESER, "*Suruç'taki Eserler-Ahmed-i Bican Camii*", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ankara 1999, s.279-282.
252. Erdal ESER, "*Suruç'taki Eserler*", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ankara 1999, s.275-278.
253. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU-Zuhal KARAHAN KARA, **Adım Adım Viranşehir**, Şanlıurfa, 2005, s. 5.
254. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU-Zuhal KARAHAN KARA, **a.g.e.**, s. 6.
255. Mahmut Karakaş, **a.g.e.**, s. 410.
256. Hasan İDİKURT, **Geçmişten Günümüze Viranşehir**, İbem Ajans, Mersin, s. 115.
257. A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU-Zuhal KARAHAN KARA, **a.g.e.**, s. 7.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- ACARA, Meryem, “Eski Mağara Camii”i, **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ankara 1999, s. 90-94 ;
- AHMET VEFİK, **Anadolu Aşiretleri**, İstanbul 1930.
- ALP, Suat, “Abd-i Kethuda (Cüçük) Camii”, **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ankara, 1999, s.95-95-99.
- , “Çarşı Camii”, **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ankara, 1999, s. 72-77
- , “Tekke Cami (Süleyman Han Camii-Bahriye Tekkesi Mescidi)”, **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ankara 1999, s. 85-89
- , “Abd-i Kethuda (Cüçük) Camii”, **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ankara, 1999, s.95-95-99
- , “Şeyh (Şih) Saadettin Camii”, **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ankara 1999, s. 100-105.
- ALPAY, Bedri, **Şanlıurfa Şairleri**, Şanlıurfa, 1986.
- ALTUN, Ara, **Mardin’de Türk Devri Mimarisi**, İstanbul 1971
- ANONİM, “Urfa” maddesi, **Yurt Ansiklopedisi**, , Cilt 10, İstanbul, 1984, s.7388.
- ARSEVEN, Celal Esad, **Sanat Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, 1966, s. 1310-1313,
- ASLANAPA, Oktay, **Türk Sanatı**, C.II, İstanbul, 1973, s.16-19.
- ATSIZ, (Hazırlayan), **Evlia Çelebi Seyahatnamesi Seçmeler**, İstanbul 1972, Cilt II.
- BELL, Gertrude, www.gerty.ncl.ac.uk/
- BRETOCK, Gabriel, <http://www.houshamadyan.or/en/mapottomanempire/vilayetaleppo.html>
- CRESWELL, K.A.C. <http://archnet.org/library/images/sites.jsp?select=collection&key=963>
- ÇAL, Halit, “Urfa’daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma”, **Yeni Harran Çevresi**, 1. Yıl, 4.Sayı, 1993, s. 49-70.
- DURUKAN, Aynur, “Şanlıurfa Ulu Camii”, **Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Dergisi**, Sayı 14, Ankara, 1992, s. 8-10.
- ESER, Erdal, “Suruç’taki Eserler-Ahmed-i Bican Camii”, **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ankara 1999, s. 279-282.
- , “Suruç’taki Eserler-Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Külliyesi”, **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ankara 1999, s. 283-288.
- GABRIEL, Albert, **Voyages Archeologiques Dans la Turque Orientale**, Paris 1940.
- GÜLER, Selahattin Eyyubi, “Urfalı Hacı Müslüm Hafız Efendi”, **ŞURKAV Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi**, Sayı 10, Mayıs 2011, s. 40.
- GÜR, H.FEHMİ., **Siverek Camileri**, Yüzüncüyıl Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi ABD Bitirme çalışması, Van, 1998
- GÜZELBEY, Cemil Cahit, **Gaziantep Camileri Tarihi**, Gaziantep 1984.

- İDİKURT, Hasan, *Geçmişten Günümüze Viranşehir*, İbem Ajans, Mersin.
- KARAKAŞ, Mahmut, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001.
- , *Şanlıurfa Evliya ve Alimleri*, Şanlıurfa 1996.
- , *Şanlıurfa Mezar Taşları*, Şanlıurfa 1996.
- KAZICI, Ziya, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Vakıfların Urfa'daki Hizmetleri", *Güneydoğu Gazetesi*, Şanlıurfa, 1-10 Haziran 1988 tarihli nüshaları.
- KÜRKCÜOĞLU, A.Cihat, *Birecik*, Ankara 1996.
- , *Şanlıurfa Su Mimarisi*, Ankara 1992.
- , "Urfa Mevlevihanesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II.Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevihaneler Kongresi, Tebliğler., Konya 1996, s. 304.
- , *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1998, s.46.
- , "Şanlıurfa'da Yapılan Arkeolojik Araştırmalar, Kazılar ve İl Sınırları İçindeki Sit Alanları", *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Hazırlayanlar: A.Cihat Kürkcüoğlu, Müslüm Akalın, S.Sabri Kürkcüoğlu, Selahattin Güler, Ankara, 2002, s. 125.
- , *Yıldız Albümlerinde Urfa*, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr. Zuhul Karahan Kara), Ankara 2009.
- , *Urfa Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde*, Ankara, 2011.
- KİESER, Hans Lukas., *İskalanmış Barış*, İstanbul, 2005
- NABİ, *Divan*, İstanbul 1992.
- von OPPENHEIM, Max Freihern., *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien gesammelt im Jahre 1899*, Leipzig, J.C. Hinrichs 1913.
- , <http://arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=node/2>
- PREUSSER, Conrad., *Nordmesopotamische Baudenkmäler, Altchristlicher und Islamischer Zeit*, Leipzig. 1911.
- SEGAL, Judah Benzion, *Edessa The Blessed City*, Oxford, 1970.
- , (Çev: Prof.Dr.Ahmet Arslan), *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, İstanbul 2002.
- , *The Church of Saint George at Urfa (Edessa)*, London, 1972, s. 607.
- SÖZEN, Metin, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1971, s.254.
- ŞENER, Abdurrahman, "Kule (Urfa Kapı) Mescidi, Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları", Ankara 1999, s. 111-112.
- , "Sancak Camii", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, Ankara 1999, s. 106-110.
- , "Alaburç (Meydan Kapısı Mescidi)", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, Ankara, 1999, s. 113-117.
- , "Şeyh Muhammed Zehravey Mescidi", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, Ankara 1999, s. 118-120.

TURAN, Ahmet Nezihi, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa 2005.

YARDIMCI, Nurettin., *Harran kazı raporları*

YÜCEL, Erdem, "Mimar Sinan Mescidi", *Sanat Tarihi Yıllığı III*, İstanbul, 1970, s. 49-50.

Kurum Kaynakları ve Canlı Kaynaklar:

A.Naci İPEK: Gazeteci-Yazar-Şair

Halil TAŞKIN: Kıbrıs Tekkesi Mescidi eski İmam-Hatibi

Mehmet Hulûsi KILIÇASLAN (1905-1990): Urfalı şair

Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Teknolojileri (EĞİTEK) Genel Müdürlüğü arşivi

Selahattin E.GÜLER: Yerel Tarih Araştırmacısı

Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi.

Tenekeci Mahmut GÜZELGÖZ (1919-1988): Urfa folklorunun kaynak kişilerinden, mevlithan ve gazelhan

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi

